

KERKGEBOUW GENEREERT PUBLIEK

*Een actuele strategie voor de architectuurtheoretische
herdefiniëring en de toegepaste herwaardering van de
Vlaamse parochiekerk*

Afbeelding 1 (vorige pagina): Giotto di Bondone, *Wonder van het crucifix* (1290-1295), uit de Franciscuscyclus in de Basilica di San Francesco in Assisi

VOORWOORD

[And] I shambled after as I've been doing all my life after people who interest me, because the only people for me are the mad ones, the ones who are mad to live, mad to talk, mad to be saved, desirous of everything at the same time, the ones who never yawn or say a commonplace thing, but burn, burn, burn like fabulous yellow roman candles exploding like spiders across the stars and in the middle you see the blue centerlight pop and everybody goes 'Awww!' (Jack Kerouac 1955).

Dat is de drijfveer van Jack Kerouacs *On the Road*. Het boek is het semi-autobiografische relaas van een reeks road trips die Sal Paradise (een alias van Kerouac zelf) maakte in de late jaren 1940 en de vroege jaren 1950, met of zonder Dean Moriarty (Neil Cassady), de held, de 'madman' van de Beats. Meer dan een road movie op papier is *On the Road* een coming-of-age-roman. Het jeugdige enthousiasme van Sal maakt plaats voor een aaneenschakeling van emoties die resulteert in een zekere rust. Aanvankelijk is hij vol van Deans honger, maar stilaan verwerpt hij het egoïsme dat gepaard gaat met diens drang naar absolute vrijheid; hij gaat (onder andere) door een periode van cynisme, en vindt uiteindelijk het evenwicht tussen geestdrift en een zekere realiteitszin (en ook het schrijverschap).

Friedrich Nietzsche had het lang daarvoor over een andere 'madman'. *Der tolle Mensch*, aforisme 125 uit *Die fröhliche Wissenschaft* (1882), verhaalt over de dolle mens die op een marktplein aankomt, op zoek naar God. De omstanders reageren spottend—"Is hij soms verloren gegaan?"—en de protagonist ontsteekt een monoloog: "Waar God heen is? [...] Dat zal ik jullie vertellen! *Wij hebben hem gedood*,—jullie en ik!" *Der tolle Mensch* raast nog even door over de grootheidswaan van die daad en over de richtingloosheid die het gevolg ervan is, tot hij beseft dat hij te vroeg is. God is inderdaad vermoord, maar het besef dat dat gebeurd is, is er nog niet. Dat de kerken "de graven en grafmonumenten van God" zijn, is evenmin doorgedrongen.

Een derde 'madman' is Sylvain De Bleeckere, promotor en instigator van dit onderzoek. Hij heeft begrepen dat zowel de kerkgebouwen als de mensen die zich bekommeren om de kerkgebouwen zich op een keerpunt bevinden, maar ook dat het niet om het eerste keerpunt gaat. Kerkgebouwen zijn altijd al in verandering geweest, voorbeelden daarvan zijn er te over: de reformatie, de contrareformatie, de Franse Revolutie, Vaticanum 2, enzovoort. Een verandering heeft tijd nodig om door te dringen, maar dat maakt de verandering niet minder ernstig. Dat betekent dat we vandaag te maken hebben met het begin van (weer) een nieuw proces, en dat proces is in principe oneindig lang en lang niet rechtlijnig.

Dit onderzoek ging van start in het najaar van 2008. Samen met Sylvain De Bleeckere organiseerde ik in 2010 het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal ge-*

bruik, vóór er sprake was van de ‘nota Bourgeois’ (2011) die ondertussen de lokale en kerkelijke overheden en de kerkbesturen heeft aangezet tot een diepgaande reflectie over de parochiekerken. De timing kon niet beter.

Wat Sylvain De Bleekere bovendien begrepen heeft—met Nietzsche—is dat niet zozeer God dood is (en daarmee de oorspronkelijke zin van het kerkgebouw), maar wel de doorgedreven, zogenaamd rationele theorieën die via een analogische relatie verwijzen naar een hogere wetenschappelijke of goddelijke orde. Het einde van een dergelijke metafysische correspondentie hoeft niet te betekenen dat zingeving *an sich* dood is.

Zijn degenen die zich vandaag nog vrijwillig inzetten voor de vele parochiekerken ook ‘mad ones’, gek genoeg om de kerken te laten herrijzen uit het rijk der doden? Of weten zij juist een evenwicht te vinden tussen een naïef enthousiasme en een zakelijk pragmatisme? Hoe het ook zij, wat vaststaat is dat de parochiekerken te maken krijgen met een steeds dalende bezettingsgraad. Daarenboven is katholiek priester vandaag een knelpuntberoep—het zijn momenteel de overwerkte priesters die vragen om kerkgebouwen te sluiten, of toch om ze ten minste minder intensief te gebruiken voor de katholieke vieringen.

“[The] only people for me are [...] the ones who never yawn or say a commonplace thing, but burn, burn, burn”, zegt Kerouac. Niet de vastgeroeste New Yorkse intelligentsia is zijn inspiratie, maar degenen die *leven*, die zich in concrete situaties en *in de tijd* bevinden, en niet op een veilige afstand ervan. Vrij vertaald naar de parochiekerken houdt dat in dat er juist *in de praktijk* inspiratie te vinden is om aan de slag te gaan met de kerkgebouwen, bij degenen die ‘mad to live’ zijn en die zich niet laten betrappen op de clichés van het (academische) discours.

Dat wil niet zeggen dat ‘theorie’ per definitie een categorie uit het verleden is. Juist die hedendaagse theorieën die geen afspiegeling zijn van een hoger metafysisch ideaal beseffen de waarde van het volgen van de ‘mad ones’. Dit onderzoek pikt theorieën op die zelf in beweging zijn, die geen vaste historische en/of hermeneutische kaders hanteren en die geen specifiek en statisch beeld ophangen van wat een samenleving is. Via een minder op a priori categorieën gebaseerde—en daardoor meer accurate—beschrijving van menselijke praktijken zoeken die theorieën naar meer waarheid.

Er is dus een theoretisch frame om de ‘mad ones’ volgen. Meer nog, die ‘mad ones’ hoeven niet noodzakelijk tot de wereld van de mensen te behoren: ook de kerkgebouwen zelf, zo vaak omschreven als eigenaardige anachronismen, als “graven en grafmonumenten van God”—maar tegelijkertijd zo geliefd omwille van diverse religieuze, architecturale, culturele, maatschappelijke en praktische redenen—komen in aanmerking, evenals de complexe waaiers van emoties die ze losweken.

Dit onderzoek theoretiseert niet het einde van de Vlaamse parochiekerk, maar een nieuwe ‘coming of age’ ervan. Het situeert de zoektocht naar een nieuwe kijk op het probleem en nieuwe (tijdelijke) oplossingen ervoor tussen blind enthousiasme voor de parochiekerken en een zakelijke, economische of pragmatische kijk erop, tussen de onontkoombare sacraliteit van de gebouwen en hun potentieel maatschappelijk nut, tussen traditie en vooruitgang, tussen praktijk en

theorie, tussen bottom-up en top-down.

Juist in het volgen van de ‘mad ones’ schuilt de kritische dimensie van het onderzoek. Het onderzoek gaat voorbij de clichés (maar ook voorbij het relativisme) op zoek naar een rijkere beschrijving van wat een kerkgebouw is; het reflecteert kritisch op de bestaande kaders door na te trekken wat de gevolgen van die kaders inhouden voor de praktijk en het tracht het praktische engagement van enkelen voor velen weer te geven én te operationaliseren, zonder die betrokkenheid onnodig te romantiseren.

Op die manier wil dit onderzoek bijdragen aan zowel het discours over de parochiekerken als dat van de architectuurtheorie, zonder de bestaande discourses *zomaar* te verwerpen. Het onderwerp van dit onderzoek is een verzameling van ‘mad ones’ en het theoretisch kader is gebaseerd op dat van andere ‘mad ones’. Heeft de architectuur—want dit *blijft* een onderzoek in de architectuur—wel bestaansrecht als zij de ‘madness’ ontkent?

INHOUD

VOORWOORD.....	3
1. INLEIDING.....	13
1.1. PROBLEEMSTELLING.....	13
1.2. ONDERZOEK.....	16
1.2.1. Afbakening.....	19
1.3. METHODE.....	20
1.3.1. Conceptueel onderzoek.....	20
1.3.2. Veldonderzoek.....	22
1.4. ROUTEKAART ONDERZOEK.....	26
1.4.1. Status quaestionis.....	27
1.4.2. Distilleren van het onderzoekskader en de onderzoeksstructuur.....	28
1.4.3. Onderzoeksstructuur: het kerkgebouw als issue, actor en forum.....	29
1.4.4. Synthese en algemeen besluit.....	30
2. STATUS QUAESTIONIS.....	33
2.1. PAROCHIEKERKEN IN VLAANDEREN: EEN STATUS QUAESTIONIS.....	34
2.1.1. Het discours rond de toekomst van de parochiekerken in Vlaanderen ..	37
2.1.1.1. Het discours in Wallonië.....	43
2.1.2. Wat gebeurt er in de praktijk met de Vlaamse parochiekerken?.....	45
2.1.2.a. Herbestemming en sloop als gevolg van een andere beslissing.....	47
2.1.2.b. De gevolgen van brand of instorting voor parochiekerken.....	49
2.1.2.c. De herbestemming en de intentionele sloop van parochiekerken..	50
2.1.2.d. Bijkerken, kapelanjien en noodkerken.....	52
2.1.2.e. Nevenbestemming.....	55
2.1.2.f. Uniek precedent: de Helmetkerk in Schaarbeek.....	58
2.1.2.g. Voorlopige conclusie.....	58
2.1.2.h. De Schulense Parochiekerk als relevant voor de huidige situatie in Vlaanderen.....	60
2.2. PAROCHIEKERKEN IN HET BUITENLAND: DE HUIDIGE SITUATIE.....	64
2.2.a. Nederland.....	64
2.2.b. Het Verenigd Koninkrijk.....	71
2.2.c. Overige landen.....	74
2.2.d. Synthese in functie van het onderzoek in Vlaanderen.....	76

2.3. HET GELOOF, DE KERKGEMEENSCHAP EN DE KERKGEBOUWEN IN DE SOCIOLOGIE EN DE RELIGIEWETENSCHAPPEN	78
2.3.1. Secularisering en individualisering van het geloof	78
2.3.2. Houdingen ten opzichte van de kerkgemeenschap	80
2.3.3. Houdingen ten opzichte van het kerkgebouw	81
2.4. KRITISCHE REFLECTIE.	88
2.4.1. Bestaande strategieën voor de toekomst van de parochiekerken.	89
2.5. VOORLOPIG BESLUIT	94
NOTEN BIJ DE IN HOOFDSTUK 3 OPGENOMEN TABELLEN:	98
3. ONDERZOEKSKADER EN ONDERZOEKSSTRUCTUUR	101
3.1. ONDERZOEKSKADER	102
3.1.1. Waarden in het Vlaamse monumentendiscours	102
3.1.1.1. Een nieuw begrip van ‘waarden’	107
3.1.1.2. De waarde van de Schulense Sint-Jan de Doperkerk.	110
3.1.2. Hedendaagse architectuur in de praktijk en het onderzoek	111
3.1.2.1. Jeremy Till: spatial agency en sense-making	114
3.1.2.2. Een hybride begrip van architectuur	117
3.1.2.2.a. Van contextuele architectuur naar situationele ruimtelijke praktijk	118
3.1.2.2.b. Een rol voor ‘leken’ via transdisciplinair onderzoek	118
3.1.2.2.c. De gelijktijdigheid van probleem en oplossing en de rol van de ontwerper	119
3.1.2.2.d. De gelijktijdigheid van descriptie en prescriptie en de rol van de ontwerper	120
3.1.2.2.f. De betekenis van de hedendaagse ‘spatial practice’ voor het kerkenprobleem.	121
3.1.3. Hedendaagse sociale theorie: Actor-Network Theory	123
3.1.4. Overgang naar de onderzoeksstructuur	130
3.2. ONDERZOEKSSTRUCTUUR: HET KERKGEBOUW ALS ISSUE, ACTOR EN FORUM	132
3.2.1. Het kerkgebouw erkennen als issue	133
3.2.2. Het kerkgebouw mappen als actor	136
3.2.3. Het kerkgebouw uitspelen als forum	137
3.3. KRITISCHE AANTEKENINGEN EN AANDACHTSPUNTEN	143

4. WENDING NAAR HET ‘DIKKE HEDEN’:HET KERKGEBOUW ERKENNEN ALS ISSUE	149
4.1. THEORIE VAN HET ISSUE: HET HEDEN ALS BEGIN VAN EEN PROCES MET EEN ONDUIDELIJKE STARTDATUM	150
4.2. HET KERKGEBOUW ALS ISSUE IN DE PRAKTIJK.....	158
4.2.1. De conviviale hypothese	158
4.2.2. Acties in Scholen	161
4.2.3. Effecten van het onderzoek in Scholen	173
4.2.4. Symposium <i>Kerk her(be)stemmen</i> : reactie van het panel op de hypothese.....	174
4.3. DE CONFRONTATIE VAN THEORIE EN PRAKTIJK	178
4.4. VOORLOPIG BESLUIT IN FUNCTIE VAN HET PROTOCOL EN DE HYPOTHESE.....	179
5. PERFORMANCE:HET KERKGEBOUW MAPPEN ALS ACTOR.	181
5.1. THEORIE: VAN FREEZE-FRAME OVER PERFORMANCE NAAR PROCES	182
5.1.1. Performance en sacraliteit.	183
5.1.2. Performance en de relatie tussen oud en nieuw	188
5.2. HET ACTOR-NETWERK EN DE PERFORMANCE ERVAN IN DE PRAKTIJK.....	196
5.2.1. Een typisch kerknetwerk	196
5.2.2. Schulens nieuwe parochiekerk historisch bekeken.....	200
5.2.3. Het huidige Schulense kerknetwerk.....	203
5.3. DE CONFRONTATIE VAN THEORIE EN PRAKTIJK	214
5.4. VOORLOPIG BESLUIT IN FUNCTIE VAN HET PROTOCOL EN DE HYPOTHESE	215
6. PROCES:HET KERKGEBOUW UITSPIELEN ALS FORUM.	217
6.1. METHODIEKEN OP DISCOURSNIVEAU	218
6.1.1. Grondslagen van het hybrid forum	218
6.1.1.1. Nieuwe groepsidentiteiten	220
6.1.1.2. Onzekerheid, “measured action” en consensus.....	221
6.1.1.3. De organisatie van een hybrid forum	223
6.1.1.4. Valkuilen en voordelen van het hybrid forum	223
6.1.2. Grondslagen van action research.....	226
6.1.2.1. Reason en Bradbury	226
6.1.2.2. Greenwood en Levin.....	227
6.1.2.3. Action research en ontwerp	228
6.1.2.4. Valkuilen en voordelen van action research	230

6.2 OVERGANG NAAR DE PRAKTIJK: HET KERKFORUM ALS MAATSCHAPPELIJK-ARCHITECTURALE METHODIEK	235
6.2.1. Het kerkforum en lokaal engagement	235
6.2.2. Het kerkforum en architectuur	238
6.3. HET KERKFORUM IN DE PRAKTIJK	242
6.3.1. Maquetteonderzoek	242
6.3.2. Tijdelijk gebruik	252
6.4. DE CONFRONTATIE VAN THEORIE EN PRAKTIJK	254
6.5. VOORLOPIG BESLUIT IN FUNCTIE VAN HET PROTOCOL EN DE HYPOTHESE	256
7. SYNTHESE EN ALGEMEEN BESLUIT	261
7.1. THEORETISCH OPZET VAN HET ONDERZOEK	262
7.1.1. Probleemstelling	262
7.1.2. Status quaestionis	263
7.1.3. Onderzoekskader	264
7.1.4. Issue	266
7.1.5. Actor	270
7.1.6. Forum	271
7.2. BELANGRIJKE BEVINDINGEN	274
7.2.1. Methodologische en theoretische bevindingen	274
7.2.2. Kerkgerelateerd-praktische bevindingen	276
7.3. PROTOCOL EN HYPOTHESE: AANDACHTSPUNTEN EN TOEPASBAARHEID	277
7.3.1. Voor kerkfabrieken en vrijwilligers	278
7.3.2. Voor architecten	280
7.3.3. Voor lokale politici en ambtenaren	281
7.3.3.1. Het klasseren van parochiekerken	282
7.3.4. De conviviale hypothese	283
7.3.4.1. Randvoorwaarden voor de conviviale hypothese	283
7.3.5. Samenvatting van het protocol	284
7.3.6. Transponeerbaarheid van het onderzoek naar andere situaties	286
7.3.6.1. Transponeerbaarheid bij Latour en de pragmatisten	288
7.4. MOGELIJKHEDEN VOOR VERDER ONDERZOEK	289

8. ENGLISH SUMMARY	293
9. LITERATUUR.....	305
10. HERKOMST VAN DE AFBEELDINGEN.....	339
11. DANKWOORD	341
12. BIJLAGEN	343

1. INLEIDING

1.1. Probleemstelling

De Sint-Jan de Doperkerk is de parochiekerk van Schulen, een deelgemeente van Herk-de-Stad in de provincie Limburg. Wekelijks gaat er één misviering door, op zaterdagavond. Het is de deken van Herk-de-Stad of een kapelaan die voorgaat—een pastoor heeft Schulen niet meer. Verspreid over het kerkship zitten tijdens de mis twintig tot veertig gelovigen, veelal oudere mensen. Een enthousiaste kerkfabriek zorgt ervoor dat het kerkgebouw in een goede staat van onderhoud verkeert¹. Hoewel de jaarlijkse kosten toenemen, komt de gemeente Herk-de-Stad de kerkfabriek steeds financieel tegemoet. Voor die aspecten is de situatie in Schulen representatief voor die in Vlaanderen.

Het aantal diocesane priesters in de 1787 Vlaamse parochies bedraagt momenteel 881 en het aantal recente priesterwijdingen is bijzonder klein²: gemiddeld drie per jaar in Vlaanderen over de afgelopen vier jaar³. Ook het aantal diakens is in Vlaanderen niet bijzonder groot. In sommige gemeenschappen nemen leken de rol van voorganger over, maar dat blijft een marginale

1 Kerkfabrieken zijn publieke rechtspersonen die instaan voor het ‘tijdelijke’, voor de materiële aspecten van de parochiekerk; zij zorgen ervoor dat de liturgie kan doorgaan in de parochiekerk. Zij behandelen de rekeningen en voor wat zij niet uit eigen zak kunnen betalen kloppen de kerkfabrieken aan bij de steden en gemeenten. Kerkfabrieken—tegenwoordig gebruikt men ‘kerkraden’—bestaan uit vrijwilligers. Ze komen minstens vier maal per jaar samen om te vergaderen. Eén vijfde van de kerkfabrieken in Vlaanderen is zelfbedruipend, zegt Mark Andries, kabinetschef van bevoegd minister Geert Bourgeois tijdens een infoavond in Borgloon (24 maart 2012, Gasthuiskerk Borgloon) rond een kunstproject van student Arnold Wittenberg in de kerk van Kuttehoven bij Borgloon. De kerkfabrieken staan onder voogdij van de regionale overheid (Delbeke 2002: 281). Een belangrijk deel van dit onderzoek, met name het veldonderzoek, kwam tot stand in samenwerking met de kerkraad van Schulen bij Herk-de-Stad.

2 Vlaanderen telt ongeveer 1800 parochiekerken. Verschillende bronnen spreken over verschillende aantallen parochiekerken. Een eigen telling (gebaseerd op de gegevens over de parochies via kerknet.be) komt uit op een maximum van 1835 parochiekerken. Dat aantal omvat ook bijkerken en kerken die ondertussen gedesaffecteerd zijn. Van sommige parochiekerken is het huidige statuut vaag zodat dat aantal niet als absoluut sluitend mag aangenomen worden. Het aantal Vlaamse parochies (in de Bisdommen Antwerpen, Brugge, Gent, Hasselt en het vicariaat Vlaams Brabant dat deel uitmaakt van het aartsbisdom) ligt volgens kerknet.be op 1816. Die cijfers zijn echter niet recent. Coomans (2006) spreekt over 1809 parochies, De Houwer (2009a) over 1799 parochies en Van Lierde (2012) in een recent artikel in *Tertio* (een christelijk opinieblad dat wekelijks verschijnt) over 1787.

3 In 2009 was er één wijding tot diocesane priester in Vlaanderen, in het bisdom Brugge. Datzelfde jaar waren er in Vlaanderen drie wijdingen tot transeunte diakenen (een diaken die zich voorbereidt op het celibataire priesterschap) en tien tot permanente diakenen (Peeters 2009). In 2010 waren er vier wijdingen tot diocesane priester (drie in Brugge en een in Antwerpen), in 2011 drie (in Brugge) en in 2012 één (in Brugge). In het aartsbisdom waren er in 2009 geen, in 2010 één, in 2011 één en in 2012 twee wijdingen. De cijfers van de wijdingen tot diocesaan priester zijn verkregen via de interdiocesane persdienst. Er zijn op dit moment 881 actieve parochiepriesters in Vlaanderen voor 1787 parochies (Van Lierde 2012).

praktijk⁴. Jaar na jaar daalt het aantal bezoekers van de katholieke eredienst. De laatste gekende cijfers maken gewag van 5,4 procent (Havermans & Hooghe 2011) tot 11 procent (Dobbelaere, Billiet et al. 2011) van de Vlamingen als het aantal dat regelmatig, minstens maandelijks, een misviering bijwoont⁵. Speciale vieringen (doopvieringen, huwelijksmissen, begrafenissen en bijvoorbeeld de kerstmis) kunnen rekenen op meer belangstelling⁶.

Tegelijkertijd nemen de kosten om de parochiekerken te laten functioneren toe. Enkel de Vlaamse steden en gemeenten spenderen er samen jaarlijks al meer dan 60 miljoen euro (Selam 2009) aan⁷. In het geval van restauraties aan geklasseerde monumenten betalen de steden en gemeenten maar een deel van de totale kosten omdat ook de provincie en het Vlaams Gewest tussenkomen⁸. Het bedrag dat de steden en gemeenten samen betalen is groot, al zou het volgens Geert Delbeke (2007) in verhouding tot de totale budgetten van de steden en gemeenten gaan om niet meer dan een peulschil. Sommige kerkfabrieken kunnen terugvallen op eigen middelen (Sauviller 2010), via inkomsten van gronden bijvoorbeeld, maar dat is meer uitzondering dan regel. Door het Napoleontische systeem van de kerkfabrieken en doordat de steden en gemeenten tussenkomen in de rekeningen van de kerkfabrieken, ontsnappen de Vlaamse parochiekerken veelal aan verval. Wat hun bouwkundige toestand betreft, zijn de Vlaamse parochiekerken vooral nog relatief veilig. Dat neemt niet weg dat de toenemende kosten aan de Vlaamse parochiekerken vragen oproepen, tot in het Vlaams en het federaal parlement toe⁹.

Al die genoemde fenomenen bundelen onder de noemer 'secularisering' houdt een zekere reductie in die niet volledig strookt met de werkelijkheid. In tegenstelling tot wat de veralgemeende secularisatiethese doet vermoeden, neemt de aandacht voor geloofszaken alleen maar toe, niet in het minst via de media (Achterberg, Houtman et al. 2009). Dat neemt niet weg dat de kerkgebouwen wel degelijk leeglopen, al valt ook dat niet zomaar te veralgemenen: bepaalde

4 Een voorbeeld is Buizingen, waar leken opgeleid door priester Rik Devillé voorgegaan. Zie Devillé (2010).

5 De laatste cijfers zijn opgenomen in een studie van Marc Hooghe en Nele Havermans (2011) met de titel *Kerkpraktijk in België: Resultaten van de zondagstelling in oktober 2009*. De cijfers van Dobbelaere, Billiet et al. (2011) zijn eveneens gemeten in 2009.

6 67 procent van de in 2009 in Vlaanderen geboren kinderen werd gedoopt, datzelfde jaar werd 27 procent van de huwelijken kerkelijk ingezegend en 71 procent van de overledenen kreeg een kerkelijke begrafenis; in 2009 is drie procent van de Vlamingen kerkelijk vrijwilliger (Havermans & Hooghe 2011). In 2007 ging gemiddeld 7,1 procent (in de centrumsteden) tot 14,1 procent (in de landelijke gemeenten of verstedelijkte plattelandsgemeenten) naar een kerstviering in de kerk (Botterman & Hooghe 2009).

7 41 miljoen gaat naar toelagen voor de kerkfabrieken, de overige 19 miljoen doet dienst als investeringsmiddelen.

8 42 procent van de parochiekerken is (minstens gedeeltelijk) geklasseerd als monument. De geklasseerde monumenten zijn terug te vinden via: <http://onroerenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14603&language=en-US>. Parochiekerken waarvan enkel het orgel geklasseerd is, zijn niet opgenomen in de 42 procent; als het kerkgebouw deel uitmaakt van een beschermd dorps- of stadslandschap maakt het wel deel uit van de 42 procent. De laatste beschermde parochiekerk die is opgenomen is de Sint-Martinuskerk in Overpelt (voorlopig beschermd op 16 september 2011).

9 Al in 1996 vroeg Frans Lozie van de toenmalige Ecolo-Agalevfractie naar uitklaring over het begrip 'desaffectatie' (informatie verkregen via mailverkeer met de kamer van volksvertegenwoordigers). Vandaag ligt voornamelijk de financiering van de voorgangers van de erediensten onder vuur, vanuit tegelijkertijd de groene en de liberale hoek. Zie Pauli (2011): 'Telling van gelovigen via kerkbelasting'.

Met de nota *Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk* van Geert Bourgeois (te bekijken via onder andere [www.crck.be/site/im_user/0159_\\$conceptnota_kerken_pdf.pdf](http://www.crck.be/site/im_user/0159_$conceptnota_kerken_pdf.pdf)) is er vanuit de Vlaamse regering schot gekomen in het denken over de toekomst van de parochiekerken.

kerkgebouwen verzamelen wel degelijk grote groepen gelovigen. Wat er aan de hand is met de Vlaamse parochiekerken is met andere woorden te complex om te duiden met enkele statistieken.

De bestaande architectuur- en erfgoedpraktijk en het bestaande onderzoek bieden antwoorden op de geschetste problemen, maar die antwoorden zijn zelden toereikend. Nog zeldzamer is dat zij *alle* aangehaalde problemen opvangen. In het buitenland hebben Nederland en het Verenigd Koninkrijk al een zekere traditie op het gebied van het omgaan met herbestemming en nevenbestemming van kerkgebouwen¹⁰. Maar het daar uitgevoerde onderzoek is niet zomaar toepasbaar op de situatie in Vlaanderen, omdat er daar geen sprake is van kerkfabrieken, omdat het religieuze landschap er anders is en omdat de secularisering er vroeger, maar langzamer toeloesloeg¹¹.

Het bestaande onderzoek in Vlaanderen over de toekomst van kerkgebouwen benadert het probleem voornamelijk economisch en erfgoedtechnisch. De onderzoeken kaderen het kerkgebouw als ‘van publiek belang’, maar slechts zelden maken zij die publieke betekenis expliciet¹². Het bestaande onderzoek handhaaft bovendien een zekere omzichtigheid met betrekking tot het kerkgebouw, daarin ondersteund door het kerkelijk recht. De op die manier benaderde kerkgebouwen krijgen bijgevolg een onaantastbare status, wat uiteindelijk resulteert in een beperkt spectrum van oplossingen voor de leeglopende kerken. Sloop is voor de bisdommen en de bevoegde overheden echter geen taboe en radicale herbestemming is dat, vooral voor de overheden, evenmin. Nevenbestemmingen of vormen van medegebruik kunnen samen bestaan met het huidige kerkelijk gebruik. Experts ter zake formuleren oplossingen in eerste instantie als juridische kaders met religieuze en erfgoedtechnische randvoorwaarden zoals ‘gepastheid’, ‘reversibiliteit’ en ‘contrast’. Zij trachten stappenplannen op te stellen, toepasbaar op elke parochiekerk en bundelen ‘best practices’¹³.

Enkele steden en gemeenten handelen al op basis van de economische cijfers en dat heeft concrete gevolgen voor lokale gemeenschappen¹⁴. Handelen in functie van cijfers alleen houdt

10 Volgens de bundel *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 83) zijn de juiste definities van nevenbestemming, medegebruik en gedeeld gebruik de volgende: nevenbestemming betekent: “[de] oorspronkelijke bestemming van het erfgoed is nog prioritair en blijft gehandhaafd, maar andere bestemmingen zijn mogelijk.” Medegebruik wil zeggen: “[meerdere] gebruikers gebruiken het erfgoed, maar de eindverantwoordelijke voor het gebruik van het erfgoed bepaalt of het andere gebruik wordt toegelaten”. En gedeeld gebruik betekent: “[meerdere] gebruikers gebruiken op gelijkwaardige basis het erfgoed, dat dus meerdere functies vervult”.

11 Voor het VK, zie bijvoorbeeld Powell en De La Hey (1987). Voor Nederland biedt een artikel van Velthuis en Venneman (2007) een goed overzicht.

12 Een belangrijke uitzondering is het werk van Charlier, Moens en Nahon. Met een uitgebreide sociologische studie in Charleroi in de tweede helft van de jaren 1990 toonden zij onder andere aan dat ook niet-praktiserenden gehecht zijn aan kerkgebouwen, zelfs meer dan overtuigde katholieken. Een samenvatting van de studie is te vinden in een speciale uitgave van *Les cahiers de paraboles* (1999): ‘Eglise et églises dans la cité. Croyances, pratiques et bâtiments catholiques à Charleroi’ (Charlier, Moens et al. 1999).

13 De status quaestionis (hoofdstuk 2) gaat dieper in op de bestaande literatuur en de bestaande praktijken.

14 In het dekenaat Borgloon zijn in april 2011 drie parochiekerken (zo goed als) gesloten: de kerk van Kuttekoven, die van Groot-Loon en die van Hendrieken-Voort. De kerken zijn vooralsnog niet gededes-affecteerd (per koninklijk besluit onttrokken aan het publiek domein) en worden nog af en toe gebruikt.

gevaaren in: voorgestelde oplossingen dreigen voorbij te gaan aan het lokale publieke belang van het kerkgebouw en aan de kansen die parochiekerken bieden¹⁵.

Er is dus een probleem met betrekking tot de Vlaamse parochiekerk en dat probleem vraagt om gedegen onderzoek. Kort samengevat gaat het over het priestertekort, de dalende kerkpraktijk, de stijgende kosten met betrekking tot de parochiekerken en het bijhorende risico op verval. Noch het huidige discours, noch de huidige praktijk vinden antwoorden die op adequate wijze omgaan met de complexiteit van het kerkenprobleem; vooral aan het maatschappelijke aspect—kerkgebouwen betekenen niet enkel iets voor de kleine groep van praktiserenden—wordt voorbijgegaan.

1.2. Onderzoek

Het doel van dit onderzoek is meerledig. Ten eerste wil het een onderzoekskader aanbieden om kerkgebouwen te begrijpen in al hun complexiteit. Die complexiteit behelst zowel de materiële als de immateriële aspecten van kerkgebouwen. In het bijzonder tracht het onderzoek de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen expliciet te maken en los te koppelen van een discours dat enkel deskundigen voeren. Ten tweede wil dit onderzoek nagaan welke middelen de architectuur kan inzetten om de kansen die het kerkgebouw biedt, als ruimte voor zingeving en andere publieke gebruiksmogelijkheden, werkelijk te benutten. Dit onderzoek tast daarbij de grenzen van de architectuur af. Omdat het op zoek gaat naar de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen, verkent het onderzoek het raakvlak van architectuur en actuele sociale wetenschappen.

Kentheoretisch gezien wil dit onderzoek in de eerste plaats iets toevoegen aan het brede architectuurdiscours. Het raakt daarmee aan de architectuurtheorie omdat het reflecteert over dogma's in het huidige discours en omdat het nieuwe uitdagingen aanwijst voor de architectuurpraktijk (Nesbitt 1996: 16). Maar het doet meer. In de geest van het actuele architectuuronderzoek (Simonsen, Bærenholdt et al. [red.] 2010) en het transdisciplinair onderzoek (Doucet & Janssens [red.] 2011) verweeft dit onderzoek theorie en praktijk, analyse en synthese¹⁶, 'research by design' en 'research for design' (Bærenholdt, Büscher et al. 2010)¹⁷. Dat voltrekt zich in een exploratie die architectuur begrijpt als een brede ruimtelijke praktijk—en een dito onderzoeksveld—die haar inzichten en hulpmiddelen kan inzetten om complexe gesitueerde problemen aan te pakken, ook als die problemen "bestaande bestuurlijke en disciplinaire afbakeningen" (Dijstelbloem 2007: 19)

15 Het kerkgebouw is voor een grote groep mensen de enige ruimte in de directe nabijheid die rechtstreeks aan zingeving gerelateerd is. Dat is zo omdat er weinig tot geen alternatieven voorhanden zijn. Zie daarvoor bijvoorbeeld Dobbelaere, Billiet et al. (2011) en de status questionis (sectie 2.3.1) in dit proefschrift.

Op de momenten dat er geen viering is, zijn kerkgebouwen doorgaans gesloten. Het netwerk *Open Kerken* (<http://www.openkerken.be>) tracht daar verandering in te brengen, met de steun van lokale vrijwilligers. De Vlaamse dorpen lijden bovendien onder een algemene schaalvergroting, waardoor voorzieningen verdwijnen uit het dorpscentrum en het kerkgebouw voor het dorp een unieke aanwinst of deugd kan betekenen, tenminste als het kerkgebouw een gebruik toelaat dat breder is dan katholieke vieringen. Zie bijvoorbeeld Devisch, Dreesen et al. (2009) voor het fenomeen 'schaalvergroting'.

16 De verweving van analyse en synthese is volgens ontwerptheoreticus Bryan Lawson (2005: 48) eigen aan de architectuurpraktijk.

17 'Research into design', of onderzoek naar het ontwerpproces komt minder aan bod in dit proefschrift. Voor de begrippen 'research into design', 'research by design' en 'research for design', zie Bærenholdt, Büscher et al. (2010).

overstijgen¹⁸.

Het onderzoek richt zich tot meerdere doelgroepen. In de eerste plaats spreekt het via een nieuw onderzoekskader architecten en onderzoekers aan die op het *discoursniveau* te maken krijgen met kerkgebouwen. De tweede doelgroep is die van de lokale vrijwilligers. Daarmee doelt dit onderzoek niet enkel op de leden van de kerkfabrieken of -raden maar op alle lokale sociaal-culturele actoren en impliciet op alle omwonenden¹⁹. Een laatste doelgroep is die van de (politiek) verantwoordelijken, in het bijzonder van de stads- en gemeentebesturen en de bisdommen²⁰. De vrijwilligers, de (politiek) verantwoordelijken en ook de architecten die in de *praktijk* te maken krijgen met parochiekerken spreekt het onderzoek aan via een protocol.

Concreet omvat het onderzoek twee sporen. Het eerste spoor is de zoektocht naar een strategische aanpak voor het kerkenprobleem die bestaat uit het onderzoekskader en het protocol. De strategie is geen plan in de zin van een sluitende voorspelling; ze wordt daarentegen ontworpen om onvoorspelbare en steeds veranderende condities op te vangen (Brand 1995: 178)²¹. Met 'protocol' is bedoeld: een praktische, proactieve en per concreet geval in te vullen aanpak om toekomstige transformatieprocessen met betrekking tot parochiekerken op te vangen. De laatste betekenis in *Van Dale* van 'protocol' is: "het geheel van regels en afspraken (de technische standaard) voor het *uitwisselen* van gegevens tussen verschillende programma(onderdelen), computers, of netwerken" [eigen klemtoon]. Dat is wat het protocol hoort te doen: de uitwisseling van kennis en engagement tussen het kerkgebouw en de (maatschappelijke) omgeving ervan staat centraal. De personen die het protocol rechtstreeks aanspreekt (de vrijwilligers, de ambtenaren en politiek verantwoordelijken en de architecten) treden op als tussenpersonen met specifieke taken, want het protocol beoogt een effect dat zich niet beperkt tot die personen: het spreekt via de tussenpersonen alle parochianen en inwoners van het grondgebied van de parochie aan. Het eerste spoor zal dus nagaan in welke mate en op welke wijze het protocol omwonenden kan betrekken in de aanpak van het kerkenprobleem.

Het onderzoek werkt met een casestudy omdat die benadering toelaat om in eerste instantie het kerkenprobleem scherper te formuleren en vervolgens een aanpak te ontwikkelen die rekening houdt met de specifieke aard van het concrete kerkgebouw. Onderzoek aan de hand van een casestudy houdt bovendien rekening met de reële complexiteit van het kerkenprobleem.

Het tweede spoor is dat van de conviviale hypothese. Het onderzoek werkt daarmee een mogelijke architecturale oplossing uit, namelijk die van het 'gedeeltelijke wonen' als versterking van het originele gebruik van het kerkgebouw.

18 Markus Miessen (2011), als zelfverklaarde 'spatial practitioner', is een voorvechter van dat standpunt. Hij ziet de architect als een probleemoplosser die door zijn/haar ruimtelijk denken oplossingen kan aanreiken voor diverse moeilijke problemen in diverse situaties. Van belang daarbij is dat de 'spatial practitioner' eerst de lokale controverses kent en begrijpt.

19 Dat sluit aan bij de conceptnota *Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk* die Geert Bourgeois (2011), viceminister-president van de Vlaamse Regering en Vlaams minister van Bestuurszaken, Binnelands Bestuur, Inburgering, Toerisme en Vlaamse Rand verspreidde in juni 2011.

20 De bisschop beslist in feite over de toekomst van een parochiekerk. Hij kan groen licht geven voor desaffectatie. Dat gebeurt in overleg met het lokale kerkbestuur.

21 Volgens Steward Brand, in zijn *How Buildings Learn. What happens after they're built* (Brand 1995: 178), is een 'plan' gebaseerd op voorspelling; een 'strategie' daarentegen "is designed to encompass unforeseeably changing conditions".

Het eerste spoor wordt onderzocht aan de hand van de volgende dubbele onderzoeksvraag:

Welke strategische aanpak van het bestaande kerkenprobleem leidt tot zowel een architecturale herdefiniëring als een conviviale herwaardering van het kerkgebouw?

De onderzoeksvraag bestaat in feite uit twee deelvragen. Er zijn twee einddoelen: *herdefiniëren* en *herwaarderen*. De noodzaak van het *herdefiniëren* van de parochiekerk volgt uit de status quaestionis (hoofdstuk 2). De huidige omgang met het kerkgebouw op discoursniveau is te eng en leent zich daarom maar tot een beperkt aantal oplossingen voor het kerkenprobleem. Het onderzoek behandelt het *herwaarderen* van de parochiekerk los van het *herdefiniëren*: het gebeurt in een tweede fase van het onderzoek. Waar het *herdefiniëren* onderzoekstechnisch louter beschrijvend is, daar is het *herwaarderen* descriptief én prescriptief; het heeft een meer ontwerpmatige insteek omdat het leidt tot concrete voorstellen voor de parochiekerk.

De term ‘strategisch’ slaat op de zoektocht naar een inzetbare strategie voor architecten, maar ook voor kerkbesturen en plaatselijke politieke verantwoordelijken. ‘Conviviaal’ staat voor ‘samen-leven’. De term stamt uit de filosofie van Ivan Illich (1973). Omdat Illich zijn belangrijkste werken schreef in de jaren zeventig van de twintigste eeuw en omdat zijn geloof in de maakbaarheid van de samenleving—ook al was hij zeker geen plansocialist—niet meer strookt met wat vandaag aanvaard is binnen de sociale en politieke wetenschappen, krijgt de term ‘conviviaal’ doorheen het onderzoek een update via Bruno Latours (2005c) netwerken van ‘cohabitatie’.

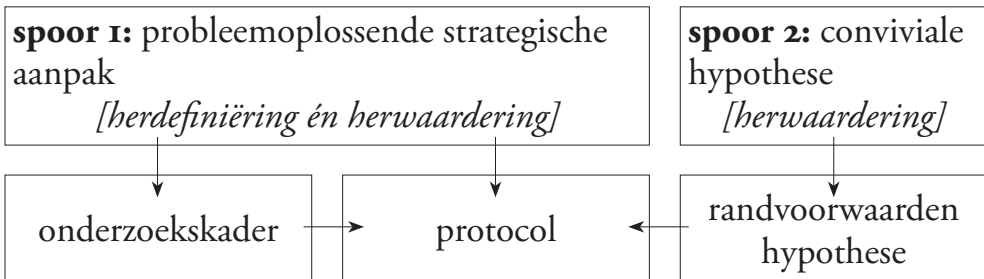
Parallel daaraan loopt het spoor van de hypothese. Die luidt als volgt:

Een beperkte woongemeenschap kan de motor zijn van de revitalisering van de niet-geklasseerde parochiekerk die functioneert als nieuwe ‘conviviale zingevingsruimte’.

Onderzoekstechnisch heeft de conviviale hypothese, die in het teken staat van de parochiekerk als nieuwe ‘conviviale zingevingsruimte’, een nog prescriptiever karakter dan de ‘conviviale herwaardering’ zoals geformuleerd in de onderzoeksvraag. De conviviale hypothese past echter binnen het grotere doel van de herwaardering: de parochiekerk als ‘conviviale zingevingsruimte’ is een mogelijke optie binnen het bredere kader van de ‘conviviale herwaardering’.

De hypothese stelt het behoud van de originele functie voor, uitgebreid met een beperkt (groeps)wonen ter versterking van die originele functie. Met ‘woongemeenschap’ doelt de hypothese op een kleine groep mensen—in principe kan dat ook één persoon, een koppel of een gezin zijn—die ervoor zorgt dat het kerkgebouw een centrum voor het grotere collectief blijft (of weer wordt). Zo ontstaat er een concrete relatie tussen zingeving en wonen. Het onderzoek laat zich wat betreft het wonen niet inspireren door een specifieke levensstijl; het onderzoekt de mogelijkheid van het wonen als een (alternatieve) vorm van zorg voor het kerkgebouw. De hypothese zet daarnaast verder onderzoek naar geschikte, publieke gebruiksmogelijkheden voor het kerkgebouw in gang. De term ‘revitalisering’ uit de hypothese heeft een kerkelijk-pastorale bijklank, maar refereert hier evenzeer aan hedendaagse herbestemmingstactieken.

1. onderzoekskader aanbieden om kerkgebouwen in al hun complexiteit te begrijpen
2. nagaan welke middelen architectuur kan inzetten om de kansen die kerkgebouwen bieden te benutten

Schema 1.1: doel van het onderzoek

1.2.1. Afbakening

Het onderzoek handelt over niet-geklasseerde parochiekerken in Vlaanderen. Die afbakening is niet absoluut: een niet-geklasseerd gebouw kan de monumentenstatus nog krijgen en de deklassering van monumenten is een bestaande—zij het marginale—praktijk²². De toevoeging ‘Vlaams’ betekent niet dat dit onderzoek de ogen sluit voor praktijken in het buitenland. België heeft een systeem van kerkfabrieken dat uniek is; slechts enkele regio’s verspreid over de hele wereld kennen het systeem²³. Toch heeft het onderzoek Vlaanderen als domein omdat ‘eredienst’ net zoals stedenbouw en ruimtelijke ordening een gewestelijke aangelegenheid is. Cultuur is een gemeenschapsbevoegdheid. Omdat Brussel, waarvan de Nederlandstalige instellingen evengoed onder de Vlaamse Gemeenschap vallen, een apart hoofdstedelijk gewest vormt, beperkt dit onderzoek zich in hoofdzaak tot het Vlaams Gewest.

Dit onderzoek neemt parochiekerken onder de loep; het gaat niet om klooster- en congregatiekerken. Een parochiekerk is, in tegenstelling tot een klooster- of congregatiekerk, een publiek gebouw, bestemd voor de publieke, katholieke eredienst. Parochiekerk betekent expliciet katholieke

22 Vraag nr. 61 van 27 oktober 2010 door voormalig minister van onroerend erfgoed Dirk van Mechelen (docs.vlaamsparlement.be/docs/schv/2010-2011/.../61/vrg.o61.doc), gesteld in het Vlaams Parlement aan minister Geert Bourgeois handelt over het deklasseren van gebouwen aan de hand van een concrete case. Volgens Van Mechelen stijgt het aantal deklasseringen en strookt dat niet met het herbestemmingsbeleid van Bourgeois. Tussen 1997 en 2007 waren er in Vlaanderen 17 gevallen van deklassering (<http://www.vlaamsparlement.be/Proteus5/showSchriftelijkeVraag.action?id=499575>). Geen enkel van die deklasseringen behelsde een parochiekerk.

23 Québec heeft een gelijkaardig maar niet identiek systeem: het overgrote deel van de parochiekerken is er eigendom van een ‘fabrique d’église’ (<http://fabriques.ecdq.org/fabriques/fabriques.htm>). Als instelling komt de kerkfabriek ook voor in de Franse Elzas en in Italië.

kerk. De eigenaar van de parochiekerk is de stad, de gemeente of de kerkfabriek²⁴. Kathedralen zijn eigendom van de betreffende provincie.

1.3. Methode

Kerkgebouwen zijn complex. Ze verenigen aspecten uit de architectuur (op zich al een complexe materie), de theologie en de religiewetenschappen en de kunst(geschiedenis). Een kerkgebouw is niet enkel materie: weinig gebouwen stapelen zo veel uiteenlopende betekenissen op als kerkgebouwen. Specifiek voor het probleem van de parochiekerken geldt dat het private en het publieke zich op een bijzondere manier tot elkaar verhouden; hetzelfde geldt voor het profane en het sacrale, vooruitgang en traditie, het lokale en het bovenlokale, en de positie van de expert en de leek. Die complexiteit vangt het onderzoek op, zonder daarbij te vervallen in een vaag ‘holisme’. Kerkgebouwen vallen ook tussen de verschillende disciplines in. De sociale wetenschappen hebben zich al met kerkgebouwen beziggehouden, net zoals (kerk)juristen en economen. De monumenten- en erfgoedzorg heeft een traditie met betrekking tot kerkgebouwen.

De methode van dit onderzoek moet in de eerste plaats de complexiteit van de Vlaamse parochiekerk kunnen opvangen. Daarnaast moet de methode de specifieke aspecten van het raakvlak tussen architectuur en samenleving erkennen en verwerken in functie van de onderzoeksvraag. Precies om die complexiteit op te vangen, bestaat een deel van dit onderzoek uit veldonderzoek. Dit onderzoek werkt in belangrijke mate vanuit een reële situatie. Daarnaast is er nood aan conceptueel onderzoek waarmee het veldonderzoek een intieme relatie onderhoudt.

1.3.1. Conceptueel onderzoek

Het conceptueel onderzoek bestaat voornamelijk uit literatuurstudie. Het onderhoudt een kritische relatie met actuele bronnen uit drie belangrijke velden: herbestemming (met een klemtoon op de hedendaagse, pragmatische of pragmatistisch geïnspireerde praktijk), ‘spatial agency’ en Actor-Network Theory. Het conceptueel onderzoek behandelt filosofische bronnen, maar gaat niet in op strikt filosofische discussies, wel op fundamentele inzichten. Het neemt een hybride positie in die eigen is aan de architectuur(theorie) en die zich bevindt tussen het discours en de kritische reflectie enerzijds en de praktische architecturale vereisten anderzijds²⁵.

Wat de ruimere herbestemmingspraktijk betreft, focust dit (deel)onderzoek op visies bin-

24 Doorgaans zijn de kerken die gebouwd zijn vóór het concordaat tussen Napoleon en de toenmalige paus Pius VII (1801) eigendom van de steden en gemeenten; de recentere kerkgebouwen zijn eigendom van de kerkfabrieken. Die regel gaat echter niet steeds op. Een tegenvoorbeeld is bijvoorbeeld de (ingestorte) Regina Paciskerk van de wijk Lutselus in de gemeente Diepenbeek: die is gebouwd in 1938 als ‘gemeentekerk’.

25 “Architecture is not an illustrative art; it does not illustrate theories” (Bernard Tschumi, geciteerd door Kate Nesbitt 1996: 19). K. Michael Hays (1998, zonder paginanummer) zegt in de introductie van *Architecture | Theory | since 1968*: “[Architecture] theory has been, in part, a displacement of traditional problems of philosophy (“truth”, “quality,” and the like) in favor of attention to distinctly and irreducibly architectural ideas” [klemtoon van Hays].

nen het veld van herbestemming die pragmatisch (of expliciet pragmatistisch) van aard zijn²⁶. Enkele bestaande teksten benaderen herbestemming vanuit een ‘spatial agency’²⁷ of een Actor-Networkperspectief²⁸ en zijn daarom van groot belang voor dit onderzoek.

Via het veld van ‘spatial agency’ (Awan, Schneider et al. 2011) benadert het onderzoek de maatschappelijke dimensie van architectuur en meer specifiek de uitdrukkelijk geëngageerde architectuurpraktijk en het bijhorende discours²⁹. Een spilfiguur in het discours van ‘spatial agency’ is Jeremy Till³⁰. Tegenwoordig duikt de naam van Bruno Latour, een van de grondleggers van de Actor-Network Theory, regelmatig op in dat discours³¹. Het veldonderzoek is in belangrijke mate geïnspireerd door praktijken uit het veld van de spatial agency.

De sociale wetenschappen en de menswetenschappen zijn vertegenwoordigd via de Actor-Network Theory (ANT), in het midden van de jaren 1980 op de kaart gezet door Michel Callon, Bruno Latour en John Law. De bevindingen van de pioniers van de ANT hebben invloed gehad tot ver buiten de sociologie van de wetenschap die de drie auteurs aanvankelijk beoefenden. De Actor-Network Theory laat zien hoe kennis tot stand komt. Callon reflecteert uitdrukkelijk over de rollen van de leek en de expert—zonder premissen—in het tot stand komen van nieuwe kennis over problemen die te complex zijn om door experts alleen aangepakt te worden (Callon, Lascoumes et al. [2001] 2009). Callon en Latour schrijven over de meest diverse onderwerpen, ook over architectuur³². Het recente denken van Michel Callon en Bruno Latour is sterk beïnvloed door het Amerikaans pragmatisme van Charles Peirce, William James en John Dewey: net zoals hun Amerikaanse voorgangers aanvaardden ANT-denkers niet zomaar a priori’s, geijkte

26 Met een ‘pragmatische’ herbestemmingspraktijk bedoelt dit proefschrift (bijvoorbeeld) de praktijk van bureaus zoals Rem Koolhaas’ OMA, zoals beschreven in het boek *The Making of a Building: A Pragmatist Approach to Architecture* van Albena Yaneva (2009c). OMA’s ‘onderzoeksspiegelbeeld’ AMO was in 2010 verantwoordelijk voor de bijdrage *Preservation*, ook wel bekend als *CRONOCAOS*, aan de architectuurbiënnale in Venetië. In een nummer van het magazine *MONU* (nummer 14) ging Beatriz Ramo (zie Ramo & OMA (2011) en Ramo & STAR strategies + architecture (2011)) van het bureau STAR verder in op die bijdrage en op een meer pragmatische modus van omgaan met oude gebouwen in het algemeen en geklasseerde monumenten in het bijzonder. In diezelfde sfeer bevinden zich bureaus als Lacaton & Vassal uit Frankrijk (met onder ander hun aanpak van het Parijse Palais de Tokyo uit 2000), HUB (met hun ABC-huis in Schaarbeek van 2008) uit België en DAAD-architecten uit Nederland.

27 Voorbeelden van de combinatie herbestemming en *spatial agency* zijn terug te vinden in het boek *Testify! The consequences of Architecture* (Feireiss [red.] 2011).

28 Michael Guggenheim (2009a, 2009b) schreef meerdere teksten over herbestemming vanuit een ANT-standpunt.

29 “Change through the empowerment of others, allowing them to engage in their spatial environments in ways previously unknown or unavailable to them, opening up new freedoms and potentials as a result of reconfigured social space”, zo omschrijven Awan, Schneider en Till (2011: 32) ‘agency’. Zie ook sectie 3.1.2 in dit proefschrift.

30 Andere belangrijke en relevante publicaties van Till zijn de tekst *The negotiation of hope* voor de bundel *Architecture and Participation* van Blundell Jones, Petrescu en Till (Till 2005), het boek *Flexible housing* (Schneider & Till 2007), het artikel *Beyond Discourse: Notes on Spatial Agency* (Schneider & Till 2009), het boek *Architecture Depends* (Till 2009) en het voorwoord van de bundel *Architecture, Participation and Society* van Jenkins en Forsyth (Till 2010).

31 Met name in *Architecture Depends* gaat Till (2009: 56-59) in op de ‘hybrids’ van Bruno Latour.

32 Zie Callon (1996; 1997), Latour (2008), Latour en Yaneva (2008) en de stukjes die Bruno Latour van januari 2004 tot december 2005 schreef als gastredacteur bij het Italiaanse architectuurmagazine *Domus*.

categorieën en dualismen³³. Ze leggen de nadruk steeds op de consequenties in plaats van op de uitgangspunten (Dijstelbloem 2007: 26)³⁴.

De drie velden binnen het literatuuronderzoek—herbestemming, ‘spatial agency’ en Actor-Network Theory—hebben tot op zekere hoogte gemeenschappelijke roots in het Amerikaans pragmatisme³⁵. Dat heeft tot gevolg dat het onderzoek uitgaat van wat het kerkgebouw en de situatie waarin het zich bevindt, aanbieden; het onderzoek traceert verbindingen.

Naast bronnen uit de drie hierboven gesitueerde velden, behandelt het onderzoek ook bronnen over religie. Vooral hedendaagse visies op het fenomeen kerkgemeenschap en op het sacrale komen aan bod. De Leuvense theoloog Lieven Boeve hanteert in zijn werk termen die de moderne kijk op secularisering kunnen nuanceren. Hij spreekt over ‘detraditionalisering’ en ‘pluralisering’ in plaats van over secularisering (Boeve 1999; 2006). Ivan Illich gaat in zijn teksten een confrontatie aan met de geschiedenis van de Kerk en ontwikkelt zo, als priester en later als ex-priester, een radicale kijk op het instituut Kerk (Illich, Cayley et al. 2005). Zijn werk is opgebouwd volgens specifieke thema’s zoals werktuigen (Illich 1973), onderwijs (Illich 1977), skills van leken³⁶ (ibid.) en wonen (Illich 1984). Architecten die beschouwd worden als de pioniers van de spatial agency, de architecten die in de jaren 1960 en 1970 aan ‘community building’ en ‘advocacy’ (Jenkins & Pereira 2010) deden, waren niet zelden geïnspireerd door Illich³⁷. De huidige generatie van spatial practitioners gaat, net zoals de huidige generatie sociale wetenschappers, kritisch om met die erfenis.

1.3.2. Veldonderzoek

Dit onderzoek is geen louter theoretisch onderzoek. Precies om de complexiteit die de hedendaagse theorie zo weet te waarderen op te vangen, bestaat een belangrijk deel van het onderzoek uit kwalitatief veldonderzoek. Dat sluit aan bij de klemtoon op het situationele die onder andere via het Amerikaans pragmatisme deel uitmaakt van het ‘spatial agency’-discours.

Het gaat in dit proefschrift niet om het testen van een op voorhand vastgelegde strategie,

33 In hun publicaties verwijzen voornamelijk Callon en Latour geregeld naar het Amerikaanse pragmatisme van John Dewey en William James. Callon, Lascoumes et al. (2009) spreken over Dewey. Latour (2001) spreekt over beiden. Huub Dijstelbloem (2007) wijdde zijn doctoraat aan Dewey en Latour; de gelijkenissen haalt hij duidelijk aan.

34 De aandacht voor consequenties is er voornamelijk via het begrip ‘performance’ (hoofdstuk 5) en via de methoden (het hybrid forum en action research) die hoofdstuk 6 nader toelicht.

35 Voor het veld ‘herbestemming’ geldt dat enkel voor actuele bronnen over herbestemming in het algemeen, en niet voor de teksten over de herbestemming van kerkgebouwen. Enkele teksten die herbestemming expliciet aan pragmatisme koppelen, handelen over de praktijken van architecten als Rem Koolhaas (Office for Metropolitan Architecture) en Lacaton & Vassal. Zie noot 26 en ook Andrieux (2007) voor een artikel over Lacaton & Vassal waarin ook Latour wordt aangehaald.

36 Illich (1977) reflecteerde in de jaren 1970, in *Ontscholing van de maatschappij: Het einde van een illusie?*, over alternatieve onderwijsvormen gebaseerd op informele netwerken van leken die hun kennis aanbieden.

37 Illich (1971) trok zich eind de jaren 1960 al het lot van de grote steden, met name New York, en hun inwoners aan. Hij onderhield contacten met de Braziliaanse onderwijshervormer Paulo Freire en voornamelijk die laatste had een grote invloed op de participatiebeweging in de architectuur (Jenkins en Pereira 2010).

maar om onderzoek in de diepte naar de relaties die het kerkgebouw op verschillende schaalniveaus aangaat en naar een onderzoekskader en een protocol voor toekomstige transformatieprocessen. Het onderzoek is deels exploratief, maar het heeft via de dubbele onderzoeksvraag ook een afgelijnd doel. Het veldonderzoek geeft het proefschrift een concreet, gelokaliseerd karakter; het levert voor het specifieke geval van de Schulense Sint-Jan de Doperkerk bovendien de randvoorwaarden aan met betrekking tot het herontwerpen van het kerkgebouw in functie van de conviviale hypothese.

Met betrekking tot het uitwerken van het onderzoekskader dient de casestudy het doel van theorieontwikkeling. De casestudy laat immers toe om het huidige discours over de toekomst van de parochiekerken te toetsen aan de complexiteit van de praktijk. Ook voor het ontwikkelen van het protocol is gekozen voor één—dezelfde, namelijk Schulen—casestudy als ijkingskader. Dat heeft de onderzoeker toegelaten om zich in te werken in het concrete netwerk van de Schulense parochiekerk, want onderzoek in de diepte kost tijd. Het praktische protocol is, zoals in de hoofdstukken 3 tot en met 6 zal blijken, in grote mate gebaseerd op het nieuw ontwikkelde en theoretische onderzoekskader (hoofdstuk 3). De casestudy dient daarbij voornamelijk om de vertaling naar de praktijk te maken.

Volgens Yin (2003: 4) is de casestudy de methode bij uitstek wanneer het te onderzoeken fenomeen niet los te denken is van de context. Er is daarnaast gekozen voor casestudyonderzoek omdat dat een uitgesproken kwalitatief karakter heeft (Baarda, de Goede et al. 2005) en omdat het een wendbare methode is (Verschuren & Doorewaard 1998) waarbij de onderzoeker in de loop van het onderzoek de koers kan wijzigen, wat zinvol is in een exploratief onderzoek³⁸. Sociale wetenschappers erkennen daarenboven dat het mogelijk is om via één casestudy algemene uitspraken te doen (Flyvbjerg 2006: 224-228).

Er is voor Schulen gekozen als casestudy op aanraden van de deken van Herk-de-Stad: een van de kernaactoren in Schulen heeft dus zelf aangegeven dat de Sint-Jan de Doper een interessante case is. Zijn argument daarvoor was de aanwezigheid van een sterk netwerk rond de parochiekerk, wat toelaat om het maatschappelijke aspect van de Vlaamse parochiekerk te theoretiseren. Hoofdstuk 2 gaat dieper in op de relevantie van de Sint-Jan de Doperkerk als casestudy. De Schulense parochiekerk is een niet-geklasseerd gebouw, opgetrokken in de jaren dertig van de twintigste eeuw voor een toen nog groeiende kerkgemeenschap³⁹. Zoals veel kerkgebouwen in Vlaanderen is de Sint-Jan de Doperkerk geïnspireerd door de gotiek⁴⁰. Het is geen neogotische kerk maar ook geen uitgesproken moderne kerk.

Voor het uitvoeren van de casestudy Schulen komt de inspiratie uit zowel de ANT als uit het hedendaags architectuuronderzoek. Kerkgebouwen vormen complexe maar ook alledaagse issues die niet te reduceren zijn tot het vakgebied van één enkele discipline. Om inzicht te krij-

38 Een exploratieve case heeft als doel de vragen en hypothesen van een in de toekomst uit te voeren onderzoek te bepalen, of de a priori gedachte onderzoeksprocedures te onderwerpen aan een haalbaarheidsstudie (Yin 2003: 5). Hoewel dit proefschrift een uitgesproken exploratief onderzoek beschrijft, is het zoeken naar a priori's voor volgende onderzoeken niet de insteek ervan.

39 Schulen is een dorp van ongeveer drieduizend inwoners. Onder invloed van schaalvergroting en omdat het in het midden tussen Hasselt en Diest ligt, dreigt Schulen een slaapkern te worden.

40 Drie vierde van alle Belgische kerkgebouwen is neogotisch gebouwd of verbouwd (Verpoest 1989: 7).

Afbeelding 1.1: de Sint-Jan de Doperkerk in Schulen

Afbeelding 1.2: het interieur van de Schulense Sint-Jan de Doperkerk

gen in die complexiteit en om de complexiteit uiteindelijk in te zetten in functie van een nieuwe wijze van omgaan met kerkgebouwen—bij wijze van het onderzoekskader en het protocol—is het voor de onderzoeker noodzakelijk zich te kunnen concentreren op de verbanden die het kerkgebouw aangaat met andere actoren. Het traceren van die verbanden vergt tijd, evenals het ter plaatse ontplooiën en stelselmatig bijwerken van een methodiek die de lokale gemeenschap de mogelijkheid biedt om na te denken over de toekomst van het kerkgebouw. Het doel van het betrekken van de lokale gemeenschap is het aanwenden van specifieke kennis over het kerkgebouw in een nieuw scenario voor het kerkgebouw. Maar de geïnvesteerde tijd levert ook op: het is mogelijk om via een trage aanpak bestaande clichés met betrekking tot de kerkgebouwen te ontcrachten⁴¹. Belangrijk daarbij is om niet uit te gaan van a priori's, maar om 'on geïnformeerd' (Miessen 2011: 103) te werk te gaan en om iedere actor, menselijk of niet-menselijk, in de geest van de ANT volledig gelijkwaardig te behandelen⁴². De confrontatie van de Schulense situatie met de bestaande strategieën voor de toekomst van de (parochie)kerk leidt tot een kritische evaluatie van die strategieën in het licht van de onderzoeksvraag. Het veldonderzoek gaat ook na hoe gesitueerd onderzoek, aan de hand van concrete, publieke acties werkt als een mediator in een proces van verandering. Noch het onderzoek zelf, noch de betrokken actoren zijn opgevat als statische gegevens; ze beïnvloeden elkaar. Wat de exacte rollen zijn van de architect-onderzoeker, de verschillende lokale actoren en het kerkgebouw zelf maakt het veldonderzoek stap voor stap duidelijk.

Het veldonderzoek bestaat uit verschillende delen. Het steunt op archiefonderzoek, het in kaart brengen van de verschillende lokale actoren en het beschrijven van concrete acties. Het veldonderzoek verwerkt een aantal bevragingen die telkens gebeurden tijdens een concrete actie in het kerkgebouw zelf, in samenwerking met de kerkraad. Voorbeelden van die acties zijn: een dorpsvergadering, participatiesessies en een kerkforum dat onderzoek koppelde aan enkele tijdelijke gebruiksmogelijkheden in het kerkgebouw. De participatiesessies en het kerkforum stonden in het teken van de conviviale hypothese. Hier hanteert het onderzoek 'research by design' als instrument om de hypothese te testen⁴³.

Een apart 'veldonderzoek'—op een groter schaalniveau—was het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik* (18 november 2010), georganiseerd in Hasselt in het kader van dit onderzoek. De resultaten van het symposium, met een voorstelling van de conviviale hypothese door de promotor en de doctorandus als "knuppel in het spreekwoordelijke hoenderhok"⁴⁴ en een blik op de buitenlandse situatie door prof. dr. Doevendans (tu Eindhoven, Sint-Lucas) en dr. Wakeling (Keele University), worden verwerkt in dit proefschrift. Een vijfkopppig panel onder leiding van prof. dr. Hans Geybels (KULeuven) gaf tijdens het sym-

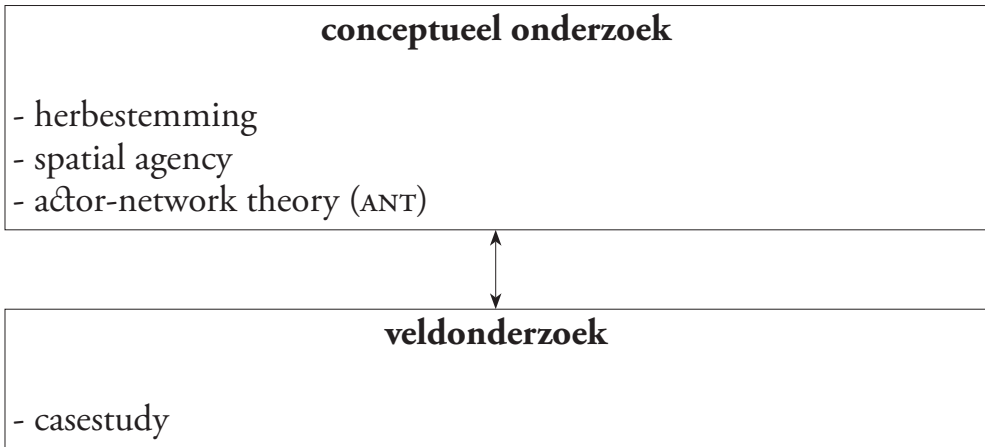
41 Het gaat dan niet om de clichés die mogelijk circuleren in de hoofden van de lokale gemeenschap, maar om de clichés die leven in het discours over de toekomst van de parochiekerken.

42 Voor de theorie van Markus Miessen, zie sectie 3.1.2.2.a. 'Ongeïnformeerd' wil hier zeggen: zonder vooroordelen maar wel met kennis over architectuur en de impact van ruimtelijke praktijken.

43 Die aanpak komt tegemoet aan de stelling van architect Herman Hertzberger (Lawson 2005: 163) dat een ontwerp *altijd* een hypothese is.

44 Dat zijn de woorden van Koenraad De Wolf, journalist bij *Tertio*, over de conviviale hypothese, geponeerd tijdens het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik* van 18 november 2010 in Hasselt. Naar aanleiding van het symposium verscheen in *Tertio* het *Dossier Toekomst van de parochiekerken. Kerken worden woonkernen* (De Wolf 2011).

posium commentaar op de conviviale hypothese.

Schema 1.2: het onderzoek verweeft conceptueel onderzoek en veldonderzoek, theorie en praktijk. Doorheen het onderzoek is er een beweging van conceptueel onderzoek naar veldonderzoek, waarbij het veldonderzoek meer en meer aan gewicht wint.

De probleemoplossende strategische aanpak en de randvoorwaarden met betrekking tot de conviviale hypothese komen tot stand via een permanente confrontatie van het conceptueel onderzoek met het veldonderzoek. Dat verrijkt zowel het onderzoekskader als de resultaten van het veldonderzoek. De verschillende discoursen die het conceptueel onderzoek onder de loep neemt, staan elk een verweving van theorie en praktijk voor. Hoe die verweving doorheen de verschillende hoofdstukken van dit proefschrift werkt en hoe de strategische aanpak en de randvoorwaarden van de conviviale hypothese stap voor stap vorm krijgen, licht de routekaart van het onderzoek toe.

1.4. Routekaart onderzoek

Dit proefschrift is opgebouwd volgens drie grote bewegingen. De eerste beweging is de status quaestionis, aangevuld met een kritiek ten aanzien van bestaande strategieën; de tweede beweging is het distilleren van een nieuw onderzoekskader op basis van de kritiek op de status quaestionis en de verwerking van het conceptueel onderzoek; de derde beweging onderzoekt het kerkegebouw vanuit dat nieuwe kader en de bijhorende onderzoeksstructuur achtereenvolgens als issue, actor en forum. Na de drie bewegingen volgt een algemeen besluit in de vorm van een synthese. De volgende paragrafen gaan kort in op de verschillende bewegingen van het proefschrift en hun onderlinge samenhang.

1.4.1. *Status quaestionis*

Hoofdstuk 2 gaat in op bestaande strategieën met betrekking tot de toekomst van de parochiekerken. Sinds de tweede helft van de jaren 1990 is daarover in Vlaanderen een debat op gang gekomen. Hoofdstuk 2 argumenteert dat de omvang en de diepgang van dat debat niet te vergelijken zijn met de discussies in Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Daar is de situatie zo verschillend dat Vlaanderen verplicht is zélf na te denken over de toekomst van de gebouwen. Nederland heeft daarnaast een stevige traditie op het gebied van aandacht voor de religieuze en ook de maatschappelijke waarde van het kerkelijke patrimonium. Het Verenigd Koninkrijk verzoent sinds de jaren 1950 religieuze en erfgoedgerelateerde kwesties met de door beide hoeken gesubsidieerde Churches Conservation Trust (daarvoor Redundant Churches Fund) als belangrijk resultaat. Enkele andere landen komen kort aan bod.

Hoofdstuk 2 diept de bestaande literatuur uit en duidt de zwakke plekken in het discours aan. Daarbij focust het op Vlaanderen. Omdat er geen algemene eensgezindheid is over het statuut van het kerkgebouw⁴⁵, noch over het statuut en de omvang van de kerkgemeenschap⁴⁶, is dat niet vanzelfsprekend. Toch tekent zich tegen de achtergrond van die meningsverschillen een dominant discours af met betrekking tot de toekomst van de kerkgebouwen⁴⁷. Aan dat discours nemen niet alleen priesters, religieuzen en theologen deel, maar ook zij die zich bekommeren om het (kerkelijk) erfgoed zonder daarbij expliciet gelinkt te zijn aan het instituut Kerk. Dit hoofdstuk gaat in op dat dominante discours en hoe het te werk gaat.

Hoofdstuk 2 formuleert daarnaast een kritiek. Centraal daarin staat het argument dat zowel een houding die het kerkgebouw beschouwt als een volledig aparte categorie, als een houding die het kerkgebouw te veel relativeert, leidt tot een begrip van het kerkgebouw als louter *object*.

De confrontatie van het dominante discours met de casestudy toont eens te meer aan dat de huidige houdingen ten opzichte van het kerkgebouw onvoldoende kritisch onderbouwd zijn. Het kerkgebouw van Scholen ‘betekent’ daarvoor te veel. In het slechtste geval werken de huidige houdingen een commodificatie van het kerkgebouw in de hand: het kerkgebouw verwordt tot verhandelbaar object. De status quaestionis en de kritiek erop leren dat er nood is aan een nieuw onderzoekskader dat het architecturale en het maatschappelijke dichter bij elkaar brengt, een kader dat het kerkgebouw in al zijn complexiteit begrijpt.

45 Voor de ene is het kerkgebouw het onvervreembare huis van God (*domus Dei*), voor de ander, zoals voor Geert Bekaert (1967) is het het huis van de gemeenschap (*domus ecclesiae*).

46 Debatten over een minderheidskerk en een volkskerk spelen zich niet enkel af in strikt kerkelijk kringen, ook sociologen, met name Karel Dobbelaere (1991) en Liliane Voyé (2003), schrijven erover. Het christelijk opinieblad *Tertio* wijdde er in het nummer 426 van 9 april 2008 een special aan met de meningen van onder andere Dirk de Gendt en Ernest Henau. Ook filosoof Herman De Dijn (2007) schreef erover.

47 Laurajane Smith (2006: 11-43) spreekt over een ‘authorized heritage discourse’ en wijdt er een heel hoofdstuk aan in haar *Uses of Heritage*.

1.4.2. *Distilleren van het onderzoekskader en de onderzoeksstructuur*

Hoofdstuk 3 steunt op de bevindingen van hoofdstuk 2 en op de confrontatie daarvan met het conceptueel kader. Daaruit distilleert dit hoofdstuk een nieuw onderzoekskader en een onderzoeksstructuur. Het vervolg van het proefschrift (de hoofdstukken 4 tot en met 6) wordt in die nieuwe onderzoeksstructuur geplaatst.

In eerste instantie werkt hoofdstuk 3 een kritiek van het fenomeen ‘erfgoedwaarden’ uit. Daarna beantwoordt het de vraag waarom gesitueerd onderzoek vanuit de architectuur zinvol is om maatschappelijke problemen aan te pakken. Het verwerkt daarbij hedendaagse opvattingen over architectuuronderzoek⁴⁸ en over een gesitueerde en geëngageerde architectuurpraktijk⁴⁹. Omdat uit de kritische analyse van de status quaestionis volgt dat het dominante discours het kerkgebouw ziet als een object, wat een onvolledige aanpak is, dringt een niet-objectmatige aanpak zich op. Geïnspireerd door de Actor-Network Theory beargumenteert dit hoofdstuk *waarom* het proefschrift vanaf dit punt het kerkgebouw achtereenvolgens beschouwt als issue, actor en forum. Daarnaast licht hoofdstuk 3 toe *hoe* die onderzoeksstructuur tot stand komt.

Het nieuwe onderzoekskader en de bijhorende onderzoeksstructuur leiden tot belangrijke inhoudelijke gevolgen voor het verdere verloop van dit onderzoek naar de toekomst van de parochiekerken. Op architecturaal vlak staat het voor een verschuiving van het gebouw als ‘product’ naar het gebouw als ‘performance’ en ‘proces’⁵⁰. ‘Product’ correspondeert immers met ‘object’⁵¹, ‘performance’ met ‘actor’ en ‘proces’ met ‘forum’. Het nieuwe onderzoekskader brengt daarnaast de dimensie van het ‘her-’ aan het licht: architecten hoeven niet telkens vanaf nul te beginnen, maar kunnen pragmatisch aan de slag gaan met wat al voorhanden is⁵². Op maatschappelijk vlak laat het nieuwe onderzoekskader toe om de vele betekenissen van het kerkgebouw te onderzoeken en publiek te maken⁵³. Het laat ook toe om het lokale draagvlak van het kerkgebouw te analyseren en te confronteren met de draagkracht van het gebouw zelf. Het onderzoek blijft niettemin kritisch: een netwerkbenadering van het kerkgebouw leidt niet op vanzelfsprekende

48 Belangrijke bronnen in verband met architectuur en maatschappelijke problemen zijn Doucet en Janssens ([red.] 2011) en Simonsen, Bærenholdt et al. ([red.] 2010).

49 Belangrijke bronnen in verband met een gesitueerde en geëngageerde architectuurpraktijk zijn Miessen en Basar ([red.] 2006), Till (2009), Awan, Schneider et al. (2011), BAVO (2010) en Miessen (2011).

50 Het artikel van Lawson, Bassanino et al. (2003) licht toe wat de drie ‘p’s’ (proces, product, performance) van het ontwerp inhouden; Jeremy Till gaat verder in op performance in zijn boek *Architecture Depends* (2009), Isabelle Doucet en Kenny Cupers (2009) spreken eveneens van een verschuiving in de architectuur naar een performatieve aanpak.

51 Jeremy Till beargumenteert dat in zijn *Architecture Depends*, met name in het hoofdstuk *Out of time* (Till 2009: 77-92).

52 “The ‘re’ stands at the heart of design” zegt Albena Yaneva (2009b: 103) in haar etnografie over het bureau OMA van Rem Koolhaas.

53 Voor ‘publiek maken’, zie Latour (2005c): ‘From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public’.

wijze tot de herdefiniëring en de herwaardering ervan⁵⁴: een louter commerciële exploitatie van een kerkgebouw kan bijvoorbeeld ook het gevolg zijn van een netwerkbenadering. Daarom is de hedendaagse architecturale notie van spatial agency zo belangrijk omdat die het nog aandurft om een kritisch standpunt in te nemen.

1.4.3. Onderzoeksstructuur: het kerkgebouw als issue, actor en forum

Doorheen de sequentie issue-actor-forum, in hoofdstuk 3 uitgewerkt als de nieuwe onderzoeksstructuur om het kerkgebouw te onderzoeken, wordt de parochiekerk steeds ‘actiever’ en ‘meer publiek’. *Het kerkgebouw als issue* (hoofdstuk 4), *het kerkgebouw als actor* (hoofdstuk 5) en *het kerkgebouw als forum* (hoofdstuk 6) behandelen het architecturale en het maatschappelijke samen, als een hybride constructie.

HET KERKGEBOUW ALS ISSUE

Hoofdstuk 4 gaat na hoe de architectuur omgaat met het begrip tijd. Het plaatst het kerkgebouw in het *heden* en hanteert daarbij, analoog met de inzichten van Jeremy Till (2009: 95-100), een ‘dikke definitie van tijd’. Verder bekijkt dit deel of de Schulense parochiekerk een issue is of niet⁵⁵. Daarbij wordt duidelijk dat er wel degelijk een draagvlak is voor het kerkgebouw, met of zonder nieuwe invulling, maar dat dat draagvlak voor een groot deel enkel *impliciet* aanwezig is. Dit deel bekijkt ook het grotere schaalniveau, dat van het Vlaams Gewest en hoe kerkgebouwen op dat niveau al dan niet een issue vormen. Via het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik* heeft het onderzoek bijgedragen aan de Vlaamse discussie.

Het kerkgebouw begrijpen als een issue heeft potentieel. Het toont aan dat het kerkgebouw meer *kan* zijn dan wat het gekende en dominante discours doet vermoeden. Wat dat ‘meer’ is, maken de volgende hoofdstukken stap voor stap duidelijk. De uitdaging bestaat erin om het draagvlak van kerkgebouwen expliciet te maken. Een volgende stap (het kerkgebouw als actor) houdt de zoektocht in naar een gemeenschappelijke taal voor het draagvlak en het kerkgebouw zelf. Op die manier kan een creatieve uitwisseling tussen draagvlak en kerkgebouw (het kerkgebouw als forum) geconceptualiseerd worden.

HET KERKGEBOUW ALS ACTOR

Hoofdstuk 5 handelt over wat gebouwen ‘doen’, wat ze teweegbrengen. Het verenigt het architecturale met het maatschappelijke. Centraal staat het begrip ‘performance’. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe het netwerk van het Schulense kerkgebouw eruitziet en hoe het gebouw daarin ‘handelt’. Het conceptueel kader en het veldonderzoek komen hier dicht bij elkaar. In belangrijke mate steunt het argument op het in Schulen verrichte maquetteonderzoek. Zo bouwt dit hoofd-

54 Naast de al vermelde werken van Yaneva (zie noten 26 en 52), de teksten van Houdart (zie Houdart & Chihiro 2009) en de teksten van Callon en Latour over architectuur (zie noot 32) zijn er architecten die schrijven vanuit een expliciet ANT-kader, zoals Toft (2004), Martin (2005) en Fallan (2008). Toft (2004) onderzoekt de mogelijke relatie tussen ANT en architectuur om uiteindelijk uit te komen bij het pragmatisme van Dewey, met als bedoeling een ‘niet-modern’ (zoals in Latours *We have never been modern*) begrip van architectuur op te laden met een esthetische dimensie. Martin (2005) confronteert enkele postmoderne theorieën (van Venturi, Jencks en Jameson) met de ANT van Latour. Fallans (2008) tekst is algemener en gaat na wat de verschillende concepten uit de ANT kunnen betekenen voor het architectuuronderzoek, in het bijzonder om materiële dingen ‘te laten spreken’.

55 Latour (2005e) hanteert een gelijkaardige term, ‘matter of concern’, om ‘issues’ af te zetten tegen droge feiten.

stuk een niet-specialistisch beeld op van de verschillende betekenissen van het kerkgebouw. Dat beeld bestaat uit relaties en controverses⁵⁶.

Op een meer algemeen architecturaal niveau biedt het begrip performance en het begrijpen van een gebouw als actor nieuwe vooruitzichten om de sacraliteit van kerkgebouwen te plaatsen en ook om tegengestelde houdingen ten opzichte van nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen te overstijgen⁵⁷. Gebouwen zien als actoren is echter geen panacee om een gebrek aan maatschappelijk begrip te bestrijden.

HET KERKGEBOUW ALS FORUM

Hoofdstuk 6 onderzoekt hoe de structurele relatie tussen de draagkracht van het gebouw en het draagvlak van Scholen productief kan worden. Ook dit hoofdstuk behandelt het architecturale en het maatschappelijke samen. De casestudy staat centraal.

Hoofdstuk 6 argumenteert dat creativiteit de sleutel is tot echte verandering met betrekking tot het kerkgebouw. De wijze waarop creativiteit onderzocht wordt, is die van het forum. Op het forum, in de parochiekerk zelf, ontmoet de creativiteit die impliciet aanwezig is in de lokale gemeenschap de creativiteit van de externe architect. Het onderzoek gaat daarmee op zoek naar het juiste evenwicht tussen een loutere top-down aanpak en een bottom-up aanpak; beide aanpakken kunnen immers verzanden in niet meer dan een bevestiging van het status-quo. Daarom gaat dit hoofdstuk een kritische dialoog aan met bronnen over action research en het hybrid forum. Beide aanpakken hebben minstens deels roots in het Amerikaanse pragmatisme⁵⁸. Het hoofdstuk legt de valkuilen van de literatuur bloot en confronteert die met het veldonderzoek dat actief experimenteerde met het gegeven 'forum'. In dit hoofdstuk komt de conviviale hypothese, als 'onverwachte indringer' in Scholen, duidelijk aan bod. Precies tijdens de fora in de Schulense parochiekerk testte het onderzoek de conviviale hypothese in een concrete situatie. Dat gebeurde aan de hand van nieuwe architecturale voorstellen voor de parochiekerk. Tijdens dit onderzoek bleven de voorstellen beperkt tot ingrepen in het interieur.

1.4.4. Synthese en algemeen besluit

Hoofdstuk 7 ten slotte verwoordt het algemeen besluit. Alvorens dat te doen, maakt het een synthese van het voorgaande in functie van de probleemoplossende strategische aanpak (die bestaat uit het nieuwe onderzoekskader en het protocol) voor de architecturale herdefiniëring en de conviviale herwaardering van het kerkgebouw. Het hoofdstuk vat ook de bij de conviviale hypothese horende randvoorwaarden samen. Omdat de probleemoplossende strategische aanpak geen gemakkelijk te misbruiken instrument mag worden, beargumenteert dit hoofdstuk waarom die enkel lokaal en 'gesitueerd' in te zetten is en hoe dat kan gebeuren⁵⁹. Toch bevat de stra-

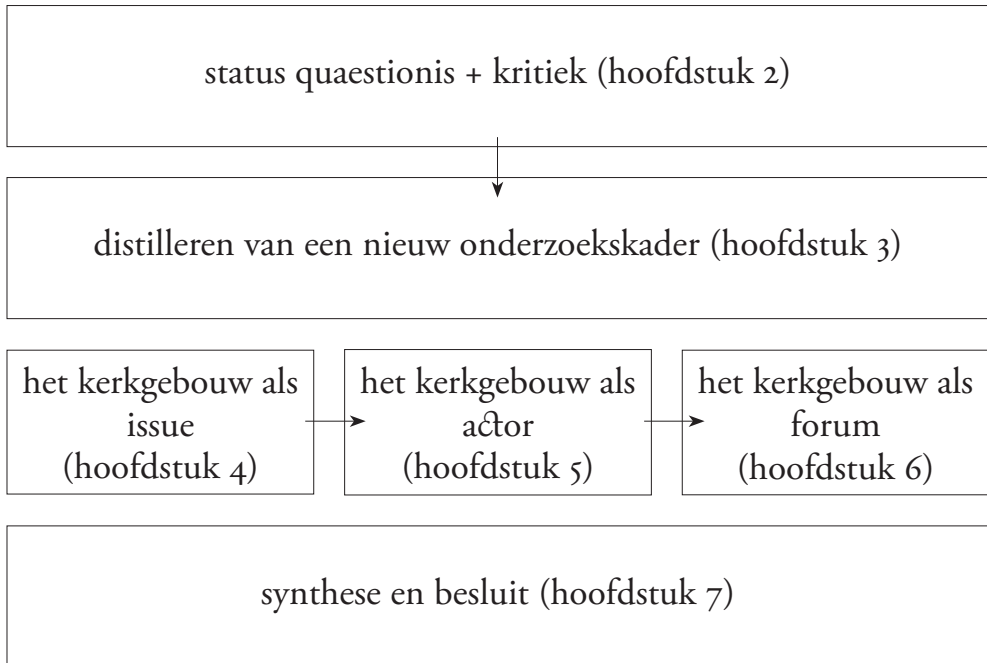
56 "Mapping (architectural) controversies" noemt Albena Yaneva (2011; 2012) het in kaart brengen van een (architecturaal) project via de insteek 'controverse'.

57 Twee houdingen waar dit hoofdstuk dieper op ingaat zijn die van het contrast en die van de analogie (de Solà-Morales Rubio 1996). Daarmee bouwt dit hoofdstuk verder op het begrijpen van het kerkgebouw *in het heden* dat beargumenteerd wordt in hoofdstuk 4.

58 Dewey is één van de meest geciteerde namen in het action-research-discours, naast Kurt Lewin en Paulo Freire. Voor de pragmatistische roots van action research, zie bijvoorbeeld Greenwood en Levin (1998: 59-62), Levin en Greenwood (2001), Reason (2003) en Wicks en Reason (2008).

59 Dat zou niet stroken met hedendaagse inzichten uit de sociale wetenschappen, in het bijzonder de ANT, noch met hedendaagse inzichten uit de architectuur, in het bijzonder uit de spatial agency.

tegische aanpak inhoud voor zowel kerkbesturen, plaatselijke vrijwilligers, plaatselijke politiek verantwoordelijken als architecten. Voor elk van die actoren of groepen van actoren formuleert het laatste hoofdstuk een aangepaste versie ervan. Daarnaast haalt hoofdstuk 7 mogelijkheden aan voor verder onderzoek.

Schema 1.3: routekaart van het onderzoek.

2. STATUS QUAESTIONIS

De status quaestionis geeft allereerst weer welke gebeurtenissen en publicaties de afgelopen vijftien jaar de toekomst van de Vlaamse (parochie)kerken centraal stelden. Het leeuwendeel van de status quaestionis bestaat uit congressen en studiedagen. Academische onderzoeksdaden met betrekking tot het onderwerp zijn beperkt in aantal¹. Als het kerkenprobleem in de breedte wordt bekeken, door er ook relevante teksten uit bijvoorbeeld de sociologie bij te betrekken, dan blijkt dat de literatuur omvangrijk is.

Het aantal Vlaamse kerkgebouwen dat een andere bestemming kreeg is, in vergelijking met landen zoals Nederland en het Verenigd Koninkrijk, eveneens klein. Dit hoofdstuk kijkt expliciet naar het buitenland, in het bijzonder naar Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Doorheen de verschillende onderdelen van de status quaestionis ligt de klemtoon op de maatschappelijke en de religieuze aspecten van parochiekerken en hoe die—al dan niet—aan bod komen in het Vlaamse discours.

Een kritische reflectie confronteert dat wat op inhoudelijk vlak gebeurd is tijdens studiedagen, in theorie en in de praktijk, met de effecten ervan. Maatschappelijke en religieuze effecten staan daarbij centraal. Daarop volgt een formulering van wat het huidige discours en de huidige praktijk zouden kunnen betekenen voor een kerk als de Sint-Jan de Doperkerk in Schulen. Met betrekking tot Schulen wordt duidelijk dat de huidige strategieën en tactieken niet voldoen om de reële complexiteit van het probleem op te vangen en om een gedragen en haalbaar toekomstperspectief te formuleren.

Een voorlopig besluit in functie van de onderzoeksvraag sluit de status quaestionis af. Een andere aanpak, geënt op de doelen ‘herdefiniëring’ en ‘herwaardering’ van de onderzoeksvraag van dit proefschrift, dringt zich op. De act van herdefiniëren en herwaarderen betreft zowel het opstellen van een visie als een praktische aanpak van het kerkenprobleem. Het is bijzonder lastig om modellen uit het buitenland zomaar te transponeren naar de situatie in Vlaanderen, niet in het minst omwille van het unieke systeem van de kerkfabrieken². Met het oog op het volgende hoofdstuk dat een nieuw onderzoekskader distilleert om parochiekerken te begrijpen en te herwaarderen, geeft het voorlopige besluit de eerste aanwijzingen.

¹ Actieve academici zijn bijvoorbeeld professor Thomas Coomans, historicus, en professor Patrick De Pooter, expert kerkelijk recht.

² Canada, en in het bijzonder Québec kent ook ‘fabriques’, maar toch is de situatie daar anders. Er is wel oveheidssteun voor de katholieke kerken, maar niet officieel en niet via de steden en gemeenten. Het ministerie van Cultuur en Communicatie stelt er fondsen ter beschikking. De kerkgebouwen zijn historisch gezien het bezit van de kerkfabrieken; kerkmeesters die de kerkgemeenschap representeren staan in voor het dagelijks beheer ervan (Morisset 2006; Morisset, Noppen et al. 2006).

2.1. Parochiekerken in Vlaanderen: een status quaestionis

Sinds de tweede helft van de jaren 1990 is in Vlaanderen een debat op gang gekomen over de toekomst van de (parochie)kerken. Tot dan waren er in Vlaanderen maar enkele kerken van bestemming veranderd³. Na de verkenning van de status quaestionis blijken dit de mijlpalen van het Vlaamse debat te zijn: de vcm-ontmoetingsdag *Kerkelijk erfgoed* van 1997⁴, de publicatie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (1999)⁵, een themanummer van het kunsttijdschrift *Vlaanderen* (2003) geredigeerd door Marc Dubois⁶, een tweede vcm-ontmoetingsdag over kerkelijk erfgoed met de naam *In ander licht* (2008)⁷ en het *Monumenten & Landschappencahier* met de titel 'In ander licht: Herbestemming van religieus erfgoed' (2009)⁸. De masterthesis *Revitaliseren, Herbestemmen of Slopen? Toekomstperspectieven Voor Kerkgebouwen* van John Martens (2003) wordt vaak geciteerd als het over de herbestemming van kerkgebouwen gaat in Vlaanderen.

Daarnaast waren er in Vlaanderen het afgelopen decennium nog enkele initiatieven in verband met religieus bouwkundig erfgoed. Het Team Vlaams Bouwmeester was verantwoorde-

3 Léon Smets schreef in 1995 het artikel 'Kerkgebouwen Herbestemmen'. Hij haalt daarin enkele van de (toen) schaarse voorbeelden in Vlaanderen aan.

4 VCM is het Vlaams Contactforum voor Erfgoedverenigingen. De afkorting vcm staat voor Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg. Sinds 2010 heet de organisatie FORUM voor Erfgoedverenigingen en sinds september 2012 zijn het FORUM, Erfgoed Vlaanderen en het coördinatiecentrum Open Monumentendag Vlaanderen samengesmolten tot de nieuwe vzw Herita. De referaten van de vierde vcm-ontmoetingsdag (8 maart 1997) over kerkelijk erfgoed zijn gebundeld in een verslagboek (Balthazar [red.] 1997). Sprekers waren Louis Tobback, Herman Balthazar, Mark Fierlafijn, Miel Dekeyser, Ludo Collin, René Stockman en Luc Martens. Er was die dag ook een publieksdiscussie.

5 *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999) is een rapport door de Stichting Vlaams Erfgoed in opdracht van toenmalig Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn Luc Martens, toen tevens bevoegd voor monumentenzorg. Het rapport bevat de resultaten van onderzoek over wet- en regelgeving (Luc De Fleurquin, Jan De Maeyer en Bernadette De Meyer), beheer en beheersstructuren (Patrick De Pooter en Jan Klinckaert), verenigingen (Carlos Callaert, Jozefa Van Bragt en Paul Van Schoors), ontsluiting en beleving (Lieve Compennolle en Ronny Gobyn) en medegebruik en herbestemming (Sofie Beyen).

6 Het nummer 298 van november 2003 draagt de titel *Kerkelijk erfgoed - Verleden en toekomst* en bevat artikels van Marc Dubois, Jacques De Visscher, Thomas Coomans, Anneloes van der Leun, Raymond Van Wassenhove & Marc Dubois en Miek Goossens.

7 De tweede vcm-ontmoetingsdag over kerkelijk erfgoed had de naam 'In ander licht' *Toekomstperspectieven voor religieus erfgoed in Vlaanderen*. Het was een studietweedaagse die doorging in de abdij van Male (23 februari 2008) en in het Cultureel Centrum Minderbroeders in Mechelen (4 maart 2008). De organisatie was in handen van de vcm en de Vlaamse Overheid. In Male spraken Piet Jaspert, Paul Van Schoors, Ludo Collin, Veerle Meul, Dirk Laporte, Livia Snauwaert, Jan Klinckaert en Dirk Van Mechelen. Er waren workshops van Yotb, Stichting Groninger Kerken, Cordoba vzw en Erediensten stad Antwerpen, en de Kerkelijke erfgoedconsulent van de stad Brugge. In Mechelen spraken Piet Geleyns, Sara Vermeulen, Jan Baeyens, Cindy Zoons, Karel Geys, vertegenwoordigers van Stadsherstel Nederland en AG Vespa, Claire Baisier, Madeleine Manderyck en bob Van Reeth. Het verslagboek is nog niet gepubliceerd.

8 Het *Monumenten & Landschappencahier* nummer 17 met de titel 'In ander Licht. Herbestemming van religieus erfgoed' bevat teksten van Veerle De Houwer (Agentschap R-O Vlaanderen), "met inbreng van de werkgroep 'Herbestemming kerken' (2004-2006) van de voormalige Afdeling Monumenten en Landschappen".

lijk voor twee studiedagen in 2003 en 2005 over de herbestemming van (religieus) erfgoed⁹. Ook KADOC organiseerde relevante colloquia, zij het niet in hoofdzaak over de toekomst van katholieke kerkgebouwen¹⁰. De klemtoon van de twee meest relevante KADOC-colloquia in het kader van dit onderzoek lag op restauratiepraktijk¹¹ enerzijds en op ‘heilige plaatsen’¹² anderzijds. Bepaalde parochies zoals die van de Gentse Sint-Annakerk¹³ en de Antwerpse Sint-Laurentiuskerk¹⁴ organiseerden eigen colloquia. Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) benadrukte met de studiedag *Kerken voor mensen* (2009)¹⁵ de kerkelijke dimensie van kerkgebouwen. In Brugge gingen twee ‘Winvormsessies’ door over het thema: *De kerk in het midden houden* (2009) en *Kerk en leven... (2012)*¹⁶. In 2010 organiseerden de auteur en de promotor van dit proefschrift in Hasselt het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik*¹⁷. Stichting Open

9 (Her-)Bestemming van *patrimonium* voor erediensden ging door in de Abdij van Park Heverlee op 27 november 2003. Het was een coproductie van het Team Vlaams Bouwmeester, het Atelier Lokale Architectuuroopdrachten en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Sprekers waren Joris Scheers (2003), Ludo Collin (2003), Adriaan Linters, Marc Dubois, Klaus Goris, Paul Morel en bob Van Reeth. Van de workshop is een verslagboek gemaakt. In 2005 ging de workshop *Herbestemming van Erfgoed* door in de gebouwen van de Vlerick Managementschool in Gent. Die was georganiseerd door dezelfde partners, uitgebreid met de Afdeling Monumenten en Landschappen.

10 KADOC (kadoc.kuleuven.be) is het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, een erfgoedinstelling en een interfacultair centrum van de KULeuven.

11 Het colloquium handelde over neostijlen in de negentiende eeuw. Relevant voor dit proefschrift is de bijdrage van Thomas Coomans (2002b).

12 Het colloquium over heilig plaatsen ging door onder de naam *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* en had een uitgesproken internationale uitstraling. Ook hier sprak Thomas Coomans (2012b). Relevant is de bijdrage uit Canada van Luc Noppen en Lucie K. Morisset (2012). Het verslagboek (Coomans et al. [red.] 2012) is uitgegeven door Leuven University Press.

13 Naar aanleiding van 150 jaar Sint-Annakerk in Gent organiseerde de kerkfabriek Sint-Anna een feestzitting op 16 september 2005. De referaten van die zitting verschenen in een boek (Ascoop [red.] 2007) dat daarnaast ook materiaal bevat over het kerkgebouw in het algemeen en over ‘de toekomst’. Dat laatste deel bestaat uit teksten van Luc Van Looy, André Denys, Daniël Termont, Marc Dubois, Frank Judo en Lievev Ascoop.

14 Op 15 oktober 2009 ging in *AMUZ* in Antwerpen (een tot concertzaal voor oude muziek omgevormde Augustijnenkerk) een colloquium door ter gelegenheid van 350 jaar Sint-Laurentiusparochie en 75 jaar kerkgebouw. Dat colloquium kreeg de naam *De kerk (nog) in het midden?* Sprekers waren Alfred Derde en Jan Velaers, Jozef Van Glabbeek, John Martens, Patrick De Pooter, Marc Dubois, J.M.C. (Jacques) Klok, Madeleine Manderyck, Philip Heylen, Johan Bonny en Jan De Maeyer. De referaten zijn gebundeld (De Pooter, Derde et al. [red.] 2010).

15 Tijdens de studiedag (13 juni 2009 in Leuven), waarvan (nog) geen referaten uitgegeven zijn, spraken Ludo Collin, Liliane Voyé, Mark Delrue, Herman Vandecasteele, Jozef De Kesel, Marc Huynen, Bart Vercauteren, Bart Stroobants en Rudi Mannaerts.

16 Winvorm staat voor ‘West-Vlaanderen in vorm’. Het is een vormingsreeks over diverse ruimtelijke thema’s met als belangrijkste initiatiefnemer de provincie West-Vlaanderen. Sprekers op 5 december 2009 waren Dimitri Minten, Rob Brouwers, Veerle De Houwer, en Gerard van Hasselt en Brigitte Linskens. De presentaties van de verschillende sprekers zijn raadpleegbaar op de website van Winvorm: www.west-vlaanderen.be/provincie/beleid_bestuur/winvorm2. Op 27 februari 2012 kwamen Joris Scheers, Jacqueline von Santen en Aart de Vries (van de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Gerhard Bakker (Stichting Alde Fryske Tsjerken) en Niek De Roo (van de West-Vlaamse Intercommunale wvi) aan het woord.

17 Sprekers waren Sylvain De Bleekere, Roel De Ridder, Kees Doevendans (Nederland) en Christopher Wakeling (Verenigd Koninkrijk). Een vijfkoppig panel (Ludo Collin, Karel Dendooven, Koenraad De Wolf, Johan Sauwens en Sara Vermeulen) reageerde op de eerste twee lezingen. Het symposium ging door op 18 november 2010 en was georganiseerd door De Bleekere en De Ridder, vanuit de onderzoeksgroep ArcK. De referaten zijn nog niet gepubliceerd.

kerken organiseerde contactdagen in 2007, 2008 en 2011¹⁸ en in 2009 ging in Antwerpen een studiedag van het Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen (UCSIA) door over kerkelijk recht: *Rechtsvormen voor religies/ bestuur en beheer van lokale geloofsgemeenschappen*¹⁹. Ook daar werd het thema van de toekomst van de parochiekerken behandeld.

De studiedagen en congressen zijn zelden academisch van aard, behalve diegene die rechtstreeks of onrechtstreeks uitgaan van universiteiten (KADOC, UCSIA, Provinciale Hogeschool Limburg/Universiteit Hasselt). Deelnemers aan de verschillende initiatieven zijn veelal direct betrokken personen: via de kerken waarin ze als priester voorgaan, via de kerkfabriek waar ze in zetelen, via een beroepsactiviteit als ambtenaar op een bepaald beleidsniveau of als (restauratie)architect. Het aantal publicaties—referaten van congressen en studiedagen daargelaten—is beperkt. Thomas Coomans schreef een aantal artikels²⁰, theoloog Geert Delbeke (2007) schreef er één in *Collationes* en Koenraad De Wolf van het christelijk opinieblad *Tertio*, die het debat op de voet volgt, wijdde er enkele dossiers aan²¹.

De al aangehaalde mijlpalen tonen aan dat het bewuste debat langzaam op gang komt in de tweede helft van de jaren 1990, niet spectaculair in omvang toeneemt in het decennium daarna en pas vanaf 2008, het jaar van het tweede VCM-symposium, doordringt tot op kleinere schaalniveaus—dat 2008 in Nederland *het jaar van het religieus erfgoed* was, ging ook in Vlaanderen niet onopgemerkt voorbij. De meest actieve deelnemers aan het debat in Vlaanderen zijn professor Thomas Coomans, vicaris Ludo Collin van het bisdom Gent en de ambtenaren Veerle De Houwer en Joris Scheers.

Sinds de legislatuur van Geert Bourgeois als Vlaams minister van Bestuurszaken, Binnelands Bestuur, Inburgering, Toerisme en Vlaamse Rand (2010-) is het probleem van de kerken een beleidskwestie die ter harte genomen wordt door de Vlaamse Regering. Een nieuw erediensdecreet (2012) komt eraan, en in afwachting schreef Bourgeois de conceptnota *Een toekomst voor*

18 Open Kerken organiseerde in 2007, 2008 en 2011 telkens twee contactdagen: een Nederlandstalige en een Franstalige. Sprekers tijdens de Nederlandstalige dagen waren: Myriam Serck-Dewaide, Marc Huynen, Ludo Collin, Livia Snauwaert, Eric Haegeman, Thierry Goossens, Frans Huon, Anouk Stulens, Rob Buelens, Christina Ceulemans, en Marjolijn Debulpaep (13 maart 2007, Brussel); Jozef Dauwe, Marc Huynen, Rudy Mannaerts, Jan Klinckaert en Livia Snauwaert, Nick Tolson, Lucas Verhaegen, Hans Kerrinckx, Ben De Keyser en Tom Lagast, en Raymond Billen (13 maart 2008, Gent); Gilbert Kolacny, Marijke Van Looy, Marc Huynen, Elke De Cuyper, Roel De Ridder, Karel Dendooven, Annemie Van Dyck, Christiane Huynen, Roel Daenen, Elke Verhoeven, en Sophie Vanonckelen (7 april 2011, Aarschot). Op de website van Open Kerken (openkerken.be) zijn de presentaties van de verschillende sprekers te raadplegen. Op 6 juni 2012 ging de laatste contact-/studiedag door in Cultureel Centrum De Poort in Wetteren.

19 UCSIA is het Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen. De referaten van de studiedag zijn terug te vinden in het nummer 2, jaargang 2 (2009) van het tijdschrift *Recht Religie en Samenleving*. Sprekers waren Vincent Viaene, T.J. (Tymen) Van der Ploeg, Adriaan Overbeke, Frank Judo, Fernand Keuleneer, Patrick De Pooter en Ward Kennes.

20 Thomas Coomans (2006) heeft met zijn bijdrage aan de bundel *Quel avenir pour quelles églises? What future for Which Churches?*, dat zijn de referaten van een internationaal colloquium met dezelfde titel (19-22 oktober 2005 in Montreal), bijgedragen aan het internationaal debat over de toekomst van de kerkgebouwen. Coomans heeft de bundel samen met Lucie K. Morisset en Luc Noppen geredigeerd. Zie ook Coomans (2002a) voor de bescherming van negentiende-eeuwse kerkgebouwen.

21 In 2008 verscheen in *Tertio* (12 maart) een dossier naar aanleiding van de studietweedaagse *In ander licht*. In 2011 (5 januari) verscheen een dossier naar aanleiding van het symposium *Kerk her(ber)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik*.

de *Vlaamse parochiekerk* (Bourgeois 2011). Voorafgaand aan die conceptnota waren er gesprekken achter gesloten deuren (Van Dooren, Stevens et al. 2011) tussen vertegenwoordigers van de Kerk, de verschillende beleidsniveaus, enkele kerkfabrieken, Monumentenwacht, het Forum voor Erfgoedverenigingen, de Vlaamse Confederatie Bouw en leden van het Team Vlaams Bouwmeester. Het was de eerste keer dat al die actoren samenkwamen. Thema's die aan bod kwamen, waren: *bestuurkracht en financiering, beheer en (her)bestemming en ruimtelijke inpassing* (Van Dooren, Stevens et al. 2011). In het kielzog daarvan schreef Joris Scheers, voormalig adjunct-bouwmeester, enkele artikels in de vakbladen *Ruimte* (Scheers 2011a), *Forum-Contact* (Scheers 2011b) en *Cultuur- & Vrijtijdsbeleid* (Scheers 2011c)²².

Het ter harte nemen van het kerkenprobleem door de Vlaamse Regering heeft geleid tot het aanstellen van Jan Jaspers als directeur van het expertisecentrum onroerend kerkelijk erfgoed binnen het CRKC. Dat is een direct antwoord op de vraag die Geert Bourgeois in de conceptnota stelt rond het uitbouwen van het CRKC, precies als expertisecentrum voor die materie.

2.1.1. Het discours rond de toekomst van de parochiekerken in Vlaanderen

Een eerste blik op de status quaestionis maakt al snel duidelijk dat heel erg verschillende disciplines elkaar treffen tijdens studiedagen, congressen en workshops en in boeken en tijdschriften. Het probleem van de leeglopende kerken laat zich niet vastpinnen op één enkele discipline. Aan bod komen erfgoedgerelateerde problemen, juridische vragen, de kerkelijke en de theologische dimensie, architectuur- en kunsthistorische onderwerpen, kwesties over het gebruik van kerkgebouwen, maatschappelijke vragen en beleidsmatige aspecten.

Het is de VCM, of de monumentenzorg-vanuit-de-basis, die het thema op de kaart zet in de tweede helft van de jaren 1990. De eerste ontmoetingsdag in 1997 verloopt niet zonder slag of stoot, en 'ontmoetingsdag' mag hier letterlijk genomen worden: voor het eerst gaan op die schaal, voor een publiek van honderden, de monumentenwereld en de Kerk in debat. Er was op voorhand afgesproken om het niet over de toen erg gevoelig liggende financiering van de kerkfabrieken te hebben (Van Schoors 2007), maar dat neemt niet weg dat andere gevoeligheden wél besproken werden. De algemene sfeer op dat moment is er een van wederzijds wantrouwen tussen Kerk en staat (Balthazar 1997)—hoe moeilijk het ook is om te spreken over dé Kerk en dé staat²³. Kanunnik Ludo Collin spreekt tijdens de ontmoetingsdag als afgevaardigde van de Kerk. Hij houdt een pleidooi voor open en toegankelijke kerken en beweert dat er geen leegstand is in Vlaanderen; over herbestemming is hij (Collin 1997) erg terughoudend: "Het lijkt mij daarom niet ter zake te spreken van een dringende noodzaak van herbestemming van parochiekerken". De monumentenzorg haalt als argument pro veranderingen de "versmalling van het draagvlak

²² Het artikel in *Cultuur- & Vrijtijdsbeleid* (Scheers 2011c) is exact hetzelfde als dat in *Forum-Contact* (Scheers 2011b).

²³ Elk bisdom heeft een grote autonomie en "[het] Lambertmontakkoord heeft de bevoegdheden inzake 'kerkfabrieken en instellingen die belast zijn met het beheer van de temporalieën van de erkende erediensten' overgedragen naar de gewesten"; dat staat te lezen op de website van het Agentschap voor Binnenlands Bestuur [<http://binnenland.vlaanderen.be/erediensten>, geraadpleegd op 7 maart 2012]. Tegelijkertijd is het federaal ministerie van Justitie bevoegd voor de bezoldigingen van de voorgangers in de erkende erediensten.

van de kerken” aan²⁴. Tot slot stelt Luc Martens, toenmalig Vlaams minister van Cultuur en tevens bevoegd voor monumentenzorg, zijn hoop op de oprichting van het CRKC en op de studie die hij aanvraagt bij de Stichting Vlaams Erfgoed (Martens 1997)²⁵. Het zal dan vijftien jaar duren vooraleer het CRKC het onroerend erfgoed ter harte neemt.

De studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* door Stichting Vlaams Erfgoed verschijnt in 1999²⁶. Ze bestaat uit vijf deelonderzoeken met het Vlaams gewest als projectgebied: *wet- en regelgeving, beheer en beheersstructuren, verenigingen, ontsluiting en beleving* en *medegebruik en herbestemming*. De studie ziet de Kerk en de monumentenzorg nu als “natuurlijke partners” (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 8) wat betreft het behoud van kerkelijk cultureel erfgoed. Tegelijkertijd aanvaardt *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* de autonomie van de Kerk, hoewel ze het instituut (met terugwerkende kracht) ook met de vinger wijst: “Vaticanum 2 heeft de kerken overhoop gehaald, maar nu zit iedereen op hetzelfde spoor” (ibid.: 11). Op korte tijd—twee jaren zijn voorbijgegaan sinds de VCM-contactdag van 1997—zijn de Kerk en de monumentenzorg naar elkaar toegegroeid. De Kerk maakt een inhaalbeweging met een commissie kerkelijk patrimonium en een vicaris bevoegd voor die materie per bisdom; ook de oprichting van het CRKC is daar niet vreemd aan (ibid.: 14). De studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* is in belangrijke mate de zoektocht naar een (gemeenschappelijk) begrippenkader voor zowel roerend als onroerend goed. Die zoektocht wordt gevoed vanuit wetteksten, vanuit het canoniek recht en ook vanuit de ervaring van de verschillende bij de VCM aangesloten verenigingen en de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg²⁷. De input vanuit die laatste hoek manifesteert zich via de klemtoon van de publicatie op ‘integrale monumentenzorg’, wat staat voor beheer (onderhoud, preventie) van het erfgoed en het vrijwaren van de historische en actuele betekenis ervan in functie van de beleving (ibid.: 10). Het rapport erkent de bijzondere eigenheid van kerkelijk erfgoed, maar beperkt die tot het begrip ‘symboliek’ (ibid.: 12). Hoewel veel aandacht uitgaat naar medegebruik en herbestemming was de Kerk bij dat deel van het onderzoek, waarvoor ICOMOS de basisteksten aanleverde, slechts via de stuurgroep betrokken²⁸.

Na *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* is het wachten op de uitgave van het kunsttijdschrift *Vlaanderen* over kerkelijk erfgoed voor nieuwe input omtrent de materie. Gasthoofdredacteur Marc Dubois, docent aan het Sint-Lucas-instituut en bekend als architectuurcriticus en –publi-

24 Dat is bij monde van Edgard Goedleven, toenmalig afdelingshoofd Monumenten en Landschappen. Hij is een van de deelnemers aan het panelgesprek tijdens de VCM-contactdag van 1997 (Balthazar [red.] 1997). De andere deelnemers zijn: Eric Antonis, Ludo Collin, Guido Knops, René Stockman en Dany Vandenbossche. De moderator is Miel Dekeyser. Een transcriptie van het debat is opgenomen in de verslagbundel.

25 Het CRKC wordt opgericht snel na de VCM-publieksdag. Op de website van het CRKC staat te lezen: “Het CRKC werd in 1997 opgericht als binnenkerkelijk steunpunt voor behoud, beheer, ontsluiting en waardering van het religieuze erfgoed. Stichters waren de Vlaamse bisdommen, de koepelorganisaties van de religieuzen in Vlaanderen, de Vereniging van Vlaamse Norbertijnenabdijen en de Katholieke Universiteit Leuven” [www.crkc.be, geraadpleegd op 14 maart 2012].

26 Tot september 2012 is de naam van de organisatie ‘Erfgoed Vlaanderen vzw’; ondertussen is de organisatie opgenomen in de vzw Herita (zie noot 4).

27 De VCM is verantwoordelijk voor het deel *verenigingen* van de studie en ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) voor het deel *medegebruik en herbestemming*.

28 De stuurgroep van de studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* bestond uit Herman Stynen, Herman Balthazar, Ludo Collin, Jos Daniëls, Anne Mie Draye, Jacqueline Eggermont, Edgard Goedleven, René Stockman, Jan Vermassen en Patrick Vissers.

cist, benadrukt de architecturale kwaliteiten van kerkgebouwen. Een jaar eerder schreef hij een bijdrage over herbestemming van religieuze gebouwen voor *The Low Countries* (Dubois 2002). Dubois (2003a) schuwt in *Vlaanderen* de polemiek niet door uit te halen naar de reflex van het klasseren-als-monument: hij noemt dat een laatste redmiddel, een doekje voor het bloeden in het geval van een gefaalde ruimtetepolitiek. Miek Goossens (Goossens 2003) duidt in dezelfde uitgave de nefaste gevolgen van de polarisatie die ontstaat door het harde verschil tussen geklasseerde en niet-geklasseerde gebouwen. Professor Thomas Coomans, die ook bijdraagt aan het nummer van *Vlaanderen* over kerkelijk erfgoed (Coomans 2003), verdiept zich in die periode in de negentiende-eeuwse neogotiek (Coomans 2002a; Coomans 2002b). Veel latere klasseringen van neogotische kerkgebouwen in Vlaanderen houden verband met de methodiek die Coomans uitgewerkt heeft. Als historicus verwerkt hij tevens de (Belgische) geschiedenis van de relevante wetteksten en die van het herbestemmen van kerken zelf (Coomans 2006). Tijdens het KADOC-colloquium *Loci Sacri* in 2007 toont Coomans (zie Coomans 2012b) zich als een voorvechter van de herbestemmingspraktijk, net zoals de Canadezen Morisset en Noppen (zie Noppen & Morisset 2012).

Vanuit de hoek van het kerkelijk recht is professor Patrick De Pooter de expert die zowel binnen het discours van het kerkelijk recht als dat van het kerkelijk erfgoed publiceert²⁹. Hij was al betrokken bij *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999). De studiedag *Rechtsvormen voor religies /bestuur en beheer van lokale geloofsgemeenschappen* (2009) aan het UCSIA bestendigt de relatie tussen het canoniek recht en het discours van het religieus erfgoed. De Pooters tekst *Het kerkgebouw: canoniek- en statelijkrechtelijke reflecties* (De Pooter 2009), voorgesteld tijdens het symposium *De kerk (nog) in het midden?*, is een analyse van het kerkelijk en het statelijk recht met betrekking tot de in het kerkendiscours circulerende omgangsvormen. De omgangsvormen die De Pooter analyseert zijn: gebruik, gedeeld gebruik, medegebruik, nevenbestemming, hergebruik en herbestemming (ibid.). De Pooter interpreteert zowel het statelijk als het kerkelijk recht vrij strikt, maar tegelijkertijd stimuleert hij een ruimer gebruik van de kerkgebouwen in functie van het behoud ervan. Voor het geval van herbestemming van een kerkgebouw dat eigendom is van een gemeente pleit De Pooter voor een *gentlemen's agreement* tussen de burgerlijke en de kerkelijke overheid om oneigenlijk gebruik van het gebouw in de toekomst te vermijden.

De workshop (*her-*)*bestemming van patrimonium voor eredienssten* (2005), georganiseerd door het Atelier Lokale Architectuuropdrachten, het Team Vlaams Bouwmeester en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, gaat door op het elan van de VCM-contactdag van 1997. Belangrijke sprekers zijn Ludo Collin en Joris Scheers³⁰. Het wederzijdse wantrouwen tussen Kerk en overheid is grotendeels weggeëbd. Collin (2003) pleit wederom voor open kerken, maar toont zich minder anti-herbestemming dan vijf jaar ervoor. Scheers (2003) duidt kerkgebouwen in de eerste plaats als erfgoed, want in die hoedanigheid hebben ze betekenis voor iedereen. Een nieuwe doorstart van het debat laat op zich wachten tot 2008, het jaar van het tweede VCM-ini-

²⁹ Zie daarvoor De Pooter (2003; 2004a; 2004b; 2009), De Pooter en Christians (2005) en De Pooter en Schouppe (2008).

³⁰ Scheers spreekt hier vanuit zijn functie als afdelingshoofd Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Later wordt hij adjunct-bouwmeester, onder Vlaams bouwmeester Marcel Smets en daarna projectleider vastgoed Vlaanderen.

tatief rond religieus erfgoed. Ditmaal gaat het om een samenwerking met de Vlaamse overheid, in het bijzonder met het Team Vlaams Bouwmeester. De studietweedaagse krijgt de naam *In ander licht*. Veel nieuwe insteken zijn er niet: Dirk Laporte haalt enkele Nederlandse voorbeelden van herbestemming aan en Veerle Meul stelt het *Burracharter* van ICOMOS voor dat de klemtoon legt op (immateriële) ‘waarden’ en minder op materiële aspecten van het erfgoed. Zingeving komt aan bod via de ploeg van yotb die haar werking voorstelt³¹ en via de raad die toenmalig bouwmeester Marcel Smets geeft om kerken open te houden voor zinzoekers. Het doelpubliek van kerken moet niet té groot zijn, zegt Smets. Een jaar later verschijnt het *Monumenten & Landschappencabier* met dezelfde hoofdtitel: ‘In ander licht: Herbestemming van religieus erfgoed’. De aandachtsverschuiving naar de architecturale ingrepen, naar wat kan en wat niet, zet zich verder; het eerste verkenningwerk over het religieus onroerend erfgoed is al geleverd. Het *M&L-cabier* bespreekt ook uitdrukkelijk niet-geklasseerde gebouwen, waardoor de (kleine) meerderheid van de niet-geklasseerde parochiekerken nu ook expliciet in hetzelfde discours opgenomen wordt. Sprekers en auteurs stellen meer en meer typologieën op van ingrepen, voornamelijk gecatalogeerd volgens de nieuwe bestemming: van religieus hergebruik tot commerciële herbestemming. De overheidsdiensten hebben nu ook een beter zicht op wat er in Nederland en het Verenigd Koninkrijk gebeurt en halen geregeld buitenlandse voorbeelden aan.

In feite gaat het tot en met 2009 om een verdieping van het bestaande discours, opgestart aan het einde van de jaren negentig. De gemeenschappelijke taal die de Kerk en de overheid spreken is die van het erfgoed. Dat blijkt ook tijdens de CRKC-dag *Kerken voor mensen* (2009). Priester Mark Delrue (toenmalig) hulpbisschop Jozef De Kesel wijzen er op de culturele dimensie van kerkgebouwen en op het organisch samengaan van cultus en cultuur. Delrue spreekt er over de “van kerkzijde architecturale en artistieke onwetendheid” enerzijds en de “liturgische onwetendheid” van de monumentenzorgers anderzijds³². Daarmee bedoelt hij dat het wel degelijk waardevol is om kerkgebouwen vanuit een cultuurhistorisch standpunt te bewaren zoals ze ooit waren (wat de Kerk zelf niet altijd inziet), maar dat de liturgie haar eigen leven moet kunnen leiden, ook in geklasseerde monumenten. Toch is hij niet mals voor de monumentenzorg (Delrue 2009b: 46):

De te ver doorgedreven restauratietendens, met zijn heilige eerbied voor elke oude steen of meubel, verbergt een nieuw soort conservatisme. [...] Een kerkarchitectuur die alleen van het verleden spreekt, is een getuigenis van levenszwakheid. Er zijn grenzen aan de restauratiementaliteit. Anders zetten we het leven zelf buitenspel. Vanuit een te sterk geformuleerde conserveringsdrang is een taboe ontstaan op wat in het verleden een evidentie was: afbreken en weer opbouwen vanuit het leven. Denk maar aan de ‘barokkisering’ van de gotische kerken.³³

31 “Yotb is een team dat groepen begeleidt bij de opstart en ontwikkeling van vernieuwende projecten op het kruispunt van vormgeving en spiritualiteit” (uit de documentatiemap van *In Ander Licht Toekomstperspectieven voor religieus erfgoed in Vlaanderen*, 23 februari 2008 in Male).

32 Delrue beschrijft dat ook in zijn boek *Kunst en Liturgie* (Delrue 2009b: 46).

33 Canon 1216 (zie bijvoorbeeld Eijssink 1995) zegt overigens: “Bij de bouw en het herstel van kerken dienen, met aanwending van het advies van deskundigen, de beginselen en de normen van de liturgie en de gewijde kunst in acht genomen te worden.”

Kritisch weerwerk vanuit de Kerk komt er verder van Geert Delbeke (2007). In het artikel dat Delbeke schrijft voor *Collationes* weerlegt hij enkele hardnekkige clichés: de financiering van de kerkgebouwen door de steden en gemeenten betekent volgens Delbeke slechts een peulschil voor de betreffende steden en gemeenten³⁴, de cijfers van het kerkbezoek zijn niet zomaar te verabsoluteren tot het ultieme argument om kerkgebouwen af te stoten en de ‘nutteloosheid’ van kerken is juist een kwaliteit³⁵. Enkele van die aspecten kwamen al aan bod in Delbekes (2002) *Het geld van de kerk*.

Vernieuwing komt er stilaan vanuit het initiatief Open Kerken. Het effect daarvan lijkt bescheiden door de weinig dwingende aanpak van de vzw, maar het heeft wel degelijk een grote impact. De verschillende kerkfabrieken kennen Open Kerken. Niet zozeer via de sprekers tijdens de contactmomenten, maar via het contact met ‘de basis’ brengt Open Kerken de maatschappelijke dimensie van parochiekerken onder de aandacht. Open Kerken motiveert de parochies om via vrijwilligerswerk en inzichtelijke brochures over de gebouwen de kerken daadwerkelijk open te stellen voor een breed publiek. Open Kerken maakt daarbij geen onderscheid tussen geklasseerde en niet-geklasseerde kerkgebouwen. Het netwerk groeit nog steeds. Daardoor heeft de organisatie weet van de grieven en de wensen van de kerkfabrieken die aangesloten zijn bij het netwerk. Open Kerken moedigt nevengebruik aan, maar laat de gebouwen in de eerste plaats kerk zijn.

De parochies die feestvieringen aangrijpen (150 jaar Sint-Annakerk Gent, 75 jaar Sint-Laurentius Antwerpen) om symposia te organiseren die niet enkel handelen over het eigen kerkgebouw, maar ook over de actuele positie van de parochiekerk in Vlaanderen, dragen bij aan het discours, maar zorgen niet voor vernieuwing. De inhoud van die symposia verschilt niet bijzonder van bijvoorbeeld de initiatieven van de VCM, hoe breed de waaiers van lezingen, met tussenkomsten uit verschillende hoeken, ook zijn. Opvallend is wel dat tijdens *150 jaar Sint-Annakerk* de stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen een podium krijgen, en tijdens *De Kerk (Nog) in Het Midden?*, georganiseerd door de Sint-Laurentiusparochie, de stad Antwerpen en de provincie Antwerpen. Vooral de tussenkomst van schepen Heylen (2009) van Antwerpen springt eruit, omdat die in het teken staat van een doordachte methodiek die toelaat te beslissen over de vele kerken op het grondgebied van de stad Antwerpen. Die methodiek hanteert zes criteria om een hiërarchie op te stellen van kerkgebouwen: (1) de geografische spreiding, om te garanderen dat de Antwerpenaren een kerk in hun buurt blijven hebben, (2) het bouwjaar van het kerkgebouw, (3) het aantal personen dat de wekelijkse vieringen bijwoont, (4) het al dan niet geklasseerd zijn van het kerkgebouw, (5) het exploitatiecijfer per bezoeker en ten slotte (6) het aantal misvieringen dat doorgaat per gebouw (Heylen 2009).

34 Mark Andries, kabinetschef van Geert Bourgeois, bevestigt dat (tijdens een infoavond over het kunstproject van student Arnold Wittenberg: 24 maart 2012 in Borgloon): alles samen geven de 308 Vlaamse steden en gemeenten 75 miljoen euro per jaar uit aan de parochiekerken. Dat geld dient voornamelijk om de tekorten van de kerkfabrieken op te vangen en om het gemeentelijk aandeel in renovaties en restauraties te betalen. In het totaal geven de 308 steden en gemeenten tien miljard euro per jaar uit. Gemiddeld genomen is het budget voor de parochiekerken dus minder dan een procent van het totale budget. Sommige gemeenten geven vandaag (veel) meer uit aan de kerken dan een procent van het gemeentebudget en trekken al dan niet aan de alarmbel. Zie ook Sellam (2009).

35 Dat argument onderbouwt Delbeke met de studie die Charlier, Moens en Nahon uitvoerden in Charleroi. Zie noot 40 voor de referenties van die studie.

Met het symposium *Kerk her(be)stemmen. Een hypothese voor parochiaal gebruik* (2010) stelt de onderzoeksgroep ArcK haar eigen hypothese, de conviviale hypothese, voor aan een breed publiek. De focus ligt op de maatschappelijke betekenis van het kerkgebouw. Daarnaast is er een panelgesprek met vertegenwoordigers uit verschillende hoeken. Het symposium geeft ten slotte—zoals de initiatieven van KADOC dat al voordeden—een duidelijk beeld van de situatie in Nederland en het Verenigd Koninkrijk³⁶.

2011 is het jaar waarin het verslag *Parochiekerken in Vlaanderen* (Van Dooren, Stevens et al. 2011) verschijnt, op basis waarvan minister Bourgeois de conceptnota *Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk* (Bourgeois 2011) schrijft. De oplossingsrichtingen die de nota voorstelt zijn gebaseerd op een analyse van de “maatschappelijke omgeving”, de “knelpunten” en op het huidige beleidskader (ibid.). De analyse van de huidige situatie bestaat in hoofdzaak uit een toetsing van het aantal parochiekerken en de hoeveelheid geïnvesteerde overheidsmiddelen aan het gebruik van de gebouwen. Verder haalt de analyse aan dat het goede beheer van de gebouwen onder druk staat en dat er gebrek is aan een strategie om het probleem van de kerken op te vangen. Uit de analyse volgen zeven oplossingsrichtingen: (1) “het uitwerken van een langetermijnvisie op de toekomst van de parochiekerken door de lokale actoren”³⁷, (2) “Onroerend Erfgoed”: een “erfgoedrichtingplan en actieprogramma”, (3) “neven- en herbestemmingsprojecten financieel stimuleren”, (4) “strategisch beleid financieel stimuleren”, (5) “meer slagkrachtige kerkraden/kerkbesturen”, (6) “meer slagkracht voor de gemeentebesturen in hun relatie met de kerkraden/kerkbesturen” en ten slotte (7) de “erkenning van het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw (CRKC) als ondersteunend expertisecentrum voor onroerend erfgoed” (ibid.). Dat de nota zowel over het beheer van de parochiekerken als over erfgoed- en monumentenzorggerelateerde thema’s handelt, is een direct gevolg van Bourgeois’ aanstelling als minister van Binnelands Bestuur (bevoegd voor de kerkfabrieken) en diens bevoegdheid voor onroerend erfgoed. Met de eerste oplossingsrichting doelt Bourgeois op een visie die door alle “direct betrokken actoren” (ibid.), namelijk de gemeentebesturen, de kerkraden, de centrale kerkbesturen en de bisschoppelijke overheden, in samenspraak opgesteld moet worden. Zij worden verwacht als criteria te hanteren: de cultuurhistorische waarde van de gebouwen, de architecturale mogelijkheden ervan, de ruimtelijke omgeving van de gebouwen, het actuele gebruik ervan en de mogelijke interesse ervoor van andere actoren. Bourgeois wil zowel het opstellen van een langetermijnvisie als daadwerkelijke neven- en herbestemming financieel stimuleren via een subsidieregeling. De slagkracht van kerkraden en besturen kan volgens de minister vergroten door een professionalisering van de kerkraden; dat kan zich voltrekken via het delegeren van taken naar een hoger niveau, namelijk dat van de centrale kerkbesturen. Dat betekent niet dat Bourgeois de verdiensten van de kerkfabrieken minimaliseert. Hij wil een centraal kerkbestuur verplicht maken in elke gemeente met minstens drie (waar dat voorheen vier was) parochiekerken. Aan de gemeentebesturen wil de nota meer slagkracht toe-eigenen door hen de toestemming te geven om meerjarenplannen van kerkfabrieken desgevallend aan te passen. De erkenning van het CRKC als ondersteunend expertisecentrum is ondertussen bestendig via de aanstelling van Jan Jaspers als directeur van

³⁶ Het proefschrift komt terug op het symposium *Kerk her(be)stemmen. Een hypothese voor parochiaal gebruik* in sectie 4.2.4.

³⁷ Van de betrokken actoren verwacht de minister dat die visie deel uitmaakt van de eerstvolgende meerjarenplanning. Die timing is erg strak (voorjaar 2013) en wellicht niet haalbaar voor alle gemeenten en kerkbesturen. Het gevaar bestaat dat er overhaaste beslissingen worden genomen.

dat expertisecentrum. De oplossingsrichtingen van de nota krijgen verder vorm in een nieuw erediensdecreet; op 25 november 2011 keurde de Vlaamse regering de ontwerp teksten van dat nieuwe decreet goed (Depuydt 2011).

Joris Scheers, die tijdens de workshop (*her-)bestemming van patrimonium voor erediens* in 2005 nog het erfgoed naar voren schoof als allerbelangrijkste insteek in het debat, komt sinds de nota Bourgeois naar buiten met een meer pragmatische kijk op het probleem van de parochiekerken. Hij bekommert zich nu voornamelijk om het gebruik en het beheer van de gebouwen. De door minister Bourgeois voorgestelde beweging van beslissingsmacht van de individuele kerkfabriek naar het centraal kerkbestuur (per gemeente), grijpt Scheers aan om te opperen dat de kerkfabriek misschien niet meer de enige beheerder van het kerkgebouw hoeft te zijn (Scheers 2011a); de gemeentelijke cultuurdienst kan bijvoorbeeld mee instappen. Tijdelijk gebruik en medegebruik zijn belangrijke pistes volgens Scheers. Hij stelt voor om in elk individueel geval te vertrekken van de bestaande werking van het kerkgebouw en eerst te onderzoeken of zingeving (in de brede zin van het woord) zinvol kan zijn als gebruik. Daarna komt cultuur (als aanvulling op zingeving of als nieuw basisgebruik) en pas dan komen andere (sociale, commerciële) gebruiksmogelijkheden. Sloop is de laatste optie, maar hoeft niet op voorhand uitgesloten te worden, iets wat Geert Delbeke (2002: 234) en Mark Delrue (2009b: 46) ook aanhalen³⁸.

2.1.1.1. Het discours in Wallonië

Hoewel het erediensbeleid en onroerend erfgoed regionale aangelegenheden zijn, is het zinvol om naar Wallonië te kijken. Wallonië heeft net zoals Vlaanderen (nog altijd) een systeem van kerkfabrieken en ook daar zijn initiatieven opgezet om na te denken over de toekomst van de parochiekerken³⁹. De initiatieven zijn er echter schaarser dan in Vlaanderen. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat het ‘Germaanse’ Vlaanderen zich meer spiegelt aan Nederland en het VK (maar, wat opvallend is, in mindere mate aan Duitsland), terwijl het ‘Romaanse’ Wallonië zich spiegelt aan het katholieke Frankrijk waar het discours beduidend beperkter is dan in Nederland en het VK. Wallonië beschikt bovendien—anders dan Vlaanderen—niet over een minister die de bevoegdheden lokale besturen en onroerend erfgoed combineert.

In Charleroi is in 1998 een groots opgezet sociologisch onderzoek uitgevoerd door Charlier, Moens en Nahon. Dat onderzoek kwam er op aanvraag van het bisdom Doornik, het dekenaat Charleroi en de stad Charleroi⁴⁰. De resultaten van dat onderzoek worden, omdat ze zo verrassend zijn, ook in Vlaanderen vaak aangehaald als het over de toekomst van de parochiekerken gaat⁴¹. Thomas Coomans verwijst in zijn bijdrage aan het congres *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* naar enkele gebeurtenissen in Wallonië en Brussel, zoals een colloquium in de abdij Paix-Dieu, georganiseerd door het Institut du Patrimoine Wallon onder de titel *La Réaffectation du patrimoine religieux* (24 oktober 2003) en de oprichting van GRAVÉ

38 Delbeke verwijst daarbij bijvoorbeeld naar de ‘originele oplossing’ voor de kerk in de Oostendse wijk Hazegras (zie verder, in tabel 2.7).

39 Vanaf 2004 is Vlaanderen een eigen koers gaan varen met een Vlaams decreet. Wallonië kreeg datzelfde jaar eveneens een eigen decreet, en het Brussels hoofdstedelijk gewest een ordonnantie (Coomans 2006).

40 Zie Charlier, Moens et al. (1998; 1999; 2001) en Charlier en Moens (1999; 2004).

41 De tekst komt later terug op het onderzoek van Charlier, Moens en Nahon, bij 2.3.

(Groupe de Réflexion sur l'Avenir des Églises) in 2003; ook Delbeke (2007) verwijst naar die laatste groep, maar voegt eraan toe dat zij nog geen resultaten kan voorleggen. In 2004 vindt in Namen het colloquium *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives* (Husson [red.] 2005) plaats, georganiseerd door de Naamse provincieraad, in samenwerking met ORACLE, CIFOP en NEW⁴². Centraal staan vragen over financiering van de erediensten en de georganiseerde vrijzinnigheid. Toch is een hele sessie gewijd aan de 'lieux de culte'. Onder andere Charlier en Moens en de Vlaming De Pooter leveren een bijdrage aan die sessie. De referaten zijn gebundeld onder leiding van Jean-François Husson (CIFOP). Het bisdom Doornik organiseert in 2008 een vormingsdag met de titel *Patrimoine religieux: quels enjeux?* (De Becker [red.] 2009)⁴³. Het opzet is om door verschillende brillen naar het kerkgebouw te kijken; dat gebeurt vanuit een kunsthistorisch, historisch, theologisch, juridisch, muzikaal, pastoraal en toeristisch perspectief. In 2011 en 2012 waren er in Wallonië nog andere initiatieven rond de (parochie)kerken zoals het colloquium *Un patrimoine à redéfinir: L'avenir des églises classées en Wallonie* (2011) en de studiedag *Quel avenir pour le patrimoine religieux en Belgique francophone?* (2012)⁴⁴.

42 ORACLE is 'l'Observatoire des Relations Administratives entre les Cultes, la Laïcité organisée et l'Etat'; CIFOP is het 'Centre Interuniversitaire de Formation Permanente asbl'; en NEW de asbl (vzw) 'Namur-Europe-Wallonie'.

43 De referaten zijn verschenen in 2009 (De Becker [red.] 2009).

44 Op 9 december 2011 organiseerden de Waalse Direction générale opérationnelle Aménagement du Territoire, Logement, Patrimoine et Énergie en het Waalse Département du Patrimoine, Direction de la Restauration een colloquium met de titel *Un patrimoine à redéfinir: L'avenir des églises classées en Wallonie*. Onder andere Frédéric Moens en Thomas Coomans kwamen aan het woord. Coomans verwees expliciet naar de gebruiksdimensie van de kerken en naar het feit dat niet alleen de geklasseerde kerken zorg verdienen (zoals de titel van het symposium suggereert) maar ook de niet-geklasseerde gebouwen. Zie ook (Coomans 2012a). Meer info is te vinden op: http://dgo4.spw.wallonie.be/DGATLP/Colloque/2011_Eglises/default.asp.

Op 8 februari 2012 gaat in Louvain-la-Neuve *Quel avenir pour le patrimoine religieux en Belgique francophone?* door. De referaten van die studiedag verschijnen op <http://www.kapamandier.be/>.

2.1.2. Wat gebeurt er in de praktijk met de Vlaamse parochiekerken?

Vooraleer een kerkgebouw een gebruik kan huisvesten dat niet strookt met 'de heiligheid van de plaats' moet het gedesaffecteerd worden. Canon 1210 van het kerkelijk recht zegt (Eijsink 1995)⁴⁵:

In een gewijde plaats mag alleen toegelaten worden wat dienstig is voor de uitoefening of de bevordering van de eredienst, de vroomheid en de godsdienst, en is verboden wat niet in overeenstemming is met de heiligheid van de plaats. Wel kan de Ordinaris in afzonderlijke gevallen een ander gebruik toestaan dat niet strijdig is met de heiligheid van de plaats.

Canon 1210 bepaalt dus dat onder bepaalde voorwaarden en onder goedkeuring van de bisschop een nevengebruik *kan*. Canon 1222 (ibid.) behandelt de drastische optie van het terugbrengen van een kerk tot een profaan gebruik:

§ 1: Als een kerk op geen enkele wijze nog voor de goddelijke eredienst gebruikt kan worden en de mogelijkheid niet bestaat om ze te herstellen, kan zij door de diocesane Bisschop teruggebracht worden tot een profaan en niet onwaardig gebruik.

§ 2: Waar andere ernstige redenen het raadzaam maken dat een kerk niet langer voor de goddelijke eredienst gebruikt wordt, kan de diocesane Bisschop, na de priesteraad gehoord te hebben, deze terugbrengen tot een profaan en niet onwaardig gebruik, met toestemming van hen die wettig rechten op de kerk laten gelden, en mits het zieleheil er geen enkele schade door lijdt.

In *Het geld van de kerk* geeft Geert Delbeke (2002: 231-232) een overzicht van wat de (ingewikkelde) procedure van desaffectatie, of het onttrekken van een parochiekerk aan de eredienst, concreet inhoudt:

Het initiatief kan uitgaan van de bisschop of van de parochie zelf. In de recentste gevallen verliep de procedure als volgt: de parochie vraagt de bisschop om te desaffecteren; dan vraagt de bisschop de kerkraad formeel of officieel of zij akkoord gaat met de procedure. Vervolgens wordt bekeken hoe de verdwijnende parochie wordt opgenomen in een andere parochie of hoe ze wordt verdeeld tussen verschillende parochies. De kerkfabrieken van de parochies, die een deel van de op te heffen parochie overnemen, moeten hiermee akkoord gaan. Dan moet de bisschop hierover de priesteraad horen voor advies. Dan kan hij de buitengebruikstelling inzetten en deze officieel aan de minister vragen, terwijl hij daarvan de stad en de provincie op de hoogte brengt. Daarna moet er een overdracht gebeuren 'van klerk naar meester', dat wil zeggen dat de penningmeester van de op te heffen kerkfabriek zijn eindrekening moet maken, waarna hij zijn borg terugkrijgt. De goederen van de op te heffen kerkfabriek, zowel de inrichting van de kerk als haar bezittingen, gaan naar of worden verdeeld tussen de overnemende kerkfabriek(en). Die akkoorden gaan voor goedkeuring naar de minister. (Zo zag de procedure er uit tot einde 2001; wijzigingen zijn

⁴⁵ De canons zijn te vinden op www.Kerkrecht.nl, de meest relevante canons zijn ook opgenomen in *Hartslag van de Kerk: De parochie vanuit kerkrechtelijk standpunt* (Eijsink 1995).

mogelijk door de overstap van de kerkfabriek naar een andere voorgedijverheid, namelijk de Gewesten, vanaf begin 2002.) Na de goedkeuring van de buitengebruikstelling door de minister blijft een gebouw over, dat door de bisschop aan de eredienst is onttrokken.

Desaffectatie is dus een (kerk)juridische procedure, een vastgoedoperatie. Het is het onttrekken van de parochiekerk aan de openbare eredienst. Desaffectatie heeft strikt genomen niets te maken met 'ontwijding'. De kerkelijke overheden kunnen wel kiezen voor een speciale viering om het einde van het gebouw als parochiekerk te kaderen. Wat Delbeke niet benadrukt, is dat desaffectatie tegelijkertijd 'onttrekking aan het openbare domein' inhoudt, los van enige kerkelijke connotatie.

Geen enkele publicatie, noch de som van alle verschenen publicaties geeft een volledig overzicht van de Vlaamse parochiekerken die een andere bestemming of een grondig gewijzigde invulling kregen. Een mogelijke oorzaak daarvan is het ontbreken van helderheid: vaak is het onduidelijk of een bepaald gedesaffecteerd kerkgebouw een parochiekerk dan wel een annexe is of was. Sommige kloosterkerken zijn daarenboven een tijd parochiekerk geweest. Er zijn ook meer plannen die de pers halen—niet zelden zijn die plannen vaag en enkel lokaal gekend, soms al opgeborgen—dan werkelijk uitgevoerde projecten. De hoofdoorzaak van het ontbreken van een volledige status quaestionis is dat de bisdommen doorgaans zelf onvoldoende gegevens hebben om een compleet overzicht van herbestemde of van statuut gewijzigde kerkgebouwen op te stellen⁴⁶. Om al die redenen is het moeilijk om een exhaustief en correct overzicht te geven; toch is wat volgt een bijdrage daaraan.

Het volgende overzicht bevat parochiekerken en annexekerken, geen congregatiekerken en kerken van religieuze ordes, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het *M&L Cahier* 'In ander licht: Herbestemming van religieus erfgoed' (nummer 17 uit 2009) dat alle categorieën van religieus onroerend erfgoed opneemt en bespreekt, maar geen volledigheid nastreeft. De Antwerpse Sint-Dominicus en Sint-Augustinus, bijvoorbeeld, zijn in het volgende overzicht wel opgenomen—beide werden gebouwd als kloosterkerk—omdat zij lange tijd als parochiekerk hebben gefungeerd.

Belangrijke bronnen over in onbruik geraakte, al dan niet gedesaffekteerde kerkgebouwen—naast Smets (1995), Delbeke (2002; 2007), De Houwer (2009c) en Manderyck (2009) en de website van het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed—zijn artikelen in de regionale en lokale bijlagen van de Vlaamse kranten en internetberichten⁴⁷.

De resultaten van dit deelonderzoek naar de Vlaamse parochiekerken die niet meer (enkel) als parochiekerk functioneren, zijn verwerkt via een classificatie. De verschillende Vlaamse 'anomalieën' zijn onderverdeeld volgens enkele categorieën. Eerst komen kerkgebouwen aan bod die (uiteindelijk) een andere bestemming kregen of gesloopt werden als gevolg van een beslissing die niet de herbestemming of de sloop van het gebouw als eerste doel had. Dat geldt bijvoorbeeld

46 Geert Delbeke (2007) vroeg voor het artikel over na 1960 gedesaffekteerde en herbestemde parochiekerken dat hij voor *Collationes* schreef informatie aan de verschillende bisdommen. Die informatie die hij terugkreeg is—zoals het overzicht op deze pagina's laat zien—onvolledig. Hij kreeg bijvoorbeeld geen resultaten van het bisdom Hasselt.

47 Gedurende het hele onderzoek heeft de onderzoeker alle mogelijke bronnen—academische teksten, verslagen van studiedagen, krantenartikelen en internetberichten—over de meer dan 1800 Vlaamse parochiekerken verwerkt in een omvangrijke tabel. Op basis van die tabel is het overzicht ontstaan.

voor kerken die zijn blijven staan nadat er in dezelfde parochie een nieuwe kerk is gebouwd omdat de oorspronkelijke kerk bouwvallig of te klein was. Vervolgens behandelt het overzicht kerken die te maken kregen met overmacht of de gevolgen van brand of instorting, en daarna de kerkgebouwen die doelbewust herbestemd zijn. Een volgende paragraaf behandelt annexekerken die van functie zijn veranderd en de paragraaf daarna enkele vormen van nevenbestemming. De verschillende ‘anomalieën’ zijn opgenomen in tabellen. Daarna bespreekt de tekst een uniek precedent, de Helmetkerk in Schaarbeek, en ten slotte de Sint-Jan de Doperkerk in Schulen als een (deels) representatief voorbeeld voor de huidige situatie in Vlaanderen.

2.1.2.a. Herbestemming en sloop als gevolg van een andere beslissing

De Vlaamse herbestemde parochiekerken kregen in (relatief) veel gevallen hun nieuwe bestemming omdat de parochie een nieuwe kerk bouwde wegens verval van de oude of omdat de oude te klein (of te groot) werd. De oude kerk bleef dan staan en kreeg een nieuwe invulling. Dat is het geval bij de kerken opgenomen in tabel 2.1. In geen enkel van die gevallen is de parochie verdwenen. Het statuut van ‘geklasseerd monument’—de meeste van de gevallen opgenomen in tabel 2.1 zijn geklasseerd—zorgt er mede voor dat het kerkgebouw kan blijven voortbestaan zonder kerkelijke functie. Tabel 2.2 verzamelt enkele kerken die ‘overbodig’ werden na het samenvoegen van parochies, en tabel 2.3 somt op wat er gebeurd is met de kerken in het uitbreidingsgebied van de Antwerpse haven. De noten bij de tabellen zijn opgenomen aan het einde van dit hoofdstuk.

Tabel 2.1: oude kerken in parochies waar een nieuwe is gebouwd omdat de oude ongeschikt werd

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwtijl / klassering	huidig gebruik	bron
Heilig Hartkerk	Deuzeld (Schooten)	Antwerpen	neostijl / niet beschermd	gedeeltelijk ontmanteld, nu een winkel ¹	zonder auteur (2012a)
Onze-Lieve-Vrouwekerk	Hemiksem (Schoten)	Antwerpen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	af en toe concerten ²	zonder auteur (2011b)
Onze-Lieve-Vrouwekerk	Hoevenen	Antwerpen	romaans en gotisch / beschermd	concertzaal en tentoonstellingsruimte	Transept vzw (2012) ³
Onze-Lieve-Vrouw Boodschapkerk	Luchtbal (Antwerpen)	Antwerpen	neoromaans / niet beschermd	judoclub geweest, afgebroken in 2008	Manderyck (2009)
Sint-Aldegondiskerk	As	Limburg	Maasgotiek / beschermd	verhuurbare ruimte met kerkgebruik als nevenbestemming ⁴	Manderyck (2009)
Sint-Donatuskerk	Dorne (Maaseik)	Limburg	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	tot 2006 bibliotheek, daarna woonhuis ⁵	Dreesen (2008); zonder auteur (2011a)

Sint-Quintinuskerk	Hees (Bilzen)	Limburg	neogotisch, toren in oudere overgangsstijl / bescherm d	fietskluis	De Houwer (2009c)
Onze-Lieve-Vrouw Zeven Weeënkerk	Laak (Hout-halen)	Limburg	laatgotisch / bescherm d	expositieruimte	Smets (1995)
Sint-Pieterskerk	Rekem (Lanaken)	Limburg	barok / bescherm d	museumkerk	Smets (1995)
Sint-Rochuskerk	Ulbeek (Wellen)	Limburg	classicistisch / bescherm d	opslagplaats geweest, maakt nu deel uit van de begraafplaats, met graven in de kerk	De Houwer (2009c)
Sint-Martinuskerk	Ronse	Oost-Vlaanderen	gotisch en classicistisch / bescherm d	gedeeltelijk afgebroken, nu een garage	Derde (2007) ⁶
Sint-Stephanus en Sint-Theodoricuskerk	Vichte (Anzegem)	West-Vlaanderen	romaans en classicistisch / bescherm d	cultuur- en expositiecentrum ⁷	De Gunsch & De Leeuw (2006b); zonder auteur (2012d)

Tabel 2.2: 'overbodige' oude kerken in een parochie die is samengevoegd met een andere parochie

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Sint-Niklaaskerk	Ieper	West-Vlaanderen	neobyzantijns en –romaans / niet beschermd	onderwijsmuseum ⁸	De Houwer (2009c)
Sint-Audomaruskerk	Vinkem (Veurne)	West-Vlaanderen	laatgotisch / bescherm d	tentoonstellingsruimte ⁹	Delbeke (2007)

Tabel 2.3: (verdwenen) kerken; gewijzigde situatie door de uitbreiding van de Antwerpse haven

naam van de kerk	plaats	Provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Sint-Jan de Doperkerk	Oorderen (Antwerpen)	Antwerpen	neogotisch / gesloopt	gesloopt ¹⁰	zonder auteur (2012c)
Sint-Jan de Doperkerk	Oosterweel (Antwerpen)	Antwerpen	gotisch en classicistisch / bescherm d	af en toe gebruikt iemand de ruimte	bezoek aan de kerk ¹¹

Sint-Laurentiuskerk	Wilmarsdonk (Antwerpen)	Antwerpen	gotisch / beschermd	enkel de geklasseerde toren staat er nog, die wordt niet gebruikt	Coomans (2003)
---------------------	-------------------------	-----------	----------------------------	---	----------------

2.1.2.b. De gevolgen van brand of instorting voor parochiekerken

Tabel 2.4 vermeldt kerken die onbruikbaar werden door brand of (gedeeltelijke) instorting. Ruïnes of delen van verdwenen kerken zijn in de provincie Limburg verder nog te vinden in Dilsen, Opgrimbie en Schulen; in de provincie Vlaams-Brabant in Diest, Keerbergen en Landen; in de provincie Antwerpen in Muizen; in de provincie Oost-Vlaanderen in Eke en Herdersem en in de provincie West-Vlaanderen in Ettelgem bij Oudenaarde⁴⁸. Die laatste ruïne, de Sint-Eligius, is deels wind- en waterdicht en doet dienst als tentoonstellingsruimte⁴⁹.

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Onze-Lieve-Vrouw-ter-Scheldekerk (afgebrand in 2000)	Antwerpen-Linkeroever	Antwerpen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	niet heropgebouwd, de parochie is gefuseerd met de naburige parochie	Delbeke (2007)
Regina Paciskerk (ingestort in 2010)	Lutselus (Diepenbeek)	Limburg	modern / niet beschermd	nieuwe kerk in aanbouw ¹²	De Wolf (2011a)
Sint-Ghislenuskerk (afgebrand in 2001)	Waarschoot	Oost-Vlaanderen	verschillende bouwfases tot 1908 / beschermd de toren	ruïne met daarin twee aparte nieuwe volumes: een kerkruimte en een culturele ruimte ¹³	Delrue (2009a)
Sint-Pieterskerk (afgebrand in 2008)	Galmaarden	Vlaams-Brabant	romaans en classicistisch / beschermd	wellicht komt er een nieuwe kerk in de ruïne ¹⁴	Cunningham (2010)
Sint-Jacobskerk (gesloten in 1963 wegens stabiliteitsproblemen)	Leuven	Vlaams-Brabant	gotisch / beschermd	de kerk staat er nog en wordt af en toe gebruikt voor culturele manifestaties	gesprek met Petra Griefing ¹⁵

⁴⁸ Een aantal van die ruïnes is vermeld door Thomas Coomans (2003).

⁴⁹ De informatie over de Sint-Eligius is verkregen via Philippe Viérin van het architectenbureau noA. Het gesprek vond plaats in Brussel op 1 september 2009.

2.1.2.c. De herbestemming en de intentionele sloop van parochiekerken

De meest duidelijke voorbeelden van de herbestemming van kerkgebouwen in Vlaanderen zijn opgenomen in tabel 2.5. De tabel bevat enkel kerkgebouwen die minstens een periode parochiekerk zijn geweest. Tabel 2.6 verzamelt enkele voorbeelden van religieus hergebruik en tabel 2.7 kerkgebouwen die intentioneel gesloopt zijn. Tabel 2.8 ten slotte brengt toekomstige plannen met betrekking tot parochiekerken bij elkaar; de voorbeelden zijn enkel in de tabel opgenomen als er sprake is van een (concreet) plan voor een specifiek kerkgebouw. Als bijvoorbeeld een gemeente verklaart van iets aan het kerkenprobleem te gaan doen zonder daarbij te specificeren wat er in welk gebouw kan of gaat gebeuren, dan staan de kerken in die gemeenten *niet* vermeld in tabel 2.8.

Tabel 2.5: intentionele herbestemming					
naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Sint-Augustinuskerk	Antwerpen	Antwerpen	barok / beschermd	concertzaal ¹⁶	Delbeke (2007); De Houwer (2009c)
Sint-Dominicuskerk	Antwerpen	Antwerpen	neogotisch / niet beschermd	buurthuis ¹⁷	Kievitsnest (2012)
Sint-Antoniuskerk	Edegem	Antwerpen	gotisch / beschermd	cultureel centrum ¹⁸	Manderyck (2009)
Onze-Lieve-Vrouw Koningin van Vredekerk	Kapellen	Antwerpen	modern / niet beschermd	cultureel centrum ¹⁹	e-mail-verkeer met Roger Balbaert
Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangenkerk	Klein-Willebroek (Willebroek)	Antwerpen	neogotisch / niet beschermd	harmoniummuseum ²⁰	zonder auteur (2003b); Lauwers (2009)
Sint-Jozef Ambachtsmankerk	Willebroek	Antwerpen	modern / beschermd	kantoren van het Rode Kruis ²¹	Delbeke (2007)
Heilig-Kruiskerk	Guvelingen (Sint-Truiden)	Limburg	romaans en classicistisch / beschermd	overgedragen aan de stad ²²	Lismond (2010)
Predikherenkerk	Leuven	Vlaams-Brabant	gotisch en barok / beschermd	cultureel centrum ²³	Delbeke (2007)
Sint-Amelbergakerk	Bossuit (Avelgem)	West-Vlaanderen	neogotisch / niet beschermd	kunstwerk ²⁴	De Smet (2011)
Sint-Bartholomeuskerk	Kaaskerke (Diksmuide)	West-Vlaanderen	neogotisch / beschermd	woning en antiekwinkel ²⁵	De Houwer (2009); Vanhooren (2011)
Sint-Pauluskerk	Kortrijk	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	overgedragen aan de stad ²⁶	Vermoere (2010)

Tabel 2.6: religieus hergebruik

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Sint-Jozefkerk	Antwerpen	Antwerpen	neoro- maans / beschermd	Russisch-orthodox	Minten (2003)
Onze-Lieve-Vrouw Mid-delares	Leuven	Vlaams- Brabant	interbel- lum / beschermd	koptisch-orthodox (in erfpacht)	Delbeke (2007)

Tabel 2.7: intentionele sloop

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	huidig gebruik	bron
Sint-Hubertuskerk	Erpekom (Peer)	Limburg	romaans en laatgotisch / niet be- schermd	afgebroken en herop- gebouwd in Bokrijk ²⁷	zonder auteur (2012h)
Onze-Lieve-Vrouw Onbe- vlekt Ontvan- genkerk	't Hazegras (Oostende)	West- Vlaanderen	neogotisch / niet be- schermd	gesloopt in 1996 ²⁸	Delbeke (2002: 233- 234)

Tabel 2.8: plannen voor herbestemming of sloop

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	gepland gebruik	bron
Sint-Janskerk	Borgerhout (Antwerpen)	Antwerpen	neoro- maans / beschermd	wellicht gedeeltelijk bibliotheek	Van Wiele & Van Lier (2011)
Sint-Caroluskerk	Puurs	Antwerpen	twintig- ste-eeuws traditioneel / niet be- schermd	wordt wellicht ge- sloopt ²⁹	Willocx (2012); Van Dooren (2011)
Sint-Jozef Arbeiderkerk	Vosselaar	Antwerpen	modern / beschermd	wellicht bibliotheek	Manderyck (2009)
Heilig-Kruis- kerk	Willebroek	Antwerpen	modern / niet be- schermd	wellicht 'ruimere bestemming' ³⁰	Lauwers (2011)
Heilige Fami- liekerk	Willebroek	Antwerpen	twintig- ste-eeuws traditioneel / niet be- schermd	wordt wellicht ge- sloopt	Lauwers (2011)
Onze-Lieve- Vrouw Hemel- vaartkerk	Ertvelde	Oost- Vlaanderen	twintig- ste-eeuws traditioneel / niet be- schermd	onzekere toekomst	zonder auteur (2010a)

Sint-Paulus-kerk	Petegem	Oost-Vlaanderen	modern / niet beschermd	wellicht theatergebruik	De Vliegher (2006)
Heilig-Hart-kerk	Izegem	West-Vlaanderen	neostijl / niet beschermd	onzekere toekomst	Tytgat (2011)
Sint-Raphaël-kerk	Izegem	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	onzekere toekomst	Tytgat (2011)
Sint-Amands-kerk	Roeselare	West-Vlaanderen	neoro-maans / niet beschermd	wellicht herbestemming in sociaal-culturele sfeer ³¹	Tytgat (2012); Vansteenkiste (2012)

2.1.2.d. Bijkerken, kapelanjien en noodkerken

Vlaanderen telt naast een groot aantal parochiekerken een groot aantal kleinere bijkerken (annexes) en kapelanjien⁵⁰. Hier en daar zijn ook noodkerkjes blijven staan. Ludo Collin (1997) schat het totaal aantal bijkerken en noodkerken op honderd. Het bisdom Gent (Oost-Vlaanderen), met als bevoegd vicaris Collin zelf, pakt de bijkerken doelbewust aan: ze krijgen bij voorkeur een sociale bestemming. Tabel 2.9 overloopt de Vlaamse annexes, kapelanjien en noodkerken die een nieuwe bestemming kregen. Tabel 2.10 bevat toekomstplannen met betrekking tot dergelijke kerken en tabel 2.11 geeft aan dat het mogelijk is om een parochiekerk een ander statuut, bijvoorbeeld dat van ‘kapel’, te geven. Die laatste tabel bevat niet *alle* Vlaamse parochiekerken die kapel zijn geworden. De Sint-Martinuskerk in Eichem bij Ninove, de Sint-Annakerk in Sint-Anna Pede bij Dilbeek en de Sint-Gilliskerk in Mulken bij Tongeren ontbreken bijvoorbeeld omdat die drie kapellen voornamelijk kapel zijn en niet in de eerste plaats een gebouw voor bijvoorbeeld tentoonstellingen. De Sint-Antoniuserk in Edegem—in principe ook een kapel—is al vermeld in tabel 2.5.

Tabel 2.9: bijkerken, kapelanjien en noodkerken

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwtijl / klassering	huidig gebruik	bron
Onze-Lieve-Vrouw van Lourdeskerk (kapelanjien)	Balen	Antwerpen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	is kringloopcentrum (geweest) ³²	Delbeke (2007)

⁵⁰ Voor de definities van bijkerken en kapelanjien, zie De Pooter (2003: 245-246): een kapelanjien is in feite de wijk rond een kapel. In de literatuur wordt het woord ook gebruikt om de kapel zelf aan te duiden die geldt als plaats voor de eredienst, voorgegaan door een kapelaan, voor de wijk. “Een bijkerk is een kapel die bediend wordt vanuit de parochiekerk door een onderpastoor en niet door een ter plaatse blijvende kapelaan. Zij heeft eerder een privaat karakter, beschikt niet over een vast territorium en wordt ingericht voor het gemak van enkelen” (ibid.).

Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstandkerk	Beerse	Antwerpen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	parochiezaal ³³	zonder auteur (2009a)
Onbevekt Hart Van Mariakerk (kapelarij)	Olmen-Stotert	Antwerpen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	staat leeg ³⁴	Delbeke (2007)
Sint-Jan Berchmanskerk	Ham	Limburg	modern / niet beschermd	fietsatelier ³⁵	de onderzoeker was betrokken bij het proces
Heilig-Hartkerk (noodkerk)	Hasselt	Limburg	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	opslagplaats	zonder auteur (2012g)
Sint-Kristoffelkerk (noodkerk)	Munsterbilzen	Limburg	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	frituur 'Heidi'	Van der Speeten (2007)
Sint-Jozefkerk	Sint-Truiden	Limburg	modern / niet beschermd	parochiaal centrum	Croughs (2012)
Sint-Fransiscuskerk	Sinaai	Oost-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	vzw 't Bint (gehandicaptenzorg) + vieringen	Luyckx (2010)
Sint-Jozefkerk	Sinaai	Oost-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	beziningsruimte voor een school	Vergauwen (2007)
Onze-Lieve-Vrouw Het Kalfkerk	Sint-Gillis-Waas	Oost-Vlaanderen	modern / niet beschermd	school	Van De Ven (2012)
Sint-Theresiakerk	Sint-Niklaas	Oost-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	sociale kruidenier	Vergauwen (2007)
Sint-Augustinuskerk	Kortrijk	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	funerarium	Gemeente Kortrijk (2012)
Sint-Antonius abtkerk (noodkerk)	Kortrijk	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	parochiaal centrum, voormalige parochiebibliotheek	De Gunsch, De Leeuw et al. (2002)

Antonius van Paduakerk (noodkerk)	Meulebeke	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	turnzaal	Callaert (2008)
Heilig-Hartkerk	Roeselare	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	Feestzaal <i>Don Bosco</i>	De Gunsch, Metdependencies et al. (1999)
Sint-Rochuskerk	Rugge (Avelgem)	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	kleuterschool	zonder auteur (2012e)
Sint-Lutgardiskerk	Sint-Kruis (Brugge)	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws / gesloopt	afgebroken in 2007	Delbeke (2007)
Sint-Jan de Doperkerk (noodkerk)	Waregem	West-Vlaanderen	twintigste-eeuws / gesloopt	sport- en feestzaal, gesloopt in 1995	Creyf & Vanwallegem (2010)
Sint-Pauluskerk	Zwevegem	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	oefenruimte fanfare ³⁶	De Gunsch & De Leeuw (2006a)

Tabel 2.10: plannen voor bijkerken, kapelanjien en noodkerken

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	gepland gebruik	bron
Sint-Amanduskerk	Erembodegem (Aalst)	Oost-Vlaanderen	modern / niet beschermd	andere doeleinden, welke is voorlopig onduidelijk	Laeremans (2008)
Onze-Lieve-Vrouwekerk	Geraardsbergen	Oost-Vlaanderen	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	uitdoofscenario ³⁷	Lion (2009)
Sint-Jozefkerk	Nieuwerkerken (Aalst)	Oost-Vlaanderen	modern / niet beschermd	andere doeleinden, welke is voorlopig onduidelijk	Laeremans (2008)
Sint-Lutgardkerk	Sint-Niklaas	Oost-Vlaanderen	modern / niet beschermd	onduidelijk	Vergauwen (2007)

Tabel 2.11: parochiekerken die zijn teruggebracht tot een ander statuut

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwtijl / klassering	huidig gebruik	bron
Onze-Lieve-Vrouwekerk	Geraardsbergen	Oost-Vlaanderen	romaans en gotisch / beschermd	opgenomen in een priorij ⁸	d'Huydevetter, Longie et al. (1978)
Sint-Appolonia-kerk	Oeren (Alveringem)	West-Vlaanderen	laotgotisch / beschermd	kapel en tentoonstellingsruimte	Delepiere & Lion (1982)

2.1.2.e. Nevenbestemming

Naast parochiekerken en annexes die van functie zijn gewijzigd, hebben veel Vlaamse parochiekerken er een ander gebruik *bij* gekregen⁵¹. Zulke voorbeelden zijn er veel en de volgende opsomming is niet exhaustief—strikt genomen is een museumfunctie ook een nevenbestemming. Tabel 2.12 bevat voorbeelden van nevenbestemmingen en tabel 2.13 geeft aan dat er veel plannen zijn daaromtrent. Een aparte categorie binnen die van de nevenbestemming is—strikt genomen—die van de ingrijpende liturgische vernieuwing. Tabel 2.14 bevat dergelijke voorbeelden.

Tabel 2.12: nevenbestemming

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwtijl / klassering	nevengebruik	bron
Sint-Laurentiuskerk	Antwerpen	Antwerpen	neobyzantijns en neoromaans / beschermd	Georgisch-orthodoxe vieringen in de crypte	Van Glabbeek (2009)
Sint-Amanduskerk	Antwerpen	Antwerpen	neogotisch / beschermd	vieringen van Assyrische christenen en pétanqueclub in de kelder	Manderyck (2009)
Heilig Hartkerk	Antwerpen	Antwerpen	neoromaans / niet beschermd	vieringen van Wit-Russische en Afrikaanse gemeenschap	Heylen (2009)
Onze-Lieve-Vrouw Geboortekerkerk	Hoboken	Antwerpen	neogotisch / niet beschermd	archiefruimte en ontvangstruimte (voorheen in de pastorie)	zonder auteur (2012b)
Sint-Romboutskathedraal	Mechelen	Antwerpen	gotisch / beschermd	skywalk	zie Sintrombouts-toren.be

⁵¹ Zie de eerste paragraaf van sectie 2.1.2. voor wat het kerkelijk recht zegt in verband met andere gebruiksmogelijkheden in kerkgebouwen.

Sint-Albanuskerk	Vlijtingen	Limburg	neoclassicistisch / beschermd	museumfunctie	Medaerts (2008)
Sint-Pieter en Sint-Laurentiuskerk	Zichen-Bolder (Riemst)	Limburg	gotisch / beschermd	museumfunctie	Medaerts (2008)
Sint-Niklaaskerk	Gent	Oost-Vlaanderen	romaans, gotisch en neogotisch / beschermd	opgedeeld in sacraal en profaan deel	Van Keymeulen (2007)
Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt-ontvangkerk	Klein-Sinaai (Stekene)	Oost-Vlaanderen	neogotisch / niet beschermd	wielermuseum	Bral (2012)
Sint-Michielskerk	Leuven	Vlaams-Brabant	barok / beschermd	culturele manifestaties ³⁹ .	zonder auteur (2010b)

Tabel 2.13: plannen voor nevenbestemming

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwtijl / klassering	gepland nevengebruik	bron
Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk	Kalfort (Puurs)	Antwerpen	modern / niet beschermd	gemeenschapscentrum	gesprek met architectenbureau Stramien ⁴⁰
Colomakerk	Mechelen	Antwerpen	neogotisch / beschermd	culturele functie	Vastiau (2010)
Sint-Annakerk	Baal	Vlaams-Brabant	neogotisch / niet beschermd	verschillende activiteiten	De Bruyn (2011)
Sint-Jozefkerk	Lot (Beersel)	Vlaams-Brabant	neogotisch / niet beschermd	verschillende gebruiksmogelijkheden, de kerk krijgt wellicht een nieuwe indeling	Schepers (2011)
Sint-Jozefkerk	Sint-Katharina-Lombeek (Ternat)	Vlaams-Brabant	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	culturele functie, er komt een kunstwerk in de kerk	De Saedeleir (2009)
Sint-Antoniuskerk	Bollebeek (Merchtem)	West-Vlaanderen	classicistisch / beschermd	polyvalante ruimte	Radio 1 (12 januari 2010) ⁴¹
Vrijzenkerk	Lauwe (Menen)	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	culturele functie	De Winter (2003)

Sint-Eligiuskerk	Maarke	West-Vlaanderen	classicistisch / enkel het orgel is beschermd	culturele functie	Lauwerier (2011)
Maagd der Armenkerk	Rekkem (Mennen)	West-Vlaanderen	modern / niet beschermd	culturele functie	De Winter (2003)

Tabel 2.14: ingrijpende liturgische vernieuwing

naam van de kerk	plaats	provincie	bouwstijl / klassering	aard van de vernieuwing	bron
Machariuskerk	Gent	Oost-Vlaanderen	neogotisch / niet beschermd	spirituele verdieping	www.macharius.be
Sint-Magdalena-kerk	Brugge	West-Vlaanderen	neogotisch / beschermd	zingeving-in-het-breed (project <i>yot</i>)	www.yot.be
Sint-Anna ten Drieënkerk ²²	Antwerpen-Linkeroever	Antwerpen	modern / niet beschermd	andere gebruiksmogelijkheden onder de noemer 'muticulturele dialoog'	sint-anna-ten-drieen.be; zonder auteur (2012f)
Don Boscokerk	Buizingen	Vlaams-Brabant	twintigste-eeuws traditioneel / niet beschermd	leken staan op zelfstandige basis in voor de vieringen	Devillé (2010)

2.1.2.f. Uniek precedent: de Helmetkerk in Schaarbeek

De andere vormen van gebruik die plaatsvinden in (al dan niet gedesaffekteerde) kerkgebouwen zijn doorgaans museaal, cultureel of sociaal van aard. Commercieel gebruik in parochiekerken is een uitzondering in Vlaanderen. Voorbeelden zijn de oude Sint-Martinus in Ronse en de oude Sint-Rochus in Wellen, en er zijn enkele kapellen die nu winkel zijn⁵². In Schaarbeek bij Brussel staat een project op til dat een commerciële functie en een traditionele kerkfunctie verenigt in één kerkgebouw, de Helmetkerk. Het komt erop neer dat een *deel* van het kerkgebouw gedesaffecteerd wordt om er een winkelgalerij van te maken⁵³. Die galerij verbindt dan twee delen van Schaarbeek daar waar de inwoners de kerk vandaag ervaren als een hindernis voor onderling contact. Het initiatief voor de ingreep gaat uit van de kerkfabriek. De bisschoppelijke overheid staat er niet weigerachtig tegenover. In het voorstel dat architectenbureau Ozon uit Brussel tekende, is er een duidelijke scheiding tussen het sacrale gedeelte en het profane gedeelte.

Als dit voorstel realiteit wordt, dan zou dat kunnen betekenen dat het kerkelijk recht niet meer kan ingeroepen worden als ultiem argument tegen ‘onwaardig gebruik’: een sacraal deel van een kerkgebouw kan dan co-existeren met een niet-sacraal deel van datzelfde gebouw. Maar ook als dit voorstel realiteit wordt, blijft het hoogste beslissingsrecht voorbehouden aan de bisschop.

2.1.2.g. Voorlopige conclusie

Ingrepen in Vlaamse parochiekerken met belangrijke veranderingen als gevolg zijn er over het algemeen weinig. Dat komt doordat het systeem van de kerkfabrieken ervoor zorgt dat ook parochies met weinig eigen inkomsten zorg kunnen dragen voor hun gebouwen. De (beperkte) ingrepen—cultureel gebruik komt veel voor—gebeuren in niet-geklaseerde én geklaseerde gebouwen. Toekomstplannen hebben ook betrekking op niet-geklaseerde gebouwen, waardoor die een kans krijgen om te overleven. Ingrijpende architecturale ingrepen zijn zeldzaam. Expliciet *bedoelde* herbestemmingen hebben bovendien vaak betrekking opijkerken, noodkerken en parochiekerken die oorspronkelijk gebouwd zijn als kloosterkerk en (voorlopig) zelden op de reguliere parochiekerken. De categorie van de parochiekerken is nochtans met voorsprong de grootste.

Uit het voorgaande—het overzicht van documenten over de herbestemming en het nevengebruik van kerken, het overzicht van concrete voorbeelden, en vooral uit het ontbreken van volledige lijsten met herbestemde kerken—blijkt dat noch de bisschoppelijke overheden, noch de burgerlijke overheden de praktijken die een verandering betekenen voor het kerkgebouw aan de grote klok hangen. Veel kerken staan (bijna) leeg en zijn (nog) niet gedesaffecteerd⁵⁴. Ter verdediging van de overheden kan geopperd worden dat de oudere voorbeelden die wel degelijk gedesaffecteerd zijn wél gedocumenteerd zijn en dat de herbestemmings- en nevengebruikpraktijk sinds enkele jaren een (bescheiden) toename kent—parallel aan het discours—die nog niet

52 Voorbeelden van kapellen met een commerciële functie zijn te vinden in het *M&L Cahier* nummer 17: de Heilige Geestkapel in Aalst is nu een winkel, en de Zwartzusterskapel in dezelfde stad een brasserie. De Gentse Wolweverskapel is nu een kledingzaak. Zie De Houwer (2009c).

53 Volgens Olav Boelens, expert kerkelijk recht in Nederland kan de bisschop het hele gebouw desaffecteren en vervolgens een deel weer inwijden. Dat antwoordde hij per mail (9 juni 2011) na een vraag gesteld op www.canoniekrecht.nl.

54 Dat herhaalt kabinetschef van minister Bourgeois Mark Andries op 24 maart 2012 in Borgloon (zie noot 34).

geïventariseerd is. Er zijn uitzonderingen: zoals al eerder vermeld heeft het bisdom Gent een duidelijk standpunt over de annexkerken en kanunnik Collin communiceert dat ook. De stad Antwerpen heeft een methodiek ontwikkeld om te beslissen over de toekomst van de vele kerken op het grondgebied (Heylen 2009) en pakt daar ook mee uit.

De belangrijkste conclusie die volgt uit de analyse van de Vlaamse praktijkvoorbeelden is dat het discours niet afgestemd is op de praktijk. De praktijk is complexer, gaat soepeler om met het kerkelijk recht, geeft niet-geklasseerde gebouwen een kans en is vooral omvangrijker dan wat het discours doet uitschijnen. Het aantal praktijkvoorbeelden neemt bovendien snel toe.

In het overzicht is al verwezen naar Willebroek en Izegem, twee gemeenten waarin de kerkelijke overheid, het centraal kerkbestuur en de lokale overheid het kerkenprobleem op schaal van de hele gemeenten belichten. Dat gebeurt ook in Borgloon (Limburg), zij het voornamelijk vanuit kerkelijke hoek: in de Sint-Jan de Doperkerk in Kuttehoven, De Sint-Servatius in Groot-Loon (een bijkerk) en de Sint-Lambertus in Hendrieken-Voort zijn er geen reguliere vieringen meer op gezette tijdstippen. De gebouwen worden nog af en toe gebruikt voor kerkelijke doeleinden⁵⁵. Borgloon, Willebroek en Izegem (en ook Antwerpen) zijn daarmee bij de eerste gemeenten die in zekere mate actie ondernemen op een groter schaalniveau, dat van de hele gemeente. In de pers komen de burgemeesters van Heers (Limburg) en Zwalm (Oost-Vlaanderen) regelmatig aan het woord omdat zij kampen met problemen gelijkaardig aan die in Borgloon: te veel kerken verspreid over kleine kerkdorpen, te weinig priesters, te weinig praktiserende gelovigen en te veel kosten voor de gemeente⁵⁶.

55 De informatie is verkregen via gesprekken met cultuurfunctionaris van Borgloon Renaat Roekaers. Sinds april 2011 zijn de drie Loonse kerken geen reguliere parochiekerken meer. Wat er mee gaat gebeuren is voorlopig onduidelijk. Een werkgroep (met daarin mensen van z33, Architectuurwijzer, de Provinciale Hogeschool Limburg (PHL), het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed en het CRKC) vergadert er over in het voorjaar van 2012.

56 Zie Warnand (2011): 'Kerkje, tuintje, keuken. Vlaanderen herbestemt kerken'.

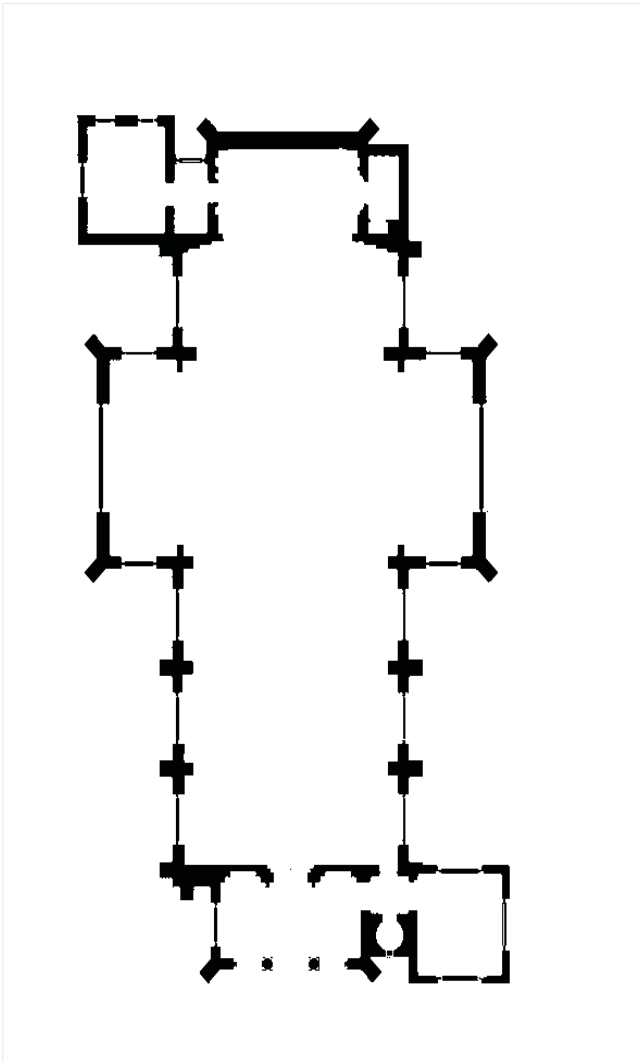
2.1.2.h. De Schulense Parochiekerk als relevant voor de huidige situatie in Vlaanderen

In de volgende hoofdstukken toetst dit onderzoek steeds het argument aan de concrete situatie van één parochie met één parochiekerk: de Sint-Jan de Doperkerk (of Sint-Jan Baptist) in Schulen bij Herk-de-Stad.

Schulen is een dorp dat sinds 1976, de periode van de herschikking van de steden en gemeenten, bij Herk-de-Stad hoort. Schulen ligt in het westen van de provincie Limburg, ongeveer halweg tussen Hasselt en Diest en grofweg tussen de rijksweg die de beide steden verbindt en de spoorlijn die hetzelfde doet. Herk-de-Stad ligt op de plaats waar de Kempen, Haspengouw en het Hageland elkaar raken. Schulen bestaat uit twee hoofdstraten (de Kiezelweg en de Sint-Jorislaan) en een aantal zijstraten en organisch gegroeide woonwijken. Momenteel telt Schulen ongeveer 2900 inwoners¹. Aan de hoofdstraten bevinden zich enkele winkels, tavernes, en cafés en vestigingen van zelfstandigen. Schulen heeft een eigen kleuter- en basisschool. De refter van die school doet ook dienst als parochiezaal.

De Sint-Jan de Doperkerk is opgeleverd in 1938. Ze kwam er ter vervanging van de kleinere oude kerk, gebouwd in de laatgotische stijl. De oude kerk was niet alleen te klein, ze was ook in slechte staat. Omwille van de slechte kwaliteit van de grond waarop de oude kerk staat, besliste de kerkraad, geïnspireerd door wederopbouwmiddelen die toen nog circuleerden, om een volledig nieuwe kerk te bouwen op een perceel aan de overkant van de Kiezelweg. Architect Joseph Deré uit Hasselt tekent de plannen in ‘gothieke’ stijl, zoals gevraagd door de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Bakstenen van de oude kerk doen dienst als recuperatiefunderingen voor de nieuwe kerk. De toren van de oude kerk is blijven staan, het schip is volledig afgebroken. Op de plaats van het verdwenen kerkschip bevindt zich nu een publieke tuin, de contouren van het verdwenen kerkschip zijn gemarkeerd met een lage haag. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd de oude toren geklasseerd als monument—Deré heeft nog voor de bouw van de nieuwe kerk voorgesteld om de oude toren te bewaren als kapel, de Koninklijke Commissie nam daarvan akte.

De huidige Sint-Jan de Doperkerk is een groot bakstenen gebouw met breukstenen plinten en hoekdetails. Het is geen neogotisch gebouw, hoewel het spitsboogvormige ramen heeft, maar ook geen modern gebouw—het doet traditioneel aan. De kerk heeft een kruisvormig plan, maar is—omdat zij aan de overzijde van de Kiezelweg ligt ten opzichte van de oude kerk en eveneens met het portaal naar de straat gericht—niet georiënteerd op het oosten. Het schip, dat duidelijk onderscheiden is van het koor, is breed en het grote zadeldak erop komt relatief laag waardoor het gebouw een gedrongen indruk geeft. Binnenin manifesteert zich dat extra door de bakstenen gewelven—in werkelijkheid zijn het bakstenen tegels. De kerk is niet bijzonder licht, enkel de grote glasramen in de transeptgevels verdelen veel licht; het koor is erg donker omdat grote ramen daar ontbreken. Tegen het schip, aan de straatzijde, staat een toren met zadeldak. Eén glasraam is gerecupereerd uit de oude kerk, de overige zijn even oud als de nieuwe kerk. In het schip is er zicht op de door Pringels in een haast sociaalrealistische stijl geschilderde kruisweg. Binnenin de kerk is er ruimte voor 450 gelovigen, ook nu het ‘conciliaal’ onder de viering staat. De nieuwe Sint-Jan de Doperkerk is niet geklasseerd als monument.

Figuur 2.1:
grondplan van de Sint-Jan de
Doperkerk

Wekelijks komen in de Sint-Jan de Doper 20 tot 40 gelovigen samen voor de misviering. Die gaat door op zaterdagavond. Schulen heeft sinds 2009 geen eigen pastoor meer². In de federatie Herk-de-Stad, die deel uitmaakt van het dekenaat Herk-de-Stad (waartoe ook Lummen behoort), zijn er niet voldoende voorgangers om een zondagsmis te kunnen opdragen in de vijf Herkse kerkgebouwen (Berbroek, Donk, Herk-de-Stad, Schakkebroek en Schulen). Daarom gaat in Schulen de deken van Herk-de-Stad of een kapelaan voor.

Veertig gelovigen, dat is 1,4 procent van de Schulense bevolking. Dat cijfer ligt onder het Vlaamse gemiddelde³. De Schulense kerkfabriek is desondanks gemotiveerd, hoewel zij sinds het verschijnen van de nota Bourgeois⁴ vreest voor de toekomst. De Sint-Jan de Doperkerk ligt niet centraal en het is geen geklasseerd monument. Daarom denkt de Schulense kerkfabriek dat de Sint-Jan de Doper wel eens de eerste kerk van de federatie kan zijn die afgestoten wordt. Een troef van het kerkgebouw is de grootte ervan, dat beseft de kerkfabriek ook. Een tweede

zorg van de kerkfabriek is de opvolging: de penningsmeester is met zijn zestig jaar een ‘jongeling’. Zicht op opvolging (van de oudere leden van de kerkraad) is er niet. Dat neemt niet weg dat de kerkfabriek goed op de hoogte is van wat er leeft rond het probleem van de leeglopende kerken. Zij stelt zich daardoor erg bescheiden op ten opzichte van Herk-de-Stad. De rekeningen beheert zij met zorg en economisch inzicht, zodat Herk-de-Stad tevreden blijft.

Hoewel het aantal praktiserenden in Scholen eerder klein is en de Sint-Jan de Doperkerk geen geklasseerd monument is, bestaat er toch een zekere trots in Scholen. Het is de kerk van de Schulenaren, ook al komen ze er enkel voor speciale vieringen—de trouw praktiserende Schulenaren even daargelaten. Wat zeker bijdraagt aan dat gevoel van trots zijn enkele initiatieven die de lokale basisschool nam. Al enkele keren ging er een toneel- of musicalvoorstelling van de basisschool door in de Schulense kerk. De laatste musicalvertoning was in november 2011: drie avonden op rij zat de kerk afgeladen vol. Nevengebruik is dus iets dat gebeurt in Scholen, de kerkfabriek is daar voorstander van. In het zuidgericht transept bevindt zich een permanente tentoonstelling van enkele voor de parochie belangrijke heiligenbeelden, met onder andere een Sint-Joris te paard. De kerk is echter niet geopend tijdens de week, behalve op donderdagavond wanneer het koor repeteert.

De Schulense parochiekerk is representatief voor de elementen uit de probleemstelling van dit onderzoek. Het aantal kerkgangers daalt, er zijn niet voldoende voorgangers om een zondagsmis te garanderen, de kosten voor rekening van de gemeente stijgen en de bouwkundige toestand van het gebouw gaat langzaam achteruit. In Scholen is de toestand voorlopig niet dramatisch. Dat is in belangrijke mate te danken aan de kerkfabriek. De kerkfabriek is enthousiast en zorgt ervoor dat de tussenkomen vanwege de gemeente beperkt blijven. Voor andere elementen van dit onderzoek is de Schulense Sint-Jan de Doperkerk niet representatief, maar wel relevant. De situatie is er complex: hoewel het aantal kerkgangers niet heel groot is, bevindt de parochiekerk zich in een dicht web van actoren die zich bekommeren om het gebouw. Dat is niet zomaar te veralgemenen naar de situatie in Vlaanderen. Voor het theoretiseren van een onderzoekskader en een protocol om de Vlaamse parochiekerken zowel te herdefiniëren als te herwaarderen, biedt de Schulense parochiekerk aanknopingspunten. Maar voor het ontwikkelen van een protocol dat overal in Vlaanderen onveranderlijk kan toegepast worden, voldoet de studie van Scholen niet. Het is echter niet het opzet van het onderzoek om op dergelijke wijze te generaliseren.

Daarnaast zijn er twee precedentes die de Sint-Jan de Doper uniek maken. De kerkfabriek liep namelijk vooruit op de nota Bourgeois: zij klaagde, bij monde van de penningmeester, al vroeg de toenemende kosten en het beperkte gebruik van het kerkgebouw publiekelijk aan⁵. In 2010 vroeg de lokale gemeenschap, vertegenwoordigd door enkele verenigingen, middelen aan bij de Koning Boudewijnstichting om enkele acties te ondernemen in en rond de parochiekerk⁶. Die acties vonden plaats in 2011 en 2012 en waren bedoeld om de aandacht van een breed publiek te vestigen op het kerkgebouw dat volgens de initiatiefnemers—en in lijn met de eerdere uitspraken van de penningmeester—niet enkel toebehoort aan hen die er wekelijks praktiseren. Tijdens die acties zijn de aanwezigen steeds bevraagd aan de hand van de enquêtes en de maquetteonderzoeken die de volgende hoofdstukken toelichten.

noten bij 2.1.2.h.

- 1 Volgens de telling van 2003 heeft Schulen 2909 inwoners.
- 2 In 2009 verliet de pastoor van Berbroek en Schulen de parochies. De pastorie van Schulen waar hij woonde is ondertussen verkocht. Zie zonder auteur (2009b): 'Pastoor Van Roey verlaat Schulen en Berbroek'.
- 3 De kerkpraktijk wordt gemeten voor de 'kerkplichtigen', mensen van 5 tot 69 jaar oud. De mensen die naar de mis gaan in Schulen zijn veelal ouder, wat maakt dat de kerkpraktijk van de 5-tot-69-jarigen nog lager is dan 1,5 procent. Zie Hooghe, Quintelier et al. (2006). (Hooghe, Quintelier et al. 2006)
- 4 De kerkfabriek is per brief ingelicht over de vraag van Bourgeois (uit de nota) om per gemeente een visie op te stellen.
- 5 De penningmeester verscheen in het *Belang Van Limburg* (zonder auteur 2006), de directe aanleiding daarvan waren restauratiekosten aan de Schulense parochiekerk. De krant citeert de penningmeester die het heeft over 'een revolutionaire uitspraak'. (zonder auteur 2006)
- 6 Uiteindelijk trad de onderzoeker op als projectverantwoordelijke van het dossier. Het betreft het dossier 'De daadkracht van Sint-Joris' dat ingediend werd—met succes—in het kader van de oproep *Buitengewone Buurt* van de Koning Boudewijnstichting. Initiatiefnemers zijn: de volksdansgroep 'Harlekijn', de Gezinsbond Berbroek-Schulen, de ouderraad van basisschool De Schuit, de plaatselijke kvlv (Katholiek Vormingswerk van Landelijke Vrouwen), het Schulense (parochie)zaalcomité, de kerkfabriek Sint-Jan de Doper Schulen, de stad Herk-de-Stad (in het bijzonder de cultuurdienst) en de onderzoeker als vertegenwoordiger van de onderzoeksgroep ArcK (toen nog DAAD als deel van ArcK).

2.2. Parochiekerken in het buitenland: de huidige situatie

Deze sectie geeft een beknopt overzicht van het discours rond de toekomst van de (parochie)kerken en de herbestemmingspraktijk in het buitenland. Over de grenzen kijken kan inspirerend werken, ook om ten volle de kwaliteiten en de beperkingen van de Vlaamse situatie te vatten. Waar in Vlaanderen de discussie pas in de jaren negentig van de twintigste eeuw op gang kwam, gebeurde dat al veel vroeger in Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Vlaanderen kijkt vanuit de verschillende besturen op regelmatige basis over de grens en voor toekomstmogelijkheden voor de parochiekerken is dat naar Nederland. Het VK heeft een solide traditie met betrekking tot het omgaan met oude gebouwen, voor de kerkgebouwen is dat niet anders. Het (parochie)kerkendebat is precies in Nederland en het VK het meest ontwikkeld. Daarom ligt de klemtoon van het volgende overzicht op die landen. Ook enkele andere landen komen kort aan bod. Van die landen krijgt Duitsland de meeste aandacht in dit overzicht omdat het Duitse discours—dat in Vlaanderen relatief onbekend is—bijzondere aandacht heeft voor de maatschappelijke en de religieuze aspecten. Voor alle besproken landen (Nederland, het VK, Duitsland, Zwitserland en Frankrijk) concentreert het volgende overzicht zich eveneens op de maatschappelijke en de religieuze aspecten; in Nederland, het VK en Duitsland zijn juist die aspecten—vergeleken met Vlaanderen—erg ontwikkeld.

2.2.a. Nederland

Wat—naast de loutere omvang van het probleem—opvalt bij het bestuderen van de literatuur uit Nederland over religieus erfgoed en de herbestemming ervan, is de pragmatische houding⁵⁷. Herbestemming kan er en gebeurt er. Vanuit financiële overwegingen handelen is er geen taboe. Dat leidt tot stappenplannen om het Nederlandse probleem van de grote hoeveelheden afgestoten onroerend religieus erfgoed op te vangen. Niet zelden speelt de vastgoedmarkt een belangrijke rol in die stappenplannen⁵⁸.

In 2006 ging nog 16 procent van de Nederlanders regelmatig naar een kerk (Nelissen 2008: 39) en minder dan de helft van de Nederlanders rekent zichzelf tot een religieuze groepering (ibid.: 28). Maar kerkgebouwen wijzigen al langer dan vandaag van bestemming in Nederland. Al in de periode 1970-1974 kregen 45 kerken een nieuwe bestemming en in diezelfde periode werden 37 kerken gesloopt (Roeterdink, de Jong et al. 2008: 29)⁵⁹. Het fenomeen ‘erfgoed’ was in die periode nog niet zo aanwezig als vandaag. Nederland heeft dus een tijd gekend waarin

57 Volgens de recente studie *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2011: 23) zijn er in 2011 1340 kerken buiten gebruik gesteld. Daarvan hebben er meer dan 1000 een nieuwe functie gekregen, de anderen zijn gesloopt. 77 procent van de gesloopte kerken is katholiek, 19 procent protestants.

58 In de *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten* uitgegeven door de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) is een tekst opgenomen van Niels van der Vlist (2008) met de titel *Geloofwaardige transformatie, herbestemmingsmogelijkheden bekeken vanuit de vastgoedontwikkeling*. In het boek *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen* noemen Harry Bisseling en Peet Valstar (2011) ook marktpartijen zoals ontwikkelaars en woningcorporaties ‘belangrijke spelers’.

59 In de niet-stedelijke gebieden wordt er minder gesloopt (Roeterdink, de Jong et al. 2008: 37).

de herbestemming en de sloop van kerken in hoofdzaak economische aangelegenheden waren⁶⁰. ‘Herbestemming’ is ouder dan de noties ‘erfgoed’, ‘monumentenzorg’, en zelfs ‘restauratie’, zegt ook Thomas Coomans (2012b: 221-222)—die weliswaar teruggaat tot voorbeelden zoals het Pantheon in Rome—waardoor er in het verleden andere, soms irrationele of arbitraire criteria gehanteerd werden met betrekking tot de kerkgebouwen dan vandaag. Voor Nederland is een eerder zakelijke aanpak ook begrijpelijk: de parochies en protestantse gemeenten moeten zelf zorgen voor de middelen om pastorale activiteiten uit te bouwen⁶¹. Een afname van het kerkbezoek en –lidmaatschap heeft dus heel directe (economische) gevolgen voor de kerkgebouwen.

Een eerste boek volledig gewijd aan de herbestemming van kerkgebouwen verschijnt in 1995. Het draagt de titel *Herbestemmen van Kerken: Een ontvullend relaas* (Pollmann 1995). Het boek behandelt voorbeelden van herbestemde katholieke en protestantse kerken en benadrukt dat een dergelijke herbestemming slechts zelden een (economisch) succesverhaal is.

In 1981 al schrijft Regnerus Steensma (1981) dat liturgisten en monumentenzorgers naar elkaar moeten luisteren. Hij wijdt meerdere boeken aan dat onderwerp vanuit protestants oogpunt⁶². Steensma is ook de drijvende kracht achter vroege stichtingen die kerkgebouwen in beheer nemen, of er nu een bestemming voor is of niet (Steensma 1981: 108)⁶³. Via dergelijke stichtingen, de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) en de Task Force Toekomst Kerkgebouwen beschikt Nederland over instanties—naast de officiële instanties—die zich specifiek om kerkgebouwen bekommeren, vaak met een uitgesproken maatschappelijke drijfveer⁶⁴.

De Task Force (Wolters & Jelsma 2007) klaagt aan dat er nauwelijks een vangnet is voor kerken die voor de kerkgemeenschappen zelf te duur zijn om te onderhouden; zij hekelt ook het feit dat de verschillende actoren met betrekking tot kerkgebouwen te veel louter financiële overwegingen maken. Enkel de kerken openstellen door de week zou volgens de Task Force al voorkomen dat kerken het label ‘niet-functionele gebouwen’ opgeplakt krijgen; daarenboven dragen kerken bij tot de sociale samenhang in wijken en dorpen. Kerken blijven volgens de Task Force het best kerken, en als dat niet volstaat kan de kerkgemeenschap het gebruik van het kerkgebouw uitbreiden met een passende functie. De inzet van vrijwilligers in de kerkgemeenschappen, die miljoenen aan zorgkosten zou uitsparen (Jelsma 2008b: 20), weet de Task Force bijzonder te waarderen.

Kerkhistoricus Peter Nissen zegt bij de opening van het *Jaar van het Religieus Erfgoed*

60 In het artikel *The future of defunct religious buildings: Dutch approaches to their adaptive re-use* bespreken Velthuis en Spennemann (2007) de verschuiving van herbestemming om louter economische redenen naar herbestemming rekening houdend met erfgoedwaarden.

61 95 procent van de Nederlandse katholieke kerkgebouwen is van de parochie, de andere zijn gemeenschappelijk bezit van meerdere parochies, gehuurd, van een stichting of hebben een onbekende eigendomssituatie. Enkele kerken maken ook deel uit van Samen op Weg (het project dat in 2004 leidde tot de fusie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in de Protestantse Kerk in Nederland of PKN). Zie de Roy en Spruit (2002).

62 Zie Steensma en Zuidhof (1982): ‘Opdat de ruimten meevieren: een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken’.

63 Die stichtingen zijn: Oude Groninger Kerken en Alde Fryske Tsjerken (Oude Friese Kerken).

64 De Task Force is een burgerinitiatief, een steun-, advies- en lobbyorgaan opgericht in 2006.

in de provincie Noord-Brabant, op 17 maart 2008, dat dat jaar “het historische faillissement markeert van het institutionele christendom in ons land”⁶⁵. 2008 markeert het begin van een breed publiek debat over de toekomst van het religieus bouwkundig erfgoed in Nederland⁶⁶. Nico Nelissen, auteur van het in 2008 verschenen *Geloof in De Toekomst! Strategisch Plan Voor Het Religieus Erfgoed* omschrijft het doel van het *Jaar van het Religieus Erfgoed* als het creëren van maatschappelijke steun, ook op politiek vlak (Nelissen 2008: 83). Het strategisch plan schetst de context, formuleert visies en beleidsinstrumenten en stelt een typologie van strategieën voor, van voortgaand religieus gebruik tot volledige sloop (ibid.: 117)⁶⁷; bij de optie ‘voortgaand religieus gebruik’ wijst Nelissen op de mogelijkheid om een beroep te blijven doen op vrijwilligers. Zoals in andere Nederlandse publicaties verschuift de aandacht stilaan van object naar ensemble, van één naar meerdere gebouwen (ibid.: 36)⁶⁸. De vBmK heeft met de *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten*⁶⁹ (2008) en met de voorbeeldenbundel *Een Waaier Aan Mogelijkheden: Voorbeelden Van Meervoudig Gebruik Van Kerkgebouwen in Woord En Beeld*⁷⁰ (2008) in belangrijke mate bijgedragen aan het *Jaar van het Religieus Erfgoed*. Nevengebruik in monumentale kerkgebouwen is de specifieke doelstelling van de vBmK. Albert Reinstra (2008) onderkent in de *Handreiking* de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen: de transformatie van een niet-geklasseerd kerkgebouw is een kans om een buurt of een wijk een nieuwe impuls te geven via de omvorming van het kerkgebouw tot buurtcentrum, kinderopvang, muziek- of dansschool. Een derde belangrijke publicatie die verschijnt in 2008 is *Herbestemming Kerken En Kerklocaties. Een Inventarisatie Vanaf 1970* (Roeterdink, de Jong et al. 2008), opgemaakt door de bisdommen Haarlem en Rotterdam en door het projectbureau Belvedere⁷¹. Het bevat een overzicht van alle herbestemde en gesloopte kerken in Nederland, gerangschikt volgens verschillende parameters zoals het jaartal van de herbestemming, het type van het oorspronkelijk gebouw, de

65 Het citaat van Nissen komt uit Jelsma (2008a): ‘Hoe verder met de Godshuizen in Nederland?’.

66 In 2007 was er een congres in Maastricht georganiseerd door de WTA, de Wissenschaftlich-Technischen Arbeitsgemeinschaft für Bauwerkserhaltung und Denkmalpflege. Naast technische uiteenzettingen kwam ook het meer algemene probleem van de kerken ter sprake met onder andere een uiteenzetting van Peer Houben, architect-coördinator Bouwzaken van het bisdom Haarlem. De referaten zijn gebundeld (Van Gemert [red.] 2007).

67 De volledige typologie bestaat uit: voortgaand religieus gebruik, nevenbestemming, behoud van religieus gebouw en passende herbestemming, wijziging van het religieus gebouw met passende herbestemming, behoud van het religieus gebouw met niet passende herbestemming, wijziging van het religieus gebouw met niet passende herbestemming, gedeeltelijke sloop religieus gebouw en volledige sloop religieus gebouw.

68 Die beweging komt het best tot uiting in een recent onderzoeksrapport van een onderzoek over de wijkkerk (Veldpaus, Doevendans et al. 2011).

69 De handreiking (Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen en Vereniging van Nederlandse Gemeenten [red.] 2008) verzamelt in een dertigtal bijdragen van verschillende auteurs enkele visies op kerken en andere religieuze gebouwen (problemen, waarden en oplossingsrichtingen) en informatie over het beleid (van kerkgenootschappen, het nationale niveau, het provinciale niveau en het gemeentelijke niveau). Ten slotte stelt het een stappenplan voor aan de hand van zeven fases: inventarisatie, draagvlak, potenties, doelstellingen, instrumentatie, beheer en evaluatie.

70 De aangehaalde voorbeelden zijn meestal kerken in handen van een stichting die het gebouw exploiteert, of ze zijn in handen van een protestantse gemeente die nevenactiviteiten toelaat en met de winst restauratiewerken uitvoert (Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen [red.] 2008).

71 Belvedere is een projectbureau van de Nederlandse overheid dat tussen 1999 en 2009 onderzoek en praktijken heeft gestimuleerd die ruimtelijke transformatie betrekken op cultuurhistorische aspecten. (meer informatie is te vinden op www.belvedere.nu)

denominatie en de aard van de nieuwe functie. Daarnaast gaat het document dieper in op economische aspecten, criteria om een kerk aan te wijzen als monument en maatschappelijke factoren. Nieuwe invullingen zijn volgens de studie ‘passend’, ‘neutraal’ of ‘niet-passend’⁷². Bij de publieke opinie zou er een voorkeur zijn voor passend gebruik (ibid.: 63). Voor het monumentenbeleid in Nederland is de studie *Herbestemming Kerken En Kerklocaties* relatief streng omdat dat beleid de religieuze waarde van kerkelijk erfgoed niet als een criterium voor aanwijzing als monument hanteert (ibid.: 47). In Nederland bestaat de mogelijkheid om gebouwen aan te wijzen als gemeentelijk monument, maar volgens de studie begrijpen de lokale overheden onvoldoende wat de (economische) gevolgen zijn van een dergelijke aanwijzing (ibid.: 69)⁷³. Toch laat het Nederlandse monumentenbeleid uitzonderingen toe voor kerkgebouwen (ibid.: 89): liturgische wijzigingen in monumenten bijvoorbeeld zijn doorgaans toegestaan. De kerkelijke overheden van hun kant zijn volgens de auteurs van *Herbestemming Kerken En Kerklocaties* te restrictief in hun omschrijving van wat ‘niet-passend’ is als nieuwe functie en zij geven te weinig voorbeelden van wat wél passend is (ibid.: 96). Met betrekking tot de maatschappelijke aspecten van de toekomst van kerkgebouwen vermeldt het document dat daar vanwege de officiële instanties te weinig aandacht voor is (ibid.: 92); hetzelfde geldt voor de religieuze waarde van de gebouwen. Op 9 oktober 2008 organiseert de faculteit theologie van de universiteit van Tilburg een publieksdag met de naam *Het Kerkgebouw Als Religieus Erfgoed*⁷⁴. Kerkelijk recht is een belangrijk item tijdens de publieksdag en veel van de sprekers benadrukken dat een kerkgebouw niet zomaar een gebouw is. Alweer krijgt het Nederlandse monumentenbeleid een veeg uit de pan: de redacteurs van het verslagboek halen bijvoorbeeld aan dat er voor de Nederlandse overheden eigenlijk geen onderscheid is tussen geklasseerde en niet-geklasseerde gebouwen (Boelens & Meijers 2009), wat betekent dat het monumentenbeleid alle kerken tot zijn domein claimt. Justin Kroesen (2010) schrijft in 2010 dat het *Jaar van het Religieus Erfgoed* geen concreet plan heeft opgeleverd; alle pogingen om kerkelijke en maatschappelijke aspecten te laten spelen zijn vergeefs geweest. Volgens Kroesen domineert het economische aspect het hele debat.

Ook verschillende bisdommen en de protestantse synode hebben hun standpunt bekend gemaakt⁷⁵; net zoals in Vlaanderen is dat standpunt geen statisch gegeven. De katholieke Kerk heeft een bouw bureau per bisdom (Handreiking vBMc: 56) en de protestantse Kerk, die minder centraal georganiseerd is, heeft een werkgroep kerkbouw.

De katholieke bisschoppenconferentie vindt dat de parochiekerken—55 procent daarvan is geklasseerd als monument—door het monumentenbeleid beperkt zijn in hun vrijheid, terwijl subsidies vanwege de overheid afnemen (Nederlandse bisschoppenconferentie 2008). Het idee van reversibiliteit dat de monumentenzorg promoot als architecturale aanpak voor herbestemmingen, kan wel op goedkeuring van de conferentie rekenen. Als nieuw gebruik naast

72 Passend is volgens de studie *Herbestemming Kerken En Kerklocaties* (Roeterdink, de Jong et al. 2008: 19) religieus gebruik en religieus plus meervoudig gebruik; neutraal is multifunctioneel gebruik, onderwijs, cultuur en wetenschap en gezondheidszorg, detentie. Wonen en alle mogelijke commerciële functies (op zorgfuncties na) zijn niet-passend.

73 Aanwijzingen als monument tijdens een herbestemmingstraject brengen aanzienlijke verliezen met zich mee, zo zegt de studie. De auteurs van *Herbestemming Kerken En Kerklocaties* (Roeterdink, de Jong et al. 2008: 68) spreken, op basis van empirisch materiaal, van een prijsreductie tot 66 procent.

74 De referaten verschenen in 2009 (Boelens en Meijers [red.] 2009).

75 Zie Nederlandse Bisschoppenconferentie (2008) en van der Lingen en Uytendegaardt (2008).

het bestaande vindt het katholieke orgaan een spreekkamer voor pastoraal werk, ruimte voor verenigingen en een bibliotheek gepast. Als het tot een herbestemming moet komen, verkiest de conferentie een sociaal boven een cultureel gebruik—opvallend is dat zij een gezondheidscentrum ook een sociaal gebruik vindt. Een niet-christelijke gemeenschap is niet welkom in een door de katholieken verlaten gebouw. De bisschoppenconferentie begrijpt dat kerkgebouwen een structurerende waarde hebben in een dorp of wijk, maar prefereert toch de afbraak van lege kerkgebouwen als er geen passende functie voor gevonden kan worden (ibid.).

De protestantse synode ziet het kerkgebouw in de eerste plaats als het huis van het Woord. Of een kerkgebouw nu een monument is of niet, oud of jong, het doet er niet toe. Zij hanteert ook de idee ‘vrijplaats’ voor het kerkgebouw, analoog aan de heterotopie: “De kerk dient zich te realiseren dat zij tegenwoordig slechts één van de ‘aanbieders’ van een dergelijke vrijplaats is. Wel heeft zij in haar eigen rituele repertoire en in de eigen gebouwde expressie daarvan, een uitdagend aanbod dat haar, onder anderen, een eigen plaats op de markt van de vormen van levensstijlen biedt” (van der Lingen & Uytendogaardt 2008: 20). Opvallend is dat de synode meldt dat de tijd van de multifunctionele kerkrimte voorbij is, zij zoekt uitdrukkelijk naar een verscherpte betekenis van het kerkgebouw als sacrale ruimte (ibid.: 21). Als cultureel erfgoed is de protestantse kerk daarenboven van betekenis voor iedereen, ongeacht de geloofsovertuiging (ibid.: 23).

In 2011 verschijnt de publicatie *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen* (Bisseling, de Roest et al. [red.] 2011). Dat boek is geschreven voor geloofsgemeenschappen die in moeilijkheden verkeren. Er is aandacht voor het kerkgebouw zelf (zowel het katholieke als het protestantse), maar ook voor de pastorale taken en voor het financiële management van een geloofsgemeenschap. De Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed publiceert in 2011 *Een Toekomst Voor Kerken. Handreiking Voor Het Herbestemmen Van Vrijkomende Kerkgebouwen* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2011). Analoog aan de Vlaamse conceptnota van Geert Bourgeois roept het document op om per gemeente een beleidsvisie op te stellen voor de kerkgebouwen; ook hier verschuift de aandacht van object naar ensemble (ibid.: 25). Nieuwe functies moeten in de eerste plaats aansluiten bij de cultuurhistorische ‘waarden’ van het gebouw (ibid.). De brochure is volgens de auteurs te gebruiken voor zowel beschermde als niet-beschermde kerken—wat de opmerking van de auteurs van *Herbestemming Kerken En Kerklocaties* (Roeterdink, de Jong et al. 2008) over het gebrek aan een onderscheid tussen beschermde en niet-beschermde kerkgebouwen bevestigt. De klemtoon van *Een Toekomst Voor Kerken* ligt op erfgoedwaarden; het religieuze aspect komt amper aan bod. Wat nieuw is, is dat de auteurs een lans breken voor architecturale toevoegingen aan oude gebouwen zodat de ruimte van de kerk niet aangetast hoeft te worden door het onderbrengen van eventuele nevenfuncties (ibid.: 24). Ook relativeren zij het begrip reversibiliteit: “Naarmate een investering in reversibele constructies echter hoger is, is de verwijderbaarheid van de inbouw minder realistisch vanwege de forse kapitaalsvernietiging” (ibid.: 46). Als nieuw gebruik voor een oude kerk werpt de brochure het ‘kulturhus’ op, een laagdrempelig buurt- en cultuurhuis naar Scandinavisch model (ibid.: 38):

De combinatie van kerk en “kulturhus” – kerk op zondag en club- en buurthuis door de week – is een succesvolle formule in veel dorpen. Door een aan- of bijbouw ontstaat een klein complex dat onderdak biedt aan het vaak rijke verenigingsleven op het platteland. De

kerk wordt voor alle mogelijke activiteiten nu ook door de week gebruikt.

Nog in 2011 vindt in Maastricht de biënnale *Leegstand en Herbestemming* plaats. Die bestaat uit onderzoeksateliers die concrete onderwerpen behandelen en uit een conferentie. Twee van de onderzoeksateliers hebben religieus erfgoed als onderwerp: de Eindhovense Paterskerk en een katholieke kerkencluster in de Zaanstreek⁷⁶. Die laatste case komt er op aanvraag van het bisdom Haarlem-Amsterdam.

Dat er vanuit academische hoek aandacht is voor de toekomst van de Nederlandse kerkgebouwen is al duidelijk via het aanhalen van publicaties van Olav Boelens en Tom Meijers, Justin Kroesen, Nico Nelissen en Regnerus Steensma. Verder is professor Kees Doevendans van de Technische Universiteit in Eindhoven verantwoordelijk voor drie belangrijke boekwerken⁷⁷ en voor een aantal artikels⁷⁸. Velthuis en Spennemann (2007) pleiten in het artikel *The future of defunct religious buildings: Dutch approaches to their adaptive re-use* voor een aanpak die gedragen wordt door de lokale gemeenschap: herbestemming kan de gemeenschap nieuw leven inblazen en afbraak berokkent psychologische schade (ibid.). Over de toekomst van kerkgebouwen denken ook Paul Post, Arie Molendijk en Sander de Jonge na⁷⁹. Zij pleiten voor nieuwe rituele ruimtes met een nieuw ritueel repertoire dat ontstaat in relatie met de ‘individualisatie’, de ‘emotionalisatie’, de ‘deïnstationalisering’ en de ‘de- of resacralisatie’ van het ritueel (Post & Molendijk 2010). Het ritueel is dan voornamelijk een individuele praktijk. Paul Post (2008) theoretiseert nieuwe rituele praktijken en nieuwe rituele ruimtes aan de hand van auteurs zoals Michel Foucault (het begrip ‘heterotopie’), Henri Lefebvre (voornamelijk *La production de l'espace* uit 1974 en *Critique de la vie quotidienne* uit 1981) en Michel de Certeau (*L'invention du quotidien* uit 1980). Wat betreft het discours over de kerkgebouwen in Nederland verwijt hij de bisdommen een al te zakelijke aanpak (ibid.: 30) en de erfgoedsector (onrechtstreeks) een gebrek aan theorievorming⁸⁰. Sander de Jonge (2002) concentreert zich in zijn proefschrift op nieuwe types van kerkgebouwen die een vertaling zijn van de nieuwe vraag naar rituele praktijken die ook Paul Post bezighoudt. Daartoe gaat de Jonge een dialoog aan met de kerkenbouwers Rudolph Schwartz, Dom Hans

76 De onderzoeksateliers vonden plaats van 31 oktober tot 3 november in Maastricht. Op 29 september was er een kennismakingsdag in Amsterdam. Het atelier over de kerkencluster loopt nog door na de biënnale. De clusteraanpak werd (onder andere) voorbereid door het Nationaal Programma Herbestemming tijdens de expertmeeting *Onderweg van hemel naar aarde* die plaatsvond in de Arnhemse Waalse kerk op 21 februari 2011. Het clusteren van parochies gebeurt op initiatief van het bisdom; het bisdom Haarlem-Amsterdam speelt daarin een voortrekkerrol. Het verslagboek van *Onderweg van hemel naar aarde* is te vinden op: <http://www.kennisbankherbestemming.nu/documenten/onderweg-van-hemel-naar-aarde-verslag-van-een-expertmeeting-over-de-clustergewijze-aanpak>. De sessie in Maastricht wordt vanaf het begin gedomineerd door de vastgoedvisie van een ontwikkelaar die participeert in het atelier.

77 Zie *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* van Doevendans en van der Harst ([red.] 2004), *Kansen voor kerkgebouwen - Vragen & uitdagingen bij gebruik en herbestemming* van Doevendans en de Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk in Nederland ([red.] 2007) en *Wijkkerk op drift: een studie naar de ruimtelijke en sociale rol van het kerkgebouw in de naoorlogse woonwijk* van Veldpaus, Doevendans et al. (2011).

78 Een voorbeeld van een dergelijk artikel is Doevendans (2005): ‘Herbestemming van kerkgebouwen’.

79 Paul Post (2010) is auteur van *Voorbij het kerkgebouw*. Samen met Arie Molendijk (Post en Molendijk [red.] 2010) redigeerde hij de bundel *Holy Ground*.

80 Post (2010: 171) wijst er met Frijhoff (zie Frijhoff 2007) op dat erfgoed een ‘proces in context’ hoort te zijn, dynamisch en pluralistisch.

van der Laan en Aldo van Eyck.

Een van de redenen voor het afstoten van kerkgebouwen door (katholieke) parochies, naast de te hoge exploitatiekosten en het gebrek aan priesters, is dat er vandaag te weinig massa is om aan diaconie te doen; diaconie is in Nederland een wezenlijk onderdeel van de werking van de parochies⁸¹. Maar die rol van de parochies komt slechts sporadisch ter sprake. In Nederland is er een verschuiving merkbaar van een subsidiemaatschappij naar een calculatiemaatschappij en dat uit zich in het opstellen van grootse programma's en strategieën—met inbreng van commerciële ontwikkelaars en woningcorporaties—waardoor de lokale schaal verloren gaat⁸². Dat heeft maatschappelijke gevolgen.

Het Nederlandse discours is divers: het is inspirerend op veel vlakken, terwijl het op andere vlakken Vlaanderen ervan kan weerhouden om dezelfde fouten te maken. De herbestemming van kerken in Nederland is zeker geen eenzijdig succesverhaal. De exploitatie van herbestemde kerken is moeilijk, zelden rendabel en de architecturale aanblik ervan is vaak weinig aantrekkelijk⁸³. Er zijn uitzonderingen, maar die zijn gekenmerkt door een sterke inmenging van de vrije markt en bijgevolg een verlies van de gemeenschapsfunctie van het oorspronkelijke gebouw⁸⁴. Het is zeker niet zo dat alles kan en mag in Nederland, ook niet in afgestoten protestantse kerkgebouwen. Een kerkgebouw is er nooit zomaar een gebouw (Boelens & Meijers 2009: 153). De protestanten wijzen meer en meer op de erfgoedwaarde van al de protestantse gebouwen en de katholieken slopen minder dan voorheen. Zowel protestanten als katholieken zoeken naar gepaste functies. Het accent van het huidige Nederlandse discours ligt op erfgoed, maar de verschillende actoren springen toch ook pragmatisch om met dat erfgoed. De spanning Kerk-monumentenzorg is er kleiner dan in het Vlaanderen van de late jaren 1990⁸⁵. De Nederlandse kerkgebouwen kunnen op minder staatssteun rekenen dan de Belgische. Dat heeft tot gevolg gehad dat er veel herbested en verkocht is. Tegelijkertijd echter organiseren de belanghebbenden (de eigenaren) en de geïnteresseerden (academici en activisten) zich in verenigingen die optreden als 'waakhonden'.

81 Diaconie is een begrip dat in de workshop rond de kerken in de Zaanstreek tijdens de Biënnale *Leegstand en Herbesteding* (Maastricht, 2011) regelmatig aan bod kwam.

82 De verschuiving van subsidiemaatschappij naar calculatiemaatschappij kwam aan bod in het onderzoeksatelier rond de kerken in de Zaanstreek tijdens de Biënnale *Leegstand en Herbesteding* (Maastricht, 2011).

83 “Het algehele beeld van de daadwerkelijke omgang met de kerkelijke complexen is vooral droef te noemen”, zegt toenmalig Rijksbouwmeester Jo Coenen (2004) in de tekst *Het kerkgebouw en zijn betekenis, op zoek naar elan*. Van het elan, de bevoegenheid en de bijzonderheid van het oorspronkelijke kerkgebouw die Coenen aangeeft aan het begin van de tekst blijft na recente ingrepen weinig over. Die droeve aanblik is ook terug te vinden in het boek *Model Oranjekapel* (Steensma en Knijff 1992), dat een verzameling is van recente kerkcomplexen die er kwamen ter vervanging van een grote oude kerk.

84 Het bekendste voorbeeld is de boekhandel Selexyz Dominicanen in Maastricht. Het schip is omgevormd tot boekenwinkel door middel van een drielaagige 'boekenflat' (een stalen boekenrek met drie verdiepingen); in het koor bevindt zich een brasserie.

85 Dat neemt niet weg dat er toch spanningen zijn. Peer Houben (hoofd bouw- en kunstzaken Bisdom Haarlem-Amsterdam-Rotterdam) geeft tijdens de expertmeeting *Onderweg van hemel naar aarde* (21 februari 2011, Arnhem) aan dat de belangen van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, de steden en gemeenten (die, wanneer sloop of verkoop dreigt, een gebouw kunnen beschermen als gemeentelijk monument) en de kerkelijke overheden wel degelijk verschillen: “Ruim de helft van ons bestand is nu monument. Terwijl de monumentenstatus de mogelijkheden ernstig beperkt, ook die van herbesteding.”

Die waakhonden wegen op het discours en wijzen daarbij in het bijzonder op de maatschappelijke en religieuze dimensies van de kerkgebouwen. De Nederlandse situatie, gekenmerkt door het gelijktijdig aanwezig zijn van een economisch gestuurde vastgoedvisie en een activisme voor het publieke gebruik van de gebouwen komt overeen met die in Noord-Amerika (zie Noppen & Morisset 2012: 245-247).

Anders dan in Vlaanderen krijgen Nederlandse steden en gemeenten pas laat in de loop van een herbestemmingsproces kennis van de plannen van de parochies en protestantse gemeenten zodat zij (quasi) geen bemiddelende rol spelen, terwijl in Vlaanderen de steden en gemeenten als broodheren goed op de hoogte zijn van de werking van de parochies⁸⁶. Alle instanties die zich bezighouden met kerkgebouwen in Nederland zijn, mede door het *Jaar van het Religieus Erfgoed* en de studies die in 2008 verschenen zijn, wel bijzonder goed op de hoogte van wat er al gebeurd is (of momenteel gebeurt) met afgestoten kerken, in tegenstelling tot de ‘collega’s’ in Vlaanderen.

2.2.b. Het Verenigd Koninkrijk

Het Verenigd Koninkrijk (VK) is al vijftig jaar koploper in het verzoenen van religieuze en erfgoedgerelateerde kwesties, met de door de Church of England (CoE) en de staat gesubsidieerde Churches Conservation Trust (CCT, daarvoor Redundant Churches Fund of RCF) als belangrijk resultaat. De cijfers van het kerkbezoek liggen lager in het VK dan in Vlaanderen of Nederland⁸⁷ en het religieuze landschap is divers⁸⁸. Al in 1987 telde het Verenigd Koninkrijk meer dan 1000 ‘overbodige’ kerken; ongeveer 250 exemplaren zijn afgebroken en 200 bevinden zich in een ‘fund’ (Powell & De La Hey 1987). Tegen 2004 waren er 1630 ‘overbodige’ kerken waarvan er 360 afgebroken zijn (85 van de afgebroken kerken waren geklasseerd als monument) en 925 één of meerdere andere bestemmingen kregen (Cooper 2004: 20). Net zoals Nederland kent het VK een ‘ecclesiastical exemption from listed building consent’, een uitzonderingsregel voor geklasseerde kerkgebouwen (ibid.: 19)⁸⁹; de staat laat de Anglicaanse Kerk zelfs toe om geklasseerde kerkgebouwen af te breken als zij dat nodig acht⁹⁰. Ook liturgische vernieuwing in geklasseerde monumenten is mogelijk (English Heritage 2003). De bisdommen van de Anglicaanse Church of England zijn zelf verantwoordelijk voor het zoeken naar een nieuw gebruik voor de overbodige kerkgebouwen en de Kerk verkiest voortgezet gemeenschapsgebruik. Dat neemt niet weg dat van de 583 Church of Englandkerken die een nieuwe bestemming kregen tussen 1969 en 1985, er 111 zijn omgevormd tot (een vorm van) huisvesting en 60 tot een vorm van commercieel gebruik (ibid.: 84). Typerend voor de Engelse context is de grote hoeveelheid kleine plattelandskerkjes. Die zijn tamelijk gemakkelijk te transformeren tot eengezinswoning, tot ongenoegen van de

86 Hierop zijn er heel wat (individuele) uitzonderingen zoals Utrecht, Amsterdam (met de NV Stadsherstel Amsterdam) en Bergen-op-Zoom.

87 1,9 procent van de bevolking gaat regelmatig naar de zondagsmis in een Anglicaanse Kerk; in de late jaren zestig van de twintigste eeuw was dat ook maar 3,5 procent (Cooper 2004: 18).

88 Met voorsprong de grootste Kerk is de Anglicaanse Church of England, daarnaast zijn er katholieken en zij die behoren tot een ‘vrije kerk’ (onder andere Methodisten, Hervormden en Baptisten). De Schotse staatskerk is Presbyteriaans.

89 Drie vierde van de Church of England-kerken (de Anglicaanse kerken) is geklasseerd als monument (Powell en De La Hey 1987).

90 Dat is in 1969 vastgelegd in de ‘Churches Act’.

Church of England (CofE), waardoor die de voorkeur geeft aan het klasseren tot monument zodat opdelen van de kerkruimte moeilijk of uitgesloten wordt (ibid.: 76-79). Over de ‘landmarkwaarde’ van de plattelandskerkjes is iedereen het eens in het VK.

De Anglicaanse Church of England, English Heritage (EH) en organisaties zoals SAVE Britain’s Heritage en de Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB) zijn verantwoordelijk voor publicaties over de toekomst van de kerkgebouwen⁹¹. Wat opvalt in het VK zijn de vele voorbeelden van gemengd gebruik (Powell & De La Hey 1987: 104): om de onderhoudskosten te delen, maar ook om de mogelijkheid van het gebruik van de gebouwen door de volledige gemeenschap open te houden. Een treffend voorbeeld is de Anglicaanse Saint Michael in Cambridge die nu Michaelhouse Centre heet: er gaan nog vieringen door, maar in hetzelfde gebouw bevinden zich vergaderruimtes en een café⁹². De religieuze ruimte is door een wand afgescheiden van het café. In het schip van de eveneens Anglicaanse Saint Paul’s Church in Bow in het oosten van London staat een met hout bekleed volume op poten waarin zich een turnzaal, een café, een tentoonstellingsruimte en vergaderzalen bevinden. Doordat het (gesloten) volume op stalen kolommen staat, kan de liturgiedienst zonder problemen doorgaan⁹³. Dat de harde herbestemming in het VK een afgesloten hoofdstuk is, blijkt uit de recente publicaties. Waar in de jaren tachtig de volledige verbouwing van een kerk tot appartementen nog tot de mogelijkheden behoorde, geldt vandaag dat dat juist de te mijden piste is. Recente projecten geven de voorkeur aan combinaties van kerkgebruik met gemeenschapsgebruik (Harris 2011)⁹⁴.

De richtlijnen voor de afstotingsprocedure van Anglicaanse kerken liggen vast volgens de *Pastoral Measure* (1968). Die zegt wat mag en wat niet mag in de afgestoten kerk. De Anglicaanse Kerk doet na beraad zelf constructieve voorstellen voor de toekomst van elk afgestoten of nog af te stoten gebouw (Wilding 1990: 36). Dat systeem kwam er overigens op aanvraag van de CofE zelf (ibid.: 7). Er zijn vier mogelijkheden voor een overbodige kerk: (1) aanpassen voor een passend alternatief gebruik (gemeenschapsgebruik, gebruik door een andere christelijke gemeenschap, een privéwoning of appartementen of een commercieel gebruik), (2) opnemen in de Redundant Churches Fund als er geen geschikt gebruik gevonden wordt en als de archi-

91 Voorbeelden van relevante brochures uitgegeven door English Heritage zijn: *Creativity and Care: New Works in English Cathedrals* en *New Uses for Former Place of Worship* (2010).

92 Meer informatie over Michaelhouse Centre is te vinden op: <http://www.michaelhouse.org.uk/>. Vergelijkbaar en volledig zonder scheiding tussen café en kerk is [cafe@allsaints: http://www.cafeatallsaints.co.uk/](http://www.cafeatallsaints.co.uk/).

93 Meer informatie is te vinden op <http://www.theheritagealliance.org.uk/saint-pauls-church-bow-london/>.

94 In 2011 gaf SAVE Britain’s Heritage de publicatie *London’s Churches Are Fighting Back* (Harris 2011) uit. In het inleidende essay spreekt de auteur zich uit voor het gebruik van kerken door andere denominaties, eventueel naast de diensten van de oorspronkelijke eigenaar of uitbater, en tegen de harde herbestemming. Zo kan het sacrale karakter van de gebouwen behouden blijven. Over de herbestemmingen die SAVE heeft besproken in haar publicatie uit 1987, zegt auteur Edmund Harris nu: “It was a valid strategy at the time, however these days outright conversion is increasingly looking like a last resort” (ibid.: 15). Het argument tegen herbestemming is dat “it involves putting all one’s eggs in one basket” (ibid.), daarom opteert Harris voor de combinatie van eredienst en gemeenschapsgebruik, met een blijvend accent op eredienst.

teçturale kwaliteiten hoog genoeg zijn⁹⁵, (3) opnemen in de Diocesan Board of Finance (DBF, onder bepaalde voorwaarden)⁹⁶, en (4) afbraak (ibid.: 9). De Church of England zoekt via het orgaan ‘Church Commisioners’ uitdrukkelijk eerst naar een geschikte vorm van hergebruik. De CofE stimuleert allerlei (sociale) gebruiksmogelijkheden zoals kinderopvang, allerhande vormen van volwassenenonderwijs en –training en gebruik door praatgroepen en verenigingen (Church Heritage Forum 2004). De interesse in gebruik door de gemeenschap is wellicht een gevolg van de aandacht voor diaconie in het VK (Cooper 2004: 17).

Voor kerkgebouwen die niet onder de CofE vallen is er een aan de RCF of CCT analoge Historic Chapels Trust en ook de ‘Friends of Friendless Churches’ (Wakeling 2010). De staat zorgt voor 54 procent van de inkomsten van de CCT en de CofE voor 24 procent; de rest komt van legaten en donaties (ibid.). Veel in de Churches Conservation Trust opgenomen kerken blijven gewijde gebouwen. Zowat alle CCT-kerken zijn publieke gebouwen, vooral bewaard omwille van de architectonische kwaliteiten. Daardoor krijgt de CCT de stempel van ‘culturele vereniging voor een select publiek’ (Wilding 1990: 53).

Niettegenstaande de CofE aangeeft dat de enige directe financiering die zij ontvangt van de staat via de CCT gaat (Church Heritage Forum 2004), engageert zij zich al meer dan vijftig jaar om de overbodige kerken een zinvolle toekomst te geven. Het model van de CCT lijkt interessant, maar is moeilijk te transponeren naar de Vlaamse context, toch niet op die schaal. Het Engelse landschap is voor een groot deel gekenmerkt door pittoreske kerkjes in kleine plaatsjes—een ruimtelijke situatie die niet te vergelijken is met het volgebouwde en ongeordende Vlaanderen—en het is net daar dat de CCT voornamelijk actief is. Zonder onnodig te willen veralgemenen is het relatief veilig te stellen dat er in het VK een groter maatschappelijk draagvlak is voor kerken of kerkjes die kerk blijven en voorzien worden van een zachte culturele functie. De grote inzet van vrijwilligers en de middelen die in niet onbelangrijke mate afkomstig zijn van private donors, wijzen op dat draagvlak. De ‘ecclesiastial exemption from listed building consent’ zorgt voor minder harde tegenstellingen tussen Kerk en monumentenzorg in het VK; de CofE ijvert zelf voor het klasseren van plattelandskerkjes. Hoewel het lijkt alsof Kerk, staat en een breed, geïnteresseerd publiek dezelfde bezorgdheden delen over de vele kerken is het probleem van de parochiekerken er erg groot door de lage zondagsmisaçtiviteit en de beperkte financiering vanwege de staat.

95 Dat fonds heet sinds 1991 Churches Conservation Trust (Cooper 2004). In 1990 gaf het toenmalige Redundant Churches Fund het boek *Churches in Retirement: a gazetteer* (Carr 1990) uit met een overzicht van de kerken die zij beheren.

96 Dat is het stadium na het reguliere ‘pastoral scheme’ (de kerk in werking voor de eredienst); de CofE neemt het kerkgebouw dan tijdelijk op in een situatie van overgangsfinitiering met een minimum aan zorg en onderhoud. Onder bepaalde voorwaarden kan een kerkgebouw blijvend gebruik maken van de Diocesan Board of Finance, de CofE kan er bijvoorbeeld voor kiezen om het gebouw ruïne te laten zijn, de DBF zorgt dan voor het onderhoud van de ruïne. Zie Wilding (1990: 9).

2.2.c. Overige landen⁹⁷

Duitsland heeft het systeem van ‘Kirchensteuer’ (Reidel 2006): Duitsers betalen een deeltje van hun inkomensbelasting (acht procent) aan een Kerk naar keuze of aan de georganiseerde vrijzinnigheid. Voor de kerkgebouwen zijn de kerkgenootschappen en de geloofsgemeenschappen zelf verantwoordelijk, daarnaast zijn er ook stichtingen die zich ontfermen over de gebouwen. De Duitse bisdommen achten het geloof zelf veel belangrijker dan het kerkgebouw (Deutsche Bischofskonferenz 2003; Orth 2005). Daarom zeggen zij dat, onder invloed van de secularisatie en de toenemende maatschappelijke aandacht voor de kerkgebouwen *an sich*, er verschillende sectoren verantwoordelijk zijn voor de kerkgebouwen en die sectoren moeten hun verantwoordelijkheid ook daadwerkelijk opnemen. De bisdommen nemen in de eerste plaats hun eigen verantwoordelijkheid op en begrijpen dat tegenover nieuwe wereldse inspanningen voor de kerkgebouwen staat dat zij meer gebruiksmogelijkheden in de kerkgebouwen moeten toelaten (Orth 2005). De Duitse bisdommen verzetten zich tegen de commodificatie van het kerkgebouw en zien liever een kerkgebouw dat radicaal anders blijft en dus niet volledig aansluit bij de samenleving. In ieder kerkgebouw, of het nu in het stadscentrum, de stadsrand of in een dorp ligt, moet er nog ruimte zijn om in stilte te bidden. Sloop zien de bisschoppen liever niet. De aandacht van de bisdommen gaat in de eerste plaats uit naar die parochies die nog levensvatbaar zijn op pastoraal vlak. Zij hanteren daarbij de inspiratie van Vaticanum 2 (Deutsche Bischofskonferenz 2003).

De Duitse evangelisch-Lutherse Kerk (zonder auteur 2003a) deelt veel van die bezorgdheden: ook zij verzet zich tegen commodificatie van het kerkgebouw. De VELKD (Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands) vindt evenzeer dat de verschillende maatschappelijke sectoren hun verantwoordelijkheid moeten opnemen, willen zij de lege kerkgebouwen behouden. De Evangelische Kerk verkiest daarnaast—in tegenstelling tot de Duitse bisschoppenconferentie—sloop boven verval; zachte culturele en sociale herbestemmingen moeten kunnen. Vergeleken met Nederland doet het denken van de VELKD op het vlak van de gebouwen daardoor meer katholiek dan calvinistisch aan.

Toch verschilt het Duitse discours erg van het Nederlandse. Het is vooral meer maatschappelijk. Het symposium *Kirchen im Dorf lassen* (2011) dat doorging aan de universiteit van Marburg geeft ook die indruk⁹⁸. De kwaliteit die de gemeenschappen kunnen bieden voor zich-

97 Naar Canada is verwezen in voetnoot 2.

98 Het symposium *Kirchen im Dorf lassen. Erhaltung und Nutzung von Kirchen im ländlichen Raum* (Marburg, 7-9 april 2011) focuste op kerken in landelijke gebieden. Het was al aangekondigd tijdens een voorgaand congres dat onder de titel *Kirche Leer - Was dann? Neue Nutzungskonzepte für alte Kirchen* doorging in Mühlhausen / Thüringen van 2 tot 4 april 2009. Het verslagboek van *Kirche Leer – Was dann?* (Bek en Schirmer [red.] 2001) is uitgegeven door de Deutsche Stiftung Denkmalschutz en de Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland. In 2000 (5 tot 7 oktober) organiseerde het Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz een congres in Erfurt met de titel *Nichts für die Ewigkeit? Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Altlast*. De referaten daarvan (Kirschbaum en Klein [red.] 2002) zijn in 2002 uitgegeven.

zelf gaat voor op het economische⁹⁹. Die kwaliteit uit zich in de pastorale taken en de diaconie en speelt een rol in beslissingen voor de toekomst. Kerkgebouwen moeten in de eerste plaats levende plaatsen blijven¹⁰⁰.

Duitse praktijkvoorbeelden getuigen eveneens vaker dan bijvoorbeeld de Nederlandse van aandacht voor zowel de religieuze als de maatschappelijke rol van kerkgebouwen in een (geloofs)gemeenschap. Het boek *Kirchen in Not* (Matzig 1997: 15-17) voert een Lutherse kerk in Berlijn-Spandau op die nu onderdak biedt aan een sacrale ruimte, een café en sociale woningen. Het recentere boek *Umnutzung von Kirchengebäuden in Deutschland* (Fisch 2008: 56-57) haalt een Evangelisch-Lutherse kerk in Rostock aan die nu kantooruimte, woningen, een gemeenschapscentrum, een evenementenruimte en een zingevingsruimte combineert¹⁰¹. Herbestemming, medegebruik en nevenbestemming maken in Duitsland deel uit van een debat over het huidige statuut van het kerkgebouw waarin ook hedendaagse sacrale architectuur een rol speelt: het één sluit het ander niet uit. Dat bewijst het boek *Kirchenbauten in der Gegenwart. Architektur zwischen Sakralität und sozialer Wirklichkeit* (Nollert, Volkenandt et al. [red.] 2010); het werk schenkt ruim aandacht aan herbestemming, maar ook aan nieuwe kerkgebouwen; zowel maatschappelijke als geloofsgerelateerde kwesties komen aan bod. In de aangehaalde voorbeelden (van nieuwe kerken en nieuwe invullingen in oude kerken) in *Kirchenbauten in der Gegenwart* ligt de klemtoon op sacraliteit en op lokale processen.

In **Zwitserland** is er net zoals in Duitsland een kerktaks. De parochiekerken zijn eigendom van de bisdommen, de cantons, de gemeenten of de parochies zelf. De Zwitserse bisschoppen (Conférence des évêques suisses 2006) verwijzen naar hun Duitse collega's¹⁰². Zij zien de kerkgebouwen expliciet als gebouwen voor de hele gemeenschap (ibid.): het culturele aspect overstijgt in die zin het religieuze. Toch zien zij de verkoop van kerkgebouwen enkel zitten als er een gepaste bestemming voor gevonden is. Als dat niet zo is, rest enkel de sloop als optie.

De Vlaamse Kerk verwijst, als zij het over de toekomst van de parochiekerken heeft, af en toe naar het buitenland. Meestal is dat naar (voornamelijk katholiek) **Frankrijk**¹⁰³. De bisschop van Angoulême, Claude Dagens, is de meest geciteerde persoon. Volgens Dagens (2007) zijn 40,000 van de 45,000 Franse kerken eigendom van de gemeenten. Sinds 1905 kent Frankrijk

99 Dat bleek vooral uit de groepsdiscussies op dag twee, in het bijzonder die van sessie drie over *Anfragen und Strategien zur (Neu-)Ordnung von Kirchen-Landschaften* waar de deelnemers (fictief) moesten beslissen over het lot van vier kerkgebouwen in dezelfde regio. De deelnemers lieten de gemeenschappen resoluut en unaniem voorgaan op de gebouwen zelf. Ook tijdens excursie twee over *Kommunale (Mit-)Verantwortung* op dag drie bleek dat lokale gemeenschappen zich bijzonder inzetten: de oude kerkgebouwen zijn geen objecten maar katalysatoren in het dorpsleven.

100 Dat zei Markus Harzenetter tijdens de slottoespraak (dag twee) van *Kirchen im Dorflassen* (zie noot 98).

101 Ingenieur Rainer Fisch heeft het boek (zijn dissertatie) onderverdeeld in drie uitgebreide hoofdstukken: het eerste over de probleemstelling, het tweede over het proces en het derde over de resultaten. Het boek is aangevuld met voorbeelden en met een CD met interviews met getuigen over die voorbeelden.

102 In het bijzonder verwijzen de Zwitserse bisschoppen naar het document uit 2003 van de Duitse Biskopskonferenz.

103 Dat is gebleken tijdens een gesprek met Fons Houben, de medewerker van de voor het tijdelijke bevoegde vicaris van het bisdom Hasselt, op 24 juni 2009 in Kiewit bij Hasselt.

de wet van de 'laïcité'¹⁰⁴. Er is een strikte grondwettelijke scheiding tussen Kerk en staat, maar toch dragen de steden en gemeenten, de regio's en de departementen bij aan het onderhoud van de kerkgebouwen (ibid.). In Frankrijk zijn gedurende de twintigste eeuw relatief weinig kerken afgebroken of van functie veranderd. Volgens historicus Jean-Michel Leniaud (2006) is dat te wijten aan de demografische stabiliteit van het land en vooral van het platteland dat nog dezelfde indeling in gemeenten heeft als in 1850 en aan het feit dat de katholieke Kerk in Frankrijk een bijna-monopolie heeft. De kerkpraktijk daalt cijfermatig, net zoals het aantal priesters, maar de Franse Kerk tracht dat op te vangen door leken in te schakelen (ibid.), wat weer bijdraagt aan de relatieve stabiliteit met betrekking tot het kerkelijk patrimonium. De na 1905 gebouwde kerken, die aan de bisdommen toebehoren, zijn meer in gevaar dan de grote meerderheid van de bij wet onvervreembare kerken die in het bezit van de gemeenten zijn. Desaffectatie komt in Frankrijk daarom zelden voor¹⁰⁵. Toch houdt het *Observatoire du Patrimoine Religieux* de toestand van de kerkgebouwen nauwlettend in de gaten. In tegenstelling tot andere berichtgevers uit Frankrijk trekt die organisatie aan de alarmbel: het patrimonium is bedreigd¹⁰⁶. De organisatie verwijst daarbij uitdrukkelijk naar de gebouwen van na 1905. De Franse situatie bevestigt dat de Kerk zelf minder gehecht is aan de kerkgebouwen, zelfs minder dan het sterk galaïciseerde Frankrijk¹⁰⁷.

Ondertussen zijn er een aantal **internationale netwerken** die zich over de grenzen heen vragen stellen over de toekomst van het religieus erfgoed. Recent is *Future for Religious Heritage. The European Network for Historic Places of Worship* opgestart¹⁰⁸. In 2010 was er een eerste groot forum van de groep. Over *Future for Religious Heritage* zegt voorzitter Luc Noppen: "Tot nog toe gingen de discussies vooral over de vorm van de tafel en het logo op het briefpapier" (van Beek 2012). Tot echt lobbyen op Europees niveau kwam het nog niet. Een ander netwerk is het European Converting Sacred Spaces Project¹⁰⁹.

2.2.d. Synthese in functie van het onderzoek in Vlaanderen.

In Nederland is de discussie steeds breder geworden. Doordat de beheerders van de kerkgebouwen (VBMK) en activisten die strijden voor de kerkgebouwen (Task Force) zich verenigen en doordat ook de bisdommen, de protestantse synode en Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed actief blijven bijdragen, heeft de discussie in Nederland zich gaandeweg ontwikkeld tot een breed debat. In dat debat is er ook aandacht voor de pastorale en de maatschappelijke aspecten. De grote uitdaging in Nederland is om op gepaste wijze om te gaan met de *omvang* van het kerkenprobleem. Die omvang zorgt ervoor dat de Nederlandse aanpak in de praktijk blijft schipperen tussen een grootschalige vastgoedoperatie met veelal (louter) commerciële resultaten en een maatschappelijk geïnspireerde benadering.

104 Kerken gebouwd na 1905 door de katholieke Kerk behoren toe aan de bisdommen; kerken die in programma's van oorlogsschade zijn heropgebouwd na 1905 behoren toe aan de gemeenten, net zoals de kerken gebouwd voor 1905. Zie Leniaud (2006).

105 Een voorbeeld dat ook Leniaud (2006) aanhaalt is de kerk in Sarlat die Marc Dubois (2003b) beschrijft in een artikel in *Vlaanderen*.

106 Meer informatie over het *Observatoire* is te vinden op: <http://www.patrimoine-religieux.fr/>.

107 Zie daarvoor het onderzoek van Charlier, Moens en Nahon in de volgende sectie.

108 Meer informatie over het platform is te vinden op: www.futurereligiousheritage.eu.

109 Dat project focust op kloosters en abdijen. Meer informatie daarover is te vinden op: 3b.nweurope.eu/page/projet.php?p=&id=612.

Het Verenigd Koninkrijk, waar de (Anglicaanse) bisdommen samenwerken met de staat, stapt stilaan af van het concept herbestemming, hoewel het kerkenprobleem ook daar groot is. De voorkeur gaat tegenwoordig uit naar combinaties van kerkgebruik met gebruiksmogelijkheden die zinvol zijn voor de lokale gemeenschap. Dat gaat gepaard met een grote, gedeelde interesse in de kerkgebouwen als erfgoed waardoor er op haast natuurlijke wijze een breed draagvlak voor is.

Ook in Duitsland heerst het idee van de gedeelde verantwoordelijkheid. Net zoals in het VK nemen (ditmaal de katholieke) bisschoppen hun verantwoordelijkheid op. Ze trachten een sacrale ruimte te bewaren in elk kerkgebouw terwijl ze ook breder gebruik toelaten. De inspiratie van Vaticanum 2 is daarbij nog aanwezig. De praktijk in Duitsland kent voorbeelden die niet enkel een breder gebruik toelaten, maar die zich ook blijvend concentreren op de sacrale dimensie van de kerkgebouwen; nieuwe oplossingen liggen er opvallend vaak in het verlengde van het originele gebruik van het kerkgebouw. Het Duitse discours is dus meer kerkelijk geïnspireerd dan dat van Nederland en het VK.

De sociologie, waar de volgende sectie dieper op ingaat, geeft een mogelijke verklaring voor de grote verschillen met betrekking tot de omgang met kerkgebouwen tussen de besproken landen. “De secularisatietrend varieert in elke samenleving naargelang het religieus pluralisme, de grootte van de godsdienstige minderheden, hun territoriale spreiding en hun verbondenheid met de traditionele elite”, zo citeert Karel Dobbelaere (1981) de socioloog David Martin. Verder in dezelfde tekst wijst Dobbelaere op aanwijsbare verschillen naargelang de aard van de godsdienst (pluralistisch en democratisch protestantisme of monopolistisch en organisch katholicisme) en de omstandigheden waarbinnen de samenleving vorm kreeg (na extern of intern conflict). Hoewel de volgende secties een al te eenvoudig begrip van de secularisatiethese zullen verwerpen, neemt dat niet weg dat Dobbelaeres conclusies kunnen gelden voor empirisch waarneembare fenomenen als kerksheid en religiositeit. En dat blijkt ook uit het voorgaande overzicht: kerksheid en sociologische religiositeit namen al vroeger dan in het katholieke Vlaanderen en België sterk af in pluralistisch Nederland en het pluralistische VK. De situatie is echter zo verschillend—België en Vlaanderen zijn overwegend katholiek en hebben een uniek systeem van kerkfabrieken gecombineerd met staatsbezoldiging voor de voorgangers—dat Vlaanderen verplicht is om aan een eigen discours te werken. In Vlaanderen zijn de parochies bovendien niet de eigenaren van de kerkgebouwen (waar dat in het buitenland wél vaak het geval is), wel de kerkfabrieken of de steden en gemeenten, waardoor de Belgische steden en gemeenten—anders dan in andere landen—belangrijke actoren zijn die bovendien *weet hebben* van wat er precies gebeurt in de parochies.

Vlaanderen kan zich voor het verder uitbouwen van een eigen discours laten inspireren door het buitenland, in het bijzonder voor het maatschappelijke aspect van de kerkgebouwen (kerkgebouwen betekenen iets, en niet alleen voor de gelovigen) en voor het verzoenen van kerkelijk gebruik met andere mogelijkheden.

2.3. Het geloof, de kerkgemeenschap en de kerkgebouwen in de sociologie en de religiewetenschappen

Vooraleer *kritisch* naar de theorie en de praktijk in Vlaanderen te kijken is het zinvol om de discussie te verbreden naar andere domeinen om zo een beter zicht te krijgen op het gemeenschapsaspect van de kerkgebouwen. Niet enkel tijdens studiedagen en congressen specifiek over kerkgebouwen, en niet enkel in publicaties over exact dat onderwerp zijn aanwijzingen te vinden voor onderzoek naar parochiekerken. De sociologie in Vlaanderen heeft een zekere traditie opgebouwd—de godsdienstsociologie—die niet zozeer het kerkgebouw maar wel het geloof en de godsdienst onderzoekt. Voorts zijn ook publicaties over sociaal kapitaal en over het middenveld interessant om de rol van geloof en godsdienst in de hedendaagse samenleving te begrijpen—sociologisch onderzoek hanteert namelijk op regelmatige basis geloofsgebonden criteria. De religiewetenschappen en de Kerk zelf behandelen geloof en godsdienst in een niet-aflatende stroom aan publicaties die—zoals blijkt uit het volgende overzicht—van weinig eensgezindheid getuigen.

Opdat het onderzoek over de parochiekerken zich niet zou verliezen in de massa gepubliceerde teksten over geloof en godsdienst, behandelt dit bondig overzicht enkele specifieke thema's: de individualisering van het geloof in relatie tot de (vermeende) secularisering, de visie op de hedendaagse kerkgemeenschap en de houding ten opzichte van het kerkgebouw. De klemtoon ligt op Vlaanderen, maar ook relevante publicaties van daarbuiten komen aan bod.

2.3.1. *Secularisering en individualisering van het geloof*

Socioloog Karel Dobbelaere (1981) schrijft met Thomas Luckmann dat moderne samenlevingen geen religieuze legitimaties meer behoeven, zodat religie elke *publieke* betekenis verliest en teruggedrongen wordt in de private sfeer. Dezelfde basisgedachte komt terug in verschillende teksten van verschillende auteurs, niet zelden als deel van een meer omvattende secularisatiethese. Dobbelaere (ibid.) omschrijft secularisatie—eveneens met Luckmann—als een proces van verzelfstandiging van de institutionele sferen, zoals de economie, de politiek en het onderwijs, waarbij de eigen rationaliteit verder ontwikkeld en de overkoepelende claim van de godsdienst verworpen wordt¹¹⁰. Sociologen koppelen—of beter, koppelden—dat aan het afnemen van het belang van religie. Sinds de afgelopen decennia aanvaarden sociologen de secularisatiethese echter niet zomaar. Zij spreken nog wel van een onomstreden kern van de these, namelijk het uit elkaar groeien van de religieuze en de seculiere sferen (Achterberg, Houtman et al. 2009), maar met het rechtlijnige afnemen van het belang van het geloof gaan steeds minder sociologen akkoord. Een belangrijk argument tegen de veralgemeende seculariseringstheorie dat Achterberg, Houtman et al. (2009) aandragen, is de vaststelling dat religie zeker niet minder aan bod komt in de publieke ruimte—wat zich bijvoorbeeld uit in de zelfs toenemende media-aandacht voor godsdienstgerelateerde onderwerpen—terwijl de religiositeit wel afneemt¹¹¹. De secularisatiethese wordt meer en meer gezien als een product van *moderne* sociologen en als een uiting van een

¹¹⁰ Hierbij verwijst Dobbelaere (1981) naar een oudere tekst van hemzelf (uit 1978) over secularisatie.

¹¹¹ Achterberg, Houtman et al. (2009) spreken consequent over de *seculariseringstheorie*, en niet over de *secularisatiethese*. Secularisering is bij sommige auteurs breder dan secularisatie. Dat laatste betekent in de engste vorm: terugbrengen tot de seculiere toestand (van gebouwen en geestelijken bijvoorbeeld). Doorgaans echter gelden secularisatie en secularisering als synoniemen; ze beschrijven hetzelfde proces.

ideologisch programma (ibid.: 324).

Zelfs de onomstreden kern van de secularisatiethese, het uit elkaar groeien van de religieuze en de overige functionele sferen, gaat in Vlaanderen en België niet helemaal op. Door de overheidssteun aan de Kerk, via de bezoldigingen van de bedienaren en het tussenkomen in de rekeningen van de kerkfabrieken is er eerder sprake van een afhankelijkheid dan van een scheiding Kerk-staat. De bestuurlijke en de kerkelijke sfeer zijn en blijven in Vlaanderen en België wel degelijk op elkaar betrokken. Het fenomeen kerkfabriek, een publieke rechtspersoon die zorgt voor het kunnen doorgaan van de eredienst, is in tegenspraak met een strikte scheiding van Kerk en staat. De Pooter (2003) verwijst daarom naar de benamingen ‘gematigde scheiding’, ‘positieve neutraliteit’ en ‘welwillende neutraliteit’ om de Belgische of Vlaamse verhouding Kerk-staat te duiden.

De terugdringing van het geloof in de private sfeer waarover Luckmann al in de jaren zestig schreef (Dobbelaere 1981), maar die we volgens Achterberg, Houtman et al. niet zomaar mogen veralgemenen, komt ook terug bij andere auteurs. In de studie *Verloren Zekerheid* (Dobbelaere, Elchardus et al. [red.] 2000) die steunt op de resultaten van het Europees waardenonderzoek, zien de auteurs de katholieke Kerk als een instelling die rituelen publiek beschikbaar stelt (Dobbelaere & Voyé 2000) aan privépersonen. Chalier, Moens en Nahon (2001) merken op dat de privatisering van het religieuze paradoxaal gepaard gaat met een vraag naar professionalisering van de (religieuze) dienstverlening. De bevolking verwacht rituelen op maat (Charlier & Moens 2004). Voyé (2003) spreekt zelfs van een uitverkoop van rituelen. Een daaraan verwant aandachtspunt bij sociologen is het zogenaamde *à-la-cartegeloof*: er is “onvoldoende aandacht geweest voor de negatieve gevolgen van de levensbeschouwelijke onverschilligheid op de kwaliteit van het sociale weefsel”, zeggen Elchardus, Huyse et al. (2001: 217), en verder: “De effecten van de kitsch van persoonlijke, *à-la-carte* geknutselde geloofsinhouden, zijn overigens nauwelijks positiever dan de groei van onverschilligheid” (ibid.). Toch hebben of willen degenen die zich religieus noemen in Vlaanderen geen ander alternatief dan de geïnstitutionaliseerde katholieke Kerk (Dobbelaere & Voyé 2000)—althans niet binnen het christendom.

De Leuvense theoloog Lieven Boeve onderschrijft de moderne secularisatiethese niet. Hij hanteert daarom de—meer toepasselijke—termen ‘pluralisering’ en ‘detraditionalisering’¹¹²; hij noemt de hedendaagse samenleving uitdrukkelijk “niet overwegend seculier” (Boeve 2006: 15). Met Peter L. Berger wijst Boeve op een ‘verschuiving van de institutionele plaats van de religie’, in plaats van op secularisatie als dusdanig (ibid.: 25). De termen ‘pluralisering’ en ‘detraditionalisering’ leiden bij Boeve tot een (her)situering van de hedendaagse theologie en de levensrituelen. Pluralisering betekent dat er niet meer één enkele (maatschappelijke) tendens is waarmee de theologie kan ‘correleren’. De Leuvense theoloog zet zich af tegen de theologie die wél uitdrukkelijk correleert met moderne normen zoals universaliteit en transparantie; Boeve noemt dat de theologie van de ‘brug’ (naar de moderne samenleving) (ibid.: 51). Zijn argumenten tegen de theologie van de ‘breuk’, dat is de uitgesproken antimoderne reactie tegen de correlatiethologie, zijn echter even scherp. De ‘breuk’ wordt gekenmerkt door een hang naar traditie en orthodoxie. Tussen ‘brug’ en ‘breuk’ situeert Lieven Boeve de ‘onderbreking’ als een wijze van bemiddeling

112 ‘Detraditionalisering’ bij Boeve (2006: 30) wijst niet alleen op geloofsaspecten, maar bijvoorbeeld ook op het niet automatisch verderzetten van klassen en gender.

tussen context en traditie. Een concreet voorbeeld van wat ‘onderbreking’ kan inhouden, is de ontmoeting met moslims en hun vastberadenheid in bijvoorbeeld de ramadan, waardoor christenen gaan nadenken over hun eigen identiteit. Naast in de theologie situeert Boeve (2006) de onderbreking in het domein van de levensrituelen. Toch geldt voor velen—aldus Boeve—dat participeren aan de katholieke sacramenten enkel een middel is om het leven te ritualiseren en niet om God te ontmoeten. Dat is volgens de theoloog zo omdat er geen duidelijke alternatieven zijn voor de katholieke sacramenten (ibid.: 113), waarmee hij (onrechtstreeks) pleit voor een sterke katholieke identiteit in een samenleving die verschillen naar waarde acht.

De veralgemeende secularisatiethese is nog moeilijk hard te maken, maar dat neemt niet weg dat bepaalde aspecten ervan, zoals de terugdringing van het geloof in de private sfeer, zich wel degelijk voordoen. Het geloof verliest niet noodzakelijk aan belang, maar de institutionele plaats van de religie verschuift wel, zoals Lieven Boeve (2006: 25) dat duidt met de socioloog Peter L. Berger.

2.3.2. Houdingen ten opzichte van de kerkgemeenschap

Binnen de brede kerkgemeenschap zijn er volgens Boeve (2006: 188-192) drie grote groepen te traceren met elk hun eigenheid maar vooral hun beperkingen. Boeve onderscheidt het exclusivisme, het inclusivisme en het pluralisme. Het exclusivisme houdt kort gezegd in dat er geen heil is buiten de Kerk; het is dus een totalitaire houding. Het inclusivisme beweert in de lijn van moderne theologen als Karl Rahner dat iedereen eigenlijk christen is en dat geeft andere godsdiensten—aldus Boeve—geen reële plaats. Het pluralisme ten slotte vindt dat alle godsdiensten verbijzonderingen zijn van een universele godsdienst of religiositeit en aanvaardt daarom Jezus niet als mensgeworden god. Het exclusivisme en het inclusivisme zijn twee verschillende blikken op een geüniversaliseerd christelijk geloof; het pluralisme is geparticulariseerd, maar neigt naar het relativisme.

Om uitspraken te kunnen doen over het gebruik van de parochiekerken is het zinvol om eerst te begrijpen wie de huidige gebruikers van de parochiekerken zijn en hoe open zij (en ook de Kerk als instituut) staan ten opzichte van het wereldse.

Bij verschillende auteurs, ook bij sociologen, komt een onderscheid tussen de zogenaamde (exclusieve) minderheidskerk en de (inclusieve) volkskerk terug. Dobbelaere (1991) zegt—naar aanleiding van een oudere tekst van de huidige bisschop van Brugge Jozef De Kesel—dat ook in Vlaanderen een minderheidsstrekking waarneembaar is die zich op de kerksen wil terugtrekken en die “alles [doet] en er wellicht ook de meeste tijd in [steekt] om in het midden van hen die nog of reeds geloven het evangelie te blijven verkondigen en met hen de Kerk op te bouwen”¹¹³. De socioloog voegt er nog aan toe dat een dergelijke houding vermoedelijk slechts mogelijk is in een land waar de overheid de Kerk subsidieert. Tegelijkertijd is er nog (of weer) een strekking die in het kielzog van Vaticanum 2 een open kerkgemeenschap voor ogen houdt. Priester Mark Delrue (2009b: 184) verwoordt dat als volgt:

Godsdienst komt immers terug als maatschappelijk verschijnsel. Die openheid is mede

¹¹³ ‘Kerksen’ zijn in de sociologie diegenen die werkelijk participeren aan de kerkpraktijk; kerkelijke mensen zijn niet noodzakelijk ‘kerks’.

verklaarbaar doordat nu een generatie aan het woord komt die niet meer op negatieve wijze met godsdienst in aanraking is gekomen en die zich ook nergens tegen hoeft af te zetten.

Duidelijker wordt het door recente bijdragen aan het christelijk opinieblad *Tertio* te bekijken. In april 2009 wijdde het blad een dossier aan de toekomst van de parochies. Ook daaruit blijkt dat er (minstens) twee strekkingen aanwezig zijn. Een eerste strekking staat voor inkrimpen, centraliseren en verdiepen, ervoor zorgen dat het geloof niet verdampt. De klemtoon ligt op een sterke (exclusief-) katholieke identiteit. Dat kan gepaard gaan met missionair werk. Randgeloof past niet in dat plaatje. De tweede strekking wil alle parochies behouden en leken inzetten om dat mogelijk te maken. De klemtoon ligt dan op toegankelijkheid, zichtbaarheid in de publieke ruimte en op het aanbieden van diensten zoals de sacramenten—ook aan randkerkelijken. Geloof en randgeloof gaan in de open strekking hand in hand. De (godsdienst)sociologie ondersteunt dat met het concept ‘sociaal-culturele christenheid’¹¹⁴. Theoloog Ernst Henau bekijkt het pragmatischer en pleit voor een tweesparenbeleid met het “volle christelijke leven” voor een minderheid, aangevuld met initiatieven voor een grote groep mensen die maar af en toe een beroep doet op de Kerk—“de Kerk mag geen drempels opwerpen” (Van Lierde 2008b). De kerkgebouwen zijn in de visie van Henau herkenningspunten, ze maken de huidige structuur die in stand wordt gehouden maximaal zichtbaar; de kerkgebouwen dragen bij aan de toegankelijkheid en de nabijheid van de Kerk en ze maken een collectieve identiteit, een sociale band, een gemeenschappelijk project mee zichtbaar. De visie van Henau is inclusief noch exclusief, en omdat zij de mensgeworden christus wel aanvaardt is ze niet pluralistisch in de optiek van Lieven Boeve (2006).

Sociologe Veerle Draulans en theoloog Henk Witte (Draulans & Witte 1999) leggen in hun bijdrage aan het door Lieven Boeve geredigeerde boek *De Kerk in Vlaanderen: Avond of Dageraad?* de link tussen de monopoliepositie van de katholieke Kerk (met overheidssteun aan voorgangers en kerkfabrieken) en de aard van de kerkgemeenschap. Door de bezoldiging van de beoefenaars van de eredienst, zo zeggen zij, is de gelovige eerder lui en niet op zoek naar geldelijke steun voor de Kerk, hij gedraagt zich als een klant. “Organisatorisch steunt de Kerk nog steeds op elementen van de volkskerk”, aldus Draulans en Witte (ibid.: 179), de gelovigen staan verder, zij kiezen bewust voor de Kerk, en dat brengt spanningen met zich mee.

2.3.3. Houdingen ten opzichte van het kerkgebouw

Is een kerkgebouw een domus Dei of een domus ecclesiae, het huis van God of het huis van samenkomst voor de kerkgemeenschap? Is het kerkgebouw een sacrale ruimte? Is er een verband tussen de houdingen ten opzichte van de kerkgemeenschap uit de vorige sectie en houdingen ten opzichte van het kerkgebouw?

De vaakst geciteerde bron over kerkgebouwen in Vlaanderen is wellicht *In een of ander huis: Kerkbouw op een keerpunt* van criticus en historicus Geert Bekaert (1967). Daarin hekelt de auteur de verstarring van de christelijke kunst vanaf het concilie van Trente (1545-1563), vanaf het

¹¹⁴ In essentie bedoelt Jan Kerkhofs (1997: 116) met ‘sociaal-culturele christenheid’ dat er meer christenen zijn dan gelovigen. Jaak Billiet (1998) verbindt het concept aan positieve effecten zoals een geringe gevoeligheid (van de kerksen) voor ethnocentrisme en utilitair individualisme en een geringer wantrouwen in de toekomst. Aan het fenomeen wijdden Dobbelaere en Billiet (1976) een heel boek.

moment dat de katholieke gemeenschap niet meer ‘iedereen’ omvat. De christelijke kunst wordt volledig autonoom en later antimodern (ibid.: 8). Bekaert zet daartegenover dat het kerkgebouw ontstaat door het verenigde volk en niet omgekeerd. Dat beargumenteert hij door te stellen dat het christendom geen specifieke ‘vorm’ kent (ibid.: 18), er is altijd sprake geweest van verschillende bouwstijlen, en symboliek is nooit een dogma geweest in het bouwen van kerken (ibid.: 24). Als werkelijk gebouw voor het christendom grijpt Bekaert terug naar de huiskerk zoals beschreven in het boek *Handelingen (van de apostelen)*. De mens en zijn vrijheid vormen volgens Bekaert de belangrijkste christelijke waarden en het kerkgebouw moet daarmee corresponderen (ibid.: 26) via een menselijke schaal. Secularisatie is een argument in Bekaerts betoog: het kerkgebouw moet zich aanpassen aan een democratische wereldordening gebaseerd op de originaliteit van de menselijke persoon (ibid.: 26). Het ‘wonen’ is een sleutelbegrip in *In een of ander huis*; Bekaert begrijpt het op fenomenologische wijze, als een activiteit die zich niet beperkt tot de privéwoning: de mens woont in de wereld.

De liturgische vernieuwing, zoals officieel vastgelegd in de *Constitutie over de heilige liturgie*¹¹⁵ en de *Missale Romanum*¹¹⁶, geldt voor Bekaert als een belangrijke inspiratiebron. Nieuwe kerken bouwen hoort bij het onderzoek naar de vernieuwing van de liturgie, en in elke nieuwe kerk moet de liturgie de mogelijkheid vinden om te blijven vernieuwen (ibid.: 37): “het ritueel bouwt de huisgenoten op tot heilige tempel van de Heer, tot een woonstede van God in de *Gees*, tot aan de maat die de volheid van Christus past” (ibid.: 35). Ieder kerkgebouw zou de uitdrukking moeten zijn van gemeenschap én persoonlijk initiatief (ibid.: 38). Bekaert haalt in het boek moderne kerkgebouwen aan van Schwartz, Aalto, Mies, Le Corbusier, Wright, van Eyck en Dessauvage; hij geeft ook zijn concrete voorkeuren mee over de plaats van de voorganger (te midden van de gemeenschap) en de belangrijkste materiële bouwstenen van de liturgie (altaar, ambo, bishopszetel en tabernakel). Vooral de kerken van Schwarz, zowel zijn nieuwbouwwerken als zijn aanpassingen in neogotische kerken, kunnen op goedkeuring van Bekaert rekenen, niet in het minst omwille van het feit dat Schwarz telkens de *leegte* benadrukt als zingend element.

De moderne kerken die Bekaert aanhaalt zijn van het domus ecclesiae-type, met een sterke nadruk op het woord ‘domus’. In Vlaanderen vindt de moderne domus ecclesiae ingang via het werk van Marc Dessauvage, wiens werk stevig gepromoot wordt door Bekaert. In de periode na het concilie (1962-1965) ondergaan oudere kerken, vaker van het domus Dei-type dan niet, aanpassingen aan de nieuwe liturgie: het altaar en de ambo komen dichterbij de gelovigen te staan en drukke—vaak neogotische—muurschilderingen worden witgekalkt. De monumentenzorg keurt die aanpassingen veelal af en spreekt zelfs van een (verdoken) Beeldenstorm¹¹⁷.

Bekaert, aan het einde van de jaren 1960, benadert het kerkgebouw als een woning. Een zekere sacrale uitstraling van het kerkgebouw is niet zijn eerste bezorgdheid, omdat volgens hem het kerkgebouw in eerste instantie een uitdrukking moet zijn van menselijke inspiratie. Hoewel Bekaert (1967) het einde van het kerkgebouw lijkt te verkondigen—we kunnen namelijk ook

115 De Latijnse naam is *Sacrosanctum Concilium*, het is het eerste conciliedocument van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) (zie Schmidt 1964).

116 Dat is de constitutie uit 1969 die de Nieuwe Misorde oplegt, de Novus Ordo Missae, ook wel de mis van Paulus VI genaamd.

117 Zie Haak (2002); Jean-Michel Leniaud (2006) noemt het ‘vandalisme’ in zijn tekst over de parochiekerken in Frankrijk.

samenkomen in een of ander huis—is de zoektocht naar een nieuwe kerkruiimte niet gestopt met het verwerken van de resultaten van de liturgische vernieuwing en Vaticanum 2, integendeel. Paul Post (2010) en Sander de Jonge (2002) in Nederland bijvoorbeeld verbinden in hun werk rituelen, sacraliteit en (hedendaagse) kerkgebouwen. Koenraad De Wolf (2012: 219-227) brengt in één hoofdstuk (*Vrijplaatsen. Kerken van de toekomst*) van zijn recente boek *Nieuwe lente voor religieuze kunst* nieuwe sacrale ruimtes én de recente problematiek rond de parochiekerken—inclusief het begrip ‘herbestemmen’—samen.

Maar wat maakt een kerkgebouw ‘sacraal’? Een blik op de relevante recente literatuur leert snel dat het sacrale niet zozeer met de materiële aspecten van het kerkgebouw te maken heeft, met modern beton of gotische spitsbogen, noch met de plaats van altaar en ambo of met de relatie tussen koor en schip. Richard Kieckhefer (Kieckhefer 2008: 18) formuleert ‘the sacred’ als volgt:

[That] what makes a building sacred is not its detachment from the profane (although this may be a secondary effect of sacrality, often mistaken for an essential factor) but the richness of its symbolic associations, its connectedness to images and narratives that bear on the deepest questions of human life. Further, a church differs from other spaces by its making concrete and vivid a sense of the holy, of the divine presence. It is association and presence that are most important to church architecture, not separation.

Hoewel *religious-studies* professor Kieckhefer ook aangeeft dat een gebouw sacraal kan worden door de act van de wijding of de zegening (ibid.: 157) of omdat het gebouwd is op een heilige plaats waar miraculeuze gebeurtenissen geschieden (ibid.: 156), doet hij met het voorgaande citaat op een weerlegging van het harde a priori onderscheid tussen sacraal en profaan—zoals de socioloog Emile Durkheim het voorhad¹¹⁸. Voor Jan Besemer (2006) van het bisdom Rotterdam is een ruimte sacraal door wat mensen ermee doen, door de praktijken die er plaatsvinden. Uit de recente literatuur (Besemer 2006; Kieckhefer 2008; Post 2010), getoetst aan het oudere idee van sacraliteit van Durkheim, blijkt een verschuiving van een a priori onderscheid tussen sacraal en profaan naar een onderscheid gebaseerd op praktijken; auteurs relativeren de sacraliteit van de gebouwen zelf maar verwerpen daarom de notie van sacraliteit niet.

In 1968 schrijft theoloog J.G. Davies (1968) het boek *The Secular Use of Church Buildings* dat tot vandaag stof biedt aan die deelnemers aan het huidige debat over de parochiekerken die argumenteren dat het kerkgebouw *altijd* al plaats bood aan nevengebruiken, ook in de niet-kerkelijke sfeer¹¹⁹. Davies geeft een historisch overzicht, opgedeeld in perioden, van gebruik van het kerkgebouw dat op het eerste gezicht kerkvreemd lijkt. Zo behandelt hij het kerkgebouw als ‘sanctuary’ (in de zin van asiel of toevluchtsoord), ‘incubator’ (waar zieken beter worden), en onderdak voor reizigers onder de noemer ‘wonen en slapen’. Kerkgebouwen in de Patristische periode en in de middeleeuwen werden ook gebruikt voor feestmalen (agapes), er werd gedanst,

118 Zie bijvoorbeeld het artikel *The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts* van Evans (2003) dat volledig gewijd is aan het sacrale—Evans maakt een onderscheid tussen sacraal als synoniem van religieus, sacraliteit als een modus van transcendentie en het sacrale als ‘apart’ zoals bij Durkheim.

119 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van John Martens (2009) aan de feestviering rond 75 jaar Sint-Laurentiuskerk in Antwerpen. Davies behandelt in *The Secular Use of Church Buildings* katholieke, protestantse en anglicaanse gebouwen; het grootste deel van de studie gaat over de periode voor de reformatie.

er vonden allerhande ontmoetingsmomenten plaats, mensen verkochten er goederen, spraken er recht, maakten er nieuws kenbaar, gebruikten het gebouw voor onderwijs en als bibliotheek. De hoofdreden, aldus Davies, voor al dat seculier gebruik is het eenvoudige feit dat het kerkgebouw vaak het enige grote en stevige gebouw was in het dorp of zelfs de stad, daarenboven vaak gebouwd, betaald en onderhouden door de gemeenschap zelf, waar zulk gebruik *kon* plaatsvinden (ibid.: 37). Een duidelijk onderscheid tussen koor en schip versterkte het seculier gebruik alleen maar: de geestelijkheid zorgde voor het koor, de gemeenschap voor het schip. Het installeren van kerkbanken in de middeleeuwen maakte het andere gebruik van kerkgebouwen dan weer moeilijk. Toch hield het seculier gebruik van kerkgebouwen niet zomaar op, ook niet na de reformatie; het nam wel sterk af. Davies concludeert met een vraag: “[Is] it right to spend a large sum of money on a liturgical hall that will only be in use for a few hours each week?” (ibid.: 206). Moet de christelijke gemeenschap niet eerder de noden van de mensen vervullen?, vraagt hij zich nog af (ibid.). Door naar het kerkgebouw te verwijzen met de woorden ‘liturgical hall’ schrijft Davies zich in in de traditie van het *domus ecclesiae*. Hij relateert het kerkgebouw—daarbij verwijzend naar het *Oud Testament*—nog meer door aan te geven dat God eerder in de tijd woont (de zevende dag) dan in de ruimte.

Het *domus Dei*-type vindt vandaag niet enkel bij monumentenzorgers aanhang, maar ook bij hen die denken in termen van een algemene ‘restauratie’ en een ‘resacralisering’ van de kerkruimte om de negatieve gevolgen van het Tweede Vaticaans concilie—wat Lieven Boeve de correlatie noemt—uit te wissen¹²⁰. De hang naar het *domus Dei* hoeft echter geen louter conservatieve reflex te zijn. Zij die zich bezinnen over het statuut van het kerkgebouw in de hedendaagse samenleving hanteren niet zelden het concept heterotopie van Michel Foucault om de (radicale) andersheid van het kerkgebouw ten opzichte van de omliggende wereld te benoemen¹²¹. De auteurs die het begrip heterotopie hanteren gaan niet noodzakelijk zo ver als de aanhangers van de restauratie. Het *domus ecclesiae* en het *domus Dei* zijn beide aanwezig vandaag, zowel in het discours als in gebouwde toestand, en het is niet zinvol om ze te zien als louter progressieve, dan wel conservatieve modi van het kerkgebouw¹²². Overigens, elk kerkgebouw heeft kenmerken in zich van het ene type én van het andere type¹²³.

Met het oog op de toekomst van de Vlaamse parochiekerken is het dus niet verstandig om ofwel de complete relativering van het kerkgebouw, het totale correleren ervan met de samenleving, ofwel het volledig apart zetten van het kerkgebouw te verdedigen. Als die richtingen beschouwd worden als exclusief ten opzichte van elkaar, dan zijn ze zelfdestruïctief. Het volledig afkeren van de wereld hypothekeert heel wat mogelijkheden met betrekking tot de toekomst en

120 Heyndriks geeft in zijn boek *...en Gij geeft ons een andere toekomst: Over het christelijk geloof en zijn gestalte tussen gisteren en morgen* een uitgebreide inleiding in de aard van de (conservatieve) post-Vaticaanum 2 restauratie. Zijn betoog is progressief gekleurd. De restauratie begrijpt kerken uitdrukkelijk als aparte, sacrale plaatsen waaruit bijvoorbeeld niet-religieuze muziek moet verwijderd worden, en niet als louter plaatsen van samenkomst (Heyndriks 1991: 300).

121 Lieven De Cauter maakte een nieuwe Engelse vertaling van de originele tekst van Foucault. Zie Foucault (2008).

122 Voor het *domus ecclesiae* in de hedendaagse context, zie bijvoorbeeld Rik Devillé (2010) in *Het Misverstand*.

123 Turner maakt dat duidelijk aan het einde van zijn *From Temple to Meeting House: The phenomenology and Theology of Places of Worship*, wanneer hij het kerkgebouw vanuit theologische hoek beschouwt (Turner 1979: 339). Toch verwerpt hij de categorieën *domus Dei* en *domus ecclesiae* niet.

kan rekenen op een steeds kleiner wordend draagvlak. Het volledig correleren met de wereld dreigt juist dat waarvoor het kerkgebouw gewenst blijft, stilte en rituelen, op te lossen. Om religieuze uitspraken te doen over het huidige statuut van het kerkgebouw is het nuttig om terug te grijpen naar het empirisch onderzoek in Charleroi van Charlier, Moens en Nahon.

Dat onderzoek kwam er, zoals eerder vermeld, op aanvraag van het bisdom Doornik, het dekenaat Charleroi en de stad Charleroi. Het doel ervan was het opstellen van een klassement van de katholieke cultusplaatsen in de stad (Charlier, Moens et al. 1999: 39) en tegelijkertijd het verkrijgen van een beter inzicht in de cultusgebouwen en het functioneren ervan in de stad. In grote lijnen was het onderzoek een herhaling van een onderzoek uit 1962, uitgevoerd voor Dingemans en Remy (ibid.: 35). In het totaal interviewden de onderzoekers 550 mensen. Er waren drie deelonderzoeken: (1) een reeks straatinterviews nabij de kerken om bij alle passanten te peilen naar spontane reacties ten opzichte van de kerkgebouwen (ibid.: 41), (2) een etnografisch onderzoek in de kerkgebouwen dat lokale praktijken met betrekking tot de kerken observeerde (ibid.: 42), en (3) een groot aantal gerichte interviews om de houdingen van het kerkelijk personeel, politici en mensen die actief zijn in het middenveld te meten (ibid.: 43).

Charlier, Moens en Nahon slagen erin om, gebaseerd op empirisch onderzoek, een niet-dogmatisch beeld van het kerkgebouw te schetsen. "L'universalité du message religieux passe par son ancrage dans le local, le temporel, l'immédiat" zeggen de onderzoekers (Charlier, Moens et al. 1999: 53): de Kerk heeft dus het tijdelijke nodig om het onzegbare te zeggen. Voor katholieken is het kerkgebouw één van de weinige expressiemiddelen (Charlier & Moens 2004). Toch zijn gelovigen minder gehecht aan de kerkgebouwen dan randgelovigen of niet-gelovigen; voor gelovigen primeert het immateriële geloof, niet het materiële gebouw (ibid.). In hun bijdrage aan *Nieuw tijdschrift voor politiek* formuleren Charlier en Moens (1999: 15) dat als volgt:

Paradoxaal genoeg zijn de mensen die het meest gehecht zijn aan de kerken ook het meest verwijderd van de christelijke gemeenschappen. Voor deze mensen heeft de fysieke kerk een onschatbare en onveranderlijke waarde omdat zij de totaliteit van instelling samenvat. Zij heeft dus geen waarde door haar functie, die volgens de katholieken in andere, functioneel beter aangepaste ruimten zou kunnen worden vervuld, maar wel door haar essentie. Raken aan een kerk zou betekenen de instelling veranderen, overtuigingen beledigen die des te heiliger zijn daar zij tegelijk miskend en slecht begrepen zijn.

Priesters in Charleroi zijn het minst gehecht aan de materiële kerkgebouwen omdat het beheer een vervelende zaak is; praktiserende katholieken hebben weinig met de lege en koude ruimtes; randkatholieken zien de kerkgebouwen als onvervangbare symbolen; en niet-gelovigen voelen zich via hun persoonlijke of familiale geschiedenis of louter geografisch gezien gehecht aan de gebouwen, ook omdat het merktkens en oriëntatiepunten zijn (Charlier & Moens 2004). Passanten weten juist 'het tot niets dienen' van het kerkgebouw te appreciëren, het feit dat het kerkgebouw zich buiten de drukte van het dagelijkse leven bevindt. In de kerken van Charleroi zien de onderzoekers ook evenveel of meer passanten in de week als deelnemers aan de zondagsmis (Charlier, Moens et al. 1999). Als de kerken zelden open zijn, dan benoemen Charlier, Moens en Nahon dat als een vorm van desaffectatie op zich (ibid.). Kerken in een stadscentrum die door de week open zijn, vormen een dienst zoals andere diensten in de stad en de Kerk heeft daar een

belangrijke verantwoordelijkheid (Charlier & Moens 1999).

Een eenduidig en exclusief verband tussen de idee van de minderheidskerk en een bepaalde houding ten opzichte van het kerkgebouw is moeilijk vast te stellen, even moeilijk als een verband tussen de idee van de volkskerk en een bepaalde (andere) houding ten opzichte van het kerkgebouw. De minderheidskerk neigt meer naar het *domus Dei*, zeker de traditionalisten die de Tridentijnse mis aanhangen; de volkskerk neigt meer naar het *domus ecclesiae*. Het zich afzetten tegen de minderheidskerk kan ook—zoals in het geval van Mark Delrue—leiden tot een niet erg ‘volkskerkelijke’ aandacht voor hoge kunst en (moderne) architectuur¹²⁴. Zoals de studie van Charlier, Moens en Nahon laat zien, verschilt de gehechtheid aan het kerkgebouw binnen een bepaalde parochie van persoon tot persoon. Niet-gelovigen en randkatholieken (in Charleroi) hechten het meest aan de gebouwen an sich, iets wat een volkskerkvisie gemakkelijker zal erkennen dan een minderheidskerkvisie. Of de bewuste kerkgebouwen in de ogen van die groepen nu *domus Dei*, dan wel *domus ecclesiae* moeten zijn, valt niet uit te maken zonder verder onderzoek. De belangrijkste ‘diensten’ die een kerkgebouw voor hen moet leveren—naast een ‘teken’ zijn in de publieke ruimte, en een moderne kerk kan evengoed een teken zijn—zijn stilte enerzijds en rituelen anderzijds. Ook voor de houding van de ‘kernkatholieken’ ten opzichte van het kerkgebouw laten de besproken onderzoeken niet toe om uit te maken of zij nu liever vieren in een *domus Dei* dan wel een *domus ecclesiae*—moderne kerken zijn doorgaans architecturaal meer geschikt voor participatie door de gelovigen, maar is dat wat de gelovigen willen?¹²⁵

Ook de resultaten van een grondig onderzoek zoals dat van Charlier, Moens en Nahon of dat van J.G. Davies kunnen niet *zomaar* geïmplementeerd worden met betrekking tot bestaande kerkgebouwen. Uiteindelijk is de bisschop de enige die beslist wat er mag gebeuren en wat niet, of het gebouw open blijft of niet. De beslissingen van bisschoppen zijn op hun beurt gebaseerd op canoniek recht. Het canoniek recht verdedigt uitdrukkelijk de belangen van de praktiserende katholieken, zo stelt canon 937 dat het kerkgebouw ten minste enkele uren van de dag voor de christengelovigen toegankelijk moet zijn¹²⁶. Professor kerkelijk recht Rik Torfs formuleerde dat *alles* staat of valt met de interpretatie van de canons (Haernyck 2008)¹²⁷. Dat is de realiteit waarmee elk onderzoek naar de toekomst van de parochiekerken rekening moet houden. Het overzicht van de nevengebruiken in sectie 2.1.2.e. en het precedent van de Schaarbeekse Helmetkerk laten echter zien dat Vlaamse bisschoppen en de aartsbisschop van Mechelen-Brussel toegeeflijk *kunnen* zijn op het gebied van de parochiekerken.

De volgende hoofdstukken van deze tekst gaan niet uit van een *domus ecclesiae*-idee of

124 Zie de boeken *Kunst en spiritualiteit* (Delrue 2005) en vooral *Kunst en liturgie* (Delrue 2009b) van Mark Delrue. Delrue streeft een open Kerk na, maar doet dat voornamelijk vanuit een cultureel en niet vanuit een maatschappelijk standpunt.

125 In Scholen zitten de dertig à veertig trouwe gelovigen heel verspreid in het grote kerkgebouw (met 450 plaatsen), tot op de laatste rijen toe. Meer participatie aan de diensten is daar geen algemene eis van de gelovigen, wel van enkelingen (zie de resultaten van de eerste enquête, met de vrijwilligers van Scholen, in hoofdstuk 4).

126 Canon 937 is bijvoorbeeld interessant (zie bijvoorbeeld Eijsink 1995): “Als geen ernstige reden dit in de weg staat, dient de kerk waar de allerheiligste Eucharistie bewaard wordt, dagelijks ten minste enkele uren voor de gelovigen toegankelijk te zijn, opdat ze zich bij het allerheiligste Sacrament aan het gebed kunnen wijden.”

127 Zie de eerste paragraaf van sectie 2.1.2 voor de belangrijkste canons in verband met de toekomst van de parochiekerken.

een domus Dei-idee. De conviviale hypothese neigt wel naar de volkskerk, omdat zij een zingevingsruimte voorstelt die open is voor alle geïnteresseerden. Maar dat wil niet zeggen dat een eventuele verkleinde kerkruimte in een bestaand kerkgebouw het uitzicht van een woning moet hebben. Het onderzoekskader en het protocol (beide onderzoeksdoelen worden uitgewerkt vanaf het volgende hoofdstuk) baseren de invulling van een kerkgebouw juist op de inspiratie van de lokale gemeenschap en niet op een a priori onderscheid tussen domus ecclesiae en domus Dei.

2.4. Kritische reflectie

Dé Kerk bestaat niet, dé Vlaamse monumentenzorg evenmin¹²⁸. Ook de secularisatiethese is geen absolute waarheid. Toch redeneren de betrokken actoren in Vlaanderen oorspronkelijk nog aan de hand van één of meer van die clichés. De vcm heeft de verdienste het debat in Vlaanderen te hebben geopend in 1997, maar in de daaropvolgende jaren heeft dat debat zich niet ten volle ontplooid, door een gebrek aan theorievorming, maar ook door het blijven benadrukken van een eenzijdig verband tussen de ‘afkalving van het draagvlak van de kerken’ en de (vermeende) gevolgen daarvan voor de gebouwen¹²⁹. Gewapend met het argument van het versmallende draagvlak staan nieuwe beschermheren op die zich over het religieus onroerend erfgoed ontfermen¹³⁰. Dat gebeurt terwijl er met de studie van Charlier, Moens en Nahon redenen zijn om aan te nemen dat die ‘versmalling van het draagvlak’ niet zo evident is: ook niet-gelovigen hechten aan de kerkgebouwen, maar dat is moeilijker meetbaar dan de zondagspraktijk van de gelovigen.

Aanvankelijk ontwikkelt de discussie zich bovendien aan de hand van een behoudende visie op wat erfgoed is. De studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 8) ziet erfgoed niet als een praktijk of als een discours zoals dat vandaag gangbaar is, maar als iets tastbaars¹³¹. De studie heeft wel haar verdienste omdat zij voor het eerst een duidelijk begrippenkader schetst. Toch laat zij dingen na, zoals wijzen op het maatschappelijk belang van de kerkgebouwen¹³².

De reacties vanuit de bisdommen blijven tot vandaag beperkt tot de reacties van voornamelijk één man, kanunnik Ludo Collin van het bisdom Gent. Te lang hebben de bisdommen het probleem voor zich uitgeschoven¹³³. Vanaf 1997 vestigen zij—met vele anderen—hun hoop

128 Er zijn duidelijk verschuivingen merkbaar doorheen de jaren: waar aan het einde van de jaren negentig nog de klemtoon lag op inventariseren, verschoof die stilaan naar integrale monumentenzorg. Het klasseren als monument neemt stilaan af: jaarlijks krijgen minder en minder kerkgebouwen de status van geklasseerd monument. Vanaf de publicatie *In ander licht* (De Houwer 2009b) is herbestemming een item, als “erfgoedzorg in tweede lijn”.

129 Schermen met cijfers en uitspraken doen over het (niet-)functioneren van kerkgebouwen is schering en inslag in het debat over de parochiekerken, zeker in de ‘beginperiode’. Luc Martens wordt geciteerd in *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 13) over het gebruik van het kerkelijk patrimonium dat minimaal zou zijn in verhouding tot de investering van de overheid. Ontkerkelijking zou dus het ‘draagvlak’ van het kerkelijk erfgoed doen afnemen. Martens wijst in een interview in dezelfde publicatie op de spanning tussen het institutioneel denken van de bisschoppen (‘we hebben geen kerk te veel’) en de ‘parochiale werkelijkheid’ (ibid.: 22).

130 Met het ‘versmallende draagvlak’ wijzen de actoren enkel op de zondagsmispraktijk en soms ook op de kerkelijkheid van de Vlamingen. Dat niet-gelovigen en randkatholieken interesse vertonen in het kerkgebouw en in kerkelijke rituelen zien zij, anders dan hedendaagse sociologen, over het hoofd.

131 Laurajane Smith (2006: 4) beschrijft erfgoed als een discours en een praktijk in haar *Uses of Heritage*.

132 De maatschappelijke dimensie in rechtstreekse zin van *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 17) beperkt zich tot het aanhalen van verenigingen die expliciet met erfgoed bezig zijn en die opereren onder de koepel van de vcm.

133 In het hoofdstuk *Zo’n lelijk ding, moet dat erfgoed zijn?* van zijn recent boek *Niet de kers op de taart. Waarom kunst- en cultuurbeleid geen luxe is* wijdt politicus Bart Caron (2011: 185) een korte sectie aan het kerkelijk erfgoed. Hij verwijt de Vlaamse administratie van te veel te hebben gefocust op de “architecturale waarde van de kerkgebouwen zonder rekening te houden met hun gebruiksfunctie. Daardoor verloren veel kerken hun betekenis en werden waardeloos.” Verder zegt hij: “Maar ook de Kerk treft schuld door dat vraagstuk al te lang te ontkennen en voor zich uit te schuiven” (ibid.).

op het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC), maar dat centrum heeft pas vanaf dit jaar (2012) een persoon aangesteld die zich volledig kan concentreren op het onroerend kerkelijk erfgoed.

De architectuurwereld heeft relatief weinig bijgedragen aan het discours, tenzij via de inspanningen van Marc Dubois en Thomas Coomans. Dubois tracht tegengewicht te bieden aan wat een eenzijdig en dominant discours dreigt te worden door kritische kanttekeningen te maken bij de drang tot het klasseren van kerkgebouwen tot monument. Toch slaagt de architectuur er niet in om de algemene koers te wijzigen: ‘erfgoedwaarden’, hoe vaag en onvolledig ook gedefinieerd, domineren het debat. De deelnemende actoren zien kerkgebouwen veelal als statische gegevens.

Een kentering komt er vanaf 2008, er ontstaat een zeker pragmatisme omdat de ernst van het probleem van de parochiekerken stilaan duidelijk wordt. Thema’s die in 1997 nog taboe waren, zoals de werking van de kerkfabrieken, maken nu inherent deel uit van het debat. De overtrokken tegenstelling Kerk-staat is vandaag minder overheersend aanwezig en ook het verschil tussen geklasseerd en niet-geklasseerd neemt af aan belang; dat blijkt duidelijk uit de nota van Bourgeois (2011).

2.4.1. Bestaande strategieën voor de toekomst van de parochiekerken

Deelnemers aan het debat in Vlaanderen hebben minder dan hun Nederlandse collega’s de neiging om classificaties en stappenplannen op te stellen. Toch zijn er uit het Vlaamse discours van de afgelopen 15 jaar enkele strategieën te distilleren. De twee meest aanwezige strategieën zijn die van het continueren en die van het musealiseren. Daarnaast verschijnen ook nevenbestemming, gedeeld gebruik, medegebruik en herbestemming als meer pragmatische oplossingen.

Continueren, of de parochiekerk louter kerkgebouw laten zijn, bestaat als strategie op het eerste gezicht uit (minstens) twee strekkingen: die van het centraliseren en die van de volkskerk. Centraliseren betekent dat de (kerkelijke) overheden alle aandacht vestigen op een centraal gelegen kerkgebouw, niet zelden een geklasseerd monument met grote uitstraling. Een voorbeeld daarvan is het beleid van deken De Gendt van Leuven¹³⁴. Het centraliseren kan gepaard gaan met een (re)sacraliseren van het kerkgebouw¹³⁵. Dat lijkt onverenigbaar met de resultaten van de studie van Charlier, Moens en Nahon, want daaruit blijkt dat—althans in Charleroi—precies diegenen die nog echt geloven *niet* hechten aan gebouwen en de gebouwen bijgevolg ook niet bijzonder ‘sacraliseren’. Het opheffen van parochies in het voordeel van één centrale parochie houdt altijd het opheffen van menselijke netwerken in (Collin 2003), daar lijkt de strategie van het centraliseren niet altijd bij stil te staan. Anderzijds heeft de zogenaamde ‘heilige rest’ die zich in het volle

134 De Gendt zegt in Tertio in het kader van de “overgang van een cultuur- naar een keuzechristendom”: “De bewuste katholiek maakt daar geen probleem van zolang de kerk duidelijkheid verschaft over wat komen gaat. Het is beter open kaart te spelen, te zeggen waar vermoedelijk centrumkerken zullen komen en waar geen liturgie meer zal worden gevierd” (Van Lierde 2008a).

135 Joris Scheers (2003) zegt tijdens de workshop (*Her-)bestemming van patrimonium voor erediens-* *sten* dat de nadruk op de sacrale waarde van kerkgebouwen eerder recent is. Hij verwijst daarbij naar Regnerus Steensma (die meer over protestantse dan katholieke gebouwen schreef) en naar oude schilderijen waarop profane activiteiten plaatsvinden in een kerkgebouw. Ons huidige beeld van wat ‘sacraal’ is noemt Scheers ‘vertekend’ en niet historisch gegroeid.

geloof terugtrekt en daarvoor de lossere verbanden zoals die vandaag in de parochies bestaan, opgeeft wel een punt: een al te open visie op de Kerk, de volledige *correlatie* (Boeve 2006), doet afbreuk aan een belangrijke kwaliteit van de parochiekerken, namelijk het ‘anders zijn’.

Op de keper beschouwd is kerkgebruik de best mogelijke optie voor de centraal gelegen monumenten met veel uitstraling. De ‘centrumkerken’ zijn doorgaans groot en daardoor geschikt voor speciale vieringen, en door hun uitstraling beschikken die gebouwen als vanzelf over een breed draagvlak. Maar dat hoeft niet automatisch te leiden tot het afstoten van de omliggende parochiekerken. Voor de kerken in de rand (en de niet-monumenten) is een andere toekomst mogelijk in de vorm van een ruimer programma met betekenis voor alle omwonenden. Dat ligt in de lijn van het tweesporenbeleid dat Ernst Henau voorstelt. De tijd van de echte volkskerk is gepasseerd en ook de these van het sociaal-cultureel christendom gaat niet (meer) op—er is geen natuurlijke correlatie tussen Kerk en leven (meer)¹³⁶. De beloftes van Vaticanum 2 zijn niet uitgekomen, evenmin als de these van Bekaert (1967) dat een gebouw maar een gebouw is en een kerkgebouw niet meer dan een huis—Bekaert zegt in essentie dat er geen *kerk*gebouw meer nodig is. Als mensen vandaag nog vasthouden aan het kerkgebouw, dan is dat zoals Charlier, Moens en Nahon aantonen voornamelijk omwille van persoonlijke en emotionele reflexen en niet omwille van het geloof an sich¹³⁷.

De kerk lijkt dus in een onmogelijke keuzesituatie. Ofwel weigert ze dialoog met de bestuurders van de stad, onder het voorwendsel dat de logica's van de enen en de anderen definitief onverzoenbaar zijn. In dit scenario isoleert zij zich van de wereld die zij wil dienen, kan zij alleen maar worden beoordeeld als misprijzend tegenover een samenleving die haar de middelen voor haar materiële voortbestaan levert. Ofwel gaat zij de dialoog aan met de bestuurders van de stad en zullen de logica's die op haar zullen worden toegepast haar noodzakelijkerwijs banaliseren en haar specificiteit verkleinen. In dit scenario dreigt zij zo fel onder te gaan in de wereld dat zij zal verwateren.

Met dat citaat wijzen Charlier en Moens (1999: 19) niet enkel op de positie van de Kerk zelf, maar ook op de relatie van de Kerk met de lokale overheden, wat de zaak nog ingewikkelder maakt. In de conceptnota die minister Geert Bourgeois in juni 2011 verspreidde, staat over het uitwerken van een langetermijnvisie expliciet:

De finaliteit van deze oefening is een meer eenduidige visie over de toekomst van het landschap van de parochiekerken. Welke parochiekerken moeten ondubbelzinnig en maximaal de huidige bestemming behouden (waarbij een vorm van nevenbestemming niet is uitgesloten), welke kerken komen in aanmerking voor nevenbestemming, welke kerken komen in aanmerking voor herbestemming en voor welke parochiekerken is sloop en de realisatie van een nieuwe ontwikkeling mogelijk of gewenst.

136 De helft van de Belgische bevolking noemt zich nog katholiek, waar dat aan het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw nog 72 procent was. Zie Dobbelaere, Billiet et al. (2011).

137 Een aanknopingspunt kan het zogenaamde ‘belonging without believing’ zijn, een concept van Grace Davie. In België echter gaat dat volgens Dobbelaere, Billiet en Voyé (2011) maar op voor acht procent van de bevolking. Herman De Dijn wijdt aandacht aan ‘belonging without believing’ in zijn *Religie in de 21ste eeuw* (De Dijn 2007: 28-29).

De minister vraagt de betrokken actoren (de gemeentebesturen, de kerkraden en de centrale kerkbesturen, de bisschoppelijke overheden) om het parochielandschap per gemeente te onderwerpen aan een grondige analyse en, als dat noodzakelijk blijkt, om het te hertekenen. Hij stuurt daarbij niet aan op de ene of de andere a priori visie op het kerkgebouw, maar vraagt de betrokkenen om een zeker pragmatisme aan de dag te leggen. Het loutere continueren van de huidige situatie moedigt de minister niet aan.

Het klasseren als monument verzekert in Vlaanderen het voortbestaan van een gebouw—deklasseren kan, maar gebeurt zelden. De klassering van een kerkgebouw erkent het gebouw als van publiek belang, los van het louter kerkelijke; het gebouw krijgt er een juridisch statuut én mogelijkheden tot restauratie- en onderhoudspremies bij. De Vlaamse monumentenzorg is echter streng voor wat mag en niet mag met kerkgebouwen; zij kent geen uitzonderingen voor kerkgebouwen zoals dat in Nederland en het VK, als uiting van de scheiding tussen Kerk en staat, wel het geval is¹³⁸. Meerdere auteurs zien de act van het klasseren als een laatste redmiddel, als een teken van een falend beleid dat er niet in slaagt om zorg te dragen voor gebouwen zonder die gebouwen een nieuw statuut te geven¹³⁹. Het klasseren zou ook leiden tot een polarisatie: beschermde gebouwen tegenover niet-beschermde gebouwen¹⁴⁰. Die polarisatie is stilaan weggeëbd en heeft plaatsgemaakt voor een transponeren van wat geldt voor geklasseerde gebouwen naar (bijna) alle oude gebouwen, bijvoorbeeld naar alle publieke gebouwen die zijn opgenomen in de inventaris onroerend erfgoed. Onder de vlag van de integrale monumentenzorg zorgen betrokken ambtenaren voor een beleid dat moet leiden tot de ontsluiting van gebouwen, tot het bezoekbaar en begrijpbaar maken ervan¹⁴¹. Maar, voor kerkgebouwen is ontsluiting niet vanzelfsprekend omdat de bevoegdheid ervoor niet eenduidig onder het Vlaamse Gewest, de Vlaamse Gemeenschap of de federale overheid valt (Gielen & Laermans 2005b: 143).

Het oordelen over oude gebouwen gebeurt aan de hand van ‘waardenstellingen’: experts maken uit welke aspecten (erfgoedwaarden) van het gebouw het bewaren waard zijn. Dat gebeurt zonder democratische controle. Laurajane Smith (Smith 2006: 12) beargumenteert dat het experts zijn die het erfgoed creëren of maken. Die experts domineren het discours (ibid.: 26), daarbij gebruikmakend van de relatief recente term ‘authenticiteit’ (Heynen 2006; Smith 2006: 27; Jokilehto 2009). Uiteraard is die bekritiseerde blik op erfgoed¹⁴² niet de enige—monumenten zijn namelijk de meest laagdrempelige vorm van cultuurparticipatie¹⁴³—maar in het extreme geval leidt het ‘erfgoedregiem’ (Gielen & Laermans 2005b) tot niets meer dan de **musicalisering** van

138 Een voorbeeld is de geklasseerde Magdalenakerk in Brugge. Hoewel dat helemaal niet in het yot-concept en in de vernieuwde vormgeving door Tom Callebaut en Stefaan Onraet past, moest de preekstoel blijven staan omdat die ‘onroerend erfgoed is door bestemming’.

139 Die idee komt terug bij Marc Dubois (2007) en bij Joris Scheers (2003).

140 Voor de polarisatie via het klasseren, zie de bijdrage van Miek Goossens (2003) aan het door Marc Dubois geredigeerde nummer van *Vlaanderen*.

141 Dat is de visie die de studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* uitdraagt (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 10-11).

142 Kritische blikken op erfgoed—naast de al geciteerde Laurajane Smith (2006)—zijn onder andere te vinden bij John Urry (1990: 104-134), Brenda Deen Schildgen (2008), Rudi Laermans en Pascal Gielen (Gielen & Laermans 2005a; 2005b; Nouwen & Gielen 2007; Laermans 2007) maar ook bij architecten als Rem Koolhaas (2004) en Beatriz Ramo (Ramo & STAR strategies + architecture 2011).

143 John Urry (1990: 110) is eveneens kritisch, maar niet zo eenzijdig als veel andere critici. Urry erkent bijvoorbeeld de ‘popular bases’ van de ‘conservation movement’.

gebouwen, met de gebouwen begrepen als statische objecten. Musealiseren is ook 'het verkopen van die objecten aan toeristen' (van der Woud 1992). In meest extreme vorm zijn geklasseerde kerkgebouwen niet meer dan dingen om naar te kijken (Noppen 2011), objecten, getaxeerd via een systeem van waarden door 'experts'. Een gemusealiseerd verleden bevindt zich ver weg van het dagelijkse leven, het is op een veilige afstand geplaatst (Nouwen & Gielen 2007). Met betrekking tot de Vlaamse parochiekerken zijn er evenveel voorstanders¹⁴⁴ van het musealiseren als tegenstanders¹⁴⁵. Stilaan dringt ook het besef door dat er geen of weinig vraag is naar nieuwe musea, ook niet in een meer figuurlijke zin van het woord.

Loutere continuering en musealisering zijn nobele strategieën, maar de vraag is of die strategieën voldoen om kerkgebouwen te herwaarderen. Er zijn actoren in het huidige debat die zich die vraag stellen en op een meer pragmatische wijze denken en handelen. De Kerk is naar aanleiding van de nota van Geert Bourgeois overigens genoodzaakt om haar visie van enkele jaren geleden te versoepelen¹⁴⁶. **Nevenbestemming** is een voor de hand liggende optie in een soepel beleid. Een nevenbestemming kan een permanent karakter hebben, ter ondersteuning van het kerkgebruik, maar zij kan ook een middel zijn om een herbestemming voor te bereiden (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 62). Een nevenbestemming moet wel stroken met de openbare bestemming (de affectatie) van het kerkgebouw en met het kerkelijk recht, al laat dat laatste ruimte voor interpretatie. Thomas Coomans (2008) wijst op de grijze zone van het tijdelijk medegebruik als een kans; hij haalt nieuwe, verruimde liturgie aan als een voorbeeld. De Vlaamse overheid promoot via de nota van Bourgeois nevenbestemming en **herbestemming**—zij wil zelfs financieel tussenkomen, zowel in het onderzoek naar een geschikte nieuwe bestemming als in de uitvoering ervan—maar zij doet dat zonder veel fundering van de argumenten pro¹⁴⁷. Een herbestemming moet 'passend' zijn, maar het is allerminst duidelijk wat dat juist betekent. De erfgoedwaarden lijken voor de Vlaamse overheid meer door te wegen dan het religieuze karakter van het kerkgebouw. Zo moeten architecturale ingrepen omkeerbaar zijn, daar is iedereen het over eens¹⁴⁸. Herbestemming is dan ook in de eerste plaats het *gebouw* bewaren, niet het *gebruik* ervan; volgens de onderzoekers die meeschreven aan *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* mag herbestemming nooit een doel op zich worden. De redenering erachter is dat het behoud van een monument staat of valt met een maatschappelijk nuttige bestemming ervoor; dat is wat ook het Charter van Venetië (1964) zegt. Over die stelling valt—zeker in tijden van crisis—te discussiëren.

144 De studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 58) promoot museale technieken.

145 Loes Veldpaus (2011: 56) verwijst in de studie *Wijkkerk op drift* naar het verculturaliseren van de stadskernen; ook Madeleine Manderyck (2009) en Philip Heylen (2009) halen aan dat—voor Antwerpen—er geen nood is aan nieuwe musea. Joris Scheers (2003) zegt al in 2003 dat de vraag naar nieuwe culturele functies niet heel groot is.

146 In *Ministrando*, een tijdschrift van het bisdom Brugge, verscheen in 2008 een gespreksnota om per parochie te debatteren over het gebruik van parochiekerken. De nota is erg behoudend. Zo horen activiteiten van niet-christelijke verenigingen niet thuis in het kerkgebouw, evenmin als voorlichtingsvergaderingen van openbare besturen. Zie Vandecasteele en Vanhoutte (2008).

147 Op dit moment is het nog onduidelijk via welke weg de financiële middelen die minister Bourgeois ter beschikking stelt verdeeld zullen worden, hoewel de nota van Bourgeois (2011) meer dan een jaar geleden verscheen.

148 Ook architect Marc Dubois (2003a) is een vurige verdediger van het principe van omkeerbaarheid, net zoals politicus Bart Caron (2011: 185). Kritische stemmen komen voorlopig enkel uit Nederland. Voorbeelden zijn Provoost (1995: 35) en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2011: 46).

ren: waarom zou herbestemming uit financiële overwegingen of vanuit een duurzaamheidsidealisme onverantwoord zijn?

Experts die oordelen over kerkgebouwen en de authenticiteit ervan, wenden daartoe rationele middelen aan. Zij objectiveren daarmee het kerkgebouw en bijgevolg is er weinig aandacht voor de actuele maatschappelijke dimensie ervan. Een al aangehaald rationeel instrument—naast de typologie—is de waardenstelling. Laurajane Smith (Smith 2006: 26) zegt:

Inevitably, it is those holding expert knowledge that must identify the innate value and significance, which are often defined in terms of historical, scientific, educational or more generally ‘cultural’ significance.

Wat verder in hetzelfde *The Uses of Heritage* stelt zij (ibid.: 28):

[There] is a self-referential ‘authorized heritage discourse’, whose authority rests in part on its ability to ‘speak to’ and make sense of the aesthetic experiences of its practitioners and policy makers, and by the fact of its institutionalization within a range of national and international organizations and codes of practice.

De selectie van de te klasseren gebouwen gebeurt daarenboven volgens een typologische benadering, en volgens Tait en While (2009) wil dat zeggen: op positivistische wijze—bepaalde exemplaren staan voor volledige sets van culturele waarden en sociale structuren¹⁴⁹.

Een ander rationeel instrument is de flowchart, het stappenplan. Om de complexiteit van het probleem van de kerkgebouwen trachten te vatten, neigen experts naar het opstellen van een eenduidig scenario met verschillende ‘punten van verplichte doorgang’¹⁵⁰. In Nederland zijn er zo verschillende modellen ontwikkeld in het afgelopen decennium¹⁵¹. Opvallend daaraan is dat verschillende partijen die er op het eerste gezicht oncompatibele gedachten op nahouden, elkaar vinden in dezelfde rationale logica. Dat wijst op de overtuigingskracht van zulke plannen en flowcharts. Dat overtuigend zijn hebben de instrumenten in grote mate te danken aan hun technische en wetenschappelijke aard. In Vlaanderen krijgt het stappenplan met betrekking tot de parochiekerken slechts in beperkte mate navolging: de nota Bourgeois geeft aanleiding tot een vrijere omgang met de parochiekerken, in overleg¹⁵².

Bestaande strategieën zoals het centraliseren, het musealiseren en de eenzijdige herbestemming delen in hun meest extreme vorm een gemeenschappelijke objectmatige benadering

149 Tait en While (2009) verwijzen daarbij naar een artikel van D. Upton.

150 De term verwijst naar de ‘obligatory passage points’ in het tot stand komen van wetenschap die Bruno Latour hanteert in zijn *Science in Action* (Latour 1987: 141).

151 Achteraan in de publicatie *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten* van de VBMK (2008) is een stappenplan opgenomen. Ook tijdens het onderzoeksatelier rond de kerkencluster in de Zaanstreek tijdens de *Biennale Leegstand en Herbestemming* in Maastricht (2011) zochten de deelnemers (voornamelijk de deelnemende ontwikkelaars) naar een stappenplan.

152 Schepen Heylen (2009) van Antwerpen heeft wel een stappenplan voorgesteld.

waarin het kerkgebouw begrepen wordt als een *commodity*, een verhandelbaar object¹⁵³. Zowel het toepassen van een rationele, positivistische logica in een waardenstelling, als het volledig relativeren van het bijzondere karakter van het kerkgebouw in een economische benadering—de Vlaamse Kerk is al beschuldigd van plat geldgewin¹⁵⁴—leidt tot een vergelijkbare commodificatie. Het kerkgebouw lijkt daarmee vast te zitten in een keuze tussen enkele even dwingende als sturende kaders. Van democratische controle is voorlopig geen sprake.

2.5. Voorlopig besluit

De realiteit in Vlaanderen laat zien dat met betrekking tot de parochiekerken de praktijk minder strikt is dan het discours. De praktijk, die overigens meer dan het discours een inzicht biedt in de creativiteit van lokale actoren, reikt meer inspiratie aan dan de theorie. Er is een discrepantie tussen praktijk en theorie¹⁵⁵. Het discours is over het algemeen theoretisch zwak; het wordt gedomineerd door een erfgoedbenadering, en erfgoed is nu eenmaal een doe-categorie (Laermans 2007). En de praktijk, zoals het overzicht in sectie 2.1.2 laat zien, is gekenmerkt door een ad-hoc handelen.

Niet de radicale monumentenzorg die enkel experts laat oordelen over de ‘waarden’ van een gebouw is de oplossing; evenmin een oplossing is het volledige sacraliseren van het gebouw als louter domus Dei. Het volledig relativeren en ontkrachten van de erfgoedwaarde van het gebouw biedt echter ook geen meerwaarde, noch het beschouwen van het kerkgebouw als een loutere hal die toevallig groot genoeg is om er een geloofsgemeenschap te laten samenkomen. Al die extremen leiden tot een begrip van het kerkgebouw als object, zelfs *verhandelbaar* object. Dit proefschrift stelt een andere benadering voor, een benadering die de kloof tussen theorie en praktijk dicht en die om dat te bereiken aandacht heeft voor de maatschappelijke en religieuze aspecten van de parochiekerken.

Kerken betekenen veel, voor heel verschillende (groepen van) mensen. Als het in kaart brengen van die betekenissen gebeurt door monumentenzorgers alleen, via een systeem van vage ‘waarden’, dan levert dat een eenzijdig beeld op. Dit onderzoek stelt voor om de verschillende betekenissen van het kerkgebouw *vanuit de praktijk* te traceren, zodat het ook mogelijk is om de maatschappelijke en religieuze aspecten te expliciteren.

De bestaande literatuur uit Vlaanderen biedt (in aanzet) aanwijzingen daarvoor. Zo zegt toenmalig minister Luc Martens in de studie *Omtrent kerkelijk cultureel erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999: 24) dat er te veel rekening gehouden wordt met het object en te weinig met de functie ervan. Dat lijkt een waardevolle analyse, maar het benadrukken van het begrip

153 Wat eenzijdige herbestemming inhoudt, licht het volgende hoofdstuk toe. In het bijzonder door het gebrek aan aandacht voor de netwerken die het kerkgebouw heeft in de ruimtelijke en de maatschappelijke omgeving, betekent (eenzijdige) herbestemming vaak een verbreken van kostbare relaties. Het gebouw *an sich* (als object) kan zo gered worden, maar het gebruik ervan, en wat het kerkgebouw *doet* niet noodzakelijk.

154 Dat zegt Caron (2011: 185), weliswaar met betrekking tot kloostergemeenschappen.

155 De uitzondering is alweer het beleid van kanunnik Collin in Gent.

‘functie’ is zeker geen oplossing¹⁵⁶. Parochiekerken zijn *bestemd* voor de openbare eredienst. Als door het priestertekort het element ‘eredienst’ dreigt te verdwijnen, blijven kerkgebouwen, zolang een kerkfabriek ze uitbaat, in wezen ‘openbaar’. In de tijd van het opstarten van het systeem van de kerkfabrieken, in de nadagen van het concordaat tussen Napoleon en de paus, vielen ‘openbaar’ en ‘eredienst’ op haast natuurlijke wijze samen. Nu is het kerkgebouw vaak enkel nog juridisch gezien openbaar, omdat de deuren het overgrote deel van de week gesloten blijven, behalve bij die kerken die expliciet ‘open kerk’ zijn. Het juridisch statuut van de kerkgebouwen is niet gewijzigd, wat aanleiding geeft tot het opnieuw overdenken van het ‘openbaar zijn’ van de parochiekerken in relatie tot het gebruik ervan. ‘Gebruik’ presenteert zich daarmee als een minder beladen en minder dwingend alternatief voor ‘functie’¹⁵⁷.

Door het combineren van de beleidsdomeinen onroerend erfgoed en erediensten in één conceptnota zorgt de Vlaamse regering vanaf 2011 voor een hands-on aanpak die minder eenzijdig is dan een loutere monumentenvisie. De nota vertrekt vanuit de huidige situatie en dat is de sterkte ervan. De voorgestelde aanpak is pragmatisch, misschien zelfs té pragmatisch. Als belangrijk beslissingsorgaan wijst Bourgeois de centrale kerkbesturen aan. Door dat tussenniveau te benadrukken ontstaat het gevaar dat de centrale kerkbesturen voorbijgaan aan de realiteit van de individuele kerkgebouwen met hun kerkraad. Maatwerk blijft nodig, essentieel zelfs, als het doel is om rekening te houden met de maatschappelijke en religieuze dimensies van de kerkgebouwen. Anderzijds zou het geven van meer bevoegdheden aan de centrale kerkbesturen ervoor kunnen zorgen dat kerkfabrieken zich weer kunnen bezighouden met hun kerntaak, namelijk het laten doorgaan van de katholieke eredienst. Nu zijn de kerkfabrieken genooddaakt—als zij het hoofd boven water willen houden—om zich onder te dompelen in administratie en technische dossiers, zelfs voor de kleinste aanpassingen aan het gebouw. Het administratieve en technische karakter van de taken die de vrijwilligers van de kerkfabrieken op zich nemen, strookt niet met de kerntaak; zij moeten zich telkens weer verdedigen ten opzichte van hun stad of gemeente als zij (noodzakelijke) middelen vragen om de eredienst te laten doorgaan. De kerkfabrieken menen zich daarmee (veelal ongewild) in louter economische discussies, want niet iedere ambtenaar van de steden en gemeenten begrijpt het kerkgebouw als iets dat meer is dan een ‘commodity’ of een (geldverslindend) verhandelbaar object. Dat is de keerzijde van een maatschappelijk debat dat zich langzaam ontwikkelt: steden en gemeenten *weten* nu dat het mogelijk is om kerkgebouwen te verkopen en te gebruiken voor andere doeleinden¹⁵⁸. Als de centrale kerkbesturen het lobbywerk van de kerkfabrieken overnemen, dan kan het vrijwilliger-zijn in een kerkfabriek

156 Het benadrukken van het begrip ‘functie’ is geen oplossing omdat dat begrip zelf een reductie van het probleem inhoudt. Want wat is de functie van een kerkgebouw? Is dat enkele uren in de week open zijn voor de mis? Of is het altijd toegankelijk zijn voor hen die op zoek zijn naar stilte? Een kerkgebouw is in feite in grotere mate ‘nutteloos’ dan functioneel, maar die ‘nutteloosheid’ is wel noodzakelijk in een samenleving die niet leeft van logica en doelmatigheid alleen. Daarenboven heeft de architectuur het begrip ‘functie’ laten vallen na de Tweede Wereldoorlog. Paradigmatisch in die context is het boek *De Architectuur van de stad* (voor het eerst uitgebracht in 1966) van Aldo Rossi. Daarin heeft het begrip ‘functie’ volledig afgedaan omdat het herinnert aan ideologie en de gevolgen daarvan. Architectuur is voor Rossi en voor vele andere grote namen uit de architectuur van de tweede helft van de twintigste eeuw autonoom. Zie Rossi (2002) en ook sectie 3.1.2.

157 Ook Thomas Coomans (2012a) benadrukt in zijn meest recente lezingen het gebruiksaspect van de kerkgebouwen.

158 Niet alle kerkgebouwen zijn evenwel eigendom van de steden en gemeenten: zie noot 24 van het inleidende hoofdstuk.

aantrekkelijker worden, en dan is er ruimte voor creativiteit en samenwerkingsverbanden met bijvoorbeeld de lokale verenigingen en de stedelijke cultuurdienst¹⁵⁹.

Dat maatwerk van het hoogste belang is, bevestigen ook onderzoeken uit het buitenland¹⁶⁰. Het is overigens opmerkelijk dat het Vlaamse discours—uitzonderingen zoals de bijdragen van Thomas Coomans daargelaten—zo weinig over de grenzen kijkt. Dat valt enigszins te verklaren door de grote verschillen met het buitenland. Meer naar het buitenland kijken—en niet enkel oppervlakkig naar de verschillende gebruiksmogelijkheden voor de parochiekerken¹⁶¹—zou ook helpen om enkele kwaliteiten van de Vlaamse omgang met kerkgebouwen naar waarde te schatten¹⁶². In Nederland is het probleem van de kerken op dit moment in grote mate een vastgoedprobleem en het zou de lokale gemeenschappen wellicht niet ten goede komen mocht het in Vlaanderen ook zo ver komen. Het risico bestaat dat hogere instanties het parochiaal leven laag inschatten en daardoor beslissingen nemen zonder rekening te houden met de lokale gemeenschappen (de niet-gelovigen inclusie). De passiviteit van de Vlaamse parochiegemeenschappen, aangehaald door enkele auteurs, vergroot dat risico, want wie komt er in opstand tegen louter economische beslissingen¹⁶³?

Daarenboven denken deelnemers aan het debat, maar vooral de verschillende overheden, zwart-wit over (de toekomst van) de parochiekerken—het is of kerk, of iets anders; tussenwegen die afwijken van een culturele nevenbestemming krijgen weinig aandacht. De mogelijkheid dat een kerkgebouw kerk blijft, maar dat de kerkfabriek en/of de gemeente het gebruik ervan uitbreidt met andere gebruiksmogelijkheden, bestaat voor het Vlaamse discours nog niet lang (De Bleekere & De Ridder 2011). De ‘gedeeltelijke ontwijding’ van de Schaarbeekse Helmetkerk is een belangrijk precedent. Wat ten slotte nog opvalt, is dat wonen als gebruik voor kerkgebouwen quasi niet voorkomt in het Vlaamse discours, tenzij als voorbeeld van wat niet kan, daarbij verwijzend naar Nederlandse voorbeelden; gedeeltelijk wonen komt helemaal niet voor.

Met betrekking tot het in Scholen uitgevoerde casestudyonderzoek blijkt eens te meer dat de huidige kaders en de huidige strategieën niet volstaan om de complexiteit van de reële situatie te vatten. Het loutere continueren is iets waar de kerkfabriek zelf, omwille van de eerder beperkte kerkpraktijk in Scholen, niet achter staat. Voor het omvormen van de kerk tot museum is er evenmin een draagvlak. Herbestemming, nevenbestemming, medegebruik en gedeeld gebruik kunnen zinvolle pistes zijn als ze voldoende beredeneerd zijn en vooral als ze voldoende draagvlak

159 Dat zegt ook Joris Scheers (2011a) in een recent artikel in *Ruimte*.

160 Dat komt ook terug in de bijdrage van Door Jelsma (2011) aan *Meer dan hout en steen*.

161 Vaak verwijzen Vlaamse auteurs naar voorbeelden uit Nederland; het minst populaire voorbeeld is de supermarkt in een kerk in Dordrecht, het meest populaire is de boekenwinkel in de Maastrichtse Dominicanenkerk.

162 Trevor Cooper (2004: 28) verwijst in zijn *How Do We keep Our Parish Churches* naar de Vlaamse Monumentenwacht en naar het gebrek aan een koepelvereniging voor ‘friends groups’ (zoals het Forum voor erfgoedverenigingen) in het VK (ibid.: 4).

163 Burgerprotest tegen aangekondigde ingrepen in kerkgebouwen is niet onbestaand in Vlaanderen. In de lente van 2012 kondigde kunststudent Arnold Wittenberg aan de parochiekerk van Kuttekoven te willen volstorten met beton om ze zo te vrijwaren voor de toekomst en ze tegelijkertijd te ontlasten van onderhoudskosten. Zijn doel was om een publiek debat over de parochiekerk(en) los te weken—het voorstel was in wezen niet serieus bedoeld—en daar is hij in geslaagd: er was openlijk protest tegen het voorstel en twee avonden van ‘volksdebat’ georganiseerd door de student (24 en 28 maart in de Gasthuiskerk van Borgloon) werden druk bijgewoond.

vinden¹⁶⁴.

Het gevolg van de resultaten van deze status quaestionis is dat het noodzakelijk is om een nieuw frame of een nieuw onderzoekskader op te zetten om het kerkgebouw te bestuderen, en om zodoende de architecturale, de religieuze en de maatschappelijk kwaliteiten ervan beter te begrijpen. Het distilleren van een onderzoekskader in het volgende hoofdstuk is een poging om het kerkgebouw expliciet *niet* als een object te benaderen. Inspiratie daarvoor komt voornamelijk uit het werk van Bruno Latour, de Franse wetenschapssocioloog, en uit de actuele geëngageerde architectuurpraktijk.

164 Radicale herbestemming is zeker niet de inzet van dit onderzoek, al kan het in bepaalde gevallen een oplossing zijn.

Noten bij de in hoofdstuk 3 opgenomen tabellen:

- 1 De oude Heilig-Hartkerk werd gedesaffecteerd aan het begin van de jaren 1960 en gedeeltelijk ontmanteld aan het begin van de jaren 1970; er staan enkel nog enkele muren recht van de kerk (zonder auteur 2012a).
- 2 De parochie heeft de te groot geworden Onze-Lieve-Vrouwekerk recent verlaten om in te trekken in de gelijkvloerse verdieping van een appartementsblok aan de overzijde van de straat. De oude Onze-Lieve-Vrouwekerk werd gedesaffecteerd in 2011 (zonder auteur 2011b). Wat er met de oorspronkelijke Onze-Lieve-Vrouwekerk zal gebeuren is nog onduidelijk, voorlopig gaan er af en toe concerten door.
- 3 De Werkgroep Transept vzw (2012) onderhoudt de website kerkattenhoven.be.
- 4 De kerk werd gedesaffecteerd in 1933 (Manderyck 2009).
- 5 In *Het Belang Van Limburg* verschenen enkele artikelen over de kerk van Dorne (Dreesen 2008; zonder auteur 2011a). De kerk heeft recent een tijd leeg gestaan.
- 6 Willem Derde (2007) schreef het artikel over de Sint-Martinus in *VCM contact*.
- 7 De kerk is geen parochiekerk meer sinds 1962. Sindsdien was ze eerst bibliotheek en vanaf 1996 is zij deel van een cultureel centrum (De Gunsch en De Leeuw 2006b; zonder auteur 2012d).
- 8 In 1994 zijn in Ieper enkele parochies samengevoegd waardoor de Sint-Niklaaskerk vrijkwam (Delbeke 2002: 233; De Houwer 2009c).
- 9 De kerk werd gedesaffecteerd in 1999; ze is geen parochiekerk meer sinds de late jaren 1960 omdat de parochie Vinkem toen is samengevoegd met de parochie Wulveringem (Delbeke 2007).
- 10 De kerk werd gesloopt in 1966 (zonder auteur 2012c).
- 11 De kerk was met de uitbreiding van de haven met sloop bedreigd; ze is blijven staan, maar is geen parochiekerk meer. Een voorbeeld van een gebruik van de kerk van Oosterweel is het afstudeerproject van Alexander Nieuwenhuys van de Hogeschool Artesis in Antwerpen. Dat bestond uit zes vraaggesprekken en een voorstelling over vakmanschap en ging door van 21 tot en met 24 juni 2009 in de verlaten kerk.
- 12 De Diepenbeekse Regina Paciskerk in de wijk Lutselus stortte op kerstavond 2010 in ten gevolge van overvloedige sneeuwval; de gemeente verwijderde de overblijfselen van de kerk snel om plaats te maken voor een parking. Er komt een nieuwe kerk aan de overkant van de Pastorijstraat. De gemeente wil dat het nieuwe gebouw meer zal zijn dan enkel kerkruimte; er moeten ruimtes komen voor allerhande gebruiksmogelijkheden. Zie De Wolf (2011a): 'Kerk Lutselus heeft toekomst'.
- 13 De kerk van Waarschoot was onderwerp van een Open Oproepprocedure. Architectenbureau Stramien uit Antwerpen won de Open Oproep. Tijdens de studiedag *Kerken voor mensen* van het CRKC (2009) haalde priester Mark Delrue (2009a) de nieuwe kerk aan als een slecht voorbeeld in zijn lezing *Kwaliteitsvol omgaan met het kerkgebouw. Het kerkgebouw voor liturgie*, onder meer omwille van de grote glazen puien.
In de periode dat de Sint-Ghislenuis niet bruikbaar was voor de misvieringen, deed de bijkerk in de wijk Bellabargie dienst als kerkruimte voor de hele parochie. Die bijkerk is ondertussen gedesaffecteerd en wordt afgebroken. Zie Scheir (2010): 'Witte noodkerk moet plaats ruimen voor sociale woningen. Bellekerk wordt verkocht en afgebroken'.
- 14 Zie Cunningham (2010): 'Architectuurwedstrijd voor heropbouw kerk Galmaarden'.
- 15 Een werkgroep vanuit de Leuvense vereniging Stad en Architectuur bekommert zich om de kerk (zonder auteur 2005). Eens per jaar vindt er het evenement 'Kunst in de steigers' plaats dat de creativiteit van de wijk aangrijpt om het kerkgebouw open te stellen voor het publiek. Dat vertelt Petra Griefing van de vereniging *Stad en architectuur* (Leuven, 10 mei 2012).
- 16 De Antwerpse Sint-Augustinuskerk, oorspronkelijk gebouwd als kloosterkerk (maar lange tijd parochiekerk geweest) doet nu onder de naam *AMUZ* dienst als concertzaal voor oude muziek. De kerk werd

gedesaffecteerd in 1980 (Delbeke 2007; De Houwer 2009c).

17 De Antwerpse Sint-Dominicus werd in 2002 gedesaffecteerd. De vzw Kievitsnest baat ze sinds 2005 uit als buurthuis met een buurtcafé, kinderwerking en een voedselteam. Zie kievitsnest.wordpress.com (Kievitsnest 2012). In 2011 schreef Vlaams bouwmeester Peter Swinnen een Open Oproep uit om de kerk en het aanpalende klooster om te vormen tot buurtcentrum en centrum voor sociale economie.

18 De Sint-Antonius in Edegem (Antwerpen), sinds de bouw van de basiliek in dezelfde gemeente eigenlijk een kapel, is quasi geruisloos uitgegroeid tot cultureel centrum. Ze is gedesaffecteerd, maar ruimtelijk is er niets veranderd (Manderyck 2009).

19 De Onze-Lieve-Vrouw Koningin van Vrede in Kapellen (Antwerpen) is een moderne kerk die in 1998 gedesaffecteerd is. Momenteel is de kerk beter gekend als cultureel centrum 't Kerkske. De kerk werd gebouwd in de jaren vijftig (als annexekerk) om te dienen voor de bewoners van een nog aan te leggen verkaveling. De verkaveling kwam er nooit. Een eigen pastoor zorgde ervoor dat de kerk dienst kon doen als volwaardige parochiekerk, maar na de pensionering van de pastoor werd de nieuwe parochie weer ingelijfd bij de oude en kwam de kerk leeg te staan. De gemeente kocht ze en maakte er een annex van het cultureel centrum van (informatie verkregen via e-mailverkeer met Roger Balbaert van de heemkundige kring *Hoghescote*).

20 In 2003, toen het gebouw nog parochiekerk was, woedde er een brand. Zie zonder auteur (2003b): 'Wederopbouw kerk Klein-Willebroek in beginfase. Kerk wordt multifunctioneel'; en Lauwers (2009): 'Museum verhuist'.

21 De kerk is zowel annexe- als parochiekerk geweest en werd gedesaffecteerd in 1995 (Delbeke 2007).

22 Sinds 2002 deed het kerkje nog maar sporadisch dienst als kerk. Zie Lismond (2010): 'Parochie overhandigt sleutels van kerk aan stadsbestuur. Kerkje Guvelingen wordt na Kerstmis ontwijd'.

23 De Leuvense Predikherenkerk, een dominicanenkerk die parochiekerk is geweest, doet nu dienst als auditorium van het cultureel centrum 30CC. De kerk werd gedesaffecteerd in 1994. Delbeke (2007) benoemt de kerk enkel als annexe van de Sint-Pieters.

24 De IJslandse kunstenaar Sigurdardottir gaat van de kerk een openluchtkunstwerk maken door het dak en de ramen weg te snijden. Zie De Smet (2011): 'Kerk Bossuit wordt kunstwerk. IJslandse kunstenaar bedenkt andere bestemming voor gesloten kerk'.

25 Plannen voor een archiefruimte in de in 2002 gedesaffecteerde kerk kwamen niet van de grond (De Houwer 2009c; Vanhooren 2011).

26 Er zijn geen vieringen meer sinds juli 2010. Zie Vermoere (2010): 'Onduidelijkheid rond herbestemming gebouw. Sint-Pauluskerk wordt ontwijd'.

27 In Bokrijk bevinden zich verder nog enkele kapellen die zijn afgebroken en weer opgebouwd in het openluchtmuseum.

28 De parochie komt er nu samen in een parochiecentrum met kapel op dezelfde plaats.

29 De laatste viering ging door in september 2011. Als het van aartsbisschop Léonard afhangt, wordt de kerk gesloopt. Zie Willocx (2012): 'Onduidelijkheid over sloop Sint-Caroluskerk'. Zie ook Van Dooren (2011): 'Sint Caroluskerk sluit na laatste eucharistieviering de deuren'.

30 Willebroek (Antwerpen) zal enkele parochies laten samensmelten. De parochie zal in de toekomst samenkomen in een vernieuwde Sint-Niklaaskerk. Zie Lauwers (2011): 'Drie parochies vieren samen in Sint-Niklaaskerk'.

31 Het gebouw werd nog niet gedesaffecteerd. De lokale gemeenschap heeft een actiecomité opgericht om te ijveren voor het behoud van de kerk als kerk zonder meer (Tytgat 2012; Vansteenkiste 2012).

32 Het gebouw werd gedesaffecteerd in 1999 (Delbeke 2007).

33 De transformatie naar parochiezaal gebeurde al in de late jaren 1960.

- 34 Het gebouw werd gedesaffecteerd in 2006 (Delbeke 2007).
- 35 De nieuwe bestemming in de Hamse kerk is er gekomen nadat Ludo Maris van het Erkend Regionaal Samenwerkingsverband Limburg (ERSV), na een gesprek met de auteur en de promotor van dit proefschrift (3 februari 2010 in Hasselt), de verschillende burgemeesters van Limburg heeft geïnformeerd over gebruiksmogelijkheden binnen de sociale economie in (bijna-)lege kerkgebouwen. Ham is op die vraag ingegaan.
- 36 De gewezen “parochiekerk” in Zwevegem werd volgens het VIOE (De Gunsch & De Leeuw 2006a) gedesaffecteerd in 1999.
- 37 In 2009 stond het kerkje te koop. Er zijn geen missen meer sinds 2006 (Lion 2009).
- 38 Tot 1515 was de kerk een parochiekerk. In 1518 werd de kerk geschonken aan de Sint-Adriaansabdij, later werd de site priorij van benedictessen (d’Huydevetter, Longie et al. 1978).
- 39 Zie ‘Visie: Sint-Michielskerk: Vredeskerk’ op de website sint-michielskerk.be (zonder auteur 2010b).
- 40 De informatie is verkregen via een gesprek met Peter Leroy, Bart Verheyen en Peter Vermeulen van het ontwerp bureau Stramien op 9 september 2009 in Antwerpen.
- 41 Op 12 januari 2010 handelde het radioprogramma *Peters en Pichal* (Radio 1) over de toekomst van de Vlaamse kerken. De Sint-Antonius in Bollebeek is een van de toen aangehaalde voorbeelden.
- 42 De Sint-Anna-ten-Drieën parochie is “gegroeid uit de drie parochies Sint-Anna, Sint-Lucas en Onze-Lieve-Vrouw-ter-Schelde”, zo staat te lezen op de website van de parochie (sint-anna-ten-drieen.be; zonder auteur 2012f). Het project zal het resultaat zijn van een Open-Oproeiprocedure.

3. ONDERZOEKSKADER EN ONDERZOEKS- STRUCTUUR

Zoals blijkt uit het voorgaande hoofdstuk, vertoont de bestaande aanpak van het kerkenprobleem in Vlaanderen beduidende leemtes. Een van die leemtes situeert zich op het niveau van de theorievorming, een andere op dat van de praktische implicaties. De bestaande strategieën benaderen de kerkgebouwen als abstracties. Ervaringen uit het buitenland leren dat—zeker voor kerkgebouwen die zich *niet* in het centrum van grote steden bevinden—een nieuw schema voor een oud kerkgebouw bij voorkeur specifiek en *lokaal gedragen* is¹. Dat houdt in dat beslissingen genomen worden op basis van kennis over de lokale situatie en niet (enkel) op basis van a priori categorieën en universele strategieën.

Het onderzoekskader dat in dit hoofdstuk opgesteld wordt, dient twee belangrijke doelen. Ten eerste helpt het om kerkgebouwen te begrijpen in al hun complexiteit en tweede geeft het aanwijzingen om (uiteindelijk) het gebruik van de kerkgebouwen zinvol uit te breiden. Daarmee maakt het onderzoek duidelijk wat ‘lokaal gedragen’ betekent voor de parochiekerken, hoe dat te expliciteren is en hoe dat ‘publiek gemaakt’ kan worden. De uitwerking van het onderzoekskader gebeurt via een dialoog met de actuele architectuurpraktijk en –theorie en met de sociologie van de wetenschap, in het bijzonder de Actor-Network Theory of ANT. De ANT, met auteurs als Michel Callon, Bruno Latour en John Law, laat zich op zijn beurt beïnvloeden door Amerikaanse pragmatisten als John Dewey en William James. Het pragmatisme en de ANT hebben gemeen dat ze zich voornamelijk laten leiden door empirie en niet door a priori categorieën². Daartoe verbinden ze voortdurend theorie en praktijk. Net dat verbinden van theorie en praktijk, van conceptueel onderzoek en veldonderzoek, zal het onderzoekskader uitwerken en operationaliseren in functie van het kerkenprobleem. Op die manier legt het onderzoekskader de fundamenten waarop het vervolg van het onderzoek voortbouwt.

Dit hoofdstuk bestaat uit twee grote delen: het eerste deel (3.1) handelt over het onderzoekskader en het tweede (3.2) over de onderzoeksstructuur, dat is de structuur van het vervolg van het onderzoek. Sectie 3.1.1 behandelt de noodzakelijkheid van een nieuw onderzoekskader aan de hand van de resultaten van de status quaestionis—in belangrijke mate houdt dat een kritiek in op het systeem van het hanteren van cultuurhistorische en andere *waarden* met betrekking

1 Dat bleek tijdens het symposium *Kirchen im Dorflassen. Erhaltung und Nutzung von Kirchen im ländlichen Raum* dat van 7 tot en met 9 april 2011 doorging in Marburg (zie hoofdstuk 2 noot 98) en tijdens de biënnale *Leegstand en Herbestemming* die in 2011 plaatsvond in Maastricht (zie hoofdstuk 2 noot 76), in het bijzonder door de tussenkomst van Belvederehoogleraar E.A.J. Luiten tijdens de slotsessie van de onderzoeksateliers (3 november 2011). Hij bevestigde de stelling van de werkgroep rond de Eindhovense Paterskerk dat een herbestemming enkel kan slagen als ze lokaal ingebed is door middel van de resultaten van een onderzoek dat hij met studenten uitvoerde.

2 Over hoe het pragmatisme zich verhoudt ten opzichte van a priori's, in het bijzonder die van Immanuel Kant, zie de tekst *The Development of American Pragmatism* van John Dewey ([1925] 1998).

tot oude gebouwen. Vervolgens gaat sectie 3.1.2 na hoe hedendaagse onderzoeksactiviteiten met betrekking tot architectuur, theorie en praktijk verbinden en hoe zij met architectuur omgaan in een complexe ruimtelijke, maar vooral maatschappelijke context. Daarna verdiept de tekst zich (sectie 3.1.3), met het oog op een niet-objectmatige en niet-statische aanpak van het kerkenprobleem, in Latours denken. Zijn netwerkbenadering, de ANT, staat centraal.

Nadat het onderzoekskader opgebouwd is, vertaalt de tekst dat naar een onderzoeksstructuur (3.2) om kerkgebouwen in al hun complexiteit te begrijpen en aan te pakken. De structuur bestaat uit drie delen die zich niet-hiërarchisch en niet noodzakelijk chronologisch verhouden ten opzichte van elkaar: *issue*, *actor(-netwerk)* en *forum*. De onderzoeksstructuur bepaalt de verdere opbouw van het proefschrift. Sectie 3.3 ten slotte formuleert enkele kritische noten bij de voorgestelde benadering voor het kerkenprobleem.

3.1. Onderzoekskader

3.1.1. Waarden in het Vlaamse monumentendiscours

De input vanuit de diensten van onroerend erfgoed aan het Vlaamse discours over de parochiekerken bestaat kentheoretisch gezien voornamelijk uit het vertalen van materieel-architecturale aspecten van de kerkgebouwen naar ‘waarden’. Op basis van die waarden—in 2009 en 2010 hanteerden de bevoegde instanties de historische, de volkskundige, de sociaal-culturele en de artistieke waarde—beslissen de diensten om een kerkgebouw al dan niet te klasseren³. Van de religieuze waarde is geen sprake met betrekking tot de elf in 2009 en 2010 geklasseerde parochiekerken⁴. Eens de waarden toegekend zijn, horen zij bij het gebouw—deklasseren *kan*, maar gebeurt zelden. De waarden *verklaren* dus het monumentenstatuut van het kerkgebouw; zij lichten toe waarom het gebouw de bijzondere status van geklasseerd monument verdient. Een klassering gebeurt per ministerieel besluit. Eens dat besluit er is, is het monumentenstatuut een voldongen feit. Elk besluit licht de waarden in kwestie—die kunnen verschillen van gebouw tot gebouw—toe, specifiek met betrekking tot het bewuste gebouw. Een typisch ‘ministerieel besluit houdende bescherming als monument’ verwoordt het als volgt:

Art. 2. Het algemeen belang dat de bescherming verantwoordt, wordt door het gezamenlijk voorkomen en de onderlinge samenhang van de volgende intrinsieke waarden gemoeteerd.⁵

3 Niet enkel het beschermen, maar ook het inventariseren is een van de hoofdtaken van de bevoegde diensten. De inventarisatie gebeurt enkel op basis van de materiële aspecten van de parochiekerk. Het overgrote deel van de parochiekerken, dus ook van de niet-geklasseerde kerken, is opgenomen in de inventaris. De inventaris geeft telkens een beschrijving van het gebouw en de belangrijkste meubelstukken en kunstwerken die zich bevinden in dat gebouw. De inventaris licht vaak ook de biografie van het gebouw toe: wanneer het is ontstaan en hoe het geëvolueerd is doorheen de tijd.

Onder de historische waarde valt afhankelijk van het geval ook de stedenbouwkundige waarde en/of de architectuurhistorische waarde.

4 Onder die elf kerken zijn er twee (de Molse Sint-Jozefkerk en de Meerhoutse Onze-Lieve-Vrouwekerk) waarvoor geldt dat enkel het dorpsgezicht waartoe de gebouwen behoren, beschermd is.

5 Artikel 1 vermeldt de relevante decreten, somt de waarden in kwestie op en verschaft objectieve gegevens over het gebouw zoals adres- en kadastragegevens. Artikel 3 wijst op de besluiten van de Vlaamse Regering inzake instandhouding en onderhoud.

De term ‘intrinsiek’ wijst inderdaad op een (vermeend) onvervreemdbaar verband tussen het gebouw en de waarden: het gebruik van dat woord doet vermoeden dat de waarden enkel uit het gebouw zelf voortkomen. Na de korte preambule van artikel 2 volgt de eigenlijke motivatie. Die houdt zich echter niet enkel aan intrinsieke waarden. Het besluit zoekt verklaringen buiten het (kerk)gebouw, bijvoorbeeld in een stijlbegrip of in een bepaalde (architectuur)theorie. In de nota die de recente bescherming van de Antwerpse Sint-Eligiuskerk begeleidt, staat over de (architectuur)historische waarde te lezen:

De neogotische Sint-Eligiuskerk, 1903-1905, werd ontworpen door de Ieperse stadsarchitect Jules Coomans, leerling van Joris Helleputte en vooral bekend door zijn beslissende rol in de naoorlogse wederopbouw van de stad. [...] De Sint-Eligiuskerk is een typisch product van de tweede generatie Sint-Lucasarchitecten, die de middeleeuwse, gotische bouwkunst: in dit geval de dertiende-eeuwse Scheldegotiek en de eigen, nationale en christelijke traditie als onvervangbare vormelijke inspiratiebron handhaafden. In de provincie Antwerpen zijn gave Sint-Lucasconcepten zoals deze uitzonderlijk.⁶

Het besluit ter bescherming van de Tongerse Sint-Lutgardiskerk zegt over de “historische, in casu *architectuurhistorische* waarde” het volgende:

De Sint-Lutgardiskerk is een op de vroegchristelijke basilica geïnspireerde sobere ‘moderne’ gebedsruimte ontworpen door Jos Ritzen onder invloed van de architectuurtheorie van Dom Hans Van der Laan, een matenstelsel dat gebaseerd is op universele wetten van de menselijke waarneming en bedoeld om de mens een aangenaam gevoel van geborgenheid en schoonheid te geven.⁷

De argumentatie in beide voorbeelden vooronderstelt een zekere stabiliteit op historisch en hermeneutisch vlak die niet strookt met de realiteit. Die vermeende stabiliteit wordt geacht de waarde te vertalen in een feit: de klassering van het gebouw. Maar gebouwen zijn niet enkel het resultaat van een historische periode of een bepaalde architectuurtheorie; ze evolueren doorheen de tijd. Ook de kaders waarmee Onroerend Erfgoed de gebouwen verklaart, wijzigen. Dat wijst erop dat de motivaties in wezen (sociale) constructies zijn die cultuurhistorische verklaringen geven op basis van zogenaamd universele kaders die in de realiteit veranderlijk zijn. De betekenissen die kerkgebouwen wel degelijk hebben, *kunnen* echter niet zomaar sociaal of cultuurhistorisch verklaard worden⁸. Toch gaan de waarden, ook al zijn ze geconstrueerd door een beperkte kring van experts binnen het domein van de kunstgeschiedenis, een leven leiden als ‘feiten’. Kennistheoretisch, in de zin van Michel Foucault, is de waardentheorie een voorbeeld van de klassieke epistemologie die ‘de waarheid’ toekent aan een elite van experts⁹. Anderzijds is het mogelijk om

6 Het betreffende ministerieel besluit is te vinden op: <http://onroerenderfgoed.ruimteerfgoed.be/portals/116/DBBeschermdErfgoed/Besluiten/doc4640.PDF> [laatst geraadpleegd op 15 juli 2012].

7 Het betreffende ministerieel besluit is te vinden op: <http://onroerenderfgoed.ruimteerfgoed.be/portals/116/DBBeschermdErfgoed/Besluiten/doc4652.PDF> [laatst geraadpleegd op 15 juli 2012].

8 Albena Yaneva (2012) en Isabelle Doucet en Kenny Cupers (2009) delen een kritische houding ten opzichte van het geven van ‘sociale’ verklaringen op basis van bepaalde aannames omtrent het sociale. In het bijzonder viseren zij de kritische theorie.

9 Michel Foucault is een bron van inspiratie voor de ANT-pionier John Law (1994).

te stellen dat de waardenbenadering, vooral die van de *intrinsieke* waarden, dicht in de buurt komt van een ‘performance-benadering’, zonder dat zij zich daarvan bewust is, laat staan de implicaties ervan beseft¹⁰.

Problematisch is dat het huidige monumentendiscours in grote mate onbevestigd blijft, wat de vaagheid alleen maar vergroot. Wat betekent bijvoorbeeld een gehanteerde term als ‘authenticiteit’, “de ultieme test om te bepalen of iets erfgoed is of niet” (Heynen 2006)¹¹? Niet elk kerkgebouw is geklasseerd of komt in aanmerking voor een klassering, maar het discours van de monumentenzorg vindt ook ingang bij die gebouwen¹². De Vlaamse administratie steunt haar beslissingen over (de waarden van) de kerkgebouwen die in aanmerking komen voor klassering op het onbetwiste advies van experts, wat wijst op een gebrek aan democratische controle: er is geen communicatie tussen het concreet netwerk van een te klasseren gebouw en het beslissingsniveau¹³. De werkelijke impact van kerkgebouwen overstijgt vele malen de sfeer waarop die experts vat krijgen. De klassering garandeert enerzijds het voortbestaan van het gebouw, maar kan anderzijds ook een belemmering zijn voor het gebruik ervan. In dat geval vergroten de experts de afstand tussen het kerkgebouw en het dagelijkse leven. Aan het feit dat de kerkelijke instanties bij uitstek via de kerkgebouwen contact houden met het dagelijkse leven gaat de monumentenzorg voorbij. De (sociale) constructie waaruit de argumentatie van het beschermen van de Sint-Eligiuskerk en de Sint-Lutgardiskerk bestaat, zorgt voor een nieuwe onaantastbaarheid van het kerkgebouw. Het geklasseerde kerkgebouw treedt toe tot een nieuwe sacrale dimensie die op zich

10 Voor een performance-benadering in de architectuur, zie sectie 3.1.2.

11 Met de term ‘authenticiteit’ verwijst de monumentenzorg vaak naar *The Nara Document on Authenticity* (1994): “Authenticity, considered in this way and affirmed in the Charter of Venice, appears as the essential qualifying factor concerning values. The understanding of authenticity plays a fundamental role in all scientific studies of the cultural heritage, in conservation and restoration planning, as well as within the inscription procedures used for the World Heritage Convention and other cultural heritage inventories” (Lemaire en Stovel [red.] 2007).

Jukka Jokiletho (2009) geeft in de tekst *The Complexity of Authenticity* een overzicht van het debat over authenticiteit. In 2004 (The Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage) stelde UNESCO nog dat de term ‘authenticiteit’ niet van toepassing is op immaterieel erfgoed, maar dat weerhoudt Jokiletho er niet van om in zijn tekst toch een definitie op te stellen van sociaal-culturele—en dus immateriële—authenticiteit.

In het artikel *Questioning Authenticity* wijst Hilde Heynen (2006) op de paradoxen die de term ‘authenticiteit’ teweegbrengt in het erfgoeddiscours. Desalniettemin, zo zegt Heynen, is authenticiteit een belangrijke categorie in culturele debatten.

Tijdens de UNESCO-conferentie over authenticiteit in Nara (1994) presenteerde Choay een kritische paper over authenticiteit waarin ze stelde dat dat begrip geen “universal” kan zijn (Jokiletho 2009: 125, 127). in haar boek *The Invention of the Historic Monument* (2001: 156) herkent Françoise Choay een discrepantie tussen authenticiteit en gebruik, “authenticity, in the Ruskinian sense, is progressively deserting our built historic heritage”. Verder in hetzelfde hoofdstuk argumenteert zij dat om dergelijke negatieve aspecten van de monumentenzorg te bestrijden er nood is aan “strategic conservation”, een vorm van monumentenzorg die rekening houdt met “the dual point of view of the protection of monuments and the protection of their audiences” (Choay 2001: 160).

12 Dat uit zich in het *M&L cahier* nummer 17 van 2009 (De Houwer 2009c) en ook in de nota van Bourgeois (2011) die een minder expliciet onderscheid maakt tussen geklasseerd en niet-geklasseerd.

13 Wel is het zo dat iedereen een *aanvraag* mag indienen om een gebouw te klasseren. De Vlaamse overheid voert nu en dan ook thematische beschermingen uit. Aan het begin van het nieuwe millennium was er een beschermingsgolf van neogotische kerkgebouwen. Een argument tegen thematische beschermingen zou kunnen zijn dat de overheid daarmee voorbijgaat aan het feit dat gebouwen niet te reduceren zijn tot hun bouwstijl alleen.

komt te staan en zich losmaakt van het oorspronkelijke kerkelijke gebruik van de ruimte, waarbij ‘sacraal’ begrepen wordt in de moderne betekenis van de socioloog Durkheim, als iets dat apart staat van het dagelijkse leven, zonder dat het daarom religieus of transcendent hoeft te zijn¹⁴. In bepaalde gevallen kan er zo een oppositie met het kerkelijke gebruik ontstaan. In de Brugse Magdalenakerk bijvoorbeeld, waarin (interieur)architecten in 2002 een groot multifunctioneel symboolvlak aanbrachten, moest de preekstoel van de bevoegde instanties blijven staan. Het symboolvlak is bijgevolg *rond* de preekstoel gebouwd¹⁵. De preekstoel staat inhoudelijk gezien haaks op het experimentele en spirituele karakter van het herwaarderingsproject *yot*. De Magdalenakerk doet bovendien nog altijd dienst als parochiekerk: de reguliere diensten gaan door in de koorruimte.

Met de ‘sociaal-culturele waarde’ raakt Onroerend Erfgoed aan een bredere maatschappelijke relevantie. Een lezing van recente ministeriële besluiten leert echter dat ‘sociaal-cultureel’ slaat op de plaats waar het kerkgebouw gebouwd is (een bedevaartsoord bijvoorbeeld), op de aanwezigheid van devotionele elementen in het kerkgebouw of op de naam van het kerkgebouw die verwijst naar een (lokaal) belangrijke heilige. De recent geklasseerde parochiekerken zijn gebouwd in de negentiende en de twintigste eeuw, de meeste ervan in de neogotische stijl¹⁶. Slechts in één recent geval, dat van de Antwerpse Sint-Norbertuskerk, krijgt de sociaal-culturele waarde een omschrijving die recht doet aan wat die term doet vermoeden:

De Sint-Norbertuskerk heeft nog steeds een grote bruikbaarheid en sterke socio-culturele banden met de buurtwerking: tot op heden behield ze haar religieuze bestemming en sedert geruime tijd fungeert ze als een gerenommeerd muziekcentrum. Talrijke, rechtstreeks met de kerk verbonden verenigingen, creëren een breed maatschappelijk draagvlak dat borg staat voor haar behoud.¹⁷

Naast de sociaal-culturele waarde licht het ministerieel besluit ook de historische (stedenbouwkundige en architectuurhistorische), de artistieke en de volkskundige waarde van de Sint-Norbertuskerk toe. Semantisch gezien kan de hier omschreven sociaal-culturele waarde geen *intrinsieke* waarde zijn: de omschrijving ervan verwijst naar de buurtwerking en naar het maatschappelijk draagvlak en gaat verder dan het kerkgebouw zelf, wat op zich een stap voorwaarts is. Op basis van enkel de sociaal-culturele waarde was de Antwerpse Sint-Norbertuskerk wellicht nooit beschermd als monument, want de uit het besluit geciteerde omschrijving zou ook kunnen gelden voor bijvoorbeeld een banale noodkerk uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Een beschrijving zoals in de twee geciteerde zinnen is zeldzaam. Het citaat toont aan dat de monumentenzorg evolueert en pragmatischer wordt, maar het kan niet weerleggen dat de gehanteerde waarden doorgaans een ambigue oorsprong hebben.

14 Zie het artikel *The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts* van Matthew T. Evans (2003: 33).

15 Zie voor de Brugse Magdalenakerk ook noot 138 van hoofdstuk 2.

16 In het totaal zijn er in 2009 en 2010 elf parochiekerken geklasseerd als monument. Recentere klasseringen van parochiekerken zijn (nog) niet opgenomen in de databank van het beschermd erfgoed (<http://onroerenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14603>).

17 Het *Ministerieel besluit houdende bescherming als monument van de Sint-Norbertuskerk te Antwerpen* is te vinden via de volgende url: <http://onroerenderfgoed.ruimteerfgoed.be/portals/116/DBBeschermdErfgoed/Besluiten/doc4561.PDF>

Als de Antwerpse Sint-Norbertus inderdaad over een breed maatschappelijk draagvlak beschikt, dan is de bescherming ervan een extra garantie voor het voortbestaan van het gebouw zelf en het gemeenschapsleven errond. Een eventuele andere invulling voor de Sint-Norbertus is (voorlopig) niet aan de orde, waardoor de status van geklasseerd monument geen directe implicaties heeft voor het huidige gebruik van het gebouw.

Het is niet de handeling van het beschermen *an sich* die theoretische leemtes vertoont, het zijn de *gevolgen* van de bescherming die wijzen op de soms arbitraire *argumentatie* voor bescherming. Die gevolgen worden duidelijk als een geklasseerd gebouw in aanraking komt met het fenomeen herbestemming. Herbestemming van kerken is sinds de studie *Omtrent Kerkelijke Cultureel Erfgoed* (De Fleurquin, De Maeyer et al. 1999) maar vooral sinds de conceptnota *Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk* (Bourgeois 2011) een onderwerp in Vlaanderen. Het *Monumenten & Landschappencabier* nummer 17 (2009) bracht voorbeelden samen van herbestemmingsprojecten binnen het domein van het kerkelijk erfgoed¹⁸. De status quaestionis van dit onderzoek geeft bovendien aan dat er nog (vele) projecten zullen volgen; herbestemming van religieus erfgoed is een actueel item.

Stel nu dat een kerkgebouw geklasseerd is op basis van historische, artistieke en sociaal-culturele waarden. Een dergelijk gebouw kan een nieuwe bestemming krijgen: minister Bourgeois (2011), verantwoordelijk voor het onroerend erfgoed, promoot het in de recente nota, naast andere opties zoals nevenbestemming. In principe is het mogelijk om een volledig omkeerbare architecturale ingreep te doen die niet raakt aan het oorspronkelijke weefsel van de kerk. De intrinsieke waarden van een geklasseerd kerkgebouw zijn beschermd en de overheid die herbestemming promoot, gaat ervan uit dat het mogelijk is dat een herbestemming niet raakt aan de intrinsieke kern van het gebouw in kwestie. De intrinsieke erfgoedwaarden blijven ook met het verschijnen van het item ‘herbestemming en nevenbestemming van parochiekerken’ (Bourgeois 2011) onaantastbaar. In de praktijk echter bestaat het risico dat, in het geval van een herbestemming, de sociaal-culturele waarde onderaan de hiërarchie van de waarden terechtkomt, onder de historische en de artistieke waarde. Een commerciële herbestemming van een geklasseerde parochiekerk bijvoorbeeld—de nota van Bourgeois sluit dat niet uit—zal wellicht (deels) breken met de maatschappelijke impact die uitgaat van het gebouw. In dat geval verdwijnt het effect van de sociaal-culturele waarden; de sociaal-culturele waarde, geformuleerd zoals in het geval van de Antwerpse Sint-Norbertuskerk, is dan een maat voor niets. Het discours blijft gedomineerd door de *intrinsieke* waarden—in de letterlijke betekenis van dat woord. De sociaal-culturele waarde is niet meer dan een extra toevoeging zonder (gegarandeerde) praktische gevolgen.

Hoewel herbestemming kan betekenen dat het volledige gebouw blijft staan, eventueel aangevuld met een nieuwe en omkeerbare interne constructie, kan er sprake zijn van een *maatschappelijke* breuk met het verleden, de formulering van de sociaal-culturele waarde ten spijt¹⁹.

18 De publicatie *In ander licht* (2009), nummer 17 van het *M&L cabier*, laat aan de hand van praktijkvoorbeelden zien dat het herbestemmen van geklasseerd religieus erfgoed kan en ook gebeurt (De Houwer 2009c).

19 Zo wordt de boekenwinkel in de Maastrichtse Dominicanenkerk doorgaans gezien als een gepaste ingreep, terwijl het duidelijk om een (louter) commercieel gebruik gaat. Enkelingen hebben wel moeite met het grand-cafégedeelte in het koor. De ingreep haalde de internationale architectuurpers, onder meer het Italiaanse magazine *Casabella* (Dubois 2009).

Dat lijkt te bevestigen wat Laurajane Smith (2006: 88) oppert, namelijk dat het geïnstitutionaliseerde monumenten- en erfgoedbeleid in wezen enkel rekening houdt met *materiële* aspecten²⁰. Het doorredeneren van een voorbeeld waarin de maatschappelijke betekenis schijnbaar een rol speelt, zoals dat het geval is met de Antwerpse Sint-Norbertus, leidt als snel tot een confrontatie met de grenzen van de huidige aanpak.

Het Vlaamse monumentenbeleid laat amper ingrepen in het materiële weefsel van geklasseerde kerken toe; zelfs roerend goed dat onroerend is door bestemming moet onaangetast blijven. De motivatie daarvoor zijn de intrinsieke erfgoedwaarden. Maar daarnaast is het wel mogelijk om radicaal te breken met de sociaal-culturele aspecten van het oorspronkelijke kerkgebouw, met de plaats die het bekleedt in het dagelijkse leven, en dat terwijl immateriële erfgoedwaarden zoals de sociaal-culturele waarde juist meer en meer deel uitmaken van het discours. De sociaal-culturele waarde komt in de hiërarchie van de waarden lager te staan dan de ‘echte’ intrinsieke waarden zoals de historische en de artistieke, ook al wordt de sociaal-culturele waarde in een ministerieel besluit eveneens als ‘intrinsieke waarde’ opgenomen.

Het huidige discours, inclusief de nieuwe aandacht voor herbestemming en nevenbestemming, is niet geschikt om daadwerkelijk rekening te houden met het sociaal-culturele aspect van de parochiekerken. Het sociaal-culturele aspect blijft steken in een waardendiscours, met alle connotaties en praktische gevolgen van dien. Vanuit zijn eigen dynamiek is het sociaal-culturele niet te vatten in het conceptuele framework van ‘de waarde’. Kortom, de monumentenzorg introduceert wel ‘sociaal-culturele’ waarden, maar die hebben geen invloed op het bestaande hoofddiscours.

Het loont daarom de moeite om het begrip ‘waarde’ verder te onderzoeken vooraleer over te gaan naar het opstellen van een aanpak voor de kerken die niet radicaal breekt met het verleden en die naast op de intrinsieke ook op de maatschappelijke, culturele en religieuze aspecten voortbouwt, eerder dan enkel op de intrinsieke aspecten waaraan enkel een sociale of culturele verklaring is toegevoegd²¹.

3.1.1.1. Een nieuw begrip van ‘waarden’

De Franse filosoof en socioloog Bruno Latour heeft in zijn uitgebreide oeuvre diverse maatschappelijke fenomenen zoals wetenschap (Latour 1987; 1993; 1999a), technologie (Latour 1996b), politiek (Latour 2004; 2007) en kunst (Latour 2010b) behandeld, telkens op een erg genuanceerde wijze en met veel aandacht voor de complexiteit van die fenomenen. De status quaestionis en de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk hebben aangetoond dat het debat over de parochiekerken een dergelijke nuance en aandacht voor complexiteit ontbeert, wat veelal leidt tot een clichématige aanpak van het kerkenprobleem. Vooraleer de tekst in sectie 3.1.3 dieper ingaat op het denken van de Franse filosoof en socioloog, beschrijven de volgende paragrafen, als aanvulling op de discussie over waarden, Latours kijk op waarden én feiten.

20 “[The] AHD [...] draws our attention continually to the tangible and material fabric of heritage places”, zegt Smith (2006: 88). ‘AHD’ staat voor ‘authorized heritage discourse’.

21 Een mogelijkheid waar dit proefschrift verder niet op ingaat om immateriële aspecten te benadrukken is die van de ‘praktijken’. Volgens Paul Connerton (1989) ‘herinneren’ samenlevingen voorname-lijk via het herhalen (en dus inoefenen) van praktijken zoals rituelen.

In het boek *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy* stelt Latour (2004) een nieuwe constitutie, een nieuwe politieke ecologie op ter vervanging van het onderscheid tussen feiten en waarden (of het onderscheid tussen de Wetenschap met hoofdletter ‘w’ en de sociale en politieke wetenschappen). Het harde onderscheid tussen feiten en waarden is voor Latour een kenmerk van de moderne constitutie, net zoals het onderscheid tussen dingen (objecten) en mensen (subjecten). De urgentie om een nieuwe, niet-moderne constitutie op te stellen speelde al in Latours (1993) oudere *We have never been modern*²².

De belangrijkste kanttekening die de Franse denker maakt bij het gebruik van het begrip ‘feit’, is dat het feit maskeert wat voorafgaat; het werk in het laboratorium, de gehanteerde instrumenten, de ruwe onderzoeksdata, kortom het hele netwerk dat aan de oorsprong ligt van het feit, maakt geen deel uit van het feit zelf (ibid.: 95). Nochtans heeft de sociologie van de wetenschap precies in het beschrijven van die netwerken al een zekere traditie opgebouwd²³. Een feit of ‘matter of fact’ zou volgens Latour beter bekeken worden als een ‘matter of concern’. Een ‘matter of concern’ is volgens hem (ibid.: 244)²⁴:

An expression invented to contrast with matter of fact and to recall that ecological crises have no bearings on a type of beings (for example, nature or ecosystems) but on the way all beings are manufactured: the unexpected consequences as well as the modes of production and the manufacturers remain tied to matters of fact, whereas they appear to be detached from objects* properly speaking.

Feiten, wanneer strikt onderscheiden van waarden in wat Latour de moderne constitutie noemt, verbergen bovendien de achterliggende theorieën en paradigma’s die leiden tot de ontdekking van het feit (ibid.: 96). Feiten zijn wel ergens op gebaseerd, maar op *wat* lijkt niet uit te maken.

Waarden, in de moderne constitutie, laten zich kenmerken door de vraag “What ought to be?” (ibid.: 97), waar dat bij feiten “What is?” is. Moralisten zoeken volgens Latour legitimiteit in universele “foundations” (ibid.: 98) en evenmin als de wetenschappers in ‘matters of concern’. Waarden steunen op onbevroegde universele claims. Daarenboven worden waarden gebruikt om feiten te ondersteunen en vice versa—hoe strikter de scheidslijn tussen ‘Wetenschap’ en de sociale en politieke wetenschappen, hoe meer ze elkaar helpen—maar de wetenschappers en moralisten in kwestie ontkennen dat (ibid.: 99). Dat leidt in de praktijk tot algehele verwarring. Volgens Latour blijft het echter belangrijk om onderscheid te kunnen maken tussen “What is desirable?” en “What is possible?” (ibid.: 99). Daarom is er voor hem nood aan een nieuwe, niet-moderne constitutie die de voordelen van de oude meeneemt en versterkt. Een a priori onderscheid tussen waarden en feiten is daarin voor de Franse socioloog-filosoof niet accuraat en niet langer bruikbaar. Als Latour onderscheiden of categorieën hanteert, dan zijn die gebaseerd op ‘performatieve definities’; ze ontstaan achteraf en niet op voorhand, zoals dat bij Latour ook geldt voor het onderscheiden van “What is desirable?” en “What is possible?”. Die laatste

22 Meer werk van Latour wordt besproken in de volgende secties.

23 Zie bijvoorbeeld Latours *Science in Action* uit 1987, dat in 1988 ook in het Nederlands verscheen.

24 De asterisk in het citaat verwijst naar een ander lemma (‘object’) uit het glossarium achterin *Politics of Nature* (Latour 2004: 237-250) waaruit dit citaat is overgenomen.

scheiding heeft een pragmatisch karakter en is erop gericht te voorkomen dat er een kortsluiting ontstaat tussen de verschillende stappen van de nieuwe, niet-moderne constitutie die Latour (2004: 114-115) uitwerkt.

Op basis van zijn kritiek op de moderne constitutie die steunt op een a priori onderscheid tussen feiten en waarden en op universele claims, stelt Latour (2004) een politieke theorie, of beter, een issue-gerelateerde politieke ecologie op. Rond bestaande maatschappelijke issues dienen zich voortdurend nieuwe elementen aan, aldus Latour, en er is nood aan een procedure om uit te maken of zij tot hetzelfde collectief als andere, al langer gekende elementen kunnen behoren²⁵. Kunnen stamcellen als nieuwe entiteiten ‘samenleven’ met het behandelen van Alzheimer? Om dat soort problemen aan te pakken stelt Latour in *Politics of Nature* een (metaforisch) parlement op met vier belangrijke kamers (Latour 2004: 109)²⁶, ter vervanging van de moderne feiten- en waardenconstitutie. Latours twee eerste kamers beantwoorden de vraag ‘met hoeveel zijn we?’; de derde en de vierde kamer beantwoorden de vraag ‘kunnen we samenleven?’. Om die kamers in te vullen met een gepaste procedure demonteert Latour op minutieuze wijze de begrippen ‘feit’ en ‘waarde’. De positieve werking van die begrippen en van de scheiding ertussen herassembleert hij tot een huis met vier kamers (perplexiteit, consultatie, hiërarchie en institutionalisering) ter vervanging van het oude huis met twee kamers (natuur of de ‘dingen’ en de feiten, en maatschappij of de mensen met hun waarden) (Latour 2004: 37). ‘Perplexiteit’, de eerste fase, staat voor het niet artificieel verminderen van het *aantal* nieuwe entiteiten; ‘consultatie’, als tweede fase, staat voor het garanderen dat iedere entiteit *volledig* ‘gehoord’ wordt (Latour 2004: 109). Perplexiteit en consultatie hebben een belangrijke ethische ondertoon met betrekking tot het vormen van een collectief. De derde fase, ‘hiërarchie’, staat voor het nagaan of de nieuwe entiteiten compatibel zijn met diegene die al deel uitmaken van het collectief (die dus al geïnstitutionaliseerd zijn) en ‘institutionaliseren’, de vierde fase, staat voor het niet meer in vraag stellen van de legitimiteit van de identiteiten eens zij deel uitmaken van het collectief (ibid.). De vier nieuwe kamers zijn te begrijpen als de vier belangrijkste fases in Latours politieke ecologie; het zijn obligatoire passagepunten waar elke nieuwe entiteit door moet. Latour houdt de vier kamers apart, juist om te garanderen dat telkens de volledige sequentie doorlopen wordt.

Latours lezing van de moderne constitutie vertoont heel wat gelijkenissen met hoe de monumentenzorg het begrip ‘waarde’ hanteert. Het auteurschap ontbreekt grotendeels: ‘waarden’ duiken plots op in een *ministerieel besluit houdende bescherming als monument*, maar waar ze vandaan komen en vooral *hoe* ze tot stand komen wordt allerm minst duidelijk. De preambule van artikel 2, met de verwijzing naar intrinsieke waarden, geeft aan dat er een algemene consensus heerst, waardoor een beschrijving van *hoe* het besluit tot stand is gekomen er volgens de auteurs ervan niet toe doet. De Vlaamse overheid maakt dus universele claims. Daarenboven behoren de waar-

25 De inzet hier verschilt van Latour stelling dat issues uit zichzelf protocols ‘voorstellen’ om ermee om te gaan (Latour 2007). In *Politics of Nature* (Latour 2004) draait het om de progressieve samenstelling van het collectief als een voortdurend werk.

26 In de Actor-Network Theory, waarvan Latour een grondlegger is, komen meerdere van dergelijke viertallen voor. Callon (1986) beschrijft een proces van problematiseren, interesseren, ‘enrollment’, en mobiliseren dat wetenschappers (onwetend) hanteren om grip te krijgen op een complexe situatie en om een netwerk uit te bouwen.

den bij goedkeuring van het besluit—dat bindend is—tot de wereld van “what is”, tot de wereld van de feiten²⁷.

Een alternatieve benadering of een aanvulling op de bestaande praktijk kan aan legitimiteit winnen door te expliciteren waar de beslissingen vandaan komen en hoe ze tot stand komen. Kerkgebouwen zijn daarom beter te benaderen als ‘matters of concern’ dan als ‘matters of fact’. Door de huidige universele benadering gaan de betrokken actoren bovendien voorbij aan wat kerkgebouwen vandaag betekenen en *doen*; de bestaande aanpak reduceert kerkgebouwen tot enkele generische waarden.

3.1.1.2. De waarde van de Schulense Sint-Jan de Doperkerk

Hoe is de *waarde* van een parochiekerk zoals die van Schulen te vatten? Om een beter inzicht te krijgen in de vereisten voor een aanpak die niet steunt op universele claims en vaste historische en hermeneutische kaders, loont het de moeite om de werkelijke betekenis en de werking van de Sint-Jan de Doperkerk van naderbij te bekijken.

De parochiekerk van Schulen is geen geklasseerd gebouw; er zijn (nog) geen officiële waarden aan toegekend. De parochiekerk is wel beschreven in de inventaris van het bouwkundig erfgoed die in boekvorm en online te raadplegen is. Dat neemt niet weg dat de Schulense parochiekerk, zoals vele andere parochiekerken, over een grote hoeveelheid betekenissen beschikt. Het is een plek waar emoties en herinneringen aan verbonden zijn, bijvoorbeeld door de vele doopsels, huwelijken en uitvaartplechtigheden die er doorgingen; het is een stille ruimte geschikt voor contemplatie en devotie; het is een sacrale ruimte—in de dagdagelijkse betekenis van het woord, met een kerkelijke connotatie—maar tegelijkertijd een architecturale ruimte die door haar omvang en monumentaliteit veel potenties heeft. De Sint-Jan de Doperkerk is verbonden met de traditie via de vieringen en sacramenten die er plaatsvinden; de kerk is daardoor, maar ook via haar als kerk herkenbare vorm, een symbool van de lokale verankering van de eeuwenoude christelijke geloofstraditie. Bij ingrijpende gebeurtenissen in Schulen is het kerkgebouw de meest voor de hand liggende plaats om een viering op te dragen of om een gebeurtenis te herdenken²⁸. Voor de vele vrijwilligers in het Schulense verenigingsleven is het kerkgebouw een ankerpunt—zoals ook de Antwerpse Sint-Norbertuskerk aanspraak maakt op die rol in het verenigingsleven. Het kerkgebouw verleent een vorm van identiteit; het is en blijft een centrum van een gemeenschap, hoe diffuus ook. Architectuurhistorisch is de Schulense kerk niet heel bijzonder, maar voor de Schulenaren is ze uniek; hetzelfde geldt voor enkele gekoesterde kunstvoorwerpen die blijk geven van lokaal vakmanschap. Voor niet-Schulenaren (maar evengoed voor de inwoners van Schulen) ten slotte, is de parochiekerk een oriëntatiepunt: wandelaars die van ver buiten Schulen komen,

27 Rudi Laermans en Pascal Gielen (2005b: 129) stellen in *Cultureel Goed. Over het (nieuwe) erfgoedregiem* het bestaansrecht van de Vlaamse monumentenzorg in vraag. Volgens hen heeft de Vlaamse monumentenzorg, die een geregionaliseerde versie van de Belgische monumentenzorg is, alle voeling met haar oorspronkelijke doel verloren. Dat oorspronkelijke doel was uitgesproken Belgisch-nationalistisch, naar analogie met de Franse monumentenzorg na de revolutie van 1789. Daardoor is de monumentenzorg volgens Laermans en Gielen een autonome praktijk die er vooral op gericht is zichzelf in stand te houden.

In zijn boek *Architecture Depends* (2009: 156) citeert Jeremy Till Zygmunt Bauman: “expertise creates and enhances the need of itself”.

28 Een analoog voorbeeld is de druk bijgewoonde herdenking voor de slachtoffers van de Pukkelpopstroom van augustus 2011 in de kerk van Kiewit bij Hasselt, net tegenover het festivalterrein.

spreken af aan de kerk om het nabijgelegen natuurgebied *Schulens Broek* te bezoeken.

Een kerkgebouw zoals de Schulense Sint-Jan de Doperkerk betekent te veel en brengt te veel teweeg om beslissingen op arbitraire wijze te nemen. Als aanvulling op het bestaande discours met de kentheoretische zwaktes is er nood aan een op onderzoek gebaseerde aanpak die verder kijkt dan de huidige aanpak van intrinsieke erfgoedwaarden die in wezen steunen op universele claims. Is het mogelijk om een nieuw onderzoekskader uit werken dat (1) de complexe betekenis van kerkgebouwen mee in overweging neemt, ook in de sociaal-culturele sfeer, en dat (2) gebaseerd is op een democratisch proces dat zijn legitimiteit niet zoekt *buiten* het kerkgebouw, maar juist binnen een nieuwe, brede definitie ervan?

3.1.2. Hedendaagse architectuur in de praktijk en het onderzoek

Het nieuwe onderzoekskader in relatie tot het kerkgebouw situeert zich eerst en vooral binnen het actuele architectuurdiscours waarin de elementen theorie en praktijk verbonden zijn en waarin architectuur zich verhoudt tot een complexe ruimtelijke en maatschappelijke context. Latours begrip van ‘matter of concern’ is een zinvolle insteek om dat vervolgens uit te diepen. Naar aanleiding van de kritiek van het systeem van de waarden, dringt zich eerst de vraag op of er binnen het domein van de architectuur aanknopingspunten te vinden zijn om gebouwen te zien als complexe ‘matters of concern’. Als dat zo is, dan is het mogelijk om te achterhalen wat de parochiekerken werkelijk betekenen, wat zij *doen* en *waarom* zij dat doen, en dat zonder gebruik te maken van theorieën die terugvallen op a priori’s. Die bevindingen zijn vervolgens zinvol in te zetten in functie van een protocol om het kerkenprobleem te behandelen.

Gedurende een lange periode verklaarden theoretici architectuur vanuit maatschappelijke processen—zij gingen er dus van uit dat zoiets überhaupt kan. Andere theoretici begrepen architectuur als een autonoom iets, los van alle maatschappelijke aspecten. Een voorbeeld van architectuur verklaard van buitenaf is Sigfried Giedions ([1941] 1965) *Space, Time and Architecture*. Giedion plaatst de architectuur, met name het modernisme, in de tijd en verklaart het modernisme als het hoogtepunt van de geschiedenis, voorbereid door de renaissance en de barok. Architectuur is voor Giedion een product van de Zeitgeist. In Aldo Rossi’s ([1966] 2002) *Architectuur van de stad* wordt architectuur begrepen als autonoom. Architectuur staat bij Rossi los van *functie*. Hij zet zich af tegen het moderne functionalisme, want dat is bezoedeld geraakt door zich aan ideologieën te hechten, en introduceert de autonomie van de vorm. Voor de Italiaanse architect betekent dat dat een veranderend gebruik van gebouwen zonder meer mogelijk is. Tegelijkertijd herwaardeert Rossi (ibid.) de traditionele stad of *het bestaande*, maar wel via de filter van de typologie en de analogie: *Architectuur van de stad* is een pleidooi voor de analoge stad, de stad opgebouwd uit artefacten die te vinden zijn in de stad zelf. Rossi’s boek heeft nog steeds een grote invloed op het architectuurdiscours, maar voor een grote groep architecten en theoretici staat hij bekend als de drijvende kracht achter een architectuur die autonoom is, zonder meer²⁹.

In het boek *Mapping Controversies in Architecture* (2012) bespreekt de sterk door Bruno Latour beïnvloede Albena Yaneva de kritische architectuur. Die is volgens haar (Yaneva 2012: 40)

29 Kritiek op de autonomie van architectuur en het architectuurdiscours is te vinden bij Doucet en Cupers (2009), bij Albena Yaneva (onder andere 2009c; 2012) en bij Jeremy Till (2009). Zie ook noot 8 van dit hoofdstuk.

gebaseerd op een *geloof* in context, met context begrepen als een statisch begrip van de samenleving of een eenzijdige kijk op de geschiedenis. Binnen de kritische architectuur zijn—of *waren* volgens Somol en Whiting (2007)—er verschillen tussen de Europese, eerder sociale en via de kritische theorie onderbouwde lijn, en de eerder esthetische Amerikaanse lijn. De kritische architectuur, met pleitbezorgers zoals Peter Eisenman, staat voor een nieuwe generatie architecten en theoretici symbool voor een buitensporig intellectualisme dat architectuur reduceert tot een hermetische praktijk. Via onder andere het tijdschrift *Oppositions* waren er sterke verbanden tussen Eisenman en Rossi—Eisenman stond in voor een inleiding op de Engelse vertaling van *Architectuur van de stad*, die door Eisenmans *Institute for Architecture and Urban Studies* in samenwerking met *Oppositions* werd uitgebracht.

Het hedendaagse architectuurdiscours zoekt minder naar legitimiteit via correspondenties met de Frankfurter Schule, de kritische sociologie van Pierre Bourdieu of de abstracte taal filosofie. Albená Yaneva (2012: 42) neemt het de kritische architectuur kwalijk dat zij haar theoretisch model van wat de samenleving (of de sociale context) inhoudt niet heeft geüpdatet. Alternatieve modellen, zoals die van John Dewey, Alfred North Whitehead, Gabriel Tarde, Gilles Deleuze, Bruno Latour en Peter Sloterdijk zijn volgens haar te weinig onderzocht, wat zij vreemd vindt omdat “the very notion of society has been rethought many times” (ibid.). Yaneva (2012) schenkt echter weinig aandacht aan die hedendaagse theoretici en praktiserende architecten die zichzelf kritisch noemen en uitdrukkelijk wél een begrip van architectuur aanhangen dat gesitueerd is in een reële, veranderlijke maatschappelijke context. Zij haalt uit naar de kritische architectuur, maar laadt die kritiek nauwelijks op met architecturale voorbeelden (‘kritisch’ of niet) die juist wel steunen op de verbondenheid en afhankelijkheid die zij met Latour propageert.

Vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw komt er verandering in het architectuurdiscours. Teksten over architectuur spreken sindsdien van architectuur die openlijk pragmatisch en geëngageerd is. Onder invloed van nieuwe ontwikkelingen in de menswetenschappen meet de architectuur zich nieuwe theoretische kaders aan waarin engagement niet zomaar een afspiegeling is van het engagement van de modernisten; hedendaagse geëngageerde architecten delen het absolute geloof in sociale maakbaarheid van hun modernistische voorgangers niet³⁰.

In het hedendaagse architectuurdiscours zijn er minstens vier belangrijke stromingen aan het werk: nieuw engagement, nieuw pragmatisme, ‘starchitectuur’ en autonome architectuur. Het nieuw engagement in de architectuur uit zich via een veelheid aan bureaus, verspreid over zowat de hele wereld. Jeremy Till, samen met Nishat Awan en Tatjana Schneider, verzamelde er bijna 140 in de anthologie *Spatial Agency. Other Ways of Doing Architecture* (Awan, Schneider et al. 2011). De soms hermetische ‘kritische architectuur’ verschuift naar de achtergrond, en het is

30 Jeremy Tills (2009) *Architecture Depends* is een aanklacht tegen alle moderne en hedendaagse architectuur die steunt op universele claims. Till viseert de ideologische inslag van het (Europese) modernisme. Aldo Rossi bekritiseerde de claims van de modernisten al in 1966, in zijn *Architectuur van de stad* (Rossi [1966] 2002), maar dan via de weg van de autonomie en de typologie.

de ‘projective practice’ die, althans volgens enkele Amerikaanse critici, in de plaats komt³¹. Waar de kritische architectuur uitging van achterliggende theorieën, ontleend aan de dialectiek en de linguïstiek, daar keert de ‘projective practice’ zich juist af van theorieën van buitenaf. ‘Projective practice’ is een pragmatisme in de architectuur dat programma, context en constructie—uitgesproken architectuureigen elementen—samen denkt en laat uitmonden in verfrissende vormen. Het is voornamelijk een Amerikaanse stroming die zich afzet tegen de Amerikaanse, esthetische kritische architectuur. Architecten die de advocaten van de projective practice inroepen om hun discours vorm te geven, zijn onder andere Foreign Office Architects en het Office for Metropolitan Architecture (OMA)³². De hedendaagse ‘starchitects’ zijn vaak evengoed pragmatisch, meestal op een (nog) oppervlakkiger en meer economisch gestuurd niveau, maar met vormelijke oplossingen die even fris kunnen zijn. Daarnaast bestaat de autonome architectuur nog altijd: enkele van de wereldwijd (onder architecten) hoogst aangeschreven bureaus—onder andere de Belgen De Vylder Vinck en Taillieu en OFFICEKGDVS—verklaren openlijk niets te moeten weten van theorie die van buiten de strikt afgebakende architectuurpraktijk komt³³.

Om aan te tonen dat een dergelijke opdeling van de hedendaagse architectuur in de vier categorieën (engagement, *projective practice*, ‘starchitecture’ en autonome architectuur) op voorhand gedoemd is om te mislukken, volstaat het om te verwijzen naar hedendaagse bureaus

31 Somol en Whiting (2007) verwijzen naar het volgens hen verouderde paradigma van de ‘critical architecture’, met K. Michael Hays als een boegbeeld van die verouderde stroming: architecturale autonomie is voor Hays (die zich beroept op dialectiek) een absolute voorwaarde voor engagement. Daartegenover, en om te ontsnappen aan verstikkende dialectische en/of linguïstische theorieën, plaatsen Somol en Whiting (2007) de luchtige ‘projective practice’ die meer ‘relaxed’ en ‘easy’ is en ook ‘a project of delivering performance’.

32 Een paradigmatisch voorbeeld daarvan is de Yokohama International Port Terminal, ontworpen door Foreign Office Architects (FOA). Architect Alejandro Zaera-Polo (2007) van FOA bespreekt het hele ontwerpproces in zijn ‘wetenschappelijke autobiografie’—de titel van de tekst is een knipoog naar Aldo Rossi’s *Wetenschappelijke Biografie*.

33 Kazuyo Sejima, als directeur van de twaalfde architectuurbiënnale in Venetië (2010), nodigde architecten De Vylder Vinck Taillieu (advvt) uit om te participeren aan de hoofdtentoonstelling in de Arsenale. Ook het Belgische OFFICE Kersten Geers David Van Severen (OFFICEKGDVS) kreeg daarvoor een uitnodiging. OFFICE laat zich stevast inspireren door de autonome architectuur van onder andere Aldo Rossi en Oswald Mathias Ungers en door de ‘absolute’ architectuur van Pier Vittorio Aureli; de twee stichters van OFFICE waren partners van Aureli in het bureau DOGMA. OFFICE won in 2010 in Venetië een Zilveren Leeuw voor ‘Promising Young Participant’.

1 boek 2, het tweede boek in een reeks van drie, samengesteld door architecten De Vylder Vinck Taillieu naar aanleiding van de tentoonstelling *architecten de vylder vinck taillieu* in de Singel Internationale Kunstcampus in Antwerpen (22 september 2011 – 8 februari 2012) bevat teksten van onder andere Paul Vermeulen, Kersten Geers en Joachim Declerck over het werk van advvt. Vermeulen (2011) noemt de architecten ‘bricoleurs’ (eerder dan ingenieurs) omdat ze geen gebruik maken van “voorgevormde, abstracte kennis om de wereld naar een vooropgezet doel te veranderen”, maar omdat ze zoals bricoleurs “voorgevormde objecten” gebruiken en zich tijdens het werk afvragen wat ermee te doen.

uit Japan zoals SANAA en Atelier Bow-Wow³⁴. Zij combineren engagement met pragmatisme, niet zelden aan de hand van min of meer autonome vormen.

Zowel het nieuwe engagement als de *projective practice* en de hedendaagse Japanse architectuur wenden zich in belangrijke mate af van theoretische zoektochten naar betekenis *buiten* de architectuur en dus van de kritische architectuur. Architectuur is bij die nieuwe lichte van theoretici en architecten niet langer enkel het product van een theorie of de geschiedenis, maar krijgt zelf een performatief karakter: architectuur brengt iets teweeg in de directe ruimtelijke en maatschappelijke context. Toch lijkt het erop dat de diverse stromingen (of de critici ervan) de invulling van het woord ‘pragmatisme’ laten verschillen: als theoretici van het nieuwe engagement naar het pragmatisme verwijzen, dan verwijzen ze naar de filosofische en sterk maatschappelijke methode uit de Verenigde Staten. Het pragmatisme van de ‘projective practice’ en de ‘starchitects’ is oppervlakkiger en herinnert meer aan wat Europeanen verstaan onder pragmatisme, namelijk opportunisme en zakelijkheid. Zich *niet* laten beïnvloeden door theorieën van buitenaf volstaat dus niet om een architectuur te theoretiseren die geëngageerd is.

Het onderzoekskader dat dit hoofdstuk uitwerkt, zal zich voor het architecturale luik voornamelijk (maar niet uitsluitend) richten op het nieuwe engagement in de architectuur. Die stroming vertoont theoretische overeenkomsten met de hedendaagse sociologie en het werk van Bruno Latour. Een van de belangrijkste hedendaagse advocaten ervan is de Engelsman Jeremy Till.

3.1.2.1. Jeremy Till: spatial agency en sense-making

In zijn boek *Architecture Depends* verdedigt de Engelse architect en theoreticus Jeremy Till (2009) een architectuur van contingentie, onzekerheid en afhankelijkheid. Dat de architectuurpraktijk afhankelijk van andere dingen is de kern van Tills betoog tegen de architectuurcultuur van de autonomie, een cultuur van het enkel naar zichzelf verwijzen, hoofdzakelijk esthetisch en los van de samenleving. Gevaar kan volgens de criticus evenzeer schuilen in het letterlijk willen toepassen van theorieën van buiten de architectuur (ibid.: 21). Een gebouw is volgens Till—met een term die Latour ook bezigt—nooit een ‘black box’ (ibid.: 8)³⁵. Architectuur onderhoudt steeds een relatie met wat buiten haarzelf ligt, zonder daarom een afspiegeling te willen zijn van bijvoorbeeld een linguïstische theorie.

34 Oud-SANAA-medewerker Florian Idenburg (2010) beschrijft in de bijdrage *Relations* aan het door hem geredigeerde *The sanaa Studios 2006-2008* welke rol ‘events’, ‘open-endedness’, gebruikers en publieken spelen in het werk van SANAA (Sejima And Nishizawa Architectural Associates).

Atelier Bow-Wow staat bekend om hun pragmatische aanpak. Met het begrip ‘behaviorology’ beschrijven zij de relaties tussen het gedrag van mensen, het gedrag van de natuurlijke elementen en het gedrag van gebouwen in hun ruimere omgeving. Gebouwen geven in eerste instantie onderdak aan menselijke activiteiten (en menselijke gedrag), daarnaast spelen ze door hun vorm in op de natuurlijke elementen (onder andere de stand van de zon en weersomstandigheden), op impulsen uit de omgeving (van naburige gebouwen) en op stedenbouwkundige randvoorwaarden (Atelier Bow-Wow, Tsukamoto et al. 2010: 8).

35 Het begrip ‘black box’ wordt verder in de tekst toegelicht met het werk van Latour. Een black box is een complexe technologie of een complexe operatie waarvan zij die de ‘black box’ bespreken enkel de input en de output aanhalen, en dus niet de eigenlijke werking en de herkomst van die werking. Het begrip ‘black box’ wijst op een maskeren van het exacte *hoe* en *waarom*. Het woord ‘black box’ wordt in de literatuur gebruikt voor zowel dingen als theorieën waarvan de werking niet in vraag gesteld wordt.

Om architectuur te kunnen begrijpen als een dynamisch en afhankelijk proces, is het volgens de Engelse criticus van groot belang om *tijd*—en niet ruimte—als de primaire context te zien waarin architectuur beoefend wordt (ibid.: 95). Het begrip van tijd is daarbij niet dat van de simpele pijl die van het verleden via het heden naar de toekomst wijst, maar dat van de ‘everyday time’. In plaats van de rationele vooruitgangstijd of de eenzijdige blik op het verleden te cultiveren, stelt Till een ‘dikke’ definitie van tijd op. Die definitie kan niet alleen verschillende patronen zoals onmiddellijkheid, korte termijn, lange termijn (ibid.: 93), cyclische, persoonlijke en gedeelde tijd (ibid.: 94) omvatten, maar ook rituele herhaling, geheugenwerk (ibid.: 96), menselijke ervaring en menselijke hoop. Toegepast op het ‘leven van gebouwen’ betekent ‘dikke tijd’ het aanvaarden van entropie, van verandering en van *gebruik*. Thick time’ is voor Till een “expanded present” (ibid.: 95), want bij uitstek in het heden zijn die verschillende ritmes en richtingen van tijd te ontwaren. Via de aandacht die de theoreticus schenkt aan het begrip ‘hoop’ blijft er steeds ruimte voor potentiële nieuwe ‘events’ (ibid.) en voor kritische interventies.

Tills ‘thick time’ herinnert aan dat wat volgens Clifford Geertz de etnograaf doet, namelijk het opstellen van ‘thick descriptions’ (Geertz 1973: 10):

What the ethnographer is in fact faced with—except when (as, of course, he must do) he is pursuing the more automatized routines of data collection—is a multiplicity of complex conceptual structures, many of them superimposed upon or knotted into one another, which are at once strange, irregular, and inexplicit, and which he must contrive somehow first to grasp and then to render.

Een etnografische beschrijving of een ‘thick description’ is volgens Geertz (1973) gelaagd, verweven, dens en contextueel—dat zijn ook de basiskarakteristieken van een Latouriaanse beschrijving van een ‘matter of concern’. Tills tijdsbegrip (in de architectuur) is even meervoudig, complex en concreet; het is ook veranderlijk. Temporele stabiliteit is volgens hem (Till 2009: 95) een mythe, net zoals architecturale perfectie (ibid.: 99). Het gebruik van een gebouw alleen al—gebruik of ‘occupation’ is onvoorspelbaar—is een aanslag op een dergelijke vermeende stabiliteit. Het accepteren van ‘thick time’ en van contingentie hoeft daarom volgens Till niet automatisch te leiden tot een relativistisch begrip van architectuur: architectuur dient nog altijd een doel, maar hoe dat doel *werkt* is onzeker.

Wat Till voorstelt, is een contextueel of een situationeel en niet een generisch begrip van architectuur of ruimtelijke praktijk. Onder invloed van drie auteurs die hij hoog in het vaandel draagt, namelijk Henri Lefebvre, Zygmunt Bauman en Bruno Latour, begrijpt Till architectuur als fenomenologisch én politiek—fenomenologisch omdat architectuur gepaard gaat met dagelijkse menselijke ervaringen, en politiek omdat gebouwen eerder dan object te zijn een vorm van ‘agency’ in zich dragen. Zonder te vervallen in een naïef optimisme of in een correspondentie met de ene of de andere ideologie, herformuleert Till het toekomstgerichte aspect van architectuur als volgt (ibid.: 193):

Hope is not discovered in the clouds of ideals that are blown away by the slightest breeze; hope is founded in the interstices of the given, and since it has a tough start in life, this hope is a survivor.

De bestaande situatie, begrepen als complex en ‘messy’, bevat dus aanknopingspunten om het beter te doen. Verder heeft Till het over “establishing small-scale, fragmentary versions of the future” (ibid.). Daarmee positioneert hij zich tussen enerzijds een ideologische blik en anderzijds een marktgerichte realiteit die vanuit haar eigen logica de component van het engagement telkens oplost. Engagement in de architectuur kán, maar eerder dan ideologisch (en corresponderend met de ene of de andere a priori theorie) is engagement het resultaat van een zorgvuldig omgaan met wat al gegeven is.

In het in 2011 verschenen boek *Spatial Agency. Other Ways of Doing Architecture* diept Jeremy Till samen met Nishat Awan en Tatjana Schneider (Awan, Schneider et al. 2011) het engagementsbegrip verder uit. In de lijn van *Architecture Depends* introduceren de auteurs ‘spatial agency’ als een paradigma dat grondig verschilt van de dominante architectuurcultuur.

A [...] definition in relation to spatial agency is that the agent is one who effects change through the *empowerment* of others, allowing them to engage in their spatial environments in ways previously unknown or unavailable to them, opening up new freedoms and potentials as a result of reconfigured social space (Awan, Schneider et al. 2011: 32) [klemtoon van de auteurs].

De dominante architectuurcultuur daarentegen ziet volgens Awan, Schneider en Till gebouwen als statische objecten; enkel het visuele en het technische lijken er toe te doen:

Hence the dominance of aesthetics, style, form and technique in the usual discussion of architecture, and with this the suppression of the more volatile aspects of buildings: the processes of their production, their occupation, their temporality, and their relations to society and nature (ibid.: 27).

Een praktijk die zich beperkt tot architectuur als een uitdrukking van vooruitgang en efficiëntie, aan de hand van vlot ‘verkoopbare’ iconische vormen vinden de auteurs schamel (ibid.: 28). Omdat de dominante architectuurcultuur voorbijgaat aan zoveel dingen die volgens Till et al. wel degelijk tot de architectuurpraktijk behoren, nemen anderen die rollen waarvoor de architect eigenlijk beter geschikt is zonder verpinken over. De auteurs hebben het (onrechtstreeks) over marktpartijen: de ‘producers of space’—Till et al. spreken hier de taal van Henri Lefebvre—die niet noodzakelijk architect zijn en die opereren in verstrengelende sociale, globale, ecologische en virtuele netwerken (ibid.: 30). Architecten zouden hun rol als ‘spatial agent’ serieus moeten nemen, aldus Awan, Till en Schneider, ook in een dergelijk complex werkveld.

Jeremy Till (2009: 151) verkiest als rol voor de architect die van ‘sense-maker’; hij theoretiseert daarmee een beweging naar een ethische positie van burgerschap en verbeelding. Tegelijkertijd verkondigt hij het einde van de architect als ‘expert problem-solver’. In de tekst *The negotiation of hope* (Till 2005: 34), geschreven voor de bundel *Architecture and Participation* (Blundell Jones, Petrescu et al. [red.] 2005) gaat hij dieper in op de architect als ‘sense-maker’:

Where problem-solving, predicated as it is on positivist thinking, tends to either abstract or exclude the social and the political, sense-making inevitably engages with them, and in so doing, accords with a model of participation in which social and political issues are brought

to the fore and then negotiated through spatial discussions.

‘Sense-making’ houdt verband met kennis van binnenuit, met gesitueerde kennis. Till (2005) werkt het begrip uit in een tekst die expliciet over participatie gaat en incorporeert dat argument later in het boek *Architecture Depends* (Till 2009). In de tekst over participatie beklemtoont de auteur het belang van conversaties: gesprekken met participanten maken van de architect zelf een geëngageerde participant. Gesprekken anticiperen op de toekomst in termen van tijd en occupatie in plaats van in louter ruimtelijke termen; gesprekken operationaliseren sociale verbanden, ze leiden tot onverwachte gevolgen (Till 2005: 35). Door het toepassen van rationele logica alleen, aldus Till, zijn dergelijke resultaten ondenkbaar³⁶.

3.1.2.2. Een hybride begrip van architectuur

Jeremy Till draagt bij aan een debat over architectuur dat verder reikt dan de gebouwen zelf; architectuur staat volgens hem nooit op zich. De begrippen ‘spatial agency’ en ‘sense-making’ ondersteunen een brede ruimtelijke praktijk die in te zetten is om complexe ruimtelijke problemen aan te pakken. Zowel het probleem als de oplossing is bij Till maatschappelijk verankerd. Uitgesproken maatschappelijke denkbeelden over architectuur—of, breder opgevat, over ‘spatial practice’—zijn te vinden bij auteurs als Isabelle Doucet en Kenny Cupers (2009) en Markus Miessen (2011). Het begrip ‘matters of concern’ dat Bruno Latour hanteert in zijn *Politics of Nature*—en dat hij ook bespreekt in andere werken—duikt geregeld op in hedendaagse, maatschappelijk geïnspireerde teksten over architectuur(onderzoek)³⁷. Jeremy Till zelf wordt vaak geciteerd.

Bryan Lawsons (2005) ontwerptheorie en de teksten over architectuuronderzoek van Jesper Simonsen en Jørgen Ole Bærenholdt ([red.] 2010) staan, net zoals het transdisciplinariteitsbegrip dat Doucet en Janssens ([red.] 2011) uitwerken, voor een wederzijdse versterking van het probleem (het descriptieve) en de oplossing (het prescriptieve) enerzijds en theorie en praktijk anderzijds. Theorie die rekening houdt met de praktijk, die in grote mate voortbouwt op wat de praktijk te bieden heeft, en die dus niet zomaar *opgelegd* wordt aan de praktijk, dat is—zoals blijkt uit de sectie over de erfgoedwaarden—waar het discours rond de Vlaamse parochiekerken nood aan heeft. De ontwerptheoretische teksten van Lawson en Simonsen et al. beschikken bovendien over een belangrijke maatschappelijke dimensie.

36 Het boek *Spatial Agency* (Awan, Schneider et al. 2011: 32) omschrijft de rol van de architect daarnaast als “expert citizen”: iemand die werkt met anderen, de “citizen-experts”.

37 Het begrip ‘matter of concern’ komt uitgebreid voor in verschillende teksten van Latour van rond 2005 (Latour 2005b; 2005c; 2005e).

Awan, Schneider en Till (2011: 33) spreken als volgt over gebouwen als ‘matters of concern’: “As matters of concern, they enter into socially embedded networks, in which the consequences of architecture are of much more significance than the objects of architecture”. De klemtoon ligt dus—heel pragmatistisch—op de *gevolgen* van architectuur. Ook Doucet en Janssens (2011: 10) verwijzen expliciet naar matters of concern.

3.1.2.2.a. *Van contextuele architectuur naar situationele ruimtelijke praktijk*

Een recent oeuvre in de ‘spatial practice’ is de zogenaamde participatietriologie (Miessen & Basar [red.] 2006; Miessen 2007 [red.]; Miessen 2011) van de Duitse architect en activist Markus Miessen. Net zoals architectuur dat is voor de auteurs van *Spatial Agency*, is ‘spatial practice’ voor Miessen een breed begrip, met sociale en politieke implicaties: in de ‘atlas van de spatial practice’ die hij met Shuman Basar (Miessen & Basar [red.] 2006) samenstelde, verwelkomt hij andere disciplines met open armen. Waar Till, Awan en Schneider zich beperken tot architecten, streeft Miessen een postdisciplinair handelen na. Wat Miessen juist verstaat onder ‘ruimtelijke praktijk’ en onder ‘participatie’ wordt het meest duidelijk in *The Nightmare of Participation* (Miessen 2011)³⁸. Hij ziet participatie als het inbreken in een bestaand systeem (ibid.: 53): de ‘spatial practitioner’ valt (ongevraagd) een situatie binnen en zorgt met zijn radicaal andere blik erop voor ongedachte voorstellen³⁹. Participatie wordt dan niet begrepen als samen zoeken naar een consensus, maar als een conflictueus proces dat nieuwe processen in beweging zet. “In order to participate in a given environment or situation, one needs to understand the forces of conflict that act upon that environment”, zegt Miessen (ibid.: 91-92). Daarop daagt de ‘inbreker’ de vastgeroeste gedachten van de aan de bewuste situatie gebonden actoren uit (ibid.: 183) met een combinatie van algemeen inzetbaar ruimtelijk denken en een specifieke onwetendheid over de situatie⁴⁰. Een contextueel begrip van *architectuur* maakt plaats voor een uitdrukkelijk situationeel begrip van *ruimtelijke praktijk* (ibid.: 171).

Miessens ‘ongevraagde participatie’ vertoont parallellen met de aanpak die in Scholen toegepast is: de conviviale hypothese was er een ‘indringer’—net zoals de onderzoeker zelf een ‘indringer’ was—die een proces op gang bracht. Miessen streeft uitdrukkelijk geen consensus na; hij is daarin sterk beïnvloed door de politiek filosoof Chantal Mouffe (zie Mouffe 2010). Hoofdstuk 6 diept het begrip ‘consensus’ verder uit.

3.1.2.2.b. *Een rol voor ‘leken’ via transdisciplinair onderzoek*

Minder uitgesproken artistiek, minder radicaal maar meer onderzoeksgericht is het werk van Isabelle Doucet en Nel Janssens over transdisciplinariteit in het ruimtegerelateerd onderzoek (Doucet & Janssens 2011). De drie belangrijkste eigenschappen van transdisciplinariteit zijn het verweven van theorie en praktijk, een ethische dimensie en het expliciet onderzoeksgericht zijn⁴¹. De ethische dimensie linken Doucet en Janssens voornamelijk aan het betrekken van leken. Drie

38 *Spatial Agency* (Awan, Schneider et al. 2011) bevat na de inleidende, eerder theoretische teksten een overzicht van 136 architecten(bureaus) die aan spatial agency doen.

39 De rol van de ‘spatial practitioner’ omschrijft Miessen (2011) als die van de ‘crossbench practitioner’, genoemd naar die leden van het Lagerhuis in Londen die niet tot een partij behoren maar die ‘van buitenaf’ participeren aan de politieke discussies. Een andere benaming van Miessen (2011: 103) is de ‘uninterested outsider’: “an ‘uncalled participant’ who is unaware of prerequisites and existing protocols”.

40 Miessen (2011: 183) spreekt over de ‘truïsmen’ van de actoren.

41 Om transdisciplinariteit te plaatsen ten opzichte van multidisciplinariteit en interdisciplinariteit biedt het artikel *Implementing Transdisciplinarity: Architecture and Urban Planning at Work* van Carole Després, Geneviève Vachon en Andrée Fortin (2011) belangrijke input: “In multidisciplinary research, each discipline works in a self-contained manner, while in interdisciplinary research an issue is approached from a range of disciplinary perspectives integrated to provide a systematic outcome”. Bij transdisciplinair onderzoek zijn ook leken en beleidsmakers betrokken en het onderzoek vertrekt niet (noodzakelijk) van disciplinegebonden perspectieven.

groepen bouwen volgens het paradigma van Doucet en Janssens samen kennis op in een proces van ruimtegerelateerd onderzoek: (1) leken, (2) zij die zich bekommeren om de discipline en de theorie, meestal academici en (3) zij die het beroep uitoefenen in de praktijk. Transdisciplinair onderzoek is specifiek gericht op het aanpakken van complexe sociaalrelevante problemen. Inspiratie om transdisciplinariteit te theoretiseren zien de auteurs onder andere in het pragmatisme, het denken van Bruno Latour en in de ‘spatial agency’⁴².

Transdisciplinair onderzoek laat toe om via het betrekken van ‘leken’ de leemte van de democratische controle, aanwezig in de huidige omgang met parochiekerken, op te vullen. Hoofdstuk 6 van dit proefschrift, dat het kerkgebouw beschouwt als een *forum*, schetst een mogelijke werkwijze om dat te verwezenlijken.

3.1.2.2.c. De gelijktijdigheid van probleem en oplossing en de rol van de ontwerper

De hedendaagse ontwerptheorie bevat voor onderzoekers belangrijke aanwijzingen voor het verlaten van een strak onderscheid tussen theorie en praktijk. Net zoals Jeremy Till is ontwerptheoreticus Bryan Lawson (2005) kritisch voor het overgrote deel van de ontwerptheorie. Geen van beiden ziet heil in het opstellen van zogenaamd logisch-wetenschappelijk onderbouwde flowcharts die het ontwerpproces op voorhand verkavelen in deelaactiviteiten. Voor Lawson is ontwerpen het constant confronteren van enerzijds het analyseren van het probleem en anderzijds het synthetiseren van een oplossing, van enerzijds het descriptieve en anderzijds het prescriptieve (ibid.: 124). Toch stelt Lawson in zijn *How Designers Think* zelf een model op om problemen te analyseren⁴³. Daarin kan theorie bijvoorbeeld niet meer zijn dan een heel beperkte ‘primary generator’ van het ontwerpproces, omdat de architect maar een klein deel van de probleemdefinitie zelf kan bepalen (ibid.: 194)⁴⁴; de architect krijgt te maken met de eisen van verschillende partijen en met contextuele randvoorwaarden waardoor er weinig ruimte overblijft voor het eigenzinnig architect-zijn. Toch weigert Lawson om het ontwerpproces helemaal te demystifiëren, auteurschap blijft van belang⁴⁵.

De gebruiker krijgt in de theorie van Lawson een volwaardige rol, daarvoor hanteert Lawson (onder andere) het begrip ‘performance’. ‘Performance’ heeft bij Lawson een brede betekenis die voortkomt uit het beschrijven van het succes of falen van een gebouw voor de gebruikers; in de hedendaagse architectuurtheorie krijgt performance meer en meer een

42 Doucet en Janssens (2011) verwijzen verder naar denkers die het alledaagse beschrijven en analyseren zoals Henri Lefebvre en Michel de Certeau, naar de pioniers van de participatiebeweging en naar allerhande artistieke en sociale activisten. Zij verwijzen ook naar Richard Sennett (in het bijzonder naar het boek *The Craftsman*—naar het Nederlands vertaald als *De Ambachtsman*), Donald Schön (het boek *The Reflective Practitioner*) en naar de Design Methodology-beweging met onderzoekers als Nigel Cross.

43 Lawson (2005: 292-301) stelt daarnaast ook een ‘design activity model’ op waarin de verschillende deelaactiviteiten van het ontwerpproces zijn opgenomen. Dat model is minder dwingend dan de modellen die Lawson bekritiseert.

44 Het is omwille van die (genoodzaakte) samenwerking met leken dat Isabelle Doucet en Nel Janssens (2011) verwijzen naar de Design Methodology als inspiratiebron voor het transdisciplinair onderzoek. Doucet en Janssens (2011) negeren de eerste golf van de Design Methodology omdat die door de systeemtheorie beïnvloed was en daarom eenzijdig wetenschappelijk te werk ging, maar zij prijzen de volgende generatie(s) omwille van de ethische insteek.

45 Toch komt het woord ‘demystifiëren’ wel degelijk voor in de titel van zijn boek (Lawson 2005): *How Designers Think. The Design Process Demystified*.

maatschappelijke bijklank⁴⁶.

Binnen het onderzoek naar de toekomst van de Vlaamse parochiekerken functioneert de conviviale hypothese als een voorbeeld van het tegelijkertijd analyseren van het probleem en het projecteren van een mogelijke oplossing. Lawson (2005) bekritiseert ook de flowchart, en dat komt overeen met de aard van het protocol voor de lokale actoren dat dit onderzoek in de volgende hoofdstukken ontwikkelt: het protocol is uitdrukkelijk geen flowchart, het respecteert complexiteit en contingentie. Met Lawson (ibid.): het protocol houdt rekening met een veelheid aan mogelijke ‘generators’.

3.1.2.2.d. De gelijktijdigheid van descriptie en prescriptie en de rol van de ontwerper

Het hedendaags ontwerponderzoek biedt de duidelijkste aanwijzingen om al te strakke epistemologische kaders achterwege te laten. In het eerste artikel van het boek *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives* (Simonsen, Bærenholdt et al. [red.] 2010) halen de auteurs de sociale wetenschapper Herbert Simon aan; die omschreef ‘design’ in 1969 als “courses of action aimed at changing existing situations into preferred ones” (Simon, geciteerd door Bærenholdt, Büscher et al. 2010: 2)—het citaat komt uit Simons wetenschapsfilosofische boek *The Sciences of the Artificial* ([1969] 1996: 111), meerbeepaald uit het hoofdstuk *The Science of Design: Creating the Artificial* (ibid.: 111-138). Vanuit een ouder of een volledig ander epistemologisch kader dan hetgeen de auteurs van de bundel *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives*—en ook Herbert Simon met zijn zoektocht naar een “science of design” (ibid.:113)—hanteren, zou dat een verwarren zijn van ‘what is’ en ‘what ought to be’, van feiten en waarden. Wat verder in hetzelfde artikel zeggen de auteurs dat het doel van *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives* juist is om na te gaan hoe analytische en prescriptieve aanpakken elkaar kunnen beïnvloeden (Simon, geciteerd door Bærenholdt, Büscher et al. 2010).

Enkele van de bijdragen in het boek vertrekken expliciet vanuit Latours theorie: in het artikel *Designing as Middle Ground* plaatsen Nickelsen en Binder (2010) ‘design activity’ in het midden tussen een wetenschappelijk regime en een regime van de ontwerper als autoriteit. Ze trachten via het werk van (voornamelijk) Latour beide regimes te verzoenen en komen tot de conclusie dat wetenschap en ontwerpautoriteit in de praktijk effectief met elkaar verstrengeld zijn

⁴⁶ In een model om projecten te evalueren, opgesteld door Lawson en Bassanino (2003), staan ‘proces’, ‘product’ en ‘performance’ naast elkaar, het een is niet belangrijker dan het andere. ‘Performance’ omschrijven de auteurs als: “How did the building impact on the clients prime business? How do the buildings help or hinder their staff to perform their duties? Is the prime business enhanced in terms of quantity or quality?”. In de besproken teksten over ‘spatial agency’ van onder andere Isabelle Doucet en Kenny Cupers (2009), Jeremy Till (2009) en Awan, Schneider en Till (2011) krijgt ‘performance’ een uitgesproken sociale betekenis: de performance van een gebouw correspondeert daarin niet noodzakelijk met de intenties van de ontwerper en met de eisen van de cliënt, want het gebouw wordt aanvaard als een volwaardige actor met een eigen impact op de omgeving en de gebruikers. Till (2009: 162) verwijst naar de hier aangehaalde tekst van Lawson en Bassanino in zijn *Architecture Depends* om het begrip performance te kaderen.

(Nickelsen & Binder 2010). Nickelsen en Binder verschillen daarin van mening met Latour⁴⁷.

In de conclusie van het boek (Simonsen, Bærenholdt et al. 2010) roepen de auteurs op om de ontwerp-praktijk, met al de betrokken mensen, processen en producten, zowel relationeel, situationeel als contextueel te benaderen. Ze voegen er nog aan toe dat mensen en andere entiteiten kunnen veranderen en dat het dus moeilijk is om vaste theoretische kaders te hanteren. Speciale aandacht gaat ten slotte uit naar de gebruikers, naar de ontwerper en naar het opleiden van de ontwerper. Hier zijn de auteurs pragmatisch: ze delen—anders dan de ‘agency’-auteurs—geen moreel oordeel mee over hoe actief de gebruiker en hoe geëngageerd de architect moet zijn: zowel de gebruiker als de ontwerper kunnen binnen het ontwerpproces verschillende rollen aannemen⁴⁸.

Het onderzoekskader en het protocol zijn relationele, situationele en contextuele benaderingen van het kerkenprobleem. De gelijktijdigheid van descriptie en prescriptie manifesteert zich binnen dit onderzoek, net zoals de aandacht voor het auteurschap van de architect, voornamelijk in hoofdstuk 6.

3.1.2.2.f. De betekenis van de hedendaagse ‘spatial practice’ voor het kerkenprobleem

De maatschappelijke dimensie van architectuur komt in de literatuur meer en meer op het voorplan te staan: leken krijgen de rol van volwaardige coproducten van ruimte, wat niet hoeft te betekenen dat het auteurschap van de architect moet wijken. Het architectuurdiscours dat volgt op de kritische architectuur staat in het teken van hybride constructies van theorie en praktijk. Er zijn belangrijke verschillen op te tekenen met de ideologiestuurde denkbeelden van de jaren 1960 en 1970⁴⁹. Dat heeft te maken met de gewijzigde theoretische kaders die architecten en onderzoekers binnen de architectuur hanteren. Het gaat bovendien om kaders die expliciet verandering toelaten. Pragmatisme en hedendaagse methodes uit de sociologie genieten daarom vandaag bijzondere aandacht: Isabelle Doucet en Nel Janssens (2011) spreken over een ‘pragmatic turn’ in het ruimteonderzoek. Dezelfde Doucet en Kenny Cupers (2009) halen ‘performance’ of ‘activity’ aan als een nieuw paradigma, ter vervanging van ‘betekenis’ zoals omschreven in de architectuurtheorie en geoperationaliseerd in de kritische architectuur⁵⁰. Een illustratie van een pragmatisch architectuurbegrip is een uitspraak van Sam Mockbee, de man achter het Ameri-

47 Nickelsen en Binder (2010) geven—analoog aan een ouder artikel (Nickelsen & Binder 2008)—een beknopt overzicht van wat de Actor-Network Theory van Latour, Callon en Law inhoudt. Ze benadrukken daarin dat de ANT effecten van netwerken bestudeert; de ANT geeft een ‘performatieve’ definitie van dat wat bestudeerd wordt. In de ANT (en volgens Latour) is ‘agency’ dus geen attribuut van mensen, maar een relationeel fenomeen, een effect. Nickelsen en Binder vinden echter dat Latour daarin te ver gaat, en benadrukken dat verbeelding en auteurschap onoverkomelijk eigen zijn aan de ontwerp-praktijk.

48 De gebruiker kan ook *niet* aanwezig zijn in het proces, enkel in het hoofd van de ontwerper, als ‘tacit knowledge’. De auteurs van het artikel *Synergies* (Simonsen, Bærenholdt et al. 2010) beschouwen dat als een ‘extreme’ situatie—waarmee ze in zekere zin toch een moreel oordeel vellen ten voordele van een aanpak die gebruikers effectief betreft.

49 Jeremy Till (2005) geeft in de tekst *The Negotiation of Hope* een overzicht van die verschuiving.

50 Voor het omgaan met oude gebouwen is die ‘pragmatic turn’ onder andere te herkennen in het werk van OMA, zoals besproken door Yaneva (2009c), in de kritische reflectie op het monumentendiscours door Beatriz Ramo van STAR (Ramo & STAR strategies + architecture 2011) en in de aanpak van het Nederlandse bureau DAAD (DAAD-Architecten 2010) met betrekking tot industrieel erfgoed.

kaanse Rural Studio: “good effects rather than good intentions” (Sam Mockbee, geciteerd door Awan, Schneider et al. 2011: 47). De ‘structuur’ waarin de pragmatische architecturale activiteit plaatsvindt, is die van de complexe situatie (Doucet & Cupers 2009)⁵¹. Het afzetgebied van de architectuur en van het architectuuronderzoek vergroot: precies door hun hybride karakter zijn methoden uit de architectuurpraktijk en het architectuuronderzoek geschikt om hedendaagse ‘matters of concern’ of ‘imbroglios’ (ibid.), zoals het kerkenprobleem, aan te pakken⁵².

Met betrekking tot het kerkenprobleem bevat de hedendaagse ‘spatial practice’ aanknopingspunten om een discours over intrinsieke erfgoedwaarden zinvol aan te vullen. Een verbrede, pragmatische visie op architectuur—dat betekent: verbreed ten opzichte van de kritische architectuur—biedt aanknopingspunten daar waar een benadering van erfgoedwaarden leemtes vertoont. Het ontwikkelde verruimde architectuurbegrip erkent de complexiteit van zowel het gebouw—en dus ook het kerkgebouw—als de situatie waarin het zich bevindt. Het aanvaardt bovendien het kerkgebouw als een *levend* gebouw met een eigen *performance*. Verklaringen voor het kerkgebouw en handvatten voor toekomstige ingrepen hoeven niet van buitenaf te komen, vanuit een bepaald cultuurhistorisch of hermeneutisch kader. Het gebouw zelf, omdat het handelt als een subject, kan zelf aanwijzingen met betrekking tot toekomstige interventies genereren⁵³.

In belangrijke mate is dat verruimd begrip van architectuur via het werk van onder andere Jeremy Till en Isabelle Doucet gestoeld op het denken van Bruno Latour in het algemeen en de Actor-Network Theory (ANT) die hij samen met Madeleine Akrich, Michel Callon en John Law ontwikkelde in het bijzonder. De laatste stap in functie van de ontwikkeling van het onderzoekskader is een uitdieping van het denken van Latour en de ANT, om zodoende te achterhalen wat (onder andere) de begrippen *hybriditeit* en *performance* op een meer fundamenteel niveau inhouden.

⁵¹ ‘Structuur’ verwijst hier naar ‘structure-agency’, het begrippenpaar uit de sociologie (Doucet en Cupers 2009: 3).

⁵² ‘Imbroglio’ is ook een term die Bruno Latour (1993) hanteert in zijn *We have never been modern*, hij liet zich daartoe inspireren door de Belgische filosofe Isabelle Stengers.

⁵³ In de Actor-Network Theory (zie de volgende sectie) vervalt het verschil tussen subject en object; Latour spreekt in zijn werk over ‘humans’ en ‘nonhumans’.

3.1.3. Hedendaagse sociale theorie: Actor-Network Theory

Nu in kaart is gebracht hoe het actuele architectuurdiscours de complexe maatschappelijke context van architectuur en de relatie theorie-praktijk benadert, dringt een meer diepgravende theoretische onderbouwing van het onderzoekskader zich op. Het volgende overzicht van Bruno Latours denken behandelt eerst de ANT, vervolgens het fenomeen architectuur en eindigt met Latours recente politieke teksten en het begrip ‘matters of concern’.

De ANT ontstaat in de jaren 1980, oorspronkelijk als een methode om na te gaan hoe wetenschap *werkt*, hoe wetenschappelijke kennis en feiten, maar ook mislukkingen, tot stand komen⁵⁴. Daartoe ontwikkelt de ANT een eigen jargon dat gebaseerd is op zo weinig mogelijk a priori's. Wat Bruno Latour en de andere pioniers van de ANT—veelal wetenschaps sociologen—in die periode doen, is voornamelijk het openbreken van de vele voorbeelden van een ‘black box’ in de wetenschap en de technologie⁵⁵. In de introductie van *Science in Action* (1987) definieert Latour het begrip ‘black box’ in een passage over wetenschappelijk onderzoek rond DNA enerzijds en computers anderzijds, als volgt (Latour 1987: 2-3):

The word black box is used by cyberneticians whenever a piece of machinery or a set of commands is too complex. In its place they draw a little box about which they need to know nothing but its input and output. As far as John Whittaker [een moleculair bioloog] is concerned the double helix and the machine [Latour doelt op de *Eclipse*, een computer] are two black boxes. That is, no matter how controversial their history, how complex their inner workings, how large the commercial or academic networks that hold them in place, only their input and output count. When you switch on the Eclipse it runs the programs you load; when you compare nucleic acid sequences you start from the double helix shape.

Een technologie is niet enkel bepaald door de input en de output: een *black box* verbergt hele netwerken van actoren en ‘translations’ die opereren *achter* de technologie (het begrip *black box* is niet enkel van toepassing op technologieën, het wordt ook gebruikt om theorieën te benoemen die niet in vraag gesteld worden)⁵⁶. “Translation is the mechanism by which the social and natural worlds progressively take form”, zegt Callon (1986: 19). Latours (2004) vierkamermodel, uiteengezet in de sectie over de waarden, is in feite een voorbeeld van ‘translatie’. Via de fasen perplexiteit, consultatie, hiërarchie en institutionalisering beschrijft Latour welke weg een ‘actant’ moet afleggen vooraleer die tot het collectief behoort. De ANT vertelt dus hoe ‘ordening’ (Law

54 De symmetrische behandeling van (wetenschappelijke) successen en mislukkingen uit zich in het gebruik van het begrip ‘controversie’ voor beide gevallen (Moltu 2008: 164).

55 Bruno Latour (1947) is socioloog en filosoof van opleiding. Hij concentreerde zich voor zijn dissertatie op antropologisch onderzoek, waardoor hij meewerkte aan het tot stand komen van de ‘symmetrische antropologie’. Wetenschap en Technologie zijn, zeker voor de jonge Latour, geliefkoosde onderwerpen. Nog altijd rekent hij zijn werk tot de Science and Technology Studies (STS), waarbinnen de ANT (onder andere via de symmetrisch-antropologische methode) een aparte ‘niche’ is. Meer en meer ontpopt Latour zich ook als filosoof (Latour 2010a).

56 ‘Sociology of translations’ geldt als een synoniem van de ANT. Michel Callon zette het begrip ‘translation’ in 1986 op de kaart. Callon (1986: 6) beschrijft een “process called translation, during which the identity of actors, the possibility of interaction and the margins of manoeuvre are negotiated and delimited”.

1994) of ‘het samenstellen van het collectief’ (Latour 2004) gebeurt en welke rol ‘translation’ daarin speelt. In laboratoria werken wetenschappers, proefopstellingen, teksten, instrumenten en controverses samen om wetenschap te produceren. De waarheid komt aan het licht door het vermeerderen van het aantal ‘mediations’, door het in kaart brengen van de complexe netwerken van menselijke en niet-menselijke actoren die elkaar beïnvloeden (Latour 2010a: 600). De effecten van dergelijke netwerken zijn niet altijd voorspelbaar⁵⁷.

Wetenschap in actie bestuderen, zoals Latour dat in de jaren 1980 doet, komt in belangrijke mate neer op het relativeren van het absolute karakter van feiten, want ook feiten zijn in wezen geconstrueerd. Toch helt de ANT niet helemaal over naar de andere zijde: Latour en zijn collega’s zijn er niet op uit om wetenschappers te beschuldigen van (sociaal) constructivisme. Als theorie van ‘translations’ is de ANT in staat om de twee—doorgaans als tegengestelden begrepen—bewegingen van het *construeren* en het *ontdekken* van feiten samen te begrijpen. Latour haalt meermaals het voorbeeld van Louis Pasteur aan die de fermentatie tegelijkertijd construeerde en ontdekte⁵⁸. Een wetenschappelijke vondst of een technologie is reëel juist omwille van de constructie ervan (Latour 1999a: 275).

De ANT zoekt niet naar *correspondenties* met ‘de waarheid’ of ‘de maatschappij’ en evenmin naar *verklaringen* via diezelfde wegen. Niets kan zomaar een afspiegeling zijn van ‘de waarheid’ of ‘het sociale’, want noch ‘de waarheid’ nog ‘het sociale’ bestaat *op voorhand*—en die begrippen hebben zeker geen stabiele inhoud of essentie. Zoals al vermeld, onderzoekt de ANT het proces van (voortdurende) ‘ordering’. Een gebouw kan bijvoorbeeld nooit louter een product van de tijdgeest zijn; een gebouw is een gevolg van een complex netwerk van ‘mediations’ en ‘translations’. Elke verklaring—van bijvoorbeeld een gebouw—zit in het blootleggen van het achterliggende netwerk en komt tot stand via een langzaam en nauwkeurig traceren van de menselijke en niet-menselijke actoren en hun verbanden. Methodologisch vindt de ANT daarvoor inspiratie in de (hedendaagse) antropologie en de etnografie: de ANT beschrijft de veranderingen en verplaatsingen (of translaties) die plaatsvinden binnen een proces van ordening op een aan de etnografie verwante wijze⁵⁹.

De ANT beperkt zich qua domein niet tot de wetenschap en de technologie: al snel verbreedt het onderzoeksveld zich tot zowat alle mogelijke (menselijke) activiteiten—activiteiten

57 In *Reassembling the Social* maakt Latour (2005b: 37-42) een duidelijk onderscheid tussen ‘intermediaries’ en ‘mediators’. Beide zijn entiteiten die analisten tegenkomen in netwerken. ‘Intermediaries’ zijn voorspelbaar: aan de hand van de input kan de output voorspeld worden. ‘Mediators’ daarentegen zijn onvoorspelbaar. Latour (2005b: 39) geeft als voorbeeld van een (complexe) ‘intermediary’ een goed werkende computer en als voorbeeld van een mediator een banaal gesprek. Een computer die plots niet meer naar behoren werkt, is eveneens een mediator.

58 Latours (1996a) artikel *Do Scientific Objects Have a History? Pasteur and Whitehead in a Bath of Lactic Acid* gaat dieper in op die kwestie, met name in de sectie *How Pasteur Stages his Own Discovery of the Lactic Acid Ferment*. Latours boek *Pandora’s Hope* (1999a) bevat twee hoofdstukken over Pasteurs werk (waarvan het tweede gebaseerd is op het bovenvermeld artikel). In het eerste hoofdstuk, met de titel *From Fabrication to Reality*, zegt Latour: “Pasteur and the ferment *mutually exchange and enhance their properties*, Pasteur helping the ferment show its mettle, the ferment “helping” Pasteur win one of his many medals” (Latour 1999a: 124) [klemtoon van Latour].

59 Latour verwijst vaak naar Harold Garfinkel *Studies in Ethnomethodology* (1967). In *We have never been modern* verwijst Latour (1993) daarnaast naar Clifford Geertz’ *The Interpretation of Cultures: Selected essays* (1971). Voor Garfinkel, zie (Latour 2005b: 29).

die doorgaans gekoppeld zijn aan ofwel de exacte wetenschappen ofwel de menswetenschappen en de sociale wetenschappen. Voor een onderzoek naar kerkgebouwen is het belangrijk om te weten dat Latour in enkele teksten religie en de verschillen en overeenkomsten tussen religie en wetenschap bespreekt⁶⁰.

Aanhangers van de Actor-Network Theory, in welk domein ze ook actief zijn, verwerpen elk a priori en gaan daarmee in tegen de moderniteitstructuur. Het meest opvallende aan de ANT is dat mensen en niet-mensen bij de aanvang van een analyse volledig gelijk behandeld worden onder het motto van de ‘gegeneraliseerde symmetrie’ (Latour 1993)—in feite *negeert* de ANT het onderscheid tussen subjecten en objecten. Daarmee verdwijnen in één klap de harde onderscheiden tussen natuur en cultuur, en tussen wetenschap enerzijds en politiek en moraal anderzijds⁶¹. Die strikte scheidingen, zo zegt Latour (1993) in *We have never been modern*, zijn er *in de praktijk* nooit geweest, enkel op een discoursniveau. We zijn dus nooit werkelijk modern geweest, want er zijn altijd *hybriden* geweest: quasi-objecten en quasi-subjecten. Uitvindingen en wetenschappelijke ontdekkingen hebben politieke implicaties nog voor ze nieuwe feiten worden, en politieke handelingen beïnvloeden wetenschappelijk feiten⁶². Eerder dan van harde scheidingen uit te gaan en alles in het licht te stellen van verdere purificatie en categorisering, onderzoekt de ANT de *effecten* van netwerken: “It is rather that such divisions or distinctions are understood as *effects* or *outcomes*. They are not given in the order of things” (Law 1999) [klemtoon van Law]—objecten, subjecten en het onderscheid ertussen zijn *effecten*. Hoewel enkel de meer recente teksten van Latour openlijk verwijzen naar het Amerikaanse pragmatisme, zit in het bestuderen van *consequen-*

60 In de tekst “*Thou Shall Not Freeze-Frame*” or *How not to Misunderstand the Science and Religion Debate* spreekt Latour (2005d: 33) zijn bewondering uit voor religie: “The only way to understand stories such as that of the Annunciation is to *repeat* them, that is to utter again a Word which produces into the listener the same *effect*, which impregnates *you*, because it is you I am saluting” [klemtoon van Latour]. Al in de tekst *How to be iconophilic in art, science and religion?* (Latour 1998: 431) heeft Latour het over religie als een voorbeeld van een vorm van ‘person-making’, en over het religieuze dat werkt in het *hier* en het *nu* (wat kunsthistorici volgens Latour snel vergeten bij het onderzoeken van religieuze kunst): “[Religion] has been turned, because of the contamination of the model offered by information transfer, into something exactly opposite: a belief in the existence of a distant substance beyond the realm of experience to which we have access only through the intermediacy of special vehicles—a definition that, funnily enough, is a good description of science production, but not of person making [...]”. De eerste tekst is in 2010, samen met *On the Cult of Factish Goods* en *What Is Iconoclasm? Or Is There a World Beyond the Image Wars?*, uitgegeven in boekvorm onder de titel *On the Modern Cult of the Factish Goods* (Latour 2010b).

61 In de conclusie van Pandora’s Hope zegt Latour (1999a: 293): “One point at least should, by now, be established: there exists only *one* settlement, which connects the questions of ontology, epistemology, ethics, politics, and theology” [klemtoon van Latour]. Over theorie en praktijk zegt hij in hetzelfde boek (1999a: 267): “Contrary to what the pragmatists believed (and this is, in my view, why their philosophies never took hold in the public mind), the difference between theory and practice is no more a given than the difference between context and content, nature and society. It is a divide that has been *made*. More exactly, it is a unity that has been fractured by the blow of a powerful hammer” [klemtoon van Latour].

62 In *We have never been modern* steekt Latour (1993) de draak met de moderne purificatie, de drang om alles op voorhand in categorieën op te delen. Het bestaan van hybriden kan volgens Latour (1993: 10) *ook* modern zijn, maar het is dan gekoppeld aan de moderne *praktijk* en niet aan het moderne *discours*. Latour bespreekt dus twee moderne scheidingen: enerzijds de theoretische scheiding tussen objecten (wetenschap) en subjecten (sociale en politieke wetenschappen), en anderzijds de scheiding tussen precies die duale subject-object-constellatie aan de ene zijde en de praktijk die gekenmerkt is door hybriden aan de andere zijde.

ties een belangrijk punt van overeenkomst met het werk van John Dewey en William James⁶³. Het zijn bovendien precies die recente ANT-teksten zoals de sociale theorie *Reassembling the Social* (Latour 2005b) of de politieke theorie *From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public* (Latour 2005c), die ingang vinden in het hedendaagse architectuurdiscours.

Consequenties komen tot stand via relaties: “Relations are not what is *added* to a world of meaningless matters of fact, but what are empirically given in the world of experience” [klemtoon van Latour], zegt Latour (2010a: 604), daarbij verwijzend naar William James. Agency of het potentieel tot handelen zit niet in de dingen zelf, als een essentie, maar in de ketens die het *proces* uitmaken (Latour 2003). Toegepast op architectuur zit agency in de aaneenschakeling van contextuele en andere randvoorwaarden, politieke beslissingen, de logica van de gehanteerde materialen, de state of the art in de architectuur en alle dingen die een invloed uitoefenen op het architectuurproces (ibid.)⁶⁴. Dat neemt niet weg dat een ontworpen ding wel degelijk een autonomie bezit⁶⁵. In de architectuurpraktijk zijn het product en het proces dus niet te scheiden: het product, het afgewerkte gebouw, hoeft geen *black box* te zijn, want het *is* een actor-netwerk⁶⁶.

Latour heeft heel wat over architectuur of, meer algemeen, over design geschreven: naast de tekst *Promises of constructivism* (Latour 2003) en heel wat andere teksten schreef hij samen met sociologe Albena Yaneva het essay “Give me a gun and I will make all buildings move”: *An ANT’s view of architecture* (Latour & Yaneva 2008)⁶⁷. Daarin zeggen de auteurs dat een gebouw geen statisch ding is: een gebouw *bestaat* bij gratie van controversen en performance, bij gratie van wat

63 Latours *Pandora’s Hope* (1999a: onder andere 73-74) bevat enkele verwijzingen naar William James.

64 Latour verwijst in *The promises of constructivism* (Latour 2003) rechtstreeks naar Rem Koolhaas en het Office for Metropolitan Architecture omdat hij de tekst opdraagt aan Albena Yaneva die uitgebreid etnografisch onderzoek heeft uitgevoerd binnen OMA. Latour heeft daarnaast over Koolhaas nog de tekst *En tapotant légèrement sur l’architecture de Koolhaas avec un baton d’aveugle/ Tapping Lightly on Koolhaas’s Architecture with a Blind Person’s Cane geschreven* (Latour 2005a) voor het architectuurmagazine *Architecture d’Aujourd’hui*.

65 “Who has ever mastered an action? Show me a novelist, a painter, an architect, a cook, who has not, like God, been surprised, overcome, ravished by what she was—what *they* were—no longer doing”, zegt Latour (1999a: 283) in *Pandora’s Hope*.

66 Precies het begrijpen van een gebouw als een actor-netwerk is een van de belangrijkste elementen in het recente werk van de Zwitser Michael Guggenheim. In de tekst *Mutable Immobiles. Change of Use of Buildings as a Problem of Quasi-Technologies* argumenteert Guggenheim (2009c) dat gebouwen niet zomaar ‘technologieën’ met een duidelijke output zijn; gebouwen zijn niet stabiel en niet te stabiliseren. Net doordat gebouwen *gebruikt* worden is het netwerk van gebouwen nooit volledig uit te klaren. In de tekst *Building memory: Architecture, networks and users* voegt Guggenheim (2009a) nog toe dat gebouwen omwille van die redenen niet ‘geregeerd’ kunnen worden door één enkele sector of betrokken partij. Guggenheim formuleert daarmee een kritiek op een eenzijdig omgaan met oude gebouwen door bijvoorbeeld de monumentensector.

67 Enkele teksten, specifiek gericht aan architecten, zijn niet expliciet opgenomen in de doorlopende tekst. Latour schreef als gastredacteur columns voor het Italiaanse architectuur- en designmagazine *Domus* (de jaargangen 2004 en 2005). De lezing *Spheres and Networks: Two ways to Reinterpret Globalization* over netwerktheorie en de filosofie van Peter Sloterdijk die hij in februari 2009 gaf aan de Harvard University Graduate School of Design verscheen in *Harvard Design Magazine* nummer 30 (2009).

het *doet*, ook voor en na de bouw ervan⁶⁸. Ontwerpen is voor Latour bovendien een algemene “theory of action”: ieder ding, “every detail of our daily existence”, wacht een vorm van ‘herontwerp’ (Latour 2008: 3). Ontwerpen is *altijd* ‘herontwerpen’ en gebeurt bovendien collectief: “Designing is the antidote of founding, colonizing, establishing, or breaking with the past. It is the antidote to hubris and to the search for absolute certainty, absolute beginnings, and radical departures” (ibid.: 5), zegt Latour in een opvallend pragmatistische taal.

Als Latour het over ontwerpen of over architectuur heeft, dan gaat er altijd speciale aandacht uit naar hoe het hele proces en de verzameling van controverses—de ‘matter of concern’—visueel voor te stellen zijn: architecten en andere ontwerpers moeten daar dringend werk van maken, want ontwerpen heeft niets te maken met rigide ‘matters of fact’ (ibid.). De sociologe Albena Yaneva gaat dieper in op die ontwerpergerelateerde onderwerpen. Ze geeft in verschillende van haar teksten aanzetten tot een nieuwe ontwerptheorie op basis van de Actor-Network Theory (Yaneva 2009c), niet zelden gesteund op beschrijvingen van het etnografisch onderzoek dat ze binnen het bureau OMA heeft verricht (Yaneva 2005a; 2005b; 2009b)⁶⁹. In het boek *The Making of a Building: A Pragmatist Approach to Architecture* (Yaneva 2009c) en in de tekst *A Building's Trajectory* (Yaneva 2010b) zoomt Yaneva in op het NEWhitney-ontwerp van OMA, en in het bijzonder op hoe de architecten en het ontwerp inspelen op het bestaande New Yorkse Whitney-museum van architect Marcel Breuer. Tegelijkertijd stelt ze het bestaande architectuurdiscours sterk in vraag en bouwt ze een pragmatische, op ANT gestoelde aanpak op om architectuur te begrijpen. Met *How Buildings 'Surprise': The Renovation of the Alte Aula in Vienna* (Yaneva 2008) geeft Yaneva kritiek op hoe experts omgaan met oude gebouwen. Daartoe stelt ze de recalcitrantie van het gebouw zelf centraal, of hoe het gebouw het (renovatie)proces bepaalt, en niet de idee-fixen van de monumentenzorgers⁷⁰. Het jongste werk van Yaneva gaat over ‘architectural controversies’, over het begrijpen van gebouwen via het spoor van controverses dat ze achterlaten en dus niet via architectuurtheorieën (Yaneva 2011; 2012). Met het begrip ‘the architectural’ wrikt Albena Yaneva (2012: 108) de architectuur los van een discours over stijlen, architectuurtalen en

68 “Everybody knows [...] that a building is not a static object but a moving *project*, and that even once it has been built, it ages, it is transformed by its users, modified by all of what happened inside and outside, and that it will pass or be renovated, adulterated and transformed beyond recognition” (Latour & Yaneva 2008: 80) [klemtoon van de auteurs].

“Only by enlisting the movements of a building and accounting carefully for its “tribulations” would one be able to state its existence: it would be equal to the building’s extensive list of controversies and performances over time, i.e. it would be equal to what it does, to the way it resists attempts at transformation, allows certain visitors’ actions and impedes others, bugs observers, challenges city authorities, and mobilizes different communities of actors” (ibid.: 86).

69 In dat werk focust ze evenveel op de materiële aspecten van het ontwerpen (de maquettes met name) als op de beslissingen die de ontwerpers nemen. Beide dingen zijn niet van elkaar te scheiden. Een gelijkaardig onderzoek is dat van Sophie Houdart (Houdart & Chihiro 2009) in het bureau van Kengo Kuma.

70 “Focusing their efforts on identifying the symbolic value, original substance and historical layers of old buildings, conservation studies interpret them only on the basis of what they are and what they mean, eluding to account their potentials to act, to change, and manifest their agency in situations of interventions on their fabric, i.e., in renovation and conservation processes. Thus, buildings were for a long time excluded as actors in conservation and preservation studies” (Yaneva 2008: 11).

ontwerpprincipes⁷¹.

In het recente werk van Latour komt de ‘matter of concern’ meer en meer op de voorgrond te staan, in het bijzonder als hij het heeft over hoe complexe maatschappelijke problemen aan te pakken⁷². De meest heldere tekst over dat onderwerp is wellicht *From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public* (Latour 2005c). Daarin stelt Latour dat het onderwerp van politiek verschuift naar concrete issues die niet zomaar te herleiden zijn tot het vakgebied van één enkele expert. Issues en ‘dingen’ verzamelen volgens Latour mensen (en niet-mensen) met hun passies en opinies rond zich, plus al dadelijk verschillende protocols om de issues aan te pakken. Hij stoelt die issue-gerelateerde politiek op het Amerikaanse pragmatisme (Latour 2007: 814):

Instead of saying: ‘Define a procedure and then whatever will go through will be well taken care of’, pragmatism proposes that we focus on the objects of concern and then, so as to handle them, produce the instruments and equipment necessary to grasp the questions they have raised and in which we are hopelessly entangled.

Het heden, met de (openlijke) vermeerdering van ‘matters of concern’ laat zich kenmerken als de “time of Simultaneity”: “Revolutionary time, the great Simplificator, has been replaced by cohabitation time, the great Complicator” (Latour 2005c: 30) [hoofdletters van Latour]. Ook in *From Realpolitik to Dingpolitik* zijn de Amerikaanse pragmatisten niet ver weg: Latour verwijst naar het onderzoek van Noortje Marres over de rol van het publiek in het werk van John Dewey en Walter Lippmann⁷³. Aan de hand van het politieke werk van die twee Amerikanen verduidelijkt Marres (2005) een aantal punten die Latour (2005c) maakt in verband met issue-gerelateerde politiek. Michel Callon (2005) verdedigt gelijkaardige inzichten. Marres en Callon richten zich

71 Albenà Yaneva hanteert de term ‘the architectural’ die, hoewel zij er niet naar verwijst, herinnert aan het begrip van ‘the political’ (de dimensie van antagonisme in het algemeen, van cruciaal belang in een maatschappij) tegenover ‘politics’ (de praktijken en instituties waardoor een bepaalde orde gecreëerd wordt die de menselijke co-existentie organiseert) van de Belgische politieke filosofe Chantal Mouffe (2010). “The architectural is a manner of doing”, zegt Yaneva (2012: 108). Conceptmatig ontleent ze de term aan Bruno Latours (2005b: 258) *Reassembling the Social*: iedere discipline werkt aan een eigen soort ‘stabilisering’. Alle architecten, architectuurhistorici, -theoretici en –critici en ontwerptheoretici werken samen aan ‘the architectural’.

72 Voor de definitie van ‘matter of concern’, zie sectie 3.1.1.1.

73 Marres is een Nederlandse filosofe die promoveerde op het werk van John Dewey en Walter Lippmann. De bundel waarin Latours tekst *From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public* verschijnt, *Making Things Public: Atmospheres of Democracy* (Latour en Weibel [red.] 2005), tevens de catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het ZKM (Zentrum für Kunst und Medientechnologie) in Karlsruhe, bevat een tekst van Marres (2005) met de titel *Issues Spark a Public into Being. A Key but often Forgotten Point of the Lippmann-Dewey debate*.

Walter Lippmann is een Amerikaanse journalist. Marres (2005) verwerkt twee boeken van zijn hand: *Public Opinion* (1922) en *The Phantom Public* (1927). Uit dat tweede boek neemt ze een treffend citaat over: “Yet it is in controversies of this kind, the hardest controversies to disentangle, that the public is called in to judge. Where the facts are most obscure, where precedents are lacking, where novelty and confusion pervade everything, the public in all its unfitness is compelled to make its most important decisions. The hardest problems are problems which institutions cannot handle. They are the public’s problems” (Marres 2005: 211).

op de 'overflow', de (ongewenste) effecten van issues⁷⁴. Overflow is de hefboom die ervoor zorgt dat een publiek van zich laat horen. Dat publiek is vaag, ongedefinieerd, maar voor de filosofe Marres (2005) is dat net de sterkte ervan. De socioloog Callon behandelt eerder de procedures die leken opzetten om die overflow aan te pakken. Ook hij (Callon 2005) vindt juist de handicap van de onwetendheid een sterkte. Hij zegt erbij dat niemand de juiste werktuigen heeft om complexe problemen aan te pakken, en dat dat juist een kans is voor diegenen die geraakt zijn door het issue om competenties op te bouwen en tegelijkertijd het issue in kwestie 'publiek te maken', onderwerp van politiek⁷⁵. 'Matters of concern' *bestaan* immers enkel als ze zichtbaar en tastbaar zijn (ibid.). Latours eigen werk, met name *From Realpolitik to Dingpolitik* (Latour 2005c) is op dat gebied vager, meer 'magisch' zelfs: een issue creëert *als vanzelf* een miniparlement rond zich (Latour 2007).

74 Marres (2005: 213) citeert John Dewey uit *The Public and Its Problems*: "The public consists of all those who are affected by the indirect consequences of transactions, to such an extent that it is deemed necessary to have those consequences systematically cared for. [...] Since those who are indirectly affected are not direct participants in the transaction in question, it is necessary that certain persons be set apart to represent them, and see to it that their interests are conserved and protected."

75 Callon (2005) gebruikt niet het woord 'tools', maar het woord 'socio-cognitive prostheses': het publiek dat door onwetendheid 'disabled' is, en dat geraakt wordt door een bepaald issue, mist de 'prostheses' om het probleem aan te pakken.

3.1.4. Overgang naar de onderzoeksstructuur

De Actor-Network Theory staat voor een paradigmawissel ten voordele van gesitueerd en op performance en consequenties gericht onderzoek. De ANT stelt een hybride netwerkbenadering voor als alternatief voor (1) het beschouwen van processen, technologieën en theorieën als *black boxes* en (2) het van buitenaf implementeren van als onveranderlijk beschouwde sociale en culturele verklaringenmodellen die uitgaan van a priori's over bijvoorbeeld 'het sociale'. Theorie en praktijk zijn voor Latour geen gescheiden werelden, het onderscheid is *gemaakt* (Latour 1999a: 267). De Actor-Network Theory is in principe zelfs geen *theorie*, maar een methode (Latour 1999b)⁷⁶. De ANT heeft altijd bijzondere aandacht gehad voor praktijken, want de ANT is in belangrijke mate een methode—gebaseerd op zo weinig mogelijk theorie—om praktijken te beschrijven. Onderzoekers als Latour en Yaneva relativieren het gebruik van theorie in de praktijk, ook als zij spreken over de praktijk van architectenbureaus. In de lange ketens die voorafgaan aan een gebouw kan theorie een rol spelen, maar slechts als één onder vele 'actors'—de ontwerptheoreticus Bryan Lawson komt via een andere weg tot dezelfde conclusie⁷⁷.

Met betrekking tot het kerkenprobleem zijn er beduidende parallellen te trekken tussen de hedendaagse architectuur—zowel in de praktijk als op het niveau van het wetenschappelijk onderzoek—en de ANT. Uit die synergie is het onderzoekskader ontstaan dat bestaat uit (1) de nuancering van de begrippen 'waarde' en 'feit' via Latours *Politics of Nature*, (2) een verbrede en pragmatische visie op architectuur en (3) de Actor-Network Theory en meer algemeen het denken van (voornamelijk) Bruno Latour. De vragen die gesteld worden in verband met het kerkenprobleem krijgen via de filter van het onderzoekskader een *performatief* karakter: wat *doet* het kerkgebouw? Tot tweemaal toe—met betrekking tot erfgoedwaarden en het architectuurdiscours—breekt het onderzoekskader een *black box* open, daarbij gesteund door de actuele sociale wetenschappen via de Actor-Network Theory. Daarnaast volgt uit het onderzoekskader dat een mogelijke piste om concrete oplossingen voor een probleem te verkennen die van het publiek en issue-gerelateerd deliberatieproces is. Dat ligt in de lijn van het recente denken van Latour.

Samen leidt dat tot belangrijke inzichten in functie van de *structuur* van het onderzoek naar de toekomst van de Vlaamse parochiekerken en uiteindelijk in functie van het *protocol* om het kerkenprobleem telkens lokaal en praktisch te behandelen:

1. De huidige en gangbare klemtoon op intrinsieke erfgoedwaarden botst op de zelfopgelegde grenzen. Na de confrontatie met het onderzoekskader komt er voor het kerkgebouw zicht op een nuancering. Een andere definitie van het kerkgebouw dringt zich op. Daarin openbaart het kerkgebouw zich als een complex maatschappelijk probleem dat—omdat

76 "ANT is merely one of the many anti-essentialist movements that seems to characterize the end of the century. But it is also, like ethnomethodology, simply a way for the social scientists to access sites, a method and not a theory, a way to travel from one spot to the next, from one field site to the next, not an interpretation of what actors do simply glossed in a different more palatable and more universalist language" (Latour 1999b: 20-21). In de tekst *On recalling ant* die Latour (1999b) schrijft voor de bundel *Actor-Network Theory and after* (Law & Hassard [red.] 1999) stelt Latour zich verder vragen bij de inhoud van de woorden 'actor', 'network' en 'theory' en bij het liggend streepje tussen 'actor' en 'network'. In *Reassembling the Social* (Latour 2005b) neemt hij zijn (zelf)kritiek terug en verdedigt hij juist de vier bouwstenen van de term Actor-Network Theory.

77 Voor Bryan Lawson, zie de sectie over architectuur in dit hoofdstuk (sectie 3.1.2.2.c).

het altijd gesitueerd is en een onvoorspelbaar maatschappelijk effect genereert—hardnekkig elke reductie via a priori categorieën tegenwerkt. Het kerkgebouw verschijnt als een ‘matter of concern’, een *issue* dat vraagt om een aangepast protocol.

2. Gebouwen zijn niet meer te begrijpen, zoals binnen het paradigma van de kritische architectuur, als corresponderend met de samenleving of met een historische of hermeneutische theorie van buitenaf. Architectuur is evenmin een autonoom veld. Gebouwen komen tot stand via complexe processen van ‘mediation’ en ‘translation’ en eens ze er staan stopt dat proces niet zomaar. Gebouwen zijn *actors* met een *performance*, maar wat ze teweegbrengen blijft grotendeels onvoorspelbaar. Toegepast op een parochiekerk leidt dat tot het besef dat het gebouw zich niet enkel presenteert als een probleem maar—omdat een kerkgebouw een proces is met vele actoren—ook als een bron van mogelijkheden. Via het traceren van het actor-netwerk van het kerkgebouw komt er zicht op mogelijke aanknopingspunten voor de toekomst—elk ontwerpen met betrekking tot de toekomst van het kerkgebouw is daarom een *herontwerpen*. Mogelijke aanknopingspunten noemt Bruno Latour (1999a: 141) *propositions*⁷⁸.

3. Om te komen tot concrete toekomstmogelijkheden voor de Vlaamse parochiekerken, volstaat het niet om kerkgebouwen te *herdefiniëren* als issue en actor. Als het doel van een onderzoek over de parochiekerken is om kerkgebouwen te *herwaarderen* en om uiteindelijk gepaste oplossingen daadwerkelijk te implementeren, dan is er is nood aan een methodiek daarvoor. Die methodiek kan aansluiting vinden bij de fases *issue* en *actor* via het *articuleren* van de aanknopingspunten of *propositions*⁷⁹. Uit het onderzoekskader, en in het bijzonder uit Latours latere politieke teksten, volgt dat het daarbij van belang is om het kerkgebouw in een dergelijke fase expliciet te zien als een publiek proces of als een (publiek) *forum*. Dat forum heeft, in het verlengde van de op transparantie aansturende issue- en forumfase, zelf nood aan transparantie. Op die manier kan het forum ook aansluiten bij het onderzoekskader dat in essentie een niet-*black-box*kader is. Op het forum kan de conviviale hypothese een belangrijke rol spelen. Maar om een dergelijk forum niet al op voorhand te hypothekeren, gaat de conviviale hypothese vanaf dit punt verder als een ‘werkhypothese’, als een mogelijk en aanpasbaar scenario, of als een *proposition* zoals de andere *propositions*⁸⁰.

Het onderzoekskader heeft nu, met de trias *issue*, *actor*, *forum*, een vorm aangenomen die gebaseerd is op een ander conceptueel frame dan dat van de waarden. Vanuit het nieuwe onderzoekskader kan het probleem van het kerkgebouw en de toekomst ervan worden belicht.

78 Latour (1999a: 309) noemt dat wat een actor te bieden heeft aan een andere actor “proposition”. ‘Propositions’ zijn “occasions given to different entities to enter into contact. These occasions for interaction allow the entities to modify their definitions over the course of an event” (ibid.: 141) [klemtoon van Latour]. Een event kan bijvoorbeeld een wetenschappelijk experiment zijn.

79 “The relation established between propositions is not that of a correspondance across a yawning gap, but what I will call *articulation*” (Latour 1999a: 142) [klemtoon van Latour].

80 ‘Working Hypotheses’ is een term die John Dewey ([1927] 1991: 202) behandelt in zijn *The public and its problems*. Hij zet ‘working hypotheses’ af tegen “programs to be rigidly adhered to and executed” (ibid.: 202-203).

3.2. Onderzoeksstructuur: het kerkgebouw als issue, actor en forum

De huidige theorie rond het kerkenprobleem vertoont belangrijke leemtes waardoor de huidige praktijk van het formuleren van toekomstscenario's voor de Vlaamse parochiekerken niet kan terugvallen op theorie. Veel kennis over de verschillende kerkgebouwen is bovendien 'lekenkennis'. Dat wil zeggen: niet de academici, maar de gebruikers van de kerkgebouwen 'kennen' de gebouwen en de details van hun geschiedenis. Zij weten daarenboven hoe de kerkgebouwen functioneren. Er is dus nood aan onderzoek dat in de geest van het transdisciplinair onderzoek de verbinding maakt tussen theorie, praktijk en lekenkennis.

De ANT-literatuur, hoezeer zij ook de rol van leken erkent, blijft vaag over dergelijke vormen van onderzoek. Auteurs die aan de slag gaan met ANT zijn vaak idealistisch, in die zin dat zij het erkennen van maatschappelijke issues als 'matters of concern' voor vanzelfsprekend houden—ieder issue krijgt zomaar de publieke aandacht en de politieke procedure-op-maat die het verdient (Latour 2007). Dat laatste, het spontaan ontstaan van 'Dingpolitik' is iets wat niet zomaar gebeurt rond de parochiekerken in Vlaanderen, ook al is er een 'overflow' die het publiek raakt⁸¹. Het kerkenprobleem als issue—met issue begrepen zoals Latour (2005c; 2007) en Callon (2005) het begrijpen—verschijnt slechts impliciet aan de oppervlakte. Opdat het onderzoek de belangrijke stappen niet zou overslaan, is er nood aan een structuur die het onderzoek vormgeeft.

Uit de status *quaestionis* is gebleken dat experts die te maken krijgen met het kerkenprobleem snel terugvallen op een begrip van het kerkgebouw als een object. In de ontwerptheorie correspondeert dat enigszins met het begrijpen van een gebouw als een louter 'product'⁸². Als aanvulling op dat statische beeld van wat het kerkgebouw is en betekent, stelt het onderzoekskader een dynamisch begrip voor waarin het kerkgebouw achtereenvolgens verschijnt als issue, actor en forum. De onderzoeksstructuur heeft als doel het onderzoekskader te operationaliseren in functie van het kerkenprobleem; de onderzoeksstructuur is de link tussen het eerder theoretische onderzoekskader enerzijds en het eerder praktische protocol om het kerkenprobleem concreet aan te pakken anderzijds. Daarnaast verbindt de onderzoeksstructuur ook de conviviale hypothese met het onderzoekskader. Het onderzoekskader en het protocol bedoeld voor de lokale actoren vormen samen een probleemoplossende strategie; de onderzoeksstructuur verbindt de twee.

Met de onderzoeksstructuur wordt het mogelijk om (stap één) een concreet kerkgebouw beter te begrijpen—in alle complexiteit—en (stap twee) gradueel te leren over mogelijke oplossingen voor datzelfde kerkgebouw. Stap één is het her*definiëren* van het kerkgebouw, analoog aan Latours (2004) vraag 'met hoeveel zijn we?'; stap twee is het her*waarden* van het kerkgebouw, analoog aan Latours (ibid.) vraag 'kunnen we samenleven?'. Perplexiteit, consultatie, hiërarchie en institutionalisering—de termen die Latour (2004) gebruikt in zijn nieuwe constitutie ter vervanging van het harde onderscheid tussen feiten en waarden—komen terug in de onderzoeks-

81 In een Heideggeriaans moment traceert Latour (2005c: 12-13) de etymologische oorsprong van het woord 'ding'. In noordelijke landen was of is 'Ding' het parlement, de publieke ruimte waar issues besproken worden.

82 Voor de kritiek op gebouwen die gezien worden als objecten of producten is *Architecture Depends* van Jeremy Till (2009) de uitgelezen bron.

structuur als het drietal *issue*, *actor* en *forum*. Het kerkgebouw erkennen als *issue* betekent: niet blokkeren wanneer een nieuwe entiteit met betrekking tot het kerkenprobleem zich aandient: een gevoel van perplexiteit hoeft niet tot een reductie van het probleem te leiden. De onderzoeksstructuur vertaalt Latours consultatiefase, het volledig horen van elke entiteit die zich aanbiedt, naar het traceren van het *actor-netwerk* van het kerkgebouw. De fases *issue* en *actor* herdefiniëren het kerkgebouw en beantwoorden samen dus de vraag ‘met hoeveel zijn we?’ Latours fases hiërarchie en institutionalisering neemt de onderzoeksstructuur samen als *forum*. *Forum* is binnen de onderzoeksstructuur de meest dynamische fase die rechtstreeks in het teken staat van de toekomst van het kerkgebouw. De forumfase herwaardeert het kerkgebouw en beantwoordt de vraag ‘kunnen we samenleven?’. Enerzijds is *forum* het expliciteren van een proces in functie van de toekomst van het kerkgebouw, anderzijds is het een platform om concrete scenario’s te institutionaliseren.

Issue-gerelateerde actie, zo zeggen Callon, Lascoumes en Barthe (2009), ontwikkelt zich volgens drie dimensies. De eerste dimensie is die van het waarschuwingssysteem (met de onderzoeksstructuur vertaald naar het kerkgebouw als *issue*), de tweede is die van het uitdiepen van kennis (of het kerkgebouw als *actor-netwerk*) en de derde is die van de tijdelijke maatregelen (of het kerkgebouw als *forum*): “[the] solemn and dramatic scene of the decider making a clear and irrevocable decision is replaced by a long process, gradually producing a common world which is both desired and tested” (Callon, Lascoumes et al. 2009: 205).

De tekst gaat nu in op elk van de drie fasen die het onderzoek verder zullen structuren. Op hun beurt diepen de volgende hoofdstukken de begrippen *issue*, *actor-netwerk* en *forum* nader uit via de confrontatie met de Schulense Sint-Jan de Doperkerk.

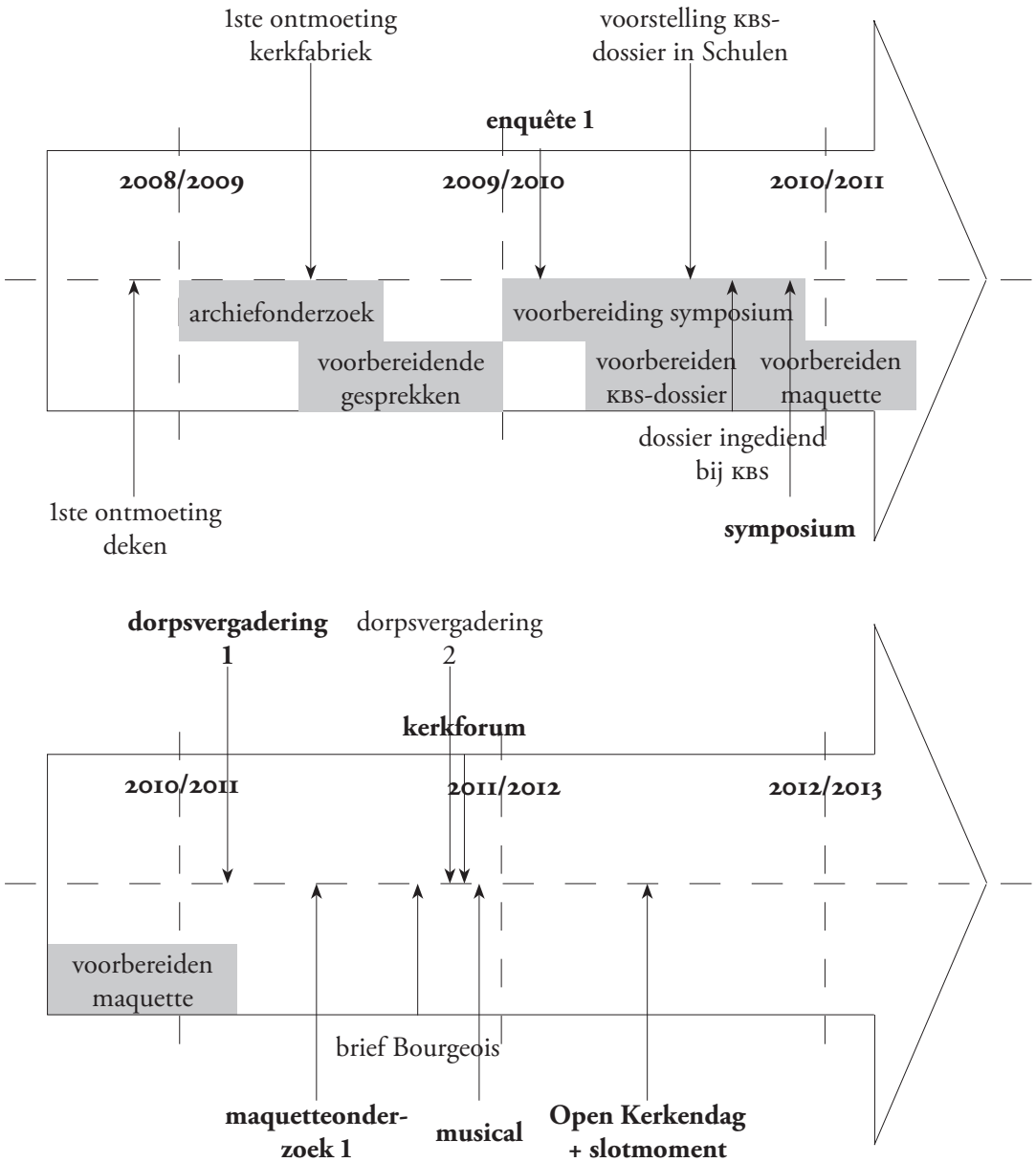
3.2.1. Het kerkgebouw erkennen als *issue*

Om Latours vraag ‘met hoeveel zijn we?’ adequaat te beantwoorden is het vooreerst belangrijk om het kerkgebouw te erkennen als een complex ding dat vraagt om nieuwe procedures. Dat ‘erkennen als’ houdt in: het aanvaarden van het kerkgebouw als ‘proces’, analoog aan wat Latour en Yaneva (2008) zeggen⁸³. Er is een heel netwerk te traceren dat verklaart waarom het kerkgebouw vandaag doet wat het doet. Het ‘proces’ begrijpen Latour en Yaneva (2008) niet als een rigide ‘matter of fact’ (of object of product), maar als een ‘matter of concern’.

Het kerkgebouw wordt (opnieuw) een ‘issue’ op het moment dat een nieuwe ‘entiteit’ met een zekere impact zich aandient. Een voorbeeld van een nieuwe entiteit is een politieke vraag naar de financiering van de kerken (en de in die vraag verborgen implicatie dat het met minder middelen ook moet lukken). Als een nieuwe entiteit—de nota van Bourgeois was in 2011 ook een nieuwe entiteit—zich aandient, dan is een voor de hand liggende vraag: ‘Kunnen we samenleven?’. Kunnen de in de nota van Bourgeois aangehaalde punten ‘samenleven’ met wat er al geschreven is, wat er al bestaat en wat er al gebeurt rond een bepaald kerkgebouw? Kan de nota toetreden tot het ‘collectief’ van het kerkgebouw?

Vooraleer die vragen beantwoordbaar zijn, is het noodzakelijk om niet voorbij te gaan aan de perplexiteit die de nieuwe entiteit oproept, want die perplexiteit brengt wellicht nog nieuwe

83 Zie noot 68 voor een gebouw als ‘project’.

Schema 3.1: verloop van het veldonderzoek met de belangrijkste momenten. ‘KBS’ staat voor Koning Bouwewijnstichting. Via die stichting zijn werkmiddelen aangevraagd voor het veldonderzoek.

identiteiten met zich mee. Er ontstaan bijvoorbeeld bezorgdheden over de deadline die Bourgeois (2011) vooropstelt om tot een visie te komen, of bepaalde lokale kerkbesturen zien het niet zitten om bepaalde bevoegdheden over te dragen naar het niveau van het centraal kerkbestuur dat via de conceptnota en het nieuwe erediensendecreet inderdaad meer bevoegdheden krijgt⁸⁴.

Het onderzoekskader noemt die eerste fase waarin nieuwe entiteiten en bezorgdheden onder invloed van een externe factor zich opstapelen 'de fase van het issue', omdat dat concreter is dan Latours (2004) 'perplexiteit'. Het kerkgebouw *erkennen* als issue opent nieuwe perspectieven en zal steeds nieuwe perspectieven blijven openen als zich nieuwe entiteiten (wetten, mogelijkheden, vragen, technische problemen, enzovoort) aandienen. Het kerkgebouw erkennen als issue is het kerkenprobleem herkaderen als een breed-maatschappelijk probleem; het kerkgebouw is *niet enkel* een architecturaal probleem. Het kerkgebouw begrijpen als issue plaatst het in het heden, of beter, *in de tijd*. Tijd is begrepen als 'thick time' (Till 2009: 95-100) en het heden, naar analogie met bijvoorbeeld Aldo van Eyck ([1967] 2008) *The Interior of Time*, als dat waarin de diverse dimensies van tijd samenkomen. Het aanvaarden van dat tijdsbegrip en het aanvaarden van de complexe situatie waarin het kerkgebouw zich bevindt, gebeurt in de issuefase via het zo veel mogelijk vermijden van a priori's⁸⁵. Het kerkgebouw erkennen als issue betekent daarnaast openstaan voor de 'overflow' ervan, voor de (ongewenste) effecten die het genereert, zonder onmiddellijk oplossingen te projecteren. Onzekerheid is in de eerste fase niet iets dat geëlimineerd moet worden, want in een later stadium kan die onzekerheid leiden tot nieuwe, inventieve oplossingen⁸⁶. De kunst bestaat er dus in om precies die onzekerheid productief in te zetten door allereerst vat te krijgen op het issue. In die zin is het kerkgebouw begrijpen als issue een eerste katalysator voor verder onderzoek en verdere actie.

Het onderzoek gaat dieper in op het kerkgebouw als issue door op theoretisch vlak het tijdsaspect van nieuwe ingrepen in oude gebouwen te onderzoeken en door na te gaan in welke mate de Sint-Jan de Doperkerk een issue is in Schulen. Concrete onderzoeksdaden daaraan gerelateerd zijn enquêtes en een dorpsvergadering georganiseerd in de Schulense parochiekerk. Een andere onderzoeksdaad is het publiek formuleren van de conviviale hypothese⁸⁷. Die acties tonen aan dat er een bepaalde structuur nodig is om van een kerk een issue zoals in de teksten

84 Een nieuw erediensendecreet is op 6 juli 2012 bekrachtigd. Het gaat in werking vanaf 1 januari 2013. De tekst is terug te vinden op de website van het agentschap Binnenlands Bestuur: <http://binnenland.vlaanderen.be/erediensten> [laatst geraadpleegd op 14 juli 2012].

85 'Situatie' is maatschappelijk, ruimtelijk en veranderlijk, en daarom dynamischer dan 'context'. A priori's kunnen zijn: het op voorhand definiëren van waarden of het volledig herleiden van het kerkgebouw tot een 'type'. In zijn *Reassembling the Social* uit Latour (2005b: 227-232) desalniettemin zijn bewondering voor actors die conventies en standaarden stabiliseren, zoals architecten voor Yaneva (2012) 'the architectural' stabiliseren, maar dat is iets dat Latour pas kan beschrijven *nadat* de controverses en mediators in kaart zijn gebracht.

86 Binnen de architectuur is onzekerheid een thema dat al sterk speelt sinds de tijd waarin de Britse architect Cedric Price plannen maakte voor het Fun Palace en voor de Potteries Thinkbelt. Het journal *OASE* wijdde in 2011 een themanummer aan productieve onzekerheid.

87 De conviviale hypothese heeft in het bredere discours over de toekomst van de Vlaamse parochiekerken en via het door de onderzoeker en promotor georganiseerde symposium de rol gespeeld van een onverwachte indringer, waardoor er een vorm van perplexiteit is ontstaan in dat discours. De conviviale hypothese is een 'onverwachte indringer' omdat het een quasi-concreet scenario is dat niet gebaseerd is op a priori onderscheiden zoals sacraal-profaan, maar des te meer op het pragmatisch versterken van het bestaande gebruik van het kerkgebouw.

van Latour en Callon te maken.

3.2.2. *Het kerkgebouw mappen als actor*

Het kerkgebouw erkennen als issue is niet meer dan een begin: analoog aan Latours (2004) ‘consultatie’-fase is er nood aan het in kaart brengen van de netwerken van het kerkgebouw. Net dat opent de mogelijkheid om iets toe te voegen, om verder te bouwen op wat aanwezig is. Toegepast op de Schulense parochiekerk is er nood aan het expliciet maken van het issue dat het gebouw is, en in nog een latere fase aan het *publiek* maken van het issue. Dat draagt bij aan het blootleggen van het draagvlak van de kerk en de draagkracht van het gebouw zelf. De bestaande netwerken, aangevuld met de vertakkingen via nieuwe entiteiten die zich aandienen, maken de complexiteit van het kerkgebouw uit. Om die op ‘symmetrisch-antropologische’ (en dus empirische) wijze te traceren is het noodzakelijk om het kerkgebouw te erkennen als actor-netwerk, of kortweg als ‘actor’. Netwerken geven aanleiding tot actie; iets gebeurt maar bij gratie van relaties tussen mensen en niet-mensen. Als een gebouw een actie uitvoert dan is dat te vangen onder de noemer ‘performance’⁸⁸. ‘Performance’ is een effect van netwerken. Het traceren van het kerkgebouw als actor staat voor een denken en handelen in functie van consequenties—wat *doet* het kerkgebouw? De *verklaring* van die consequenties, van de *effecten* van het kerkgebouw, zit in de *beschrijving* van de netwerken.

Het kerkgebouw *mappen*, of *in kaart brengen*, als actor—nadat het erkend is als issue—staat voor het verdere *niet-objectmatige* herdefiniëren van het kerkgebouw in een concrete situatie. Het empirische karakter van het mappen beoogt een niet-specialistische ‘account’ van het kerkgebouw die impliciete informatie expliciet maakt⁸⁹. Die account vormt de basis waarop later toekomstige ingrepen geënt kunnen worden omdat de verschillende ‘propositions’ duidelijk worden. Een nieuwe uitdaging bestaat er vervolgens in om, in functie van het op te stellen protocol om het transformatieproces op te vangen, ‘het kerkgebouw als actor’ *publiek* te maken. We weten nu met hoeveel we zijn, om Latour (2004) te citeren, maar kunnen we samenleven? Kunnen we het kerkgebouw nadat het *geherdefinieerd* is ook *herwaarden*? Dat zal de volgende fase uitwijzen.

Het onderzoek gaat dieper in op het kerkgebouw als actor door op theoretisch vlak bijzondere aandacht te spenderen aan de sacraliteit van het kerkgebouw als deel van de performance ervan. Verder werkt het onderzoek het performancebegrip uit als een aanvulling op het tijdsbegrip dat de issuefase onderzoekt: het begrip performance laat toe om een eng tijdsbegrip met betrekking tot oude gebouwen en nieuwe toevoegingen te overstijgen.

Concrete onderzoeksdaden op casestudyniveau zijn het in kaart brengen van het netwerk waarin de Schulense Sint-Jan de Doperkerk zich bevindt. Dat gebeurt aan de hand van bron-

88 ‘Performance’ is hier ook te begrijpen als een wijze om aan te geven dat gebouwen meer zijn dan aanwezigheden in een cartesiaanse ruimte. Om dat te beklemtonen, spreken architecten doorgaans over de ‘beleving’ en de ‘ervaring’ van ruimte. Het hanteren van de begrippen ‘beleving’ en ‘ervaring’ houdt het risico in dat de architect in kwestie daarmee pretendeert (op voorhand) te weten hoe mensen het gebouw ervaren. De gebruiker is dan zogezegd ‘aanwezig gesteld’, maar in feite is hij of zij enkel aanwezig als een abstractie in het hoofd van de ontwerper (Simonsen, Barenholdt et al. 2010).

89 ‘Vertolking’ en ‘verklaring’ zijn volgens *Van Dale* twee Nederlandse vertalingen van het Engelse ‘account’.

nenmateriaal en archiefonderzoek, maar ook aan de hand van een nieuw-ontworpen methodiek die werkt met maquettes van het kerkgebouw: door na te denken over mogelijke toekomstige gebruiksmogelijkheden voor het gebouw delen participanten verlangens, passies en onmin (telkens met betrekking tot het concrete kerkgebouw): het actor-netwerk van het kerkgebouw ontvouwt zich. De maquettes werken, naar analogie met wat Michel Callon (2005) zegt, als ‘protheses’⁹⁰: ze bieden de participanten een houvast voor het formuleren van wat hen aanbelangt met betrekking tot het kerkgebouw. Het registreren en met elkaar in verband brengen van wat deze fase verzamelt, geeft een zicht op de performance van het kerkgebouw. Dat vormt de voorbode van het kerkgebouw als ‘forum’.

3.2.3. *Het kerkgebouw uitspelen als forum*

Met de fases *issue* en *actor* biedt het onderzoekskader niet meer dan een *herdefiniëren* van het kerkgebouw, als aanvulling op bestaande kaders. In functie van een werkelijke transformatie van het kerkgebouw is er nood aan een fase—een methodiek—die de opgebouwde kennis operationaliseert. Op dat punt raakt de Actor-Network Theory aan haar grenzen: vooral in de teksten van Latour beperkt de ANT zich tot het *beschrijven* van actie⁹¹. ANT is het volgen en beschrijven van menselijke en niet-menselijke actoren. Hedendaags onderzoek in de architectuur echter (zie bijvoorbeeld Simonsen, Bærenholdt et al. [red.] 2010) verweeft juist het descriptieve met het prescriptieve, daarbij weliswaar gebruikmakend van inspiratie uit de ANT⁹².

Het ‘hybrid forum’, een concept dat Michel Callon, Pierre Lascoumes en Yannick Barthe (2009) uitwerken in het boek *Acting in an Uncertain World. An Essay on Technical Democracy* biedt zicht op een uitweg, al blijft het onvermijdelijk om een al te strikte Latouriaanse (en ook Calloniaanse) werkwijze vanaf dit punt los te laten. Het ‘hybrid forum’ is volgens Callon en zijn co-auteurs de publieke ruimte waar mensen die te maken krijgen met de (ongewenste) consequenties van een bepaald issue elkaar ontmoeten en vragen om grondig onderzoek⁹³. Als er zich geen experts ter zake aanbieden, dan worden de leken die het gebrek aan kennis aanklaarten zélf experts⁹⁴. Er bestaan ook methodes en methodieken die een descriptieve en een prescriptieve aanpak *expliciet* samenbundelen, ook in andere domeinen dan het architectuuronderzoek. Action

90 Zie noot 75 voor Callon’s protheses.

91 Al doet bijvoorbeeld Latours (2004) *Politics of Nature* meer dan dat. Latour stelt sociale en politieke theorieën op, maar hij beschrijft de wereld zoals een etnograaf.

92 Is het willen voorschrijven van een bepaald protocol om transformaties van kerkgebouwen op te vangen en te vertalen naar concrete architecturale voorstellen dan een verwarring van twee rollen, namelijk die van de onderzoeker-analyst en die van de architect-actor? Albena Yaneva bijvoorbeeld *beschrijft* architecten als actoren. Ze is zelf geen architecte. Nochtans stelt ze de methode van ‘mapping architectural controverses’ voor als een alternatief voor architectuurtheorie. Latour (2005b) erkent wel dat de analyst invloed kan hebben op de actors, maar dringt erop aan dat hij/zij niet de rol van politiek activist speelt (Latour 2005b: 61). Sectie 3.3 gaat daar dieper op in. De mogelijke verwarring die hier speelt, vangt de onderzoeksstructuur op door een scheiding aan te houden tussen de forumfase en de overige fasen.

93 Een issue is volgens Callon op zich al een hybrid forum (Callon, geciteerd door Yaneva 2012: 60). Voor het onderzoekskader maakt dit onderzoek desalniettemin een onderscheid tussen issue en forum. Het hier getheoretiseerde forum is dan ook geen exacte kopie van het hybrid forum van Callon et al.

94 Callon et al. (2009) verwerken in hun boek verschillende concrete voorbeelden daarvan, niet zelden in de medische sfeer: slachtoffers van bepaalde ziektes die vragen om meer onderzoek en die zichzelf ondertussen ontwikkelen tot experts.

research is een dergelijke methode⁹⁵.

De methodiek die de forumfase uitwerkt, ligt tussen het hybrid forum en action research⁹⁶. Belangrijk is dat de ‘agency’ en de creativiteit van leken én experts aan de oppervlakte komen en publiek worden in functie van de toekomst van het kerkgebouw. Eveneens belangrijk is dat concrete voorstellen voldoende eenvoudig voorgesteld worden, zodat (1) nieuwe issues aan de oppervlakte *kunnen* komen, (2) er zich desgevallend nieuwe actoren kunnen aanbieden voor het kerknetwerk en (3) er uiteindelijk een besluit kan genomen worden in de vorm van een ontwerp voor het kerkgebouw.

De relatie met de voorgaande fases is dat de derde fase, het (kerk)forum, een hiërarchie aanbrengt in het collectief van al getraceerde actoren⁹⁷. Die hiërarchie zal gebaseerd zijn op de mate waarin het kerkgebouw kan ‘samenleven’ met nieuwe voorstellen; de forumfase formuleert de ‘obligatory passage points’ (Latour 1987: 129) van het kerknetwerk. In grote mate is dat een pragmatistisch herdenken van het kerkgebouw⁹⁸.

Het forum, als een publiek proces, verzamelt lokale creativiteit en dagelijkse praktijken en laat die samenwerken met de creativiteit van de ontwerper, als een vorm van coproductie⁹⁹. Auteurschap speelt dus een belangrijke rol. Het forumonderzoek in Scholen gebeurt grotendeels in het kerkgebouw zelf. De draagkracht van het gebouw komt zo in contact met het (mogelijke) draagvlak ervoor; de verschillende ‘propositions’ ontmoeten elkaar¹⁰⁰. Het forum beperkt zich echter niet tot het *verzamelen* van creativiteit en nieuwe voorstellen en het opstellen van een hiërarchie daarin; het gaat ook na hoe een concreet scenario voor de parochiekerk—naar analogie

95 Reason en Bradbury (2008b: 4) geven de volgende definitie van action research mee: “Action research is a participatory process concerned with developing practical knowing in the pursuit of worthwhile human purposes. It seeks to bring together action and reflection, theory and practice, in participation with others, in the pursuit of practical solutions to issues of pressing concern to people, and more generally the flourishing of individual persons and their communities”.

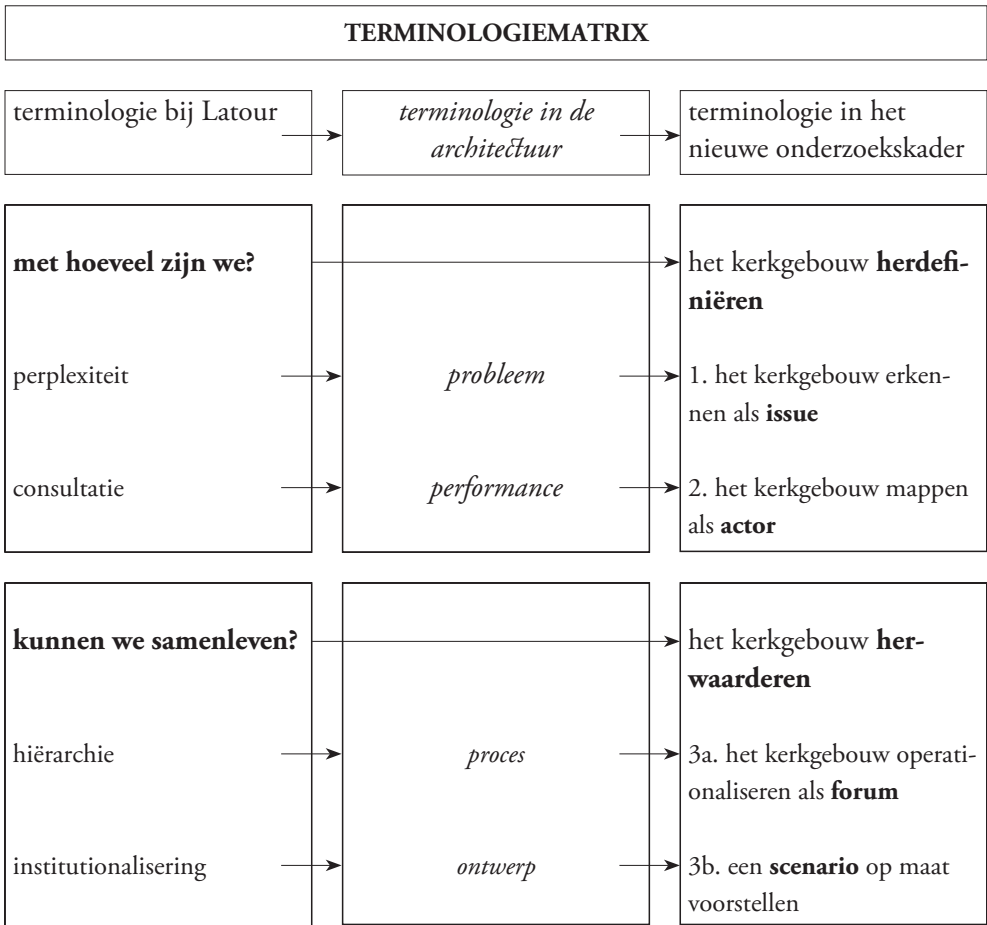
96 Verdere inspiratie komt uit het nieuwe participatieparadigma dat Jeremy Till (2005) opstelt in zijn *The Negotiation of Hope*.

97 Vanaf hier hanteert het proefschrift het woord ‘forum’; ‘forum’ is niet gelijk aan ‘hybrid forum’. Het ‘collectief’ omvat de performance van het kerkgebouw, en ook nieuwe issues die zich aangediend hebben en mogelijke antwoorden om die nieuwe issues op te vangen. ‘Collectief’ is een term die Latour (2004; 2005b) hanteert als voorlopige opsomming van wat het ‘sociale’ is, vandaar de titel van zijn boek *Reassembling the Social* (2005b).

98 “Design [...] does not require grand gestures of radical departure from the past, but small operations of re-collecting existing bits of projects and concepts, reusing, recycling, reinterpreting, rethinking”, zegt Albená Yaneva (2009b: 103) in haar etnografie van het bureau OMA: “[The] ‘re-’ stands at the heart of design”. Volgens Yaneva, die uitdrukkelijk spreekt over een pragmatistische architectuurpraktijk, is ontwerpen dus een open en analoge (analoog aan *wat er al is*) praktijk.

99 Ivan Illich (1973) hanteert in een andere context de term ‘openbaar onderzoek’, als een zoektocht naar de nefaste consequenties van de huidige werktuigen die mensen op allerhande terreinen gebruiken.

100 De draagkracht van het gebouw, wat het gebouw ‘toelaat’, kan omschreven worden aan de hand van de term ‘affordance’. Die is afkomstig uit de psychologie van Gibson (zie Maiera, Fabela et al. 2009).

Schema 3.2: terminologiematrix. De twee laatste fases (hiërarchie-proces-forum en institutionalisering-ontwerp-scenario) horen samen; de klemtoon in dit onderzoek ligt op het proces en minder op het ontwerpen zelf.

met Latour (2004)—te *institutionaliseren* is¹⁰¹. Om methodologische redenen, namelijk om de descriptieve fases 1 (issue) en 2 (actor) en de descriptieve én prescriptieve fase 3 (forum) niet met elkaar te verwarren is het van belang om—in de mate van het mogelijke—het forum duidelijk te onderscheiden van de twee voorgaande fases¹⁰². Doordat de twee grote kamers (‘met hoeveel zijn we?’ of het herdefiniëren van het kerkgebouw, en ‘kunnen we samenleven?’ of het herwaarderen van het kerkgebouw) rekening houden met contingentie en onvoorspelbaarheid en doordat het proces op zich niet eindig is, is het onmogelijk te spreken over een stappenplan zoals dat bijvoorbeeld bestaat in de ontwerptheorie.

Concrete onderzoeksdaden zijn een volgende fase van het maquetteonderzoek en het uittesten van nieuwe gebruiksmogelijkheden in het kerkgebouw. De tweede fase van het publieke maquetteonderzoek bestaat uit een verwerking van de resultaten van de eerste fase in functie van concrete scenario’s voor de Schulense Sint-Jan de Doperkerk. Het is hier dat de conviviale hypothese—die is namelijk vervat in de scenario’s—ten volle tot uiting komt. Het testen van (tijdelijk) gebruik in het kerkgebouw tast niet enkel af wat het kerkgebouw toelaat of wat denkbaar is voor het kerkgebouw, het onderzoekt ook de menselijke zijde van een mogelijk toekomstscenario: is er lokaal voldoende draagvlak en creativiteit om een nieuw scenario waar te maken? De mate waarin lokale vrijwilligers instaan voor de organisatie van tijdelijk, publiek gebruik is daarvoor een indicatie.

Op een praktisch niveau staat de onderzoeksstructuur issue-actor-forum in het teken van het beter begrijpen van het kerkgebouw, van het nemen van praktische besluiten in functie van het protocol om kerkgebouwen aan te pakken, en van het afleiden van conceptuele randvoorwaarden voor de conviviale hypothese.

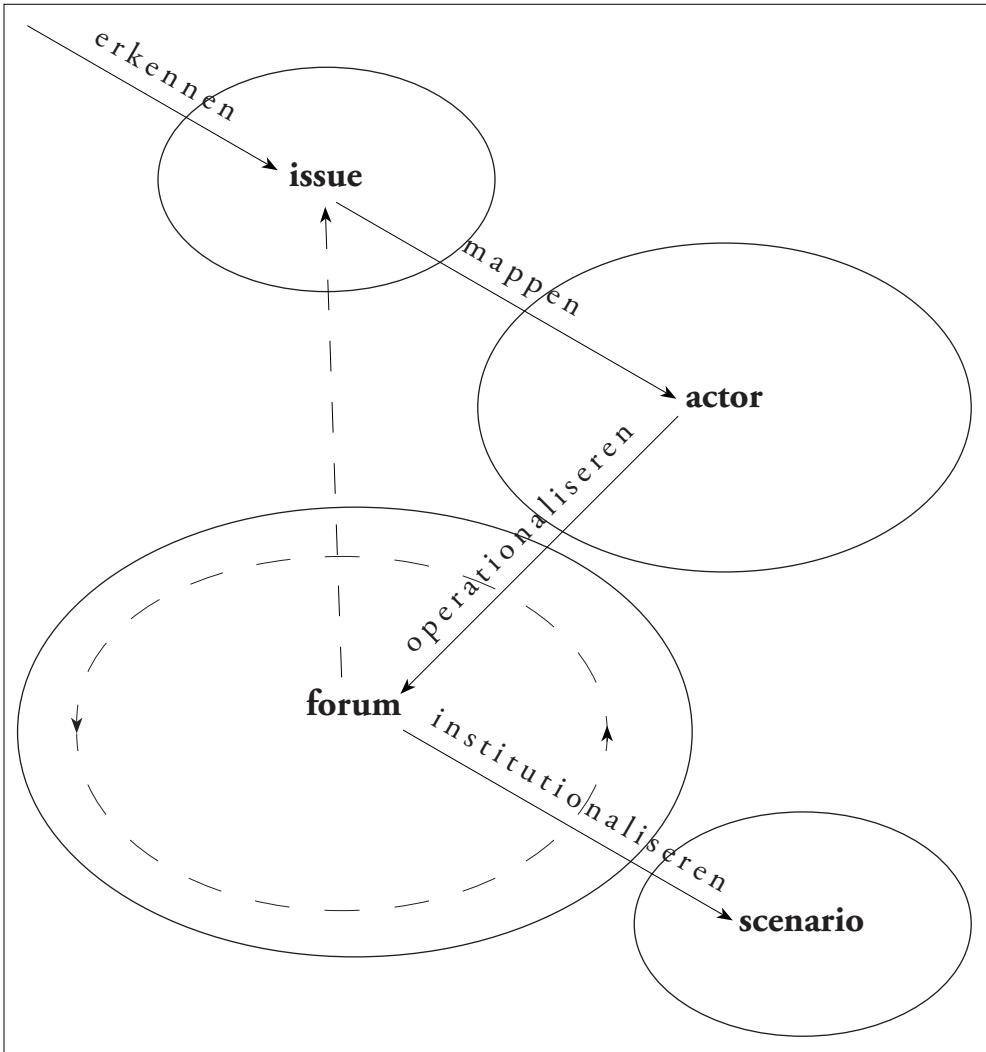
‘Issue’, ‘actor’ en ‘forum’ vormen een cyclus. Van een strikte chronologie kan geen sprake zijn omdat de fases zich, ondanks de scheiding tussen het herdefiniëren en het herwaarderen, (ook) gelijktijdig ontwikkelen¹⁰³. Nieuwe actoren kunnen zich tijdens het forum aandienen en zo het forum uitdagen en vervolgens voor een nieuw issue zorgen, waarop er uiteindelijk een nieuw collectief ontstaat. Het forum moet ook in staat zijn om nieuwe actoren te weigeren. De sequentie issue-actor-forum is dus nooit volledig stabiel, enkel provisoir: totale stabiliteit is geen doel op zich. Het forum staat centraal in de onderzoeksstructuur, maar alvorens het forum *kan* aanvangen, moet het gebouw erkend zijn als issue en moet er zicht zijn op de deelnemers aan

101 Door de fase van hiërarchie en die van het institutionaliseren samen te nemen, verwijdt het onderzoekskader zich verder van een strikt Latouriaanse aanpak en zoekt het—in zekere mate—aansluiting bij het ‘hybrid forum’ van Callon et al. (2009). Die beslissing houdt, vanuit een architecturale blik op het onderzoek, het (ontwerp)proces en het uiteindelijke ontwerp samen.

In het veldonderzoek is slechts een aanzet gegeven tot een ontwerp voor de Sint-Jan de Doperkerk. Het veldonderzoek heeft zich eerder dan op het concrete *ontwerpen* geconcentreerd op het opstellen van een *onderzoekskader* en een *protocol* om transformaties op te vangen.

102 Een andere reden is om ervoor te zorgen dat alle fases in volgorde doorlopen worden, zoals Latour (2004) in *Politics of Nature* de vier kamers apart houdt om de sequentie van entiteiten erdoor te garanderen.

103 Dat is analoog aan wat Bryan Lawson (2005) zegt over het gelijktijdig analyseren van het probleem en synthetiseren van de oplossing in de architectuurpraktijk. Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 222) zeggen over de verschillende fasen van het hybrid forum: “we should recall that the three activities that we have distinguished—attention-vigilance, exploration, choice of measures—do not take place in chronological order. On the contrary, during the time of precaution they interact dynamically”.

Schema 3.3: de verschillende fases van het onderzoek (ook de verschillende fases van het protocol). De pijlen duiden de bijhorende handelingen aan. De forumfase staat centraal, vandaar de ellipsvormige pijl binnen die fase en de feedbackpijl naar de issuefase.

het forum, op het actor-netwerk. Het forum is in wezen niet eindig¹⁰⁴; elk geïnstitutionaliseerd scenario is provisoir, maar kan wel geconsolideerd worden in bouwmaterialen. Elk scenario is een tijdelijke articulatie of kristallisatie van opgebouwde kennis. Het onderzoekskader herwaardeert het kerkgebouw uiteindelijk niet enkel in de vorm van een nieuw concreet scenario, maar ook—op een abstracter niveau—als een *continu* publiek proces¹⁰⁵.

Toch is een netwerkaanpak, zoals voorgesteld in het onderzoekskader en geoperationaliseerd in de onderzoeksstructuur, niet zonder gevaren. Door de gevaren die circuleren in de literatuur *over* ANT van naderbij te bestuderen, worden enkele aandachtspunten met betrekking tot de onderzoeksstructuur en de uitwerking ervan in het vervolg van het onderzoek duidelijk.

104 'Forum' staat voor zowel concrete acties en onderzoeksdaden in het kerkgebouw als voor een lang en traag proces van onderzoek naar lokale creativiteit, creativiteit van buitenaf en concrete scenario's.

105 In de hedendaagse architectuurtheorie en het hedendaags architectuuronderzoek worden gebouwen steeds meer geherwaardeerd als 'proces', zie bijvoorbeeld de teksten van Michael Guggenheim (2009c).

3.3. Kritische aantekeningen en aandachtspunten

Op dit ogenblik is het mogelijk om minstens drie potentiële gevaren aan te wijzen met betrekking tot een netwerkaanpak: (1) de indruk van relativisme, het daaraan gerelateerde gevaar van commodificatie (het behandelen van het kerkgebouw als een verhandelbaar object) en een gebrek aan specificiteit—de netwerkbenadering als een al te generieke en dus niet-kritische aanpak—(2) machiavellisme of de mogelijkheid tot het al te gemakkelijk manipuleren van de aanpak door één sterke (onderzoekende en/of ontwerpende, of andere) hand, en (3) het verwarren van de rol van onderzoeker met die van architect. De volgende paragrafen trachten die gevaren te duiden en te voorkomen¹⁰⁶. Cruciaal is dat de ANT als een *inspiratiebron* geldt, maar dat het onderzoekskader geen ANT is, al komen de delen *issue* en *actor* dicht in de buurt. Het onderzoekskader situeert het onderzoek naar de toekomst van de parochiekerken als een onderzoek in, voor en door (de) architectuur en niet als een sociologisch onderzoek.

Het in kaart brengen van actoren, vooral in het deel *actor*, mag niet begrepen worden als het loutere opsommen van (menselijke) ‘stakeholders’. Het achterhalen van de netwerken waarin het kerkgebouw zich bevindt, gebeurt empirisch en aan de hand van de insteek ‘controverse’¹⁰⁷. Juist doordat het deel *actor* ook niet-menselijke actoren traceert, ontsnapt het aan het relativisme: ‘agency’ ontstaat door associaties tussen mensen en niet-mensen¹⁰⁸. Het gaat niet om het naast elkaar zetten van verschillende meningen en al helemaal niet om het op voorhand neutraliseren van mogelijke conflicten, maar om het beter begrijpen van wat het kerkgebouw *doet* en waar het toe in staat is, en dat door de relaties te onderzoeken die het kerkgebouw aangaat. Controverse is een productieve factor in het proces. Het belang dat vooral het *forum* hecht aan creativiteit en ‘spatial agency’ is een ander tegengewicht voor relativisme, en in het bijzonder voor commodificatie als een mogelijk gevolg van een te generieke aanpak¹⁰⁹.

Architectuur, beoefend op het forum, kan door de kennis die daar circuleert geen autonome praktijk zijn. Het onderzoekskader is kritisch in die zin dat het in eerste instantie een aanvulling is op bestaande kaders die in extreme gevallen wel commodificatie in de hand wer-

106 Bruno Latour heeft zelf gewezen op wat er mis is met Actor-Network Theory (zie noot 76). In het boek *Reassembling the Social* weerlegt hij die (zelf)kritiek weer en wijst hij op de verdiensten van ANT; hij weerlegt ook kritiek van buitenaf op de ANT (Latour 2005b: 251-253). Het is niet de bedoeling van deze sectie om die kritiek en de weerlegging door Latour te reproduceren, want die oorlogen zijn al gevochten, maar om een aantal kwesties aan te halen die leven binnen het architectuuronderzoek en die relevant zijn met betrekking tot het kerkenprobleem.

107 Dat is ook de insteek die Bruno Latour (2005b) suggereert, omdat het onmogelijk is om *alle* actoren in kaart te brengen; Michael Guggenheim bevestigt dat in zijn teksten specifiek met betrekking tot gebouwen (zie noot 66).

108 Het is niet zo dat dingen of niet-mensen in de ANT intentionaliteit bezitten, maar enkel agency en enkel als de dingen in kwestie verbonden zijn met mensen; zie Latour (2005 b: 76), in het bijzonder (Latours) noot 88.

109 In het boek *Too active to act* uiten de onderzoekers van het collectief BAVO (2011) hun kritiek op het radicaal pragmatisme van Wouter Vanstiphout van het bureau Crimson Architectural Historians. Crimson begeleidde de herontwikkeling van de modernistische woonwijk Hoogvliet bij Rotterdam. Daarvoor tekende Crimson een participatiestrategie uit die bestaat uit het samenwerken met alle mogelijke partijen: gebruikers, overheden, architecten en marktpartijen. Volgens BAVO bestendigt Crimson met een dergelijke op consensus gerichte strategie het status quo door op voorhand elke kritische interventie uit te sluiten. Nog voor de publicatie van BAVO's boek gaf Crimson die ‘fout’ zelf toe.

ken¹¹⁰. Het onderzoekskader verzaakt niet aan democratie en emancipatie, maar plaatst die begrippen—naar analogie met het werk van Latour (2004; 2005c) en Callon et al. (2009)—in een geüpdatet kader. Dat kader laat ideologische implicaties achterwege, maar laat vooruitgang toe¹¹¹. Doordat het onderzoekskader voortkomt uit de ontoereikendheid van de huidige omgang met kerkgebouwen en doordat het tot stand komt via een directe relatie met veldonderzoek is het bovendien ‘kerkspecifiek’. Precies omdat het kerkgebouw bij uitstek het gebouw is waar het materiële en het meest immateriële elkaar ontmoeten, is er nood aan een aanpak die recht doet aan die complexiteit. Sacraliteit en andere a priori’s zijn geen zaken die het onderzoekskader zomaar negeert, want de vraag is: ‘hoe kunnen we samenleven?’. Hoe kunnen bepaalde denkbeelden van reële actoren samenleven met actuele actoren die volgen uit het kerkenprobleem? Het onderzoekskader reduceert die complexiteit niet, maar speelt ze uit en laat ze multipliceren tijdens de fase van het forum. Al door het kerkgebouw te erkennen als (breed-maatschappelijk) issue geeft het onderzoekskader daartoe de aanzet. Het onderzoekskader is bovendien kerkspecifiek door de aandacht voor vrijwilligers, in het bijzonder tijdens de forumfase en met betrekking tot het testen van concreet (tijdelijk) gebruik. Ook door het verwerken van de conviviale hypothese is het hele onderzoek nadrukkelijk gericht op kerkgebouwen.

Kunnen de beschreven (menselijke) actoren rechtstreeks macht uitoefenen op andere actoren zodat ‘hun’ netwerk het sterkste wordt? Bruno Latour zou die claim snel afwimpelen door te zeggen dat macht een *effect* is van netwerken (Dijstelboem 2007). Stel dat een projectontwikkelaar absoluut een *bed & breakfast* wil maken van een kerkgebouw, dan is er, als de betrokken actoren gebruik maken van het protocol dat volgt uit het onderzoekskader, een kleine kans dat zijn voorstel het ook zou halen. De ‘macht’ die de ontwikkelaar gebruikt om het idee door te duwen bestaat enkel uit relaties tussen mensen; die relaties raken het kerkgebouw niet rechtstreeks en ontglippen dus grotendeels aan de act van het in kaart brengen van het kerknetwerk. Het voorstel voor een *b&b* kan echter wel uitgroeien tot een ‘issue’ en daardoor relaties aangaan met andere actoren. Maar om door het proces te komen en uit te groeien tot een reëel scenario zal het voorstel—als, alweer, de betrokken actoren gebruik maken van het protocol—moeten kunnen ‘samenleven’ met de overige getraceerde informatie. De mogelijkheid dat een bepaalde (menselijke) actor een voorstel opdringt, wijst bijgevolg op het belang van het correct weergeven van de bestaande situatie om zo te kunnen nagaan of het nieuwe voorstel werkelijk kan ‘samenleven’ met de andere actoren.

Een daaraan verwant gevaar bestaat erin dat de *actor* fase het kerknetwerk zo beschrijft dat de beschrijving subtiel of minder subtiel een voorkeur uitspreekt. Dat kan voorkomen worden door de fases ‘issue’ en ‘actor’ enerzijds en de fase ‘forum’ anderzijds gescheiden te houden en ook door een grondig verslag te maken van de eerste twee fases (‘issue’ en ‘actor’). Hoezeer het hedendaagse architectuuronderzoek ook hecht aan de verweving van descriptie en prescriptie (Simonsen, Bærenholdt et al. 2010), té snel overgaan tot een concreet voorstel, zonder het hele

110 Zie de secties 2.4 en 2.5 van dit proefschrift voor het gevaar van commodificatie via de huidige kaders.

111 “There is progress, but it goes from a mere juxtaposition to an intertwined form of cohabitation: How many contemporary elements can you build side by side, generating the series of simultaneities?”, zegt Latour (2005c: 40). De vooruitgang die hij voor ogen heeft, heeft niets te maken met ideologie zoals bij ‘de modernen’ die hij bekritiseert in *We have never been modern* (Latour 1993).

netwerk in kaart te brengen, is nefast voor de toekomst van het kerkgebouw. Als er, zoals in het geval van de conviviale hypothese, al een voorstel *is*, dan is het belangrijk dat voorstel te beschouwen als een werkhypothese, als een ‘proposition’, en er even behoedzaam mee om te gaan als met de andere actoren. Als een dergelijk voorstel heel wat in beweging zet, is dat op zich een goed teken: het voorstel werkt dan als een ‘mediator’¹¹². Daardoor wordt het mogelijk om het kerknetwerk weer nauwkeuriger in kaart te brengen. De (op het eerste gezicht dubieuze) situatie waarin één persoon het kerknetwerk in kaart brengt en tegelijkertijd ook auteur is van een scenario voor het kerkgebouw—al is het maar in aanzet—geeft aanleiding tot een derde gevaar: dat van de vermenging, al dan niet intentioneel, van rollen.

Ook voor het derde gevaar, dat van de duorol van analist enerzijds en architect-onderzoeker anderzijds, levert de scheiding tussen het louter analytische deel en het forumdeel een mogelijke oplossing. Maar dat is enkel zo als het protocol strikt gevolgd wordt. Een tweede, meer haalbare uitweg is het helder houden van alle communicatie met derden en het zorgvuldig bijhouden en beschrijven van de onderzoeksdaden. Zoals Jeremy Till zegt, is de architect een ‘sense-maker’, iemand die helderheid schept voor anderen. Maar dat neemt niet weg dat de architect-onderzoeker moeilijk te plaatsen is in een wetenschappelijk kader, zeker als hij/zij meer doet dan enkel *beschrijven*. Juist omdat het over architectuur gaat—over het ingrijpen in gebouwen—en juist omdat architectuur enerzijds descriptie en prescriptie en anderzijds theorie en praktijk vermengt (Lawson 2005; Simonsen, Bærenholdt et al. 2010), is een scheiding op discoursniveau (zoals de voorgestelde scheiding tussen het meer analytische deel en het *forum*deel) niet zomaar te transponeren naar de praktijk.

Onderzoek in de architectuur daagt bestaande epistemologische kaders uit. Als architectuuronderzoek descriptie en prescriptie verweeft, zoals in het nieuwe hybride architectuuronderzoek (Simonsen, Bærenholdt et al. 2010), dan gebeurt dat het best op basis van zo weinig mogelijk a priori’s van buitenaf. Daarom zijn pragmatisme en de ANT—als het ‘nieuwe pragmatisme’—geschikte kaders¹¹³. Als het architectuuronderzoek andere (sociale) theorieën vermengt met ontwerp en onderzoek, dan dreigt de architect-onderzoeker er ook nog de rol van ‘social engineer’ bij te krijgen, wat het onderzoek kentheoretisch minder helder maakt¹¹⁴. Bovendien kan de ANT concreet iets betekenen voor de architect. Albena Yaneva benadrukt in haar teksten vooral hoe architectuur te *begrijpen* is aan de hand van een ANT-kader, terwijl de volgende hoofdstukken van dit proefschrift die ANT-blik ook *operationaliseren* in functie van enkele concrete aspecten van het kerkgebouw waarmee een architect te maken krijgt. Het gaat om het tijdsaspect en de notie van ‘sacraliteit’, die beide, juist door het operationaliseren van het onderzoekskader, geleid worden van een aanpak gebaseerd op a priori’s naar een aanpak gebaseerd op *performance*. Daarnaast werkt het deel *forum* een aanpak uit om (samen) te zoeken naar een wijze waarop ‘we kunnen samenleven’, om die ‘common world’ (Callon, Lascoumes et al. 2009) vervolgens te kunnen in-

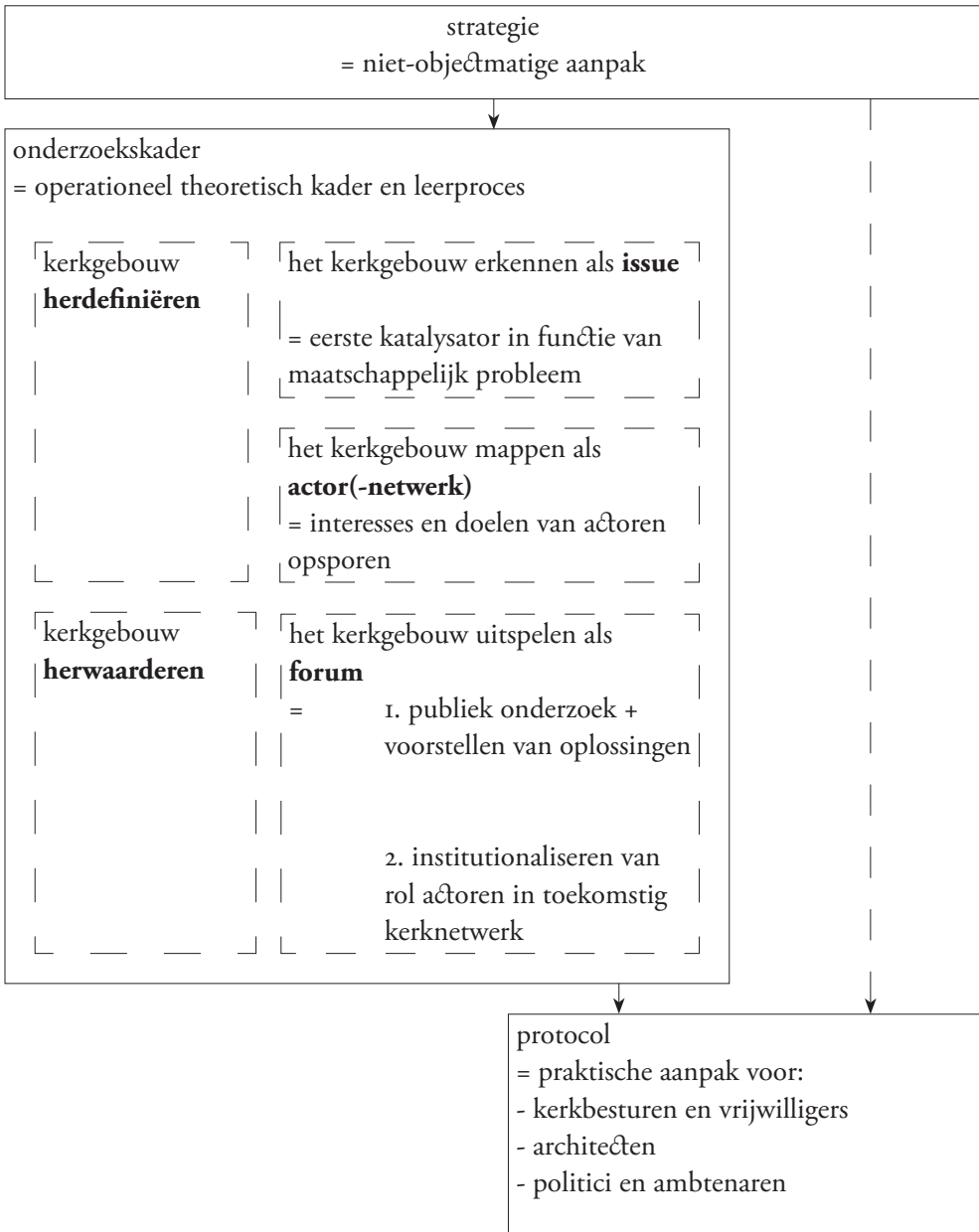
112 Voor het onderscheid tussen ‘intermediaries’ en ‘mediators’ dat Latour (2005b) maakt in *Reassembling the Social*, zie noot 57.

113 In het artikel *Why pragmatism could well be the “philosophy of the future” / Pourquoi le pragmatisme pourrait bien être la “philosophie de l’avenir”* noemt auteur Patrice Bollon (2011) Bruno Latour “one of the rare, if not the only, true French pragmatists”.

114 De agency-definitie van Awan, Schneider en Till (2011; zie sectie 3.1.2.1.) wijst in de richting maar is voldoende subtiel om geen ‘social engineering’ te zijn. Het is in feite het engagement van anderen dat de architect-agent inzet om een situatie aan te pakken.

stitutionaliseren. Het onderzoekskader en de concretisering ervan doen in feite geen uitspraken over de *vormelijke* uitwerking van architecturale ingrepen. Het hele onderzoek erkent het auteurschap van de architect en beperkt de architect dus niet in zijn/haar creativiteit.

De volgende hoofdstukken werken het in dit hoofdstuk opgebouwde onderzoekskader verder uit en voegen elk iets toe aan (1) het protocol om het kerkenprobleem praktisch aan te pakken en (2) de conviviale (werk)hypothese. Eerder dan om een loutere toetsing aan de realiteit van het onderzoekskader en de onderzoeksstructuur gaat het in de volgende hoofdstukken om een verder en meer *gesitueerd* onderzoek ernaar.

Schema 3.4: de verdere uitwerking van het deel 'strategie' (met inbegrip van het onderzoekskader en het protocol) van schema 1.1.

4. WENDING NAAR HET ‘DIKKE HEDEN’: HET KERKGEBOUW ERKENNEN ALS ISSUE

De vraag naar de toekomst van een parochiekerk dient zich niet aan als een opgave die onderverdeeld is in duidelijk onderscheiden deelproblemen. Het krantenartikel op basis van een interview met de schatbewaarder van de Schulense kerkfabriek (zonder auteur 2006), getuigt van een veelheid aan kwesties die in elkaar overlopen. Aanleiding voor het artikel is een dure restauratie aan de Schulense parochiekerk die, zo benadrukt de schatbewaarder, niet oud is en niet geklasseerd is als monument. Tijdens de werkzaamheden aan het gewelf, het dak en de galmgaten duiken nog meer problemen op, zo blijken ook de kilgoten in slechte staat te verkeren. De restauratiekosten staan volgens de penningmeester niet in verhouding tot het aantal kerkgangers. Hoewel de parochiekerk van Berbroek (dat eveneens tot Herk-de-Stad behoort) zich op slechts drie kilometer van die van Schulen bevindt, zou die afstand te groot zijn voor de parochianen. De kerk van Schulen sluiten is dus (voorlopig) geen optie. En, “de geesten zijn nog niet rijp om een andere bestemming te geven aan onze gebedshuizen” (ibid.), aldus de schatbewaarder. Aan het einde van het artikel haalt hij de mogelijkheid van multifunctioneel gebruik aan: “Maar allicht is dat nu nog een brug te ver” (ibid.), voegt hij er snel aan toe. Het krantenartikel dat handelt over dat ene kerkgebouw—en in de marge, om aan te duiden dat Schulen geen alleenstaand geval is, over de kerk van Meldert bij Lummen die een nieuwe toren krijgt—verzamelt verschillende kwesties. Binnen het bestek van 380 woorden komen aan bod: het materiële aspect van de kerk, de kosten, het juridisch statuut, het gebruiksaspect vandaag en in een mogelijk toekomstscenario, de (vermeende) perceptie ten opzichte van herbestemming en multifunctioneel gebruik en de ligging van het gebouw ten opzichte van andere kerkgebouwen. Het tekstje toont aan dat al die aspecten in de praktijk niet van elkaar te scheiden zijn, net zoals de architectuur*praktijk* uiteenlopende dingen als stabiliteit, vorm en gebruik verbindt die het architectuur*discours* gescheiden houdt. Een visie ontwikkelen, zoals minister Bourgeois (2011) vraagt in de recente nota, kan dus niet enkel betrekking hebben tot het gebruik van de kerkgebouwen. Dat is ook wat de nota zelf aanhaalt. Voor de kerkbesturen, de steden en de gemeenten spelen de staat van onderhoud en de geschatte nog te maken kosten evenzeer mee.

Juist het niet op voorhand reduceren van het kerkenprobleem vormt de kern van dit hoofdstuk. Een parochiekerk dient zich nu eenmaal aan als een complex issue. Dit hoofdstuk beargumenteert dat het erkennen van die ‘messy’ complexiteit de eerste stap is in het proces van het herdefiniëren en herwaarderen van de parochiekerk. In eerste instantie zoomt de tekst in op de (architectuur)theorie, als een verdieping van het onderzoekskader¹. De daaropvolgende sectie (4.2.), het brandpunt van dit hoofdstuk, behandelt de praktijk en in het bijzonder de

¹ Naar het kerkgebouw als issue is al verwezen in de inleiding en in hoofdstuk 3, in het bijzonder in sectie 3.2.1. Om te veel herhalingen te vermijden, diept sectie 4.1. enkele begrippen uit die het kerkgebouw als issue kaderen om vervolgens over te kunnen gaan naar het casestudyonderzoek.

mate waarin het kerkgebouw van Schulen een *issue* vormt en *erkend* wordt als *issue* door zowel de kernactoren rond de parochiekerk als de inwoners van het dorp². De sectie introduceert het veldonderzoek in Schulen en beschrijft de eerste acties in het kader daarvan, aangevuld met de effecten van die onderzoeksacties op de kernactoren en de inwoners. Via het door de onderzoeker en de promotor georganiseerde symposium verbindt dit hoofdstuk het Schulense kerkgebouw met het bredere discours over de toekomst van de parochiekerken in Vlaanderen. De voorlaatste sectie confronteert de theorie met de praktijk en legt zowel het potentieel als de knelpunten bloot van de benadering van het kerkgebouw als *issue*. Ten slotte volgt een voorlopig besluit in functie van het protocol voor toekomstige kerktransformatieprocessen en de randvoorwaarden van de conviviale hypothese.

4.1. Theorie van het *issue*: het heden als begin van een proces met een onduidelijke startdatum

Hoe gaan architecten om met oude gebouwen en met het begrip ‘tijd’? Verschilt die aanpak van die van de monumentenzorgers? Omdat ‘*issue*’ in deze tekst begrepen wordt als een beweging naar het heden, gaat deze sectie in op hoe architecten omgaan met oude gebouwen en in het bijzonder op de argumenten die zij hanteren om de architectuur van uitbreidingen aan oude gebouwen te verklaren. Het is relevant om dat aspect te onderzoeken, omdat juist in het geval van een nieuwe ingreep in een oud gebouw de discussie over tijd zo nadrukkelijk aanwezig is.

Architectuurprojecten die vandaag veel weerklank krijgen in de (architectuur)pers zijn vaak rechtstreeks geënt op oude gebouwen. Recente voorbeelden in Vlaanderen zijn het museum M in Leuven van het bureau van Stéphane Beel en de 's Hertogenmolens in Aarschot, door de groep noAarchitecten omgevormd tot een brasserie en een hotel. Beide projecten gingen aan de haal met architectuurprijzen³. Een veel bejubeld recent internationaal voorbeeld is het Kolumbamuseum in Keulen, ontworpen door Peter Zumthor. Als bekende architecten die (internationaal) erkenning van de gespecialiseerde pers genieten, aan de slag gaan met oude gebouwen, dan valt op dat hun aanpak wel degelijk verschilt van die vooropgesteld door de geijkte monumentenzorg⁴. Zumthors Kolumbamuseum geldt als een illustratie daarvan. Het gebouw nestelt

2 Met kernactoren wordt bedoeld: die personen die rechtstreeks met het kerkgebouw te maken hebben. Dat zijn: de kerkraad, de deken en de kapelaan, de koster, de organist, het zangkoor en de trouwe parochianen, met andere woorden: de mensen die geregeld in het kerkgebouw komen. Ook leden van de verenigingen die zich inzetten voor het kerkgebouw—dat kan als pastoraal vrijwilliger maar ook via een bijdrage aan het ontsluiten van het Schulense kerkelijk erfgoed—worden tot de groep van kernactoren gerekend.

3 Zowel museum M als de 's Hertogenmolens kreeg in 2011 een prijs van het Team Vlaams Bouwmeester: M de prijs van de Bouwmeester in de categorie cultuur en de molens in de categorie erfgoed (www.vlaamsbouwmeester.be). De molens kregen verder van Europa Nostra, de Europese erfgoedvereniging, de *European Union Prize for Cultural Heritage/Europa Nostra Award 2011* en van de provincie Vlaams Brabant de prijs Architectuur die—opvallend—monumentenzorg en architectuur samen beschouwt (www.vlaamsbrabant.be/vrije-tijd-cultuur/cultuur/architectuur/index.jsp).

4 Dat is niet altijd het geval. Een tegenvoorbeeld is het Havenhuis in Antwerpen, waarvoor het bureau van Zaha Hadid een wedstrijd won ter uitbreiding van het gebouw. Zij voorziet een nieuwe structuur die rust op de binnenplaats van het bestaande gebouw en die zich heel duidelijk onderscheidt van het bestaande gebouw. (T' Jonck 2011). Haar (overigens niet onomstreden) aanpak verschilt wel van de geijkte monumentenzorg in die zin dat de nieuwe toevoeging erg opvalt en de competitie aangaat met het oude gebouw; het nieuwe stelt zich hier helemaal niet nederig op.

zich rechtstreeks op de fundamenteën en de beperkte bovengrondse overblijfselen van de Keulse Kolombakerk die de Tweede Wereldoorlog niet overleefde, en dat terwijl het nog altijd gehanteerde Charter van Venetië (1964) pleit voor een duidelijke scheiding tussen oud en nieuw. Om het contactvlak tussen oud en nieuw verder te vervagen, ging Zumthor op zoek naar het juiste pigment voor de nieuwe bakstenen, dat wil zeggen: naar de kleur die het beste overeenstemt met de schakeringen van de bestaande natuurstenen overblijfselen. Middenin de ruïnes bouwde architect Gottfried Böhm aan het einde van de jaren 1940 al een kapel ter bescherming van een gered Mariabeeld; Zumthors Kolombamuseum is ook rond die kapel gebouwd. Romeinse, frankische, romaanse, gotische, moderne en hedendaagse architectuur lopen hier in elkaar over zonder vooropgestelde hiërarchie⁵. De nieuwe toevoeging van Zumthor verwijst via het materiaalgebruik—de grote platte bakstenen springen in het oog—, de eenvoudige vormen en de claustra in de gevel naar de Romeinse en de romaanse overblijfselen.

Als de literatuur (Semes & Institute of Classical Architecture & Classical America 2009: 116; Kuipers 2010: 24) gewag maakt van een scheiding tussen moderne architectuur en monumentenzorg—waar in de negentiende eeuw architecten als Viollet-le-Duc beide disciplines nog zagen als een geheel (Brand 1995: 94)—dan is er in de hedendaagse praktijk een tendens merkbaar waarbinnen architecten beide disciplines weer laten co-existeren. Het lijkt inderdaad zo dat het modernisme niet meer was dan een tijdelijke breuk met het verleden, gedreven door een tabula-rasa-idee (Semes & Institute of Classical Architecture and Classical America 2009: 116). Maar ook het modernisme kende uitzonderingen daarop, met architecten zoals de Zweed Gunnar Asplund en de Italiaan Carlo Scarpa die de gevoeligheid van zowel de architectuur- als de monumentenzorgpraktijk wisten te combineren (de Solà-Morales Rubio [1985] 1996). Het modernisme betekende achter niet *méér* een breuk met het verleden dan de moderne monumentenzorg. Zoals de Spaanse architect en historicus Ignasi de Solà-Morales (ibid.) bepleit in de tekst *From Contrast to Analogy: Developments in the Concept of Architectural Intervention* waren (of zijn) het modernisme van Ludwig Mies van der Rohe, Le Corbusier en Ludwig Karl Hilbersheimer en de moderne monumentenzorg met de charters van Athene en Venetië niet meer dan twee zijdes van dezelfde medaille. De moderne figuur van het contrast, gekenmerkt door het duidelijk onderscheiden van oud en nieuw, verbindt de beide medaillezijdes. Zowel moderne architecten als moderne monumentenzorgers hanteerden—of hanteren nog altijd—het contrast daar waar oude en nieuwe architectuur elkaar ontmoeten⁶.

In *The Making of a Building: A Pragmatist Approach to Architecture* vat Albena Yaneva (Yaneva 2009c: 49) de bestaande literatuur over nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen samen in twee begrippen: 'association' en 'assimilation'. Dat zijn twee begrippen die zij ontleent aan het boek *Architecture in Conservation* van James Strike (1994). Over 'association' zegt Strike (1994: 22): "The concept, in its simplest form, is that a new piece of Architecture can be designed to remind the observer of another building". De associatie werkt volgens Strike (ibid.: 24) via het pro-

5 Tot en met de romaanse resten gaat het enkel om ruïneresten van de fundamenteën. Enkel de laat-gotische en de moderne delen van de kerk zijn zichtbaar boven het maaiveld.

6 Voor de Solà-Morales ([1985] 1996) is het contrast een 'retorische figuur' uit het verleden. In de praktijk bestaat het contrast nog steeds, zowel in de literatuur (Byard 2005) als in de praktijk: Norman Foster bijvoorbeeld bouwde in New York een erg contrasterende, moderne toren bovenop een vroegwintigste-eeuws gebouw (de Hearst Tower). Zie ook noot 4 voor het contrasterende werk van Zaha Hadid in Antwerpen.

ces van *perceptie*. ‘Assimilation’ staat voor het proces waarin de nieuwe toevoeging gelinkt is aan een historische site via een verwijzing naar een *fysiek* aanwezig historisch element (ibid.: 95). Assimilatie steunt volgens Strike (ibid.) op de psychologie van het groeperen. Strike *beschrijft* vooral bestaande voorbeelden van architecturale toevoegingen aan oude gebouwen en geeft weinig prijs over hoe hij er zelf tegenover staat. Toch is hij kritisch voor die voorbeelden die niet duidelijk steunen op het contrast, waarmee het contrast bij Strike (1994) verschijnt als een overkoepelend en onaantastbaar a priori. Yaneva (2009c) verwijst daarnaast in haar boek—terloops—naar *The Architecture of Additions: Design and Regulation* van Paul Spencer Byard (2005)⁷. In dat werk (ibid.) belooft de auteur om te onderzoeken wat gebouwen en hun recente toevoegingen *doen*, waarmee hij de verwachting wekt dat hij de grondhouding van het contrast wil overstijgen. Maar hij maakt die belofte niet waar: hij houdt het op de *betekenis* van gebouwen, de *performance* ervan komt niet aan bod. Byard erkent wel de “combined meaning” (ibid.: 32) van oud en nieuw: als die samenwerking er is, beschouwt de auteur de nieuwe toevoeging als gepast (ibid.: 168). Hoewel Byard net als Strike vindt dat een nieuwe toevoeging ‘leesbaar’ moet zijn (ibid.: 81), is hij kritisch voor een al te groot contrast tussen oud en nieuw (ibid.: 60), wat opvallend is voor een auteur die voornamelijk toevoegingen aan geklasseerde monumenten bespreekt. Maar een zekere vorm van contrast is voor Byard onontbeerlijk: “The closer the imitation, it is fair to say, the greater the problem” (ibid.: 102)⁸. De angst voor pastiche is groot, ook bij Strike; die laatste zegt over het assimileren van lokale architecturale kenmerken: “The danger is that to merely copy them will be perceived as an assimilation and a pastiche of the original. It takes skill to extract elements of local tradition and use these in a new form of assembly” (Strike 1994: 62)⁹.

Een eerste vereiste voor een contrastrijke omgang met de relatie oud-nieuw is dat architectuur begrepen wordt als een duidelijk product van een bepaalde tijd¹⁰. Met een boutade: zonder het historicisme had het moderne contrast nooit bestaan. Een nieuwe ingreep in een oud

7 Byards boek is in zekere mate een typologie van de ‘additions’. Hij behandelt ‘extension’, ‘derivation’ en ‘transformation’ en ontleedt het proces van ‘toevoegen aan’ in plannen, masterplannen, types, ‘adding on’ en ‘adding over’. Een ander boek waar Yaneva (2009c) naar verwijst, en ook Jeremy Till (2009), is Stewart Brands (1995) *How buildings learn: what happens after they’re built*. In dat boek plaatst Brand gebouwen uitdrukkelijk *in de tijd* en laat hij zien hoe gebouwen ‘leven’ doorheen de tijd.

8 Ook in het meer populaire *Old Buildings, New Designs. Architectural Transformations* haalt auteur Charles Bloszies (2012), wanneer hij het heeft over “architectural interventions”, het contrast aan als een absolute voorwaarde: “For such a design to be succesful, there must be a recognizable degree of contrast between new and old” (ibid.: 12).

Andere populaire werken zoals *Architecture in Existing Fabric: Planning, Design, Building* van Cramer en Breitling (2007) wijzen op een andere tendens: “In recent years in particular, many architectural concepts exhibit a desire to continue the basic structure, idea and often also proportions of an existing building, but at the same time to create something new and independent by sensitively modifying these basic principles. The new design distinguishes itself from the existing building through subtle differentiation rather than direct contrast” (ibid.: 138).

9 Over een voorstel voor een hotel op de site waar ooit het Crystal Palace van Paxton stond, zegt Strike (1994: 98): “[It] replicates the original shapes of Paxton’s building so closely that any sense of mental participation or involvement by the observer is lost: as such, this tends to destroy our memories of the real building”. Een replica in een bepaalde stijl kan voor Strike wel in bijvoorbeeld de bekende Crescent in Bath. Mocht er een huis uit de rij verdwijnen, dan dwingt de huidige eenheid van de Crescent ertoe om een haast exacte replica op die plaats te bouwen (ibid.: 120). Strike voegt er aan toe dat die ingreep wel heel steriel kan overkomen.

10 “A time stamp must be unmistakably identifiable on both parts”, zo verwoordt Bloszies (2012: 45) het.

gebouw—zo laat het charter van Venetië verstaan—moet duidelijk een product van de eigen tijd zijn. Maar wat is dat? Toen het modernisme het architectuurdiscours en de –praktijk domineerde, was het duidelijk: glas, beton en/of staal in eenvoudige vormen. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw echter beginnen meer en meer architecten in het kielzog van de vroege Amerikaanse postmodernisten en de Europese neorationalisten en laatmodernisten zich openlijk te verzetten tegen het moderne paradigma, niet enkel tegen het kille materiaalgebruik, maar ook tegen de achterliggende ideeën van absolute vooruitgang, emancipatie en maatschappelijke maakbaarheid via architectuur¹¹.

Verskillende discoursen lopen door elkaar in de hedendaagse architectuur, en verschillende hedendaagse architecten gaan op een vrije manier om met architecturale overblijfselen uit het verleden. In de literatuur over nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen blijft echter een ondertoon van modernisme—of beter, van historicisme—hangen: nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen moeten corresponderen met de huidige tijd—de toon van boeken zoals die van Strike (1994) en Byard (2005) is daardoor moraliserend. Voor Strike en Byard is niet alleen het materiële aspect van belang, maar ook de *betekenis* van de oude en de nieuwe architectuur. Betekenis is dan (cultuur)historisch getint, geënt op een onveranderlijk kader en zelden maatschappelijk.

Doordat tegenwoordig ook moderne gebouwen de status van geklasseerd monument verwerven, ontstaat er een bijkomende moeilijkheid: veel moderne gebouwen zijn expliciet niet voor de eeuwigheid gebouwd. Restauraties en renovaties van moderne gebouwen zijn dus vaak in strijd met de originele architecturale ideeën ervan¹². En hoe kan een nieuwe ingreep in een modern gebouw contrasteren met dat gebouw? Uit nieuwe ontwikkelingen in de architectuur en de monumentenzorg ontstaat een brede stroming die zich afzet tegen een ‘Zeitgeistidee’ in

11 Kritiek op het modernisme, vooral op de Internationale Stijl kwam er snel na de Tweede Wereldoorlog van de Amerikaanse architect Charles Moore. Zijn collega Robert Venturi schreef in 1966 *Complexity and Contradiction* als een aanklacht tegen de gemaakte ‘puurheid’ van het modernisme. In Italië schreef Aldo Rossi datzelfde jaar het functionalisme af met *De architectuur van de stad*. Ondertussen had Europa al kennisgemaakt met Team 10, laatmodernisten die openlijk kritiek uitten op hun voorgangers. Progressieve architecten zoals Moore, Venturi, Rossi en de leden van Team 10 keren daarbij (gedeeltelijk) terug naar voormoderne en niet-moderne (of vernaculaire) architectuur. Moderne architectuur is dus niet noodzakelijk *modern* in de betekenis van “passend bij of geneigd tot de nieuwste opvattingen” (pro.vandale.nl 2012).

De anthologie ‘*Dat is architectuur*’. *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* bevat in het zogenaamde *kritisch apparaat* enkele teksten die de ommekeer in de architectuur duiden: (onder andere) *Postmodernisme: het circus van de prefixen* (Heynen 2004) en *Architectuur en het volk: van ‘das Leben der Masse’ tot ‘honky-tonk’* (Van Herck 2004).

12 De bundel *Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement* (Henket & Heynen [red.] 2002) bevat enkele artikels over die problematiek. De vraag ‘hoe contrasteren met modern industrieel erfgoed?’ komt ook terug in *Re-Arch: Nieuwe Ontwerpen Voor Oude Gebouwen* van Crimson Architectural Historians ([red.] 1995).

de architectuur¹³. Er ontstaat bovendien een (postmoderne) kritiek op het contrast¹⁴. Eén van de eerste critici van het contrast is de Spaanse architectuurtheoreticus Ignasi de Solà-Morales (de Solà-Morales Rubio [1985] 1996), later volgen onder andere Crimson Architectural Historians (Provoost & Crimson Architectural Historians [red.] 1995) uit Nederland. De Solà-Morales (1996) poneert de figuur van de analogie naast die van het contrast, als antwoord op een dubbele crisis die hij onderkent, namelijk die van de representatie en die van de geschiedenis in de architectuur, meer bepaald in de periode na het modernisme. Refereren aan vooruitgang en emancipatie is voor de Solà-Morales (1996) geen optie meer. Daarom introduceert hij de analogie als een analogie met de “factual nature” (ibid.: 235) van het oude gebouw—de vorm—, want dat is voor de Spaanse criticus (qua representatie en qua omgang met de geschiedenis) de enige betrouwbare bron van inspiratie met betrekking tot een nieuwe toevoeging. De nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen die de Solà-Morales als casestudy's bespreekt, zijn dus enkel *vormelijke* analogieën, wat aantoont dat hij aanleunt bij een autonoom begrip van de architectuur¹⁵. Aldo Rossi is nooit ver weg in de Solà-Morales' argument, hoewel Rossi's strakke analytische methode voor de Spaanse criticus gedateerd overkomt (ibid.: 236).

Michelle Provoost en haar Crimson Architectural Historians ([red.] 1995) gaan verder op de analogiegedachte. Voor hen kan de analogie ook een analogie van *concepten* zijn: OMA's nieuwe ontwerp voor de Arnhemse koepelgevangenis (1979-1981) is in Crimsons boek *Re-Arch: Nieuwe Ontwerpen Voor Oude Gebouwen* paradigmatisch voor die verschuiving. Steven W. Semes (Semes & Institute of Classical Architecture and Classical America 2009) uit de Verenigde Staten neemt met zijn pleidooi voor het in leven houden van de klassieke architectuur een aparte positie in. Hij fulmineert tegen elke vorm van ‘intentional contrast’ en verdedigt een uitgesproken contextuele houding. Alles wat modern is, moet eraan geloven in Semes' (2009) *The Future of the Past: A*

13 De Nederlander Roemer van Toorn (1997) merkt op dat die architectuur die er heel fris uitziet in wezen conservatief is, want die architectuur is even superindividueel als dat zij een gevoel van “belonging to a society” uitstraalt. Daartegenover plaatst van Toorn een nieuw paradigma van ‘oppositional practices’ dat de marges van de huidige ‘space of flows’ opzoekt om het verband aan te gaan met de tijd en de realiteit. Vernieuwing laat zich niet langer kenmerken door moderne materialen en originele vormen, vindt ook de Canadees Adam Caruso ([1998] 2008) van het Britse architectenbureau Caruso St John. Tot een gelijkaardige conclusie komt Michelle Provoost in een recente bijdrage aan het Nederlandse *Jaarboek Architectuur 2007/2008* (Provoost 2008): zij poneert de volgende stelling die ze vervolgens via praktijkvoorbeelden verdedigt: “couldn't it be argued that an architect's influence is inversely proportional to the degree to which he or she controls the image?” (ibid.: 54). Echte innovatie ligt volgens haar in (vormelijk) bescheiden projecten die op een zinvolle manier met de complexiteit van de opgave en de (maatschappelijke) context omgaan. Voorbeeldig zijn voor haar enkele recente herbestemmingsprojecten in Nederland.

14 Françoise Choay (2001: 147) zegt over ‘modernization’, het inbrengen van tastbare objecten in een oud gebouw: “In this strategy, the interest aroused by the contemporary work is counted on to spill over to the ancient work, thereby initiating, out of this imposed symbiosis, a dialectic”.

15 De voorbeelden die de Solà-Morales ([1985] 1996) aanhaalt zijn van Gunnar Asplund (zijn uitbreiding van het stadhuis in Göteborg), Carlo Scarpa (zijn werk aan Castelvecchio in Verona), Giorgio Grassi (zijn kasteel van Abbiategrosso) en van Rafael Moneo (zijn uitbreiding van de Banco de España in Madrid). De latere de Solà-Morales (1997) verzette zich juist tegen architectuur die begrepen wordt als autonoom.

Voor het verband tussen de analogie en het analogiebegrip bij Thomas van Aquino, zie *An Analogous Approach to the Churches Conservation Problem* (De Ridder & De Bleekere 2010). Die tekst verbindt het geërfde kerkgebouw met de klassieke analogie (zoals die van Thomas): het kerkgebouw refereert aan God via een hiërarchische relatie. De tekst argumenteert verder dat sinds Nietzsche's filosofie van het leven de analogie ‘vrij’ is en een tijdsdimensie heeft, en dus niet langer enkel een ontologische dimensie.

Conservation Ethic for Architecture, Urbanism, and Historic Preservation. In het boek behandelt hij het modernisme enkel als een (afwijkende) stijl. De wijze van toevoegen aan oude gebouwen die Semes beschrijft, sluit aan bij de voormalige *analogie*—hoewel hij de term niet expliciet hanteert en evenmin verwijst naar de Solà-Morales. De analogie bestrijkt dus een breed spectrum aan houdingen, van progressief (Crimson) tot openlijk reactionair (Semes).

Yaneva (2009c) van haar kant theoretiseert in *The Making of a Building: A Pragmatist Approach to Architecture* de aanpak van Rem Koolhaas' OMA—een aanpak die niet uitgesproken 'modern' en contrastrijk is, noch postmodern en voormalig analogisch—maar die pragmatisch voortbouwt op de logica van het bestaande¹⁶. OMA's ontwerp voor het NEWhitney (2001-2004) in New York, waarvan Yaneva (2009c) uitvoerig het ontwerpproces bespreekt, medieert voormalig en programmatisch tussen het bestaande moderne museum van de hand van Marcel Breuer en enkele typisch New-Yorkse 'brownstones'. Opvallend is dat Yaneva de Solà-Morales' (de Solà-Morales Rubio [1985] 1996) analogiebegrip links laat liggen¹⁷.

De hedendaagse praktijk heeft het discours ingehaald¹⁸. De meest uitdagende en vernieuwende ingrepen in oude gebouwen moeten het voorlopig stellen zonder achterliggende theorieën¹⁹. Intussen domineert een dubbele bevrozing in de tijd het discours, waarin het oude duidelijk leesbaar hoort te zijn als oud en het nieuwe—in de naam van de vooruitgang—als nieuw. Zoals Jeremy Till (2009) uitlegt in *Architecture Depends* vergissen het modernisme en veel hedendaagse architecten zich in het begrip 'vooruitgang'; het resultaat daarvan is een nieuw bevrozen-in-de-

16 Desalniettemin staat OMA bekend als een 'super-' of 'ultramodern' bureau (Yaneva 2009c: 107).

17 Het is opvallend dat Yaneva niet over analogie spreekt, omdat de Solà-Morales' ([1985] 1996) begrip minstens deels aansluit bij de praktijk van OMA die Yaneva (2009c) behandelt in *The Making of a Building*. Yaneva negeert de Solà-Morales wellicht omwille van zijn geflirt met het poststructuralisme; de Solà-Morales' analogiebegrip is tegelijkertijd meer letterlijk en beeldend dan de praktijk van OMA.

Met de tekst *A Building's Trajectory* (over OMA's ontwerpproces voor het NEWhitney in New York) droeg Yaneva (2010b) bij aan een symposium dat leidde tot het boek *Coping with the Past. Creative perspectives on Conservation and Restoration*. In het boek zijn ook de commentaren uit het publiek op de lezingen opgenomen. Na de bijdrage van Yaneva leidden die tot een gesprek over 'the core': wat OMA overneemt uit het bestaande Whitney-museum van Marcel Breuer voor hun nieuwe toevoeging is 'the core', grosso modo de logica van het gebouw. OMA's NEWhitney kan dus gezien worden als analoog met 'the core' van Breuers museum.

18 Het zijn die bureaus die internationaal hoog aangeschreven staan en die op goedkeuring kunnen rekenen van critici wereldwijd die op een vrijere manier omgaan met het begrip tijd en met nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen. Voorbeelden zijn de Belgische bureaus architecten de vylder vinck taillieu (advvt), OFFICEKGDVS (beide aanwezig op de biënnale van Venetië in 2010, op uitnodiging van curator Kazuyo Sejima) en 5IN4E, het Nederlandse OMA, het Franse Lacaton & Vassal en het Britse Caruso St John. Hun aanpak varieert van uitgesproken autonoom en kunstzinnig (advvt, OFFICEKGDVS) over uitgesproken historisch bewust (Caruso St John) tot pragmatisch (5IN4E, OMA, Lacaton & Vassal). Het werk van die bureaus rond bestaande gebouwen verschilt erg van dat van bijvoorbeeld Zaha Hadid en Norman Foster (zie noten 4 en 6).

19 Rem Koolhaas klaagt het gebrek aan theorie aan in 2010 aan met de bijdrage *Preservation / cronocaos* van zijn bureaus OMA en AMO aan de architectuurbiënnale van Venetië. Met betrekking tot bouwkundig erfgoed stelt hij zich de vraag of er een uitweg is tussen 'radical stasis' en 'radical change'.

tijd²⁰. Het oude en het nieuwe staan daardoor eerder tegenover elkaar dan dat ze samenwerken; ze contrasteren met elkaar, ook op een meer fundamenteel niveau dan dat van de loutere vorm. Intrinsieke waarden en universele claims zetten gebouwen apart als stukjes bevroren geschiedenis. Juist de act van het 'apart zetten' schakelt de geschiedenis uit. Er kan bijgevolg geen sprake zijn van 'thick time'. In die zin is een enge versie van monumentenzorg inderdaad een product van het modernisme. Het 'dikke' heden raakt zoek tussen een (niet zelden geïdealiseerd) verleden en de (vaak even geïdealiseerde) toekomst.

Discussies over toevoegingen aan oude gebouwen beperken zich grotendeels tot het vormelijke; de maatschappelijke betekenissen van het oude en het nieuwe (en hun onderlinge relatie) vinden enkel toegang tot het discours via omwegen zoals 'beleving', 'waarden' en 'betekenis'. De directe impact van het oude gebouw of de nieuwe toevoeging op de omgeving en de gebruikers wordt zelden of nooit in acht genomen. Een 'thick description' of een ANT-account zou die aspecten wel in rekening brengen. Binnen het architecturale pragmatisme van bijvoorbeeld OMA en Lacaton & Vassal en binnen het actuele spatial-agency-discours is het accent op het 'dikke heden' wél aanwezig, en wel omdat de architecten zich bekommeren om wat het gebouw *doet*; zij plaatsen hun ingrepen *in* de tijd²¹. In het heden komen de diverse dimensies van het begrip 'tijd' samen, zoals dat het geval is in Jeremy Tills (2009: 95-100) 'thick time' en Latours (2005c: 30) 'cohabitation time' en ook in (bijvoorbeeld) Aldo van Eyck ([1967] 2008) *The Interior of Time*. Van Eyck komt via een andere, meer persoonlijke en minder academische weg tot conclusies over het begrip tijd die gelijkaardig zijn aan die van Till.

Via het begrip 'issue' kan het kerkenprobleem, dat weliswaar meer is dan een architecturaal probleem, een expliciete relatie aangaan met het heden. Terwijl het discours over nieuwe ingrepen in oude gebouwen zich verengt tot een discussie over oud versus nieuw, geeft een pragmatistisch begrip van architectuur zicht op wat oud en nieuw concreet kunnen betekenen voor het heden, en dat in functie van een actueel maatschappelijk probleem. Door het kerkgebouw te bekijken zoals het in het heden functioneert, staat het onderzoekskader voorgesteld in dit proefschrift open voor allerlei nieuwe actoren die opduiken; het raamwerk sluit zich niet af voor wat Latour (2004) perplexiteit noemt. Dat wil niet zeggen dat het toekomstige protocol om het kerkenprobleem aan te pakken zich bewust verwijdt van de verworvenheden van het bestaande onderzoek rond

20 In de sectie *Out of Time* in zijn *Architecture Depends* spreekt Jeremy Till (2009: 77-92) over het tijdsbegrip in de architectuur: "[Time] is admitted to architecture but only on very strict conditions: it is ordered into a linear sequence of frozen instants as a representation of progress that rids time of its uncertainty" (ibid.: 79). Wat verder zegt hij: "[Time's] very multiplicity presents a threat to the ordered and ordering system of modernity as a whole" (ibid.: 80). In het modernistische discours vinden universele waarheden en een appel op vooruitgang elkaar op paradoxale wijze (ibid.: 82). Till legt de oorzaak daarvoor bij de architectuurhistoricus Sigfried Giedion en diens standaardwerk *Space, Time and Architecture: the growth of a new tradition* (zie Giedion [1941] 1965), waarin die laatste de flux van de moderniteit esthetiseert alsof de modernisten zich rechtstreeks baseerden op Picasso en Braque. Met *Space, Time and Architecture* kon het modernisme gaan functioneren als een stijl tussen andere stijlen, terwijl de pioniers van het modernisme (zoals Walter Gropius) zich juist verzetten tegen een stijlbegrip.

21 Zie sectie 5.1.2. voor enkele meer uitgewerkte voorbeelden.

parochiekerken en de verdiensten van de (architecturale) herbestemmingspraktijk²². Openstaan voor nieuwe actoren stelt het toekomstige protocol in staat om het kerkgebouw te onderzoeken als een breed-maatschappelijk probleem, een ‘matter of concern’. Het kerkgebouw begrepen als *issue* markeert daarmee het begin van een proces, ver weg van alle moderne ‘freeze-framing’. Het proces waarvan ‘het kerkgebouw erkennen als *issue*’ het begin vormt, is er aanvankelijk een van onzekerheid.

Maar is het wel zinvol om die nieuwe actoren zoals het slinkende bezoekersaantal in de kerken en de oplopende onderhoudskosten—actoren waarop architecten amper of geen greep hebben—mee te nemen in het proces? Kan dat een meerwaarde betekenen? Latour (2004: 112), die zich weliswaar in de eerste plaats richt tot sociologen, behandelt het in rekening nemen van alle mogelijke actoren als een morele plicht: iedere actor verdient het om grondig gescreend te worden. Zoals Yaneva (2009c) laat zien, houden architecten wel degelijk rekening met heel erg veel actoren die hun pad kruisen tijdens een ontwerpproces, maar maken ze die zelden expliciet²³. Het (theoretische) architectuurdiscours—in het bijzonder dat van de kritische architectuur—gaat nog verder in die reductie door zich te concentreren op slechts enkele aspecten van de architectuurpraktijk, zoals de betekenis van de architecturale vorm in functie van de Zeitgeist of een (vermeende) achterliggende theorie.

In de ANT-literatuur geldt ‘*issue*’ als een synoniem voor ‘matter of concern’ en bij Michel Callon—althans volgens Yaneva (2012: 60)—zelfs voor ‘hybrid forum’. Een *issue* is een complex probleem dat vraagt om een eigen protocol. Dat protocol kan zich pas ontplooiën als er voldoende openheid is ten aanzien van nieuwe actoren die opdruiken. Politiek bijvoorbeeld is voor Latour (2007) *issue*gerelateerd, eerder dan dat het een generisch protocol is, toepasbaar op welk probleem dan ook²⁴. In het alledaagse taalgebruik is een *issue* een kwestie, een item, een onderwerp dat weerklank krijgt in een bepaalde populatie. In wat volgt zullen de beide hier aangehaalde betekenissen van het begrip ‘*issue*’ onderzocht worden in de zoektocht naar het antwoord op de vraag ‘vormt de parochiekerk van Scholen een *issue*?’.

22 Over kerkgebouwen is uiteraard veel geschreven, en vaak hebben die geschriften een historische en/of fenomenologische inslag (Turner 1979; Kieckhefer 2008; Kilde 2008). Het is niet omdat die werken op zich niet pragmatistisch opgevat zijn, dat ze hun waarde verliezen binnen het raamwerk van dit onderzoek. De pragmatist William James (2005) zegt uitdrukkelijk dat het zinloos is om te breken met alle vroegere kennis, zelfs als het om metafysica gaat. “U kunt uw huis naar alle vrijheid verbouwen, het grondplan van de eerste architect blijft toch voortbestaan”, zegt James ([1907] 2005: 109). De vraag ‘kunnen we samenleven?’ die Latour (2004) stelt, is een pragmatistische vraag. De vraag peilt naar de compatibiliteit van een nieuwe actor met wat er al gekend is.

23 Een uitzondering daarop is de tentoonstelling *Progress* over OMA in Londen, opgezet door het Belgische bureau Rotor. OMA is een uitgesproken onderzoeksgericht bureau (met een eigen ‘onderzoekspiegelbeeld’ AMO), en dat blijkt uit de tentoonstelling. Die laat het na om een helder overzicht te geven van het werk van OMA, maar laat het ontwerpproces zien aan de hand van verschillende (thematische) deeltentoonstellingen. Rotor had toegang tot alle documenten en (proef)maquettes uit het OMA-archief. Het werk dat schuilgaat achter de gebouwen komt meer aan bod dan de afgewerkte producten (OMA *Progress*, curated by Rotor, 6 oktober 2011 tot 19 februari 2012 in de Barbican Artgallery in Londen).

24 “[The] key move is to make all definitions of politics turn around the *issue* instead of having the *issue* enter into a ready-made political sphere to be dealt with. First define how things turn the public into a problem, and only then try to render more precise what is political, which procedures should be put into place, how the various assemblies can reach closure, and so on. Such is the hard-headed *Dingpolitik* of STS as opposed to the human-centred *Realpolitik*” (Latour 2007: 815)[klemtoon van Latour].

4.2. Het kerkgebouw als *issue* in de praktijk

De kerk van Schulen functioneert niet (meer) eenduidig als een *black box*: de penningmeester van de kerkfabriek, een kernactor, stelt de werking van de Schulense parochiekerk in vraag. Het bovenvermeld krantenartikel (zonder auteur 2006) legt een deel van het werkingsmechanisme van de kerk bloot en duidt erop dat bepaalde elementen ervan niet (meer) als vanzelf functioneren. De schatbewaarder benadrukt de stijgende onderhoudskosten en het afnemende gebruik van het gebouw. Een concreet plan voor de toekomst van de Sint-Jan de Doperkerk is er anno 2006 niet. Op dat moment is het bovendien onduidelijk hoe de overige kernactoren (de leden van de kerkfabriek, het pastoraal team, de koster, de organist, het kerkkoor, de trouwe parochianen en de leden van verenigingen die zich in meer of mindere mate inzetten voor het kerkgebouw en het gebruik ervan) en de inwoners van Schulen tegen het kerkgebouw aankijken—in het krantenartikel spreekt de penningmeester in eigen naam. Onder die omstandigheden neemt het veldonderzoek in Schulen een aanvang: het kerkenprobleem sluimert en slechts weinig personen nemen het ter harte²⁵.

De volgende paragrafen behandelen eerst de conviviale hypothese als insteek voor en generator van het veldonderzoek, vervolgens de ruwe data afkomstig van enkele acties in Schulen, daarna de effecten van die onderzoeksdaaden op de kernactoren en de inwoners en ten slotte de resultaten van het symposium georganiseerd door de onderzoeker en de promotor²⁶. Doorheen de tekst vertaalt het *issue* zich dus in de ruimte—de tekst wijkt daarmee af van de werkelijke chronologie van het onderzoek. Analoog aan het begrip ‘translation’ uit de ANT vertrekt het *issue* in het onderzoeksinstituut (als hypothese) om achtereenvolgens via de kleine groep van kernactoren in Schulen (enquête 1) en de hele Schulense bevolking (het volksdebat en enquête 2) uit te komen middenin het Vlaamse debat over de toekomst van de parochiekerken (het symposium).

4.2.1. De conviviale hypothese

Nog voor het veldonderzoek in Schulen van start ging, was er al een ruwe schets van de conviviale hypothese²⁷. Dat ‘voorontwerp’ van de hypothese is vanaf het begin van de onderzoeksactiviteiten meegedeeld aan de Schulense kerkraad. De penningmeester trad op als contactpersoon. Door de aparte invalshoek werkt de conviviale hypothese in het onderzoek als een nieuwe actor, zowel in het veldonderzoek in Schulen als, via het symposium *Kerk her(ber)stemmen*, in de Vlaamse discussie over de parochiekerken. De hypothese heeft in Schulen als belangrijk effect dat ze de motie-

25 Het is via de kerkelijke hiërarchie, in het bijzonder via de deken van Herk-de-Stad (zoals in de inleiding aangegeven), dat de onderzoeker en de promotor lucht kregen van de daden van de Schulense penningmeester. Daarom is, op aanraden van de deken, uiteindelijk voor Schulen gekozen als onderwerp voor het casestudyonderzoek.

26 Dat zijn niet alle onderzoeksdaaden, maar wel degenen die in dit proefschrift onder ‘*issue*’ zijn opgenomen. De effecten van de onderzoeksdaaden worden onderzocht naar analogie met de vier aantekeningenboekjes die Latour (2005b: 134-135) gebruikt tijdens veldonderzoek: een eerste notaboekje is een logboek waarin de onderzoeker persoonlijke veranderingen onder invloed van het onderzoek later kan terugvinden, het tweede boekje bevat ruwe data, het derde bestaat uit proefversies van geschreven teksten over het onderzoek en in het vierde noteert de onderzoeker de effecten van de teksten op de acteurs.

27 De ruwe schets van de conviviale hypothese was al verwerkt in het aanvraagdossier voor dit doctoraatsonderzoek. Toen heette de hypothese nog ‘conviviaal model’. Van het woord ‘model’ is afgestapt omdat het niet strookt met het pragmatistische kader van het onderzoek.

ven en de interesses van de actoren in het kerknetwerk losweekt—om dat doel te dienen had de hypothese strikt genomen een totaal ander karakter kunnen hebben. Maar tegelijkertijd stelt de conviviale hypothese een concrete en inhoudelijk onderbouwde invulling voor het kerkgebouw voor; zij reikt een mogelijkheid aan om het kerkgebouw te herwaarderen²⁸.

De conviviale hypothese die kerkgebruik combineert met een *beperkte* woonunit—dat wil zeggen, in een *deel* van het kerkgebouw—heeft een uitdrukkelijk maatschappelijke insteek. De woonunit kan één woning zijn, maar hij kan ook meerdere eenheden bevatten, als een vorm van groepswonen. De woonunit zoals begrepen door de conviviale hypothese heeft altijd een belangrijke sociale component. Centraal staat de zorg voor het kerkgebouw, voor en door de lokale gemeenschap. De woonunit versterkt de kerkfunctie—of, breder opgevat, de zingevingsfunctie—doordat de inwonende mensen instaan voor de organisatie van wat er in het kerkgebouw gebeurt. Die activiteiten kunnen kerkelijk of niet-kerkelijk zijn. Het wonen in een kerkgebouw heeft (historische) precedenten: de Nederlandse protestanten die tijdens de reformatie de katholieke kerken overnamen, hadden geen behoefte aan een hoogkoor en transeptarmen. In bepaalde gevallen werden die delen woonruimte voor de dominee (Coomans 2012b: 224).

De hypothese reikt een (gedeeltelijk) antwoord aan op een van de moeilijkste vragen met betrekking tot de toekomst van de parochiekerken: wie zorgt ervoor dat de gebouwen blijven *leven*, dat er mensen samenkomen, dat de kerken effectief gebruikt worden? Een kerkruimte omvormen tot bijvoorbeeld een buurthuis is niet moeilijk, maar er een buurthuis van maken dat *werkt*, is dat wel, want daarvoor zijn er mensen—wellicht vrijwilligers—nodig die het nieuwe gebruik ter harte (blijven) nemen. Het vinden van mensen die willen inwonen in een kerk en instaan voor de organisatie in het gebouw is niettemin moeilijk. Een mogelijkheid is om de conviviale hypothese te koppelen aan de sociale economie²⁹.

Het woord ‘conviviaal’ betekent zoveel als ‘samenlevend’³⁰. De Oostenrijkse uitgetreden priester en filosoof Ivan Illich (1929-2002) hanteert de term in zijn boek *Tools for Conviviality*, vertaald naar het Nederlands als *Naar een nieuwe levensstijl. Voorwaarden voor gelukkiger samenleven* (Illich 1973). In dat boek bespreekt Illich sociale werktuigen. Hij gebruikt daarbij een brede definitie van werktuigen: ook woningen, het rechtssysteem, het onderwijssysteem en het politiek bestel zijn werktuigen. Illich ageert tegen de monopolies in allerlei sectoren—hij geeft het

28 De woonfunctie, een van de pijlers van de hypothese, houdt bovendien verband met het onderzoek van prof. dr. Sylvain De Bleekere naar de driegeratiewoning. In die zin bouwt de hypothese verder op al opgebouwde expertise en ervaring.

29 “De sociale economie bestaat uit een verscheidenheid aan bedrijven en initiatieven die in hun doelstellingen de realisatie van bepaalde maatschappelijke meerwaarden vooropstellen en hierbij de volgende basisprincipes respecteren: voorrang van arbeid op kapitaal; democratische besluitvorming; maatschappelijke inbedding; transparantie; kwaliteit; duurzaamheid” (www.socialeconomie.be 2012). Via bijvoorbeeld het ocmw kan de woonfunctie voorbehouden worden voor mensen die actief zijn in de sociale economie. Doch, dat is (voorlopig) speculatie.

Een andere mogelijkheid is een netwerk zoals de *vzw samenhuizen*. Een bericht op de website van de vzw (Kums 2010) suggereert kerkgebouwen voor nieuwe vormen van samenwonen zoals cohousing.

30 Convivialiteit is volgens *Van Dale*: “in een groep of gezelschap heersende sfeer van feestelijke saamhorigheid en joie de vivre”. In het Engels en het Frans heeft ‘convivial’ de betekenis van gezellig en feestelijk, in het Frans is er een associatie met de keuken en met gastvrijheid. In het Verenigd Koninkrijk is ‘convivial’ gelinkt aan drinkliederen. Een ‘convivium’ (Latijn) is een feest of een banket.

voorbeeld van de medische wereld—die de vroeger geboekte vooruitgang misbruiken als gezagsargument om mensen op te zadelen met nieuwe producten, in het geval van de medische wereld zelfs met nieuwe ziektes waartegen enkel nieuwe medicijnen helpen (Illich 1973: 15-23). Hij deinst er niet voor terug om over uitbuiting door experts, bureaucraten en instituties te spreken (ibid.: 24). Dat sluit aan bij de kritiek op het monopolie van de experts in de monumentenzorg. De monumentenzorg gaat te werk zonder expliciete filosofie of “alternatief waarderegim” ter vervanging van het oorspronkelijke Belgicistische discours, tenzij via “de vage en ritueel aandoende waardering voor het verleden” (Gielen en Laermans 2005: 128)³¹. Daardoor is de monumentenzorg—kritisch bekeken—een monopolie dat zichzelf in stand houdt, zonder interne kritiek of vernieuwing: “de officiële zorg voor het onroerende en roerende erfgoed staat sterk in het teken van *haar eigen* verleden en is daarom voornamelijk gericht op de materiële instandhouding van relictten” (ibid.: 129) [eigen klemtoon].

Als alternatief voor monopolies van experts, schrijft Illich een samenleving voor met een beperkt instrumentarium: convivialiteit staat voor soberheid (ibid.: 12). “Een dergelijke maatschappij, waarin de moderne technologie in plaats van aan managers aan individuen die onderling in politiek verband met elkaar staan, ten dienste staat, wil ik ‘conviviaal’ noemen” (ibid.). Conviviale werktuigen, zo zegt Bouckaert (1981: 50) in een bespreking van Illich’ filosofie, zijn bovendien in staat om ieders creativiteit te stimuleren.

Hoewel Illich het plansocialisme verwerpt, is hij door zijn haast utopische geloof in een maakbare wereld een aparte figuur in de filosofie. Zijn *Tools for Conviviality* leest enerzijds als een vervolg op Marcuses *De eendimensionale mens: Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving* (Marcuse [1964] 1973) omdat beide filosofen de hoog-industriële samenleving bekritisieren, maar anderzijds is het door de concrete voorstellen voor een *back-to-basics*-levensstijl een moraliserend werk³². Illich krijgt al snel het etiket ‘filosoof van de derde wereld’ (Achterhuis 1975) opgeplakt omdat hij actief is in Mexico en banden onderhoudt met de bevrijdingstheologen. Illich voert actie tegen onderdrukking. In die context is er voor Illich geen verschil tussen theorie en praktijk: hij zet zijn ideeën daadwerkelijk om in de praktijk, onder andere in de rol van onderwijsvernieuwer. Zijn geschreven werk sluit door de praktische aard ervan eerder aan bij Karl Marx’ *Manifest van de Communistische Partij* (1848) dan bij de rest van de canon van de continentale filosofie.

Convivialiteit in de filosofie van Ivan Illich heeft betrekking tot de relaties tussen mensen onderling en tussen mensen en de omgeving. Voor de conviviale hypothese is dat niet anders. Het idee erachter is om mensen te mobiliseren rond het kerkgebouw om zo een lokaal verankerde

³¹ Zie hoofdstuk 3.1 voor de kritiek op de monumentenzorg en ook het kritische werk van Laura-jane Smith (2006) en Pascal Gielen en Rudi Laermans over erfgoed (Gielen & Laermans 2005a; Gielen & Laermans 2005b; Laermans 2007; Nouwen & Gielen 2007).

³² Met die *back-to-basics*-houding sluit het werk aan bij andere boeken uit de jaren 1970 zoals Ernst Friedrich Schumachers alternatieve economie *Small is beautiful* (1973). Illich verwijst in *Tools for Conviviality* / *Naar een nieuwe levensstijl* haast niet naar bestaande literatuur. Een zeldzame bronvermelding duidt Marcuses *De eendimensionale mens* aan.

plaats voor zingeving te bewaren³³. De hypothese verbindt het gebouw expliciet met mensen—of beter, met een netwerk—en werkt in die zin als het begin van een niet-objeetmatige en niet door experts gestuurde kijk op het kerkgebouw. Het dagelijkse leven in de parochie staat centraal, met het kerkgebouw als een plaats die betekenisvolle momenten een kader verleent. Het wonen intensifieert de connectie met het dagelijkse leven. Daar bevindt zich een overeenkomst met Bekaerts (1967) *In een of ander huis*, al benadert de hypothese het wonen—anders dan dat bij Bekaert het geval is—niet alleen op abstracte wijze. De hypothese geldt als een aanzet tot een langetermijnvisie omdat ze discussie—zelfs controverser—oproept. Ze stelt uitdrukkelijk de vraag naar hoe een gemeenschap tegen het kerkgebouw aankijkt en of die gemeenschap zich wil inzetten om de toekomst van het gebouw te vrijwaren. Hebben de volgende generaties behoefte aan een kerk? Willen zij wel een zingevingsruimte en/of een buurthuis? Tegelijkertijd is de conviviale hypothese ‘slechts’ een werkhypothese: ze staat open voor nieuwe inzichten en aanpassingen.

4.2.2. *Acties in Scholen*

De **eerste bevraging** in Scholen, tijdens de jaarlijkse nieuwjaarsreceptie van de lokale vrijwilligers in de parochiezaal, confronteerde de kernaactoren met de conviviale hypothese³⁴. De onderzoeker en de promotor stelden zich daar voor aan de Schulense gemeenschap en bereikten met de enquête zowat *alle* kernaactoren. Naast vragen over de hypothese bevatte de enquête meer algemene vragen over de houding ten opzichte van het Schulense kerkgebouw. Er was ook ruimte op het formulier voor opmerkingen en aanvullingen. De enquête vroeg naar gepaste en niet-gepaste gebruiksmogelijkheden voor het kerkgebouw, naar wie of welke partij de beslissingen moet nemen over de toekomst van de Schulense parochiekerk en naar wie de kosten van de parochiekerk moet dragen. De personen die de vragenlijst invulden, zijn actief in lokale verenigingen, de kerkfabriek of het federatieteam van Herk-de-Stad³⁵.

Het doel van de vragenlijst is om (1) inzicht krijgen in de houding van de kernaactoren ten opzichte van de toekomst van het kerkgebouw en (2) om (in aanzet) de relatie lokale gemeenschap-parochiekerk te duiden, een relatie die in bestaande onderzoeken—op dat van Charlier, Moens en Nahon (1998) na—onderbelicht blijft. Een bijzonder doel is daarnaast (3) om de reacties te meten op de conviviale hypothese. De hypothese werkt als een generator, in functie van

33 De conviviale hypothese vertoont gelijkenissen met alternatieve pastorale modellen, bijvoorbeeld dat van het bisdom Poitiers in Frankrijk dat er via teams van vrijwilligers met elk een eigen taak, van diaconie tot het beheer van het kerkgebouw, voor zorgt dat er zonder priesters toch een pastorale nabijheid is (Van Lierde 2012). De conviviale hypothese beperkt zich in dit onderzoek tot het kerkgebouw en de maatschappelijke invloed daarvan. Over het pastorale aspect doet het onderzoek geen uitspraken.

34 De bevraging vond plaats op 19 februari 2010 in de Schulense parochiezaal, tevens de refter van dorpschool ‘De Schuit’. De penningmeester van de Schulense parochiekerk maakte de onderzoeker en de promotor attent op de bijeenkomst en op de mogelijke relevantie van het afnemen van een enquête precies tijdens die bijeenkomst van de vrijwilligers. 47 mensen vulden het formulier in. Ter vergelijking: Scholen, dat 11,4 vierkante kilometer groot is, heeft een kleine 3000 inwoners. De belangrijke Schulense verenigingen, waaronder KVLV (Katholiek Vormingswerk van Landelijke Vrouwen), de Gezinsbond Berbroek-Scholen en de Chiro (jeugdbeweging) waren vertegenwoordigd. De onderzoeker lichtte ter plaatse de conviviale hypothese mondeling toe. Zie bijlage 1.1 voor de enquête, de leeftijdsverdeling van de respondenten, de mispraktijk van de respondenten en de bereidheid om deel te nemen aan verdere onderzoeksacties.

35 Het dekenaat Herk-de-Stad bestaat uit drie federaties van vier of vijf parochies: Halen, Herk-de-Stad en Lummen.

het kerkgebouw als *issue*.

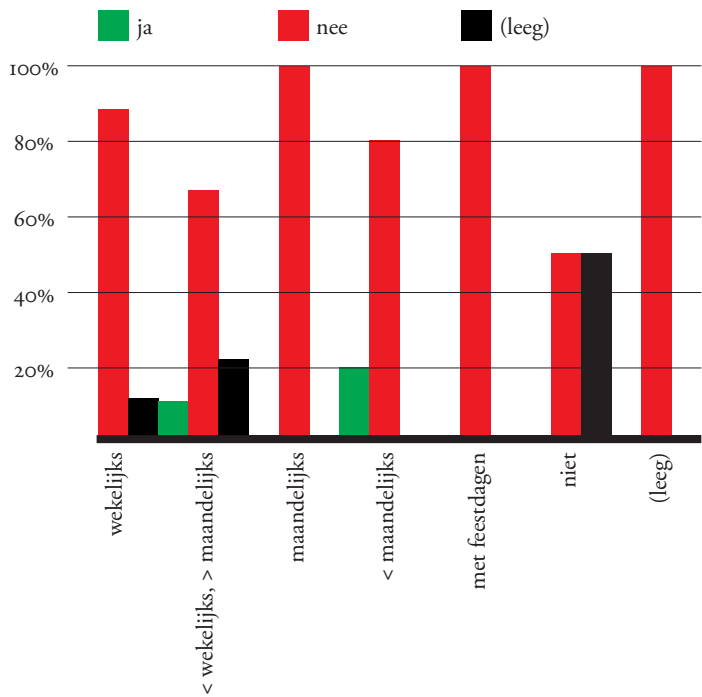
De resultaten van de enquête zijn verrassend in die zin dat ze op ten minste één punt grondig verschillen van de onderzoeksresultaten van Charlier, Moens en Nahon (Charlier, Moens et al. 1999). Waar de Waalse onderzoekers melden dat praktiserende katholieken minder hechten aan het materiële, aan het kerkgebouw zelf, gaat dat niet op in Schulen. Die ondervraagden die expliciet en uit zichzelf verwijzen naar de kerk als ‘huis van God’, vinden net als het overgrote deel van de andere ondervraagden dat het kerkgebouw niet gesloopt mag worden en zij beargumenteren dat vurig³⁶. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat het onderzoek van Charlier, Moens en Nahon plaatsvond in een stad, namelijk Charleroi, en niet in een dorp zoals Schulen. Bovendien ondervroegen Charlier et al. niet alleen de kernactoren zoals in Schulen, maar ook toevallige passanten (ibid.:41). Een belangrijke reden waarom die passanten in Charleroi kerkgebouwen bezoeken, heeft te maken met de ‘andersheid’ van het kerkgebouw. De kerkgebouwen vertegenwoordigen een welkom contrast ten opzichte van het drukke en commerciële centrum van de stad (Charlier, Moens et al. 1999), en kunnen daardoor rekenen op de aanwezigheid en de aandacht van niet-gelovigen en randgelovigen. De kerngelovigen in Charleroi hechten minder aan het gebouw dan aan het geloof zelf; zij zien vooral de lasten van het gebouw. In Schulen ligt dat anders: bijna alle vrijwilligers hechten aan het kerkgebouw (zie grafiek 4.1), wat later, via een tweede enquête met veel meer respondenten, ook blijkt te kloppen voor de volledige Schulense populatie. Naast het kerkgebouw en de oude toren beschikt Schulen over relatief weinig (door de inventaris erkend) bouwkundig erfgoed, waardoor het verdwijnen van het kerkgebouw bovendien het aanzicht van het dorp grondig zou wijzigen—het effect van het slopen van een kerkgebouw in Charleroi is relatief gezien veel kleiner³⁷.

Over de conviviale hypothese melden de resultaten van de eerste bevraging het volgende: die personen die wekelijks naar de mis gaan, staan verdeeld ten opzichte van de hypothese, de anderen zien er ofwel een beperkt aantal mogelijkheden in, ofwel veel mogelijkheden (zie grafiek 4.2). Als de ondervraagden commentaar neerschrijven bij de hypothese, dan is die veelal negatief: “wie kan zomaar beslag leggen op het huis van onze God en Heiland?” springt er als opmerking het meest uit. De twintigers zien veel of een beperkt aantal mogelijkheden in de conviviale hypothese, de vijftigers geen of een beperkt aantal. De zestigers, zeventigers en tachtigers zijn meer verdeeld; zij zien er geen, een beperkt aantal of veel mogelijkheden in (zie grafiek 4.3).

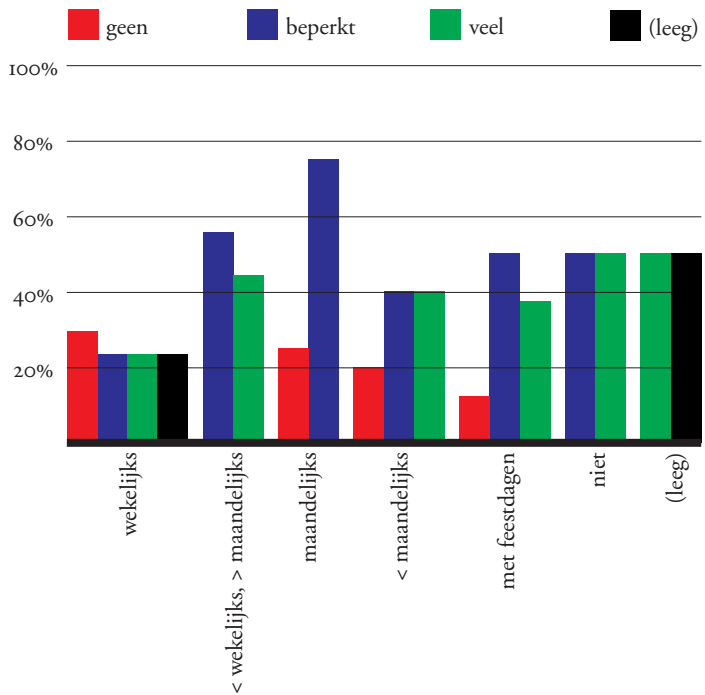
36 Drie ondervraagden verwijzen spontaan naar het kerkgebouw als huis van God bij de vraag naar de mogelijkheden van de conviviale hypothese (vraag 4). De vraag naar de toelaatbaarheid van sloop wordt expliciet gesteld, verderop in de enquête: slechts twee mensen vinden sloop eventueel kunnen en vijf mensen geven geen antwoord op de vraag. De tweede vraag van de enquête peilt naar de zondagspraktijk van de ondervraagden. Van de 17 personen die wekelijks naar de mis gaan zijn er 15 die zeggen dat sloop van de Schulense kerk ontoelaatbaar is; 2 personen onthouden zich. Een latere enquête, met veel meer respondenten stelde ook de vraag of slopen mag. Ook daar was de absolute meerderheid tegen sloop (zie verderop in deze sectie).

37 Naast de parochiekerk en de oude toren zijn het ‘kasteel van Schulen’, de pastorie en enkele kapelletjes en hoeves, een molen, een oven en enkele woonhuizen opgenomen in de inventaris bouwkundig erfgoed.

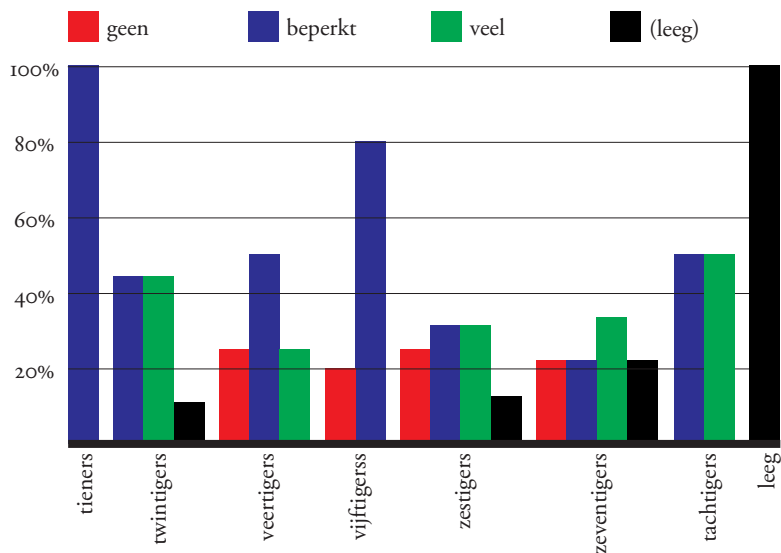
Grafiek 4.1:
de houding ten opzichte
van sloop, volgens mis-
praktijk

Grafiek 4.2:
de mogelijkheden die de
conviviale hypothese
biedt, volgens mispraktijk

Grafiek 4.3:
de mogelijkheden die de conviviale hypothese biedt, volgens leeftijd

Wat nieuw gebruik voor het kerkgebouw betreft (zie tabel 4.1), blijkt dat cultureel gebruik (theater, muziek) populairder is dan een buurtcentrum³⁸; 55 procent vindt een culturele ruimte gepast, 38 procent een buurtcentrum. Ruimte voor verenigingen scoort nog beter dan cultureel gebruik: voor zeventig procent van de ondervraagden moet dat kunnen. De sociale gebruiksmogelijkheden, zoals een buurtcentrum en een sociale cafetaria (32 procent vindt dat gepast) scoren eerder bij jongere mensen. Een bibliotheekfunctie scoort beter dan een ruimte voor kinderopvang (34 procent tegenover 19 procent is voor). Verder staat 43 procent van de ondervraagden weigerachtig ten opzichte van een verruimd gebruik van de kerk, als ruimte waar iedereen terecht kan voor rituelen. Zeventig procent vindt een moskee ongepast en voor 57 procent geldt hetzelfde voor een sporthal; slechts een enkeling vindt die mogelijkheid wel gepast, de overige ondervraagden staan er neutraal tegenover. Voor 21 procent van de respondenten kunnen sociale woningen; appartementen en lofts scoren slecht (vier procent). De commerciële mogelijkheden (overdekte markt, kantoren, café/restaurant, discotheek en winkel) scoren zonder uitzondering slecht. Het valt op dat de respondenten die wekelijks naar de misviering gaan zeker niet minder tolerant zijn dan de overige respondenten.

38 De deelnemers konden één of meer gebruiksmogelijkheden die zij gepast achtten omcirkelen; gebruiksmogelijkheden die zij ongepast achtten, konden ze doorstrepen. Het formulier bood de volgende mogelijkheden: misdienst, ruimte voor rituelen voor iedereen, moskee, muziek / theater, sporthal, buurtcentrum, ruimte voor verenigingen, kinderopvang, sociale cafetaria, bibliotheek, sociale (groeps)woningen, appartementen, lofts, begraafplaats, columbarium, overdekte markt, kantoren, commercieel café of restaurant, discotheek en winkel.

<i>gebruik van het gebouw</i>	gepast	neutraal	ongepast
misdienst	87,23%	12,77%	0%
rituelen voor iedereen	21,28%	36,17%	42,55%
moskee	2,13%	27,66%	70,21%
muziek / theater	55,32%	25,53%	19,15%
sporthal	4,26%	38,30%	57,45%
buurtcentrum	38,30%	38,30%	23,40%
ruimte voor verenigingen	70,21%	19,15%	10,64%
kinderopvang	19,15%	40,43%	40,43%
sociale cafetaria	31,91%	38,30%	29,79%
bibliotheek	34,04%	36,17%	29,79%
sociale (groeps)woningen	21,28%	40,43%	38,30%
appartementen	4,26%	38,30%	57,45%
lofts	4,26%	40,43%	55,32%
begraafplaats	29,79%	31,91%	38,30%
columbarium	14,89%	51,06%	34,04%
overdekte markt	8,51%	29,79%	61,70%
kantoren	0%	36,17%	63,83%
(commercieel) café of restaurant	6,38%	31,91%	61,70%
discotheek	17,02%	23,40%	59,57%
winkel	2,13%	31,91%	65,96%

Tabel 4.1:

de houding ten opzichte van verschillende gebruiksmogelijkheden voor de Sint-Jan de Doperkerk

Voor veertig procent van de ondervraagden moet het bisdom (mee)beslissen over wat er gebeurt met (bijna) lege kerkgebouwen, voor 45 procent de kerkfabriek, voor 47 procent de stad of gemeente, voor zes procent de hogere overheid, voor nul procent de privésector en voor 72 procent de lokale gemeenschap (zie tabel 4.2.). De ondervraagden die wekelijks naar de mis gaan, leggen gemiddeld meer verantwoordelijkheid bij het bisdom, minder bij de kerkfabriek, beduidend minder bij de stad of gemeente en minder bij de lokale gemeenschap. De kosten in het geval van herbesteding moeten mede gedragen worden door het bisdom (voor 47 procent van de ondervraagden), de kerkfabriek (voor 28 procent van de ondervraagden), de stad of gemeente (voor zeventig procent van de ondervraagden), de hogere overheid (voor 23 procent van de ondervraagden), de privésector (voor vier procent van de ondervraagden) en de lokale gemeenschap (voor dertig procent van de ondervraagden) (zie tabel 4.3). De ondervraagden die wekelijks naar

de mis gaan laten het bisdom, de kerkfabriek en de lokale gemeenschap gemiddeld meer delen in de kosten in het geval van herbestemming en de stad of gemeente en de hogere overheid minder. De kerkfabriek mag maar voor minder dan de helft van de ondervraagden meebeslissen, de stad of gemeente krijgt net iets meer beslissingsrecht toegewezen, maar niet zo veel als de lokale gemeenschap. De kerkfabriek moet wel maar voor iets meer dan een vierde van de ondervraagden instaan voor de kosten van een eventuele herbestemming, het bisdom voor ongeveer de helft van de ondervraagden en de lokale gemeenschap voor een derde. De meeste vrijwilligers vinden betalen voor herbestemmingen een taak van de stad of gemeente.

<i>beslissen</i>	ja	nee
bisdom	40,43%	59,57%
kerkfabriek	44,68%	55,32%
stad / gemeente	46,81%	53,19%
hogere overheid	6,38%	93,62%
privésector	0%	100%
plaatselijke gemeenschap	72,34%	27,66%

Tabel 4.2:

de houding ten opzichte van het eventuele beslissingsrecht van de verschillende betrokken partijen

<i>kosten dragen</i>	ja	nee	(leeg)
bisdom	46,81%	51,06%	2,13%
kerkfabriek	27,66%	70,21%	2,13%
stad / gemeente	70,21%	27,66%	2,13%
hogere overheid	23,40%	74,47%	2,13%
privésector	4,26%	93,62%	2,13%
plaatselijke gemeenschap	29,79%	68,09%	2,13%

Tabel 4.3:

de houding ten opzichte van het eventuele dragen van de kosten door de verschillende partijen

Bij de open vragen komen enkele specifieke bezorgdheden naar boven. De belangrijkste is dat de Schulense parochiekerk de plaatselijke jeugd niet bereikt. Daarop geven de participanten twee mogelijke antwoorden: een eerste mogelijkheid is de vieringen aantrekkelijk maken voor jongeren en een tweede mogelijkheid is het kerkgebouw (minstens gedeeltelijk) omvormen tot parochiezaal en/of gemeenschapscentrum. Een andere bezorgdheid is dat de Schulense parochiekerk kort geleden gerestaureerd is³⁹. Waarom iets anders doen in een kerkgebouw dat pas gerestaureerd is? Persoonlijke motieven spelen een belangrijke rol in het willen behouden van de kerk. Vooral

³⁹ Zie de inleiding van dit hoofdstuk: de (beperkte) restauratie vond plaats in 2006, vier jaar voor de enquête in de parochiezaal.

de uitvaartdiensten hebben betekenis voor de respondenten. Verschillende mensen antwoorden spontaan dat zij dierbaren begraven hebben in de Schulense kerk en dat dat een voldoende reden is om het gebouw te bewaren. Het materiële aspect van het gebouw, het gebruikaspect en persoonlijke motieven hangen voor de deelnemers aan de enquête zonder meer samen.

Tijdens het veldonderzoek verliet de pastoor (wegens ziekte) definitief de Schulense pastorie, waardoor de federatie op zoek moest gaan naar een oplossing (zonder auteur 2009b). Tegenwoordig gaat ofwel de deken ofwel een jonge priester (kapelaan) voor in Schulen. De Schulense parochiekerk werkt ook daardoor minder als een *black box* dan voorheen. Zij is een aandachtspunt geworden, ook binnenkerkelijk, maar daarom niet in grotere mate dan de andere kerken van de federatie Herk-de-Stad.

Een tweede belangrijke actie in Schulen was een **volksdebat** (21 februari 2011) in de winterkapel van de parochiekerk. Het doel ervan was om niet enkel de kernactoren maar ook de volledige Schulense bevolking (en alle andere geïnteresseerden) op de hoogte te brengen van de geplande onderzoeksacties en om te peilen naar het lokale engagement voor (acties in) de parochiekerk⁴⁰. Het volksdebat liet de deelnemers bovendien toe om te reageren op het onderzoek en hun visie op de toekomst van de Sint-Jan de Doperkerk kenbaar te maken.

De penningmeester van de Schulense kerkfabriek las een zelfgeschreven tekst voor over de parochiekerk, haar geschiedenis en haar plaats in de lokale gemeenschap. Hij durfde het ook aan om vooruit te kijken en besloot dat het belangrijk is de kerk te koesteren als gemeenschappelijke ontmoetingsplaats gefundeerd in de rijke christelijke traditie. Maar om dat mogelijk te blijven maken is er naast de liturgie nood aan nieuwe gebruiksmogelijkheden die nieuwe, vooral jonge mensen aantrekken. Vervolgens lichtte de onderzoeker het plan om onderzoeksacties te organiseren in het kerkgebouw toe. Na de uitleg stond een persoon op om zijn onvrede met het onderzoek mee te delen. Achtereenvolgens reageerden de deken van Herk-de-Stad, de burgemeester en de ereburgemeester van Herk-de-Stad daarop. Zij wezen op de noodzaak van onderzoek en zij

40 Het volksdebat luidde het begin in van een jaar met acties in de kerk, mogelijk gemaakt met steun van de Koning Boudewijnstichting (KBS). In september 2010 diende de onderzoeker samen met enkele lokale verenigingen (de volkskunstgroep, kvlv, het Schulense (parochie)zaalcomité, de ouderraad van de lokale basisschool en de Gezinsbond Berbroek-Schulen) en met steun van de Schulense kerkfabriek en de cultuurdienst van Herk-de-Stad een dossier in bij de Koning Boudewijnstichting als antwoord op de oproep *Buiten Gewone Buurt*, met succes: de KBS kende een som geld toe (3250 euro) om acties te organiseren rond de Schulense parochiekerk. Het doel was om via concrete acties een forum te bieden voor lokaal engagement met betrekking tot de Sint-Jan de Doperkerk. Concrete acties waren: een dorpsvergadering, een fototentoonstelling, een dansvoorstelling, rondleidingen en een zoektocht in de kerk, een kunstproject en het ondersteunen van een door de lokale basisschool georganiseerde musicalvoorstelling in de kerk. Alle acties (op het kunstproject na) gingen gepaard met onderzoeksactiviteiten. Een kernteam bestaande uit de voorzitters van de volkskunstgroep en de Gezinsbond, de cultuurfunctionaris van Herk-de-Stad en de onderzoeker volgde het project op. De onderzoeker stelde de resultaten van de onderzoeksacties op 3 juni 2012 (Open Kerkendag) voor in de parochiekerk. Zie bijlage 2 voor de folder die via e-mail verspreid is als bekendmaking van de dorpsvergadering.

Enkele kranten berichtten over het volksdebat, zowel ter aankondiging ervan als bij wijze van verslag. Zie: 'Hoorzitting over hergebruik kerk' (Pans 2011a), 'Pleidooi voor meervoudig gebruik Schulense kerk' (Pans 2011b) en 'Concert kan, fuif niet. Scholenaren denken na over nieuwe invulling voor hun kerk' (Weyens 2011).

verzekerden de man dat het zeker niet de bedoeling was om de Schulense parochiekerk aan de eredienst te onttrekken. Doordat de parochiekerk via de conviviale hypothese een discussiepunt werd, ontstonden er tijdens een eenvoudige actie zoals de volksvergadering spontaan scenario's bij de deelnemers: zij beslisten om zich in te zetten voor het behoud van de kerkfunctie in Scholen en maakten dat engagement kenbaar aan de lokale gemeenschap⁴¹.

Afbeelding 4.1: volksdebat in de winterkapel van de Sint-Jan de Doperkerk

Het maquetteonderzoek dat de volgende hoofdstukken verder toelichten, droeg bij tot een beter begrip van hoe het kerkgebouw vandaag werkt; het kanaliseerde de lokale interesse voor het kerkgebouw⁴². Waar de eerste reeks maquetteonderzoek (april-mei 2011) gepaard ging met een fototentoonstelling, daar werd de tweede reeks gecombineerd met rondleidingen, een zoektocht en een dansvoorstelling in de kerk. Een week voor de tweede reeks maquetteonderzoek (november 2011) was er een tweede dorpsvergadering gepland (zie bijlage 2 voor de folder). Die is door de matige opkomst afgelast. Mogelijke verklaringen voor het gebrek aan interesse voor de tweede dorpsvergadering zijn een zekere (participatie)moeheid die optreedt in de Schulense gemeenschap met betrekking tot het thema van de parochiekerk—volgens de cultuurcoördinator van Herk-de-Stad had iedereen die dat wenste al zijn mening kunnen meedelen via andere acties—en de ongelukkig gekozen datum (de Allerheiligenperiode). Participatiemoeheid is eigen aan de specifieke aanpak van het onderzoek; het is wel zo dat de meer interactieve deelmethodeken zoals

⁴¹ Achteraf zal blijken dat de Sint-Jan de Doperkerk juist op het moment van de volksvergadering het duidelijkst een *issue* was.

⁴² Het maquetteonderzoek wordt besproken in de twee volgende hoofdstukken omdat de 'performance' van het kerkgebouw en het kerkgebouw als forum centraal staan.

het maquetteonderzoek qua opkomst meer succes hebben⁴³.

Net in de periode van de geplande (tweede) dorpsvergadering had de nota van Bourgeois de Schulense kerkfabriek bereikt. Bij de voorzitter en de schatbewaarder overheerst sindsdien een eerder bedrukt gevoel. Omdat de Schulense parochiekerk zich niet in het centrum van de federatie bevindt en omdat het geen geklasseerd monument is, vrezen zij dat de Sint-Jan de Doperkerk op termijn niet meer voor de eredienst gebruikt zal worden⁴⁴, de woorden van de deken tijdens de volksvergadering ten spijt. Anderzijds, zo zeggen de leden van de kerkfabriek, is de Sint-Jan de Doper een groot gebouw en zijn er mogelijkheden om nevengebruik te organiseren zonder de eredienst te storen. De penningmeester denkt zelfs aan het inschakelen van een projectontwikkelaar om het kerkgebouw aan te pakken. De organist van de Schulense parochiekerk had eerder al een ontwerp voor een nieuwe invulling van de kerk kenbaar gemaakt⁴⁵.

De laatste concrete onderzoeksactie in Schulen was het afnemen van een enquête tijdens het laatste weekend van november 2011. Dat weekend was de Schulense parochiekerk het toneel van een musicalvoorstelling georganiseerd door de lokale basisschool. Drie avonden op rij zat de parochiekerk, waarin de stadsdiensten een (geïmproviseerde) tribune en een podium hadden aangebracht, afgeladen vol: om en bij de 1200 mensen bezochten de musical. Voor elke voorstelling—op zaterdagavond was dat net na de eucharistieviering—legde de onderzoeker een enquêteformulier op elke stoel in de kerk. De **musicalenquête** leverde 543 ingevulde formulieren op.

De enquête bevatte zes vragen (zie tabel 4.4), geformuleerd als stellingen waarop de respondenten ‘akkoord’, ‘niet akkoord’ of ‘geen mening’ konden aanduiden⁴⁶. Doel ervan was om na te gaan of de Schulenaren wel degelijk zo gekant zijn tegen de sloop van het kerkgebouw als de vorige onderzoeksactiviteiten lieten uitschijnen, en of ze echt zo voorstander zijn van het gebruik van het gebouw voor de katholieke eredienst. De eerste stelling handelde over de gepastheid van de musical in het kerkgebouw, de tweede over de betrokkenheid van de respondent⁴⁷. De derde stelling ging over de eventuele positieve rol van de parochiekerk in de Schulense dorpsgemeenschap, de vierde over de bijdrage die een woonfunctie in de kerk kan leveren. De vijfde stelling luidde: ‘Ik wens dat kerkelijke diensten blijven plaatsvinden in het kerkgebouw’. De zesde stel-

43 Voor het begrip ‘participatiemoetheid’ zie Jeremy Till (2005: 19) en ook noot 62 van hoofdstuk 6.

44 Het beleid-in-wording vanwege het bisdom Hasselt, met de verdere uitbouw van federaties, dringt ook in Schulen door. Zie het dossier *Kerk in ombouw. Parochies zoeken toekomst* (Van Lierde 2012) dat in *Tertio* verscheen voor een uiteenzetting (in aanzet) van de standpunten van de verschillende Vlaamse bisdommen. Het bisdom Hasselt heeft een online-document gepubliceerd met daarin een stappenplan (Hoogmartens, D’Huys et al. 2012). De klemtoon ligt op het pastorale. Het plan bestaat uit drie fases: (1) zicht krijgen op de bestaande pastorale organisatie in de Limburgse parochies en planning, (2) overleg over het *pastorale* gebruik van de kerkgebouwen (ook met de kerkfabrieken en de centrale kerkbesturen), en (3) het parochiekerkenplan dat de centrale kerkbesturen coördineren en uitwerken met de gemeentes en de gelovige gemeenschap op basis van het voorgaande overleg. Het bisdom raadt aan van niet overhaast te werk te gaan.

45 Zie noot 62 van hoofdstuk 5 voor het ontwerp van de organist.

46 Daarnaast vroeg de enquête naar het geslacht van de respondent, de leeftijd, de woonplaats (Schulen, Herk-de-Stad, andere) en naar eventueel lidmaatschap van een lokale vereniging. Zie bijlage 1.2 voor het formulier en de verdeling van de leeftijd en de woonplaats.

47 De tweede stelling luidde: ‘Het laat mij onverschillig wat er in de nabije toekomst met de parochiekerk van Schulen gebeurt’.

ling was geformuleerd als: 'Ik vind dat de Schulense parochiekerk gesloopt mag worden'. 181 Schulenaren vulden de vragenlijst in, evenals zeventig mensen uit Herk-de-Stad die niet in Schulen wonen. De resultaten voor de 85 mensen die bij 'woonplaats' niets invulden, liggen telkens zo dicht bij de resultaten van de Schulenaren dat zij wellicht grotendeels Schulenaren zijn.

<i>vragen musical</i>	akkoord	niet akkoord	geen mening	(leeg)
Ik zie de opvoering van een kindermusical als een goed voorbeeld van een ander gebruik van het Schulense kerkgebouw	95,58%	1,47%	1,47%	1,47%
Het laat mij onverschillig wat er in de nabije toekomst met de parochiekerk van Schulen gebeurt	11,97%	64,83%	20,81%	2,39%
Ik vind dat het Schulense kerkgebouw een positieve rol kan spelen in de versterking van de dorpsgemeenschap	89,13%	1,66%	7,73%	1,84%
Ik vind dat een beperkte woonfunctie – bijvoorbeeld in de toren – kan bijdragen aan een nieuwe toekomst van de Schulense parochiekerk	42,73%	30,39%	23,57%	3,31%
Ik wens dat kerkelijke diensten blijven plaatsvinden in het kerkgebouw	66,85%	7,18%	24,49%	1,47%
Ik vind dat de Schulense parochiekerk gesloopt mag worden	4,05%	85,64%	9,21%	1,10%

Tabel 4.4:

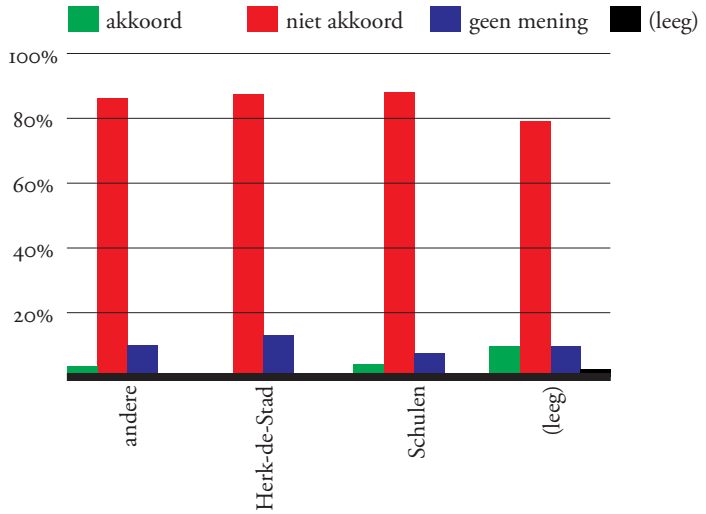
de vragen en antwoorden van de musicalenquôte

Over alle woonplaatsen heen staat 96 procent van de ondervraagden positief ten opzichte van het gebruik van de kerk voor een kindermusical, wat niet hoeft te verbazen omdat de enquête juist tijdens een musical is afgenomen—de eerste vraag diende om toenadering te zoeken bij de geënquêteerden. Twaalf procent laat het onverschillig wat er in de toekomst met de Sint-Jan de Doperkerk gebeurt (65 procent gaat expliciet niet akkoord met de stelling 'Het laat mij onverschillig wat er in de nabije toekomst met de parochiekerk van Schulen gebeurt'). Goed 89 procent van de respondenten is ervan overtuigd dat de parochiekerk een positieve rol kan spelen in de dorpsgemeenschap, voor 43 procent kan een woonfunctie bijdragen aan een nieuwe toekomst voor de kerk (voor dertig procent kan dat niet). 67 procent wenst dat de kerkelijke diensten blijven doorgaan in het gebouw (zeven procent gaat daar niet mee akkoord) en 86 procent kant zich tegen sloop van het kerkgebouw.

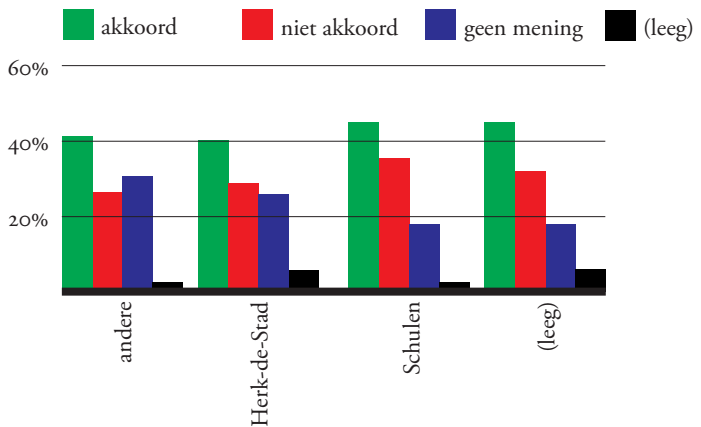
Schulenaren zijn relatief actief in verenigingen. Zij zijn ook het meest uitgesproken tegen

de sloop van de kerk (zie grafiek 4.4) en zij hebben de meest uitgesproken mening in verband met de woonfunctie in de kerk: de Schulenaren zijn het meest voor de woonfunctie (45 procent van hen; zie grafiek 4.5), maar tegelijkertijd ook het meest tegen (35 procent). Het voortzetten van de misvieringen in de kerk kan—opvallend—minder op de sympathie van de Schulenaren rekenen (63 procent van de Schulenaren is voor het voortzetten van katholieke kerkdiensten, tegenover 64 procent van de inwoners van Herk-de-Stad en zeventig procent van de anderen; zie grafiek 4.6). De inwoners van Herk-de-Stad zijn met veertien procent het meest uitgesproken tegen het continueren van de kerkelijke vieringen in Scholen. Over het algemeen zijn de Schulenaren het minst onverschillig, ook al komen de meeste tieners (die beduidend meer onverschillig zijn dan de andere leeftijdscategorieën) uit Scholen.

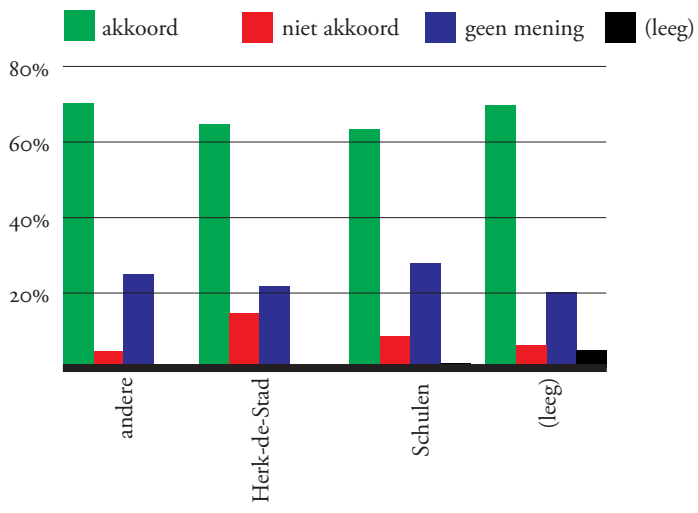
Grafiek 4.4:
de houding ten opzichte
van sloop van de Sint-Jan
de Doperkerk, volgens
woonplaats

Grafiek 4.5:
de houding ten opzichte
van een woonunit in de
Sint-Jan de Doperkerk,
volgens woonplaats

Grafiek 4.6:
de houding ten opzichte
van het continueren van
de kerkelijke diensten in
de Sint-Jan de Doperkerk,
volgens woonplaats

4.2.3. *Effecten van het onderzoek in Scholen*

De beschrijving van de effecten van het onderzoek op de verschillende actoren en de beschrijving van de controverse die het onderzoek teweegbrengt, zijn belangrijke bronnen van informatie voor het beschrijven van het actor-netwerk van de Schulense parochiekerk. Via de verschillende onderzoeksacties, te beginnen bij de bevraging van de lokale vrijwilligers, wordt duidelijk wie de kernactoren zijn en wat zij (kunnen) betekenen voor het kerkgebouw. Pas met de dorpsvergadering is het issue actief onder de aandacht gebracht in Scholen, niet alleen door de onderzoeker, maar ook door de schatbewaarder van de kerkfabriek, de deken, de burgemeester en de ereburgemeester en de pers⁴⁸. Op de kernactoren heeft het onderzoek een duidelijk effect gehad. Er is een interesse van Herk-de-Stad voor het probleem, bij de deken, bij de kerkraad en bij enkele lokale verenigingen. Door toedoen van de toeristische dienst van Herk-de-Stad deed de Schulense kerk mee aan de Open Kerkendag 2012. Bepaalde kernactoren formuleerden in de loop van het onderzoek eigen toekomstscenario's en/of architecturale voorstellen voor de parochiekerk.

Bij de bredere bevolking van Scholen is het effect van het onderzoek moeilijker te meten. De resultaten van de musical-enquête laten wel duidelijk zien dat de Schulenaren een meer uitgesproken mening hebben over de toekomst van de Sint-Jan de Doperkerk dan de niet-Schulenaren. De uitwerking van het onderzoek blijkt ook uit de resultaten van het maquetteonderzoek waar de twee volgende hoofdstukken op in gaan. Spontane initiatieven van de lokale gemeenschap waren er niet, wel was er structurele hulp vanwege enkele lokale verenigingen⁴⁹. Die inzet heeft het maquetteonderzoek gekaderd in andere activiteiten in het kerkgebouw. Zonder steun van (de voorzitters van) die lokale verenigingen was het maquetteonderzoek niet kunnen doorgaan op de manier waarop het nu gebeurd is.

48 Zie noot 40 voor de draagwijdte van de dorpsvergadering.

49 Vooral (de penningmeester van) de kerkfabriek, (de voorzitter van) de Gezinsbond en de cultuurfunctionaris van Herk-de-Stad engageerden zich.

4.2.4. *Symposium Kerk her(be)stemmen: reactie van het panel op de hypothese*

Op 18 november 2010 vond in de gebouwen van de Provinciale Hogeschool Limburg in Hasselt het symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik* plaats. Dat is vóór de nota van Bourgeois (2011) verscheen. In de voormiddag stelden achtereenvolgens prof. dr. Sylvain De Bleeckere en architect-onderzoeker Roel De Ridder de conviviale hypothese voor. Prof. De Bleeckere deed dat aan de hand van drie historische fases van het kerkgebouw: ‘de kerk in het midden’, ‘de kerk uit het midden’ en ‘de kerk met het midden’. Zijn bijdrage kreeg de titel *De metamorfose van het kerkgebouw in de democratische samenleving*. De lezing van onderzoeker Roel De Ridder had als titel *De conviviale her(r)ijking van de kerkruijmt*. Hij beschreef de conviviale hypothese, situeerde de methodiek van het onderzoek en formuleerde, in aanzet, enkele architecturale gevolgen van die hypothese. Op die twee lezingen reageerde een panel onder leiding van prof. dr. Hans Geybels. Het panel bestond uit kanunnik Ludo Collin (kanselier van het bisdom Gent en voorzitter van het CRKC), Karel Dendooven (coördinator van het Forum voor erfgoedverenigingen), Koenraad De Wolf (publicist en journalist bij Tertio), Johan Sauwens (volksvertegenwoordiger en burgemeester van Bilzen) en Sara Vermeulen (specialist erfgoed van het Team Vlaams Bouwmeester). Het panelgesprek werd voorafgegaan door een toespraak van Mark Andries, kabinetschef van Vlaams minister Geert Bourgeois die (onder andere) bevoegd is voor binnenlands bestuur en onroerend erfgoed. In de namiddag volgden lezingen van de Nederlandse prof. dr. Kees Doevendans (*Betekenis en behoud van het kerkgebouw in Nederland. Consequentialisme of opportunisme?*) en de Engelse dr. Christopher Wakeling (*The struggle to keep English churches open: social, religious and architectural change*). Het symposium kreeg ruim weerklank in Vlaanderen⁵⁰.

Sara Vermeulen verklaart dat de uitgangspunten van de conviviale hypothese in de lijn liggen van die van het Team Vlaams Bouwmeester, zeker wat betreft het opladen van de kerkgebouwen met nieuwe gebruiksmogelijkheden en het verhogen van de lokale betrokkenheid. Voor dat laatste moet volgens haar de rol van steden en gemeenten herbekeken worden. Zij stelt zich

50 Het symposium kreeg ruim weerklank in de media, verschillende kranten berichtten erover. *De Standaard* en *Het Nieuwsblad* schreven: ‘Kerken voor het grote publiek. Onderzoeksteam UHasselt wil nieuwe functies toevoegen aan religieuze gebouwen’ (Gregoor 2010). In *De Morgen* verscheen een interview met de onderzoeker (afgenomen de dag voor het symposium) met de titel: ‘De kerk als nieuw dorps huis. Vlaanderen buigt zich over herbestemming van kerkgebouwen’ (Herbots 2010). *Het Belang Van Limburg* berichtte: ‘Wonen in de kerk. Op zoek naar nevenfuncties voor kerken’ (Thuwis 2010).

Koenraad De Wolf schreef naar aanleiding van het symposium een dossier in *Tertio* (De Wolf 2011b): ‘Dossier Toekomst van de parochiekerken. Kerken worden woonkernen’. Het stuk van De Wolf verscheen niet lang na de instorting van de kerk in Lutselus bij Diepenbeek (zie sectie 2.1.2.b). Op de voorpagina van *Tertio* verbond De Wolf het symposium met de ingestorte kerk: ‘Kerk Lutselus heeft toekomst’ (De Wolf 2011a). Het *Belang Van Limburg* nam dat idee over, onder dezelfde titel (Borgermans 2011). Ook in het boek *Nieuwe lente voor religieuze kunst* verwijst De Wolf (2012: 227) naar de conviviale hypothese.

De onderzoeker leverde materiaal aan dat werd gepubliceerd in het architectenvakblad *Renoscripto* onder de titel ‘Symposium over herbestemming van kerken’ (Benoot 2010) en in *Le Soir*—samen met ander materiaal—onder de titel ‘Dieu se fait DJ, barman, groom... . Comment on a transformé des lieux de culte catholique en Belgique’ (Roulette 2011). De ochtend van het symposium was de onderzoeker te gast bij Radio 2 (De Ochtendpost met Kaat Mendonck). In de artikels die Joris Scheers (2011a; 2011b) schreef over de toekomst van de kerken, vermeldt hij het symposium in de bibliografie.

wel vragen bij de architecturale uitwerking van de hypothese: hoe een woonfunctie met aandacht voor daglichtinval en energieprestaties inwerken in een kerkgebouw? Daarom is het volgens haar wellicht zinvol om aan de pastorieën te denken voor de woonfunctie. Johan Sauwens wil het kerkenprobleem in de eerste plaats niet veralgemenen. De kerken in de dorpen bewaren we volgens hem beter zoals ze zijn. In de steden ziet Sauwens veel mogelijkheden en kerkgebouwen openstellen is iets wat al gebeurt. Hij ziet ook mogelijkheden om de parochielokalen die zich nu nog in de pastorieën bevinden onder te brengen in de kerken. Daarvoor is er behoefte aan architecturale concepten. De burgemeester van Bilzen stelt voor om het debat behoedzaam en voorzichtig te voeren, bij voorkeur vanuit de lokale gemeenschappen zelf. De vraag is dan wie het onderzoek en de concrete wijzigingen aan kerkgebouwen kan financieren. Koenraad De Wolf is het niet eens met Sauwens' voorstel voor een geleidelijke aanpak. Tijdens het meer dan tien jaar durende debat, zo zegt De Wolf, is er nooit een concreet voorstel aan de oppervlakte gekomen. Voor de allereerste keer is er, aldus De Wolf, een denkkader, een schema. En dat vindt hij nodig, want de omvang van het probleem is gigantisch. Hij vergelijkt de hypothese met een knuppel in het hoenderhok. Meer dan aan discussies achter gesloten deuren is er volgens hem nood aan een open en maatschappelijk debat⁵¹. Karel Dendooven volgt Koenraad De Wolf: met de conviviale hypothese is er eindelijk een concreet voorstel. Het behoud van de liturgische functie vindt hij een pluspunt. Dendooven herkent het afstappen van dogmatische standpunten ook in het bredere erfgoeddiscours, met name in het Burracharter⁵². Verder wijst hij op het belang van het betrekken van de verschillende actoren, ook het middenveld⁵³. Dendooven vraagt zich af wat een geschikt beheersscenario zou zijn voor de kerken. De vrijwilligers die vandaag actief zijn in de kerkgebouwen maken het openhouden van kerken volgens hem verantwoord. Ten slotte vraagt Dendooven om het roerend erfgoed niet te vergeten. Collin begint met een historische situering van de kerkgebouwen door te verwijzen naar de Nollikaart en naar schilderijen van kerkinterieurs⁵⁴. Misschien waren de kerken voor de achttiende eeuw wel conviviaal? Er gebeurde in elk geval meer dan nu. Ook Collin weet het behouden van de religieuze functie te appreciëren, want kerkgebouwen zijn de enige plaatsen waar we onopgemerkt onze religiositeit kunnen beleven. Daarnaast moeten we voor hem durven denken aan andere bestemmingen. Het is voor Collin onmogelijk om een theorie te ontwerpen voor alle gebouwen.

Na de eerste reacties van de deelnemers verbreedt de paneldiscussie. Sauwens benadrukt het financiële aspect en de noodzaak van het uitvoeren van het Structuurplan Vlaanderen, waarin inbreiding via herbestemming en nevenbestemming een duidelijke rol moet spelen. Met betrek-

51 De Wolf verwijst hier naar de debatten achter gesloten deuren (Van Dooren et al. 2011) die plaatsvonden als voorbereiding voor wat uiteindelijk de nota van Bourgeois (2011) werd. De kabinetschef van Bourgeois, Mark Andries, sprak erover tijdens zijn toespraak net voor het panelgesprek.

52 Veerle Meul (monumentenspecialiste, nu verantwoordelijk voor interieurs binnen Monumentenwacht Vlaanderen) stelde dat charter voor tijdens de studietweedaagse *In ander licht* van de VCM en de Vlaamse Overheid (abdij van Male, 23 februari 2008).

53 Ook Dendooven verwijst hier naar debatten achter gesloten deuren (Van Dooren et al. 2011) waarin het middenveld volgens hem te weinig betrokken was.

54 De Nollikaart is een kaart van Rome opgesteld door de architect en landmeter Giambattista Nolli (1701-1756) waarop de pleinen en de straten wit gekleurd zijn en de gebouwen zwart. Net zoals de overige publieke ruimtes zijn de kerken wit ingekleurd.

Een voorbeeld van een schilder van kerkinterieurs is Pieter Neefs (zie afbeelding 4.3); Collin verwijst naar schilderijen waarop mensen in groepjes verspreid staan in het kerkgebouw terwijl er huisdiere rondlopen.

king tot architecturale veranderingen aan gebouwen vraagt hij om soepelheid vanwege de diensten van onroerend erfgoed. Collin benadrukt dat het kerkenprobleem een probleem van mensen is: de priesters die voorgaan in meerdere parochiekerken vragen omwille van de verhoogde werkdruk zelf om kerkgebouwen te desaffacteren.

De laatste minuten van het panelgesprek staan de begrippen bottom-up en top-down centraal. De panelleden zijn het erover eens dat de initiatieven om kerkgebouwen aan te pakken van onderuit moeten ontstaan, maar dat de overheid dat moet stimuleren, bijvoorbeeld via het aanreiken van een methodiek (dat zegt Sauwens). Sauwens is bekommerd om de vele vrijwilligers en Collin en Dendooven volgen daarin: de grotere structuren die tegenwoordig binnenkerkelijk op til staan, zijn een bedreiging voor het lokale niveau van de kerkfabrieken⁵⁵. Een vrees van Dendooven is dat, in het geval dat er maar één parochie per gemeente overblijft, ambtenaren de rol van de kerkfabrieken gaan overnemen. De Wolf is daarover niet zo pessimistisch: hij stelt de technische en administratieve competenties van de huidige kerkfabrieken in vraag en maakt duidelijk dat als de steden en gemeenten het beheer van de kerkgebouwen op zich nemen er ruimte ontstaat voor de vrijwilligers om aan gemeenschapsopbouw te doen, wat volgens hem hun kerntaak hoort te zijn.

Afbeelding 4.2: het symposium *Kerk her(be)stemmen* tijdens het panelgesprek

Afbeelding 4.3: Het schilderij *Interieur van een gotische kerk* van Pieter Neefs (1578-1656)

4.3. De confrontatie van theorie en praktijk

Door de theorie van het issue te confronteren met het kerkenprobleem zoals het zich concreet voordoet in Schulen, ontstaat er een zekere spanning. Ook zonder de onderzoeksdaden hadden de Scholenaren lucht gekregen van de complexiteit van het kerkenprobleem—onder andere via het artikel over de Sint-Jan de Doperkerk dat in 2006 in *Het Belang Van Limburg* verscheen en via de nota van Bourgeois (2011) die ook de Schulense kerkfabriek bereikte—maar niet in de mate waarin dat nu is gebeurd. Zonder de onderzoeksdaden had het issue gesluimerd en waren de Scholenaren zich ook wel bewust geweest van het feit dat de kerk niet meer functioneert als een *black box* met een wekelijkse misviering als automatische output. Maar in dat geval was dat besef wellicht minder algemeen verspreid in Schulen.

Een parochiekerk benaderen als een breed-maatschappelijk issue *herdefinieert* het kerkgebouw op een wijze die aansluit bij de (complexe) realiteit. Maar dat is helemaal niet voldoende als antwoord op het kerkenprobleem. Tijdens de paneldiscussie van het symposium *Kerk her(be)stemmen* (2010) dachten de deelnemers hardop na over hoe de overheid lokale gemeenschappen kan stimuleren in het werken aan de toekomst van hun kerkgebouw. Johan Sauwens in het bijzonder wees op het nut van het aanreiken van een methodiek die telkens lokaal op te nemen en in te vullen is. Het kerkgebouw erkennen als issue is de eerste stap in een dergelijke methodiek. In Schulen zien de kernaactoren en een groot deel van de bevolking de kerk wel degelijk als een issue. De kerk als issue maakt de gevolgen van het huidige kerkenprobleem zichtbaar. Het gemoed van de kerkfabriek bijvoorbeeld, is door de nota Bourgeois gewijzigd van enthousiast-realistisch naar enthousiast-defaitistisch. Het nadenken over de gevolgen van het kerkenprobleem versterkt anderzijds het gevoel van urgentie bij de kernaactoren om te werken aan oplossingen. Over hoe dat concreet in zijn werk moet gaan, via een projectontwikkelaar of via een participatieaanpak, is er in Schulen geen algemene consensus.

Het spatial-agency-discours en het nieuwe pragmatisme in de architectuur koppelen het aanpakken van maatschappelijke problemen aan het introduceren van een complex tijdsbegrip. Beide stromingen zien gebouwen als levende wezens die veranderen doorheen de tijd. Daarenboven erkennen ze expliciet de (veranderlijke) effecten die gebouwen hebben op hun sociale en ruimtelijke omgeving. Gebouwen zijn volgens hen geen statische objecten. Met betrekking tot kerkgebouwen lijken die inzichten te vloeken met de (eeuwige) missie van de Kerk. Ook in Schulen ziet de ene het kerkgebouw als een onveranderlijk huis van God (en van God alleen), terwijl de andere mogelijkheden ziet om kerkelijke vieringen te combineren met andere gebruiksmogelijkheden⁵⁶.

De kern van dit hoofdstuk is niet meer dan het herdefiniëren van het kerkenprobleem in 'niet-objectgerelateerde' termen: het kerkgebouw heeft slechts een toekomst als er verschillende actoren zijn die het ter harte nemen. In feite *bestaat* het kerkgebouw enkel dan. In Schulen is er nagegaan of dat herdefiniëren zin heeft voor een concreet kerkgebouw. Dat blijkt zo te zijn. Het herformuleren van het kerkgebouw als een issue en het introduceren van de conviviale hypothese hebben een zekere dynamiek teweeggebracht die nog zachtjes resoneert in Schulen. Bepaalde kernaactoren hebben zich aan het begin van het onderzoek zelf een rol toegekend als bemiddelaar

tussen het onderzoek en de Schulense gemeenschap die zij goed kennen, terwijl andere centrale figuren na de eerste acties van het onderzoek wegbleven⁵⁷. Om de lokale effecten van het herdefiniëren van het kerkgebouw op de inwoners van Schulen in te schatten is er meer onderzoek nodig: de volgende stap van het onderzoek brengt lokale aanknopingspunten die het kerkgebouw mogelijk kunnen versterken in kaart en gaat na hoe mensen de effecten van het kerkgebouw werkelijk ervaren. Om het kerkgebouw als het ware te laten communiceren met die lokale aanknopingspunten is het noodzakelijk dat het kerkgebouw en de andere actoren dezelfde taal spreken. Zo wordt het draagvlak voor de kerk, dat bestaat uit mensen maar ook uit gebruiksmogelijkheden voor het kerkgebouw, expliciet. Maquettes van het kerkgebouw zullen functioneren als wat Michel Callon (2005) ‘socio-cognitive prostheses’ noemt⁵⁸.

4.4. Voorlopig besluit in functie van het protocol en de hypothese

Als het doel is om te weten te komen hoe mensen tegen een gebouw aankijken en hoe zij ermee ‘samenleven’, dan is een ‘vonk’ zoals de conviviale hypothese een meerwaarde voor het uitgevoerde maatschappelijk-architecturaal onderzoek. Met betrekking tot het kerkenprobleem is een dergelijke vonk bovendien nodig omdat het kerkenprobleem niet levensbedreigend is voor zij die erdoor getroffen worden; die mensen schieten doorgaans niet *zomaar* in actie. De issues die Michel Callon en zijn co-auteurs (Callon, Lascoumes et al. [2001] 2009) bespreken in *Acting in an Uncertain World*—bijvoorbeeld de opslag van radioactief afval en het gebrek aan een behandeling voor zeldzame ziektes—hebben dat effect wel. De kerkfabriek, als de betrokken partij die het meest direct op het kerkgebouw betrokken is, is het best in staat om issues van allerlei aard aan te grijpen om zo gesprekken over het kerkgebouw op te starten. Lokale politici en ambtenaren kunnen dat aanmoedigen door de mensen die zich dagelijks om de kerkgebouwen bekommeren te stimuleren en door lokale initiatieven rond de kerkgebouwen te ondersteunen.

In Schulen is gekozen voor een zachte aanpak, via samenwerking met de kerkfabriek en met de goedkeuring van de deken, omdat het de eerste keer is dat actief wordt gezocht naar een methodiek om het kerkenprobleem aan te pakken samen met de lokale gemeenschap. Het is op dit moment moeilijk om in te schatten hoe een meer radicale aanpak, bijvoorbeeld via het verkondigen van een doemscenario, zou werken. Had een ‘zwaardere’ hypothese mensen afgeschrikt of juist meer gemobiliseerd⁵⁹. Er zijn inderdaad kernaactoren die enkel bevestigd zijn via de eerste bevraging (van de Schulense vrijwilligers), en dus niet via de (latere) maquetteonderzoeken, en dat terwijl er bewust is gekozen voor een zachte aanpak. Dat betekent echter niet dat die actoren per definitie ontbreken in het kerknetwerk dat het volgende hoofdstuk traceert. Ook zij dragen bij tot het fenomeen ‘kerkgebouw in Schulen’ en bovendien wijzen andere actoren op hun aanwezigheid en hun specifieke rol in het netwerk.

Voor een architect, geconfronteerd met een dergelijke opgave, is het zaak van de projectdefinitie niet te eng op te vatten, wat niet hoeft te betekenen dat de (voorlopige) oplossing die

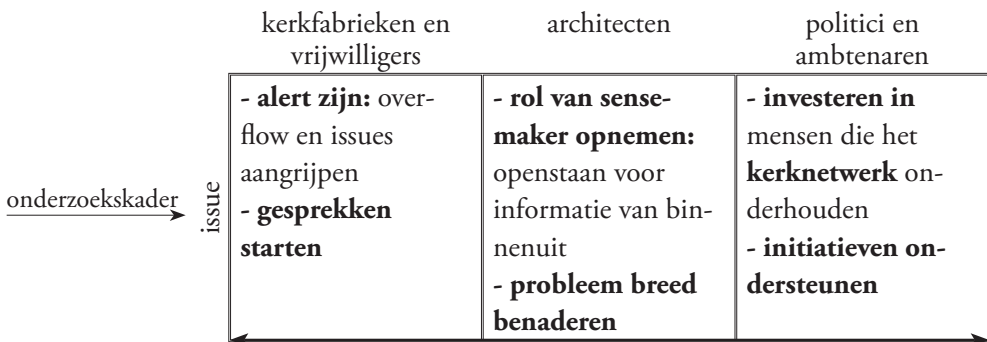
57 Het stadsbestuur heeft samen met de kerkfabriek besloten om de Schulense kerk open te stellen tijdens de Open Kerkendag van 2012 (3 juni); de penningmeester van de kerkfabriek en de voorzitter van de Gezinsbond verzorgden rondleidingen in het kerkgebouw.

58 Zie hoofdstuk 3 noot 75 voor Callons ‘prostheses’.

59 Hoofdstuk 6 gaat in op twee concrete voorstellen voor het Schulense kerkgebouw en daar blijkt dat de Scholenaren kiezen voor het meest drastische voorstel.

de architect aanreikt van een gelijkaardige complexiteit hoeft te zijn: voorbeelden uit de hedendaagse architectuurpraktijk laten zien dat juist eenvoudige (maar slimme) ingrepen een duurzaam karakter hebben, zowel materieel-architecturaal als procesmatig⁶⁰. Met dat tweede wordt bedoeld dat de ingreep iets in werking zet waardoor verschillende gebruikers zich het gebouw daadwerkelijk toe-eigenen⁶¹. Het is niet omdat de architecturale ingreep schijnbaar eenvoudig is, dat hij voorbijgaat aan de complexiteit van de ruimtelijke en maatschappelijke context. De performance van een gebouw kan mensen activeren, alleen is het moeilijk—de experimenten van het architecturale utilitarisme en het (Russisch) constructivisme ten spijt—om exact in te schatten hoe mensen reageren op een architecturale ingreep. Architectuur beschouwen als een actieve kracht in het heden betekent dat rekening houden met contingentie onontbeerlijk is.

De Britse architect Cedric Price zei in een interview met Hans Ulrich Obrist: “Architecture is too slow to solve problems” (Price & Obrist 2010: 68). Architectuur alleen zal het kerkenprobleem niet oplossen, want dat blijft vooral een zaak van mensen. Vooral hoofdstuk 6, *het kerkgebouw als forum*, zal daar gevolg aan geven door na te gaan wat lokale *agency* en creativiteit kunnen betekenen voor de toekomst van het kerkgebouw. Maar daarvoor is er eerst een beter inzicht nodig in hoe—en in de eerste plaats *of*—het kerkgebouw werkt als een actor.

Schema 4.1: het deel van het protocol dat voorkomt uit het onderdeel ‘issue’ van het onderzoekskader

60 Een voorbeeld van een eenvoudige ingreep met veel effect is het wegnemen van de stoelen uit een parochiekerk. In Schulen gebeurde dat (heel even) net voor de musicalvoorstellingen. De gemeente Herk-de-Stad bracht kisten aan in het kerkschip om een tribune te maken; op die kisten kwamen de stoelen te staan.

Een andere eenvoudige ingreep met ingrijpende gevolgen is de interventie van het Belgische bureau 51N4E in een banale villa op het platteland. De architecten haalden op de benedenverdieping heel wat wanden weg, zodat er een grote slangvormige binnenruimte overbleef en bouwden een dunne, drie meter hoge stalen wand rond het huis. De eigenaars, een kunstlievend koppel, nodigen sinds de oplevering regelmatig kunstenaars uit die het huis naar believen mogen gebruiken. De ingreep is zodanig ontworpen dat hij uitnodigt tot actie vanwege de gebruikers. Over het huis en de verschillende acties die er al plaatsvonden verscheen het boek *Reasons for Walling a House*, 51N4E (2012) schreef zelf een tekst voor het boek.

61 Een voorbeeld van toe-eigening is het SESC Pompeia van de Italiaans-Braziliaanse architecte Lina Bo Bardi in Sao Paulo. Andere voorbeelden zijn het Palais de Tokyo van Lacaton & Vassal en de Eichbaumoper van Raumlabor. Die voorbeelden worden besproken in sectie 5.1.2.

5. PERFORMANCE: HET KERKGEBOUW MAPPEN ALS ACTOR

Het hoofdstuk *issue* toont aan dat het kerkenprobleem—ook in Scholen—een complex karakter heeft. Materiële en immateriële aspecten van het probleem lopen door elkaar en op het moment dat er vragen ontstaan met betrekking tot de toekomst van de Sint-Jan de Doperkerk, komen meerdere deelproblemen (opnieuw) aan het licht. Is het mogelijk om de diversiteit van het probleem zodanig in kaart te brengen dat er zich mogelijke oplossingen aanbieden? Of: kan een netwerkbenadering van het kerkenprobleem ervoor zorgen dat er zicht komt op de sterke en zwakke connecties die het kerkgebouw vandaag aangaat, om vervolgens (tijdens de forumfase) die nieuwe verbanden te operationaliseren? De benadering in dit en het volgende hoofdstuk maakt (op voorhand) geen onderscheid tussen de architectuur van het kerkgebouw en de maatschappelijke betekenis ervan: de actoren die dit hoofdstuk traceert, van de oude toren tot het bisdom en van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen tot de nota Bourgeois, bepalen samen hoe het kerkgebouw *werkt*.

Net zoals het voorgaande hoofdstuk gaat dit deel van het onderzoek de confrontatie aan met het (architectuur)discours, in het bijzonder met de sacraliteit van kerkgebouwen en met de wijze waarop architecten omgaan met nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen. Omdat het tijdsbegrip dat architecten hanteren zich concentreert op een vaak geïdealiseerd en ‘bevoren’ verleden en een dito toekomst, laat dat tijdsbegrip niet toe om gebouwen te zien als complexe issues die *vandaag* effecten genereren in hun maatschappelijke en ruimtelijke context. Tegenover de architecten die werken vanuit een dergelijk door het historicisme geïnspireerd kader staan meer pragmatistische architecten die inspelen op de *performance* van oude gebouwen en nieuwe toevoegingen. Met de term ‘performance’ tracht dit hoofdstuk om zo concreet mogelijk te beschrijven wat een kerkgebouw teweegbrengt, en dat als een correctie of een aanvulling op de in de architectuur frequent gehanteerde en vaak vage termen ‘beleving’ en ‘ervaring’. Tegelijkertijd brengt een performancebenadering de mogelijkheid met zich mee om de in het vorige hoofdstuk geïntroduceerde tegenstelling tussen contrast en analogie—respectievelijk een moderne en een postmoderne (de Solà-Morales Rubio [1985] 1996) wijze om nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen te behandelen—te overstijgen.

Sectie 5.1 gaat in op de theorie van het kerkgebouw als actor, vanuit de architectuur bekeken. De sectie heeft aandacht voor de bijzondere performance van een kerkgebouw en hoe die in de literatuur besproken wordt aan de hand van termen zoals sacraliteit. De volgende sectie (5.2) behandelt het veldonderzoek rond de performance van de Schulense kerk in drie stappen. Ten eerste schetst zij een generisch netwerk dat oplijst met welke actoren een parochiekerk in Vlaanderen te maken heeft. Aan de hand van archiefonderzoek toont de tweede stap aan dat de huidige performance van de Sint-Jan de Doperkerk mede steunt op historische beslissingen en toevalligheden—*dingen* hebben ook een geschiedenis, en voor de Schulense parochiekerk ligt dat

niet anders'. De derde stap beschrijft het eerste deel van het in Scholen uitgevoerde maquetteonderzoek. Die beschrijving geeft lokale bezorgdheden en mogelijkheden weer en vormt daarmee een aanvulling op de generische stap één. Sectie 5.3 behandelt de confrontatie van de theorie en de praktijk en sectie 5.4 de implicaties van 'het kerkgebouw als actor' voor het protocol en de conviviale hypothese.

5.1. Theorie: van freeze-frame over performance naar proces

De theorie die Latour ontwikkelt, en die hij duidelijk toelicht in *Reassembling the Social* (Latour 2005b), is op een filosofisch niveau een theorie van het *hebben* eerder dan van het *zijn*². Net voordat Latour 'het hebben' met Gabriel Tarde een rijkere familie noemt dan 'het zijn' zegt hij: "[An] actor-network is what is made to act by a large star-shaped web of mediators flowing in and out of it. It is made to exist by its many ties: attachments are first, actors are second" (ibid.: 217). Het traceren van een netwerk is volgens de ANT dus in belangrijke mate het traceren van vrije 'attachments' die circuleren en die door een verbinding aan te gaan met de actor in kwestie die laatste daadwerkelijk "doen handelen" (ibid.)³. Een actor-netwerk blootleggen gebeurt volgens Latour dus niet via de eenvoudige weg van het benoemen van stakeholders en andere voor de hand liggende entiteiten.

In dit onderzoek leidt de met de ANT overeenstemmende methodiek tot een poging om de 'mediators' te ontdekken die het kerkgebouw doen handelen zoals het handelt—de controversie is de insteek daartoe die Latour zelf verkiest. Het *hebben* komt in de ANT voor het *handelen*. De essentie van een actor, van wat de actor 'is' of wat de actor (onveranderlijk) 'betekent', is daarbij in eerste instantie van minder belang: het onveranderlijke wezen van een actor maakt plaats voor de attachments die hij aangaat of toebedeeld krijgt. Met betrekking tot de Schulense Sint-Jan de Doperkerk zijn er veel voorbeelden te noemen van dergelijke attachments, en die voorbeelden zijn erg divers: de nota van Bourgeois is er een, net zoals de lokale basisschool en—zoals zal blijken uit de volgende sectie—de oude toren. De volgende paragrafen benaderen de handeldingsdimensie van het kerkgebouw architecturaal, via het begrip 'performance' en gaan in het bijzonder in op de sacraliteit van het kerkgebouw.

1 Latours boek *Pandora's Hope* (1999a: 145-173) bevat een hoofdstuk met de titel *The Historicity of Things. Where Were Microbes before Pasteur?*.

2 Latour schrijft zich hier in in de traditie die begon met Leibniz' *monaden* (onderling onafhankelijke krachtpunten, oneindig in aantal). Latours affiniteit voor het *hebben* wordt versterkt door diens voorliefde voor Gabriel Tarde, een pionier van de sociologie, die—aldus Latour—in de vergetelheid is geraakt door de dominantie van Durkheim. Tarde was sterk beïnvloed door Leibniz. Zie Latour (2005b: 14, 217). Latour verwijst niet naar Gabriel Marcel's *Être et avoir* (1935).

3 Dat komt overeen met het begrip 'proposition' dat Latour in *Pandora's Hope* (1999a) uitwerkt. De context van *Pandora's Hope* is die van de 'Science Studies', terwijl die van *Reassembling the Social* (2005b) meer algemeen sociologisch is; in *Reassembling the Social* (2005b) gebruikt Latour het woord 'proposition' niet op dezelfde strikte wijze als in *Pandora's Hope* (1999a) (zie ook hoofdstuk 3 noot 78).

5.1.1. Performance en sacraliteit

‘Performance’ is een begrip uit de ontwerptheorie (en tegenwoordig ook de architectuurtheorie) dat een handelingsrelatie die een gebouw aangaat uitdrukt⁴. Performance—de ANT indachtig—is relationeel, gebaseerd op ‘hebben’ en duidt aan dat een gebouw zelf acties uitvoert. De Sint-Jan de Doperkerk handelt. Bijvoorbeeld: ze legt als gevolg van een aantal attachments die ze aangaat, een zekere stilte op. Voorbeelden van dergelijke attachments zijn de christelijke symbolen en architecturale vormen die herinneren aan andere kerken (en als conventies werken), en de act van het wijden die er plaatsvond. Als daar een andere verbinding bij komt, dan kan die performance verstoord worden: tijdens de musicalvoorstelling in de Schulense parochiekerk was er van respectvolle stilte geen sprake, ook niet voor en na de eigenlijke voorstelling. Hoe een gebouw zoals de Sint-Jan de Doperkerk handelt, is dus moeilijk exact te achterhalen, want er is weinig nodig opdat het gebouw *anders* handelt. De performance van een gebouw is veranderlijk, ze getuigt niet van een ‘essentie’ vanwege het gebouw. Kerkgebouwen leggen doorgaans een zekere stilte op, maar van een absolute één-op-één-relatie tussen een kerkgebouw en het ‘effect stilte’ is geen sprake⁵. De parochiekerk heeft daarenboven op verschillende mensen een verschillend effect; in ANT-termen staan die verschillende mensen dan voor verschillende ‘attachments’. Omdat het begrip ‘performance’ hier begrepen wordt als relationeel, kan het die nuances echter opvangen.

‘Performance’ is concreter dan het vaak in de architectuur—zowel in de praktijk als in het discours—gehanteerde begrip ‘beleving’ (of ‘ervaring’). Performance is vooral concreter dan de beleving die de architect al tijdens het ontwerpproces meent te ontwaren in het gebouw in wording, en waarmee hij of zij pretendeert *op voorhand* de effecten van een gebouw op de gebruikers te kunnen inschatten⁶—beleving is anderzijds een term die dicht bij ‘performance’ *kan* liggen en die in dat geval empirisch beschrijft hoe gebruikers een gebouw daadwerkelijk beleven. In dit onderzoek is performance, net zoals ‘issue’, een geschikte term omdat er een expliciete relatie is met het heden: de performance van de Schulense parochiekerk is niet voor altijd vastgelegd toen ze in de jaren 1930 op de tekentafel lag. De hybriditeit die Joseph Leo Koerner (2005) herkent in het katholieke kerkgebouw—zij het historisch gezien—uit zich in de complexe performance ervan: verschillende activiteiten met verschillende effecten vinden er plaats naast elkaar⁷. Het begrip performance laat ruimte voor allerhande contingenties: de performance van het kerkgebouw kan ongewenst zijn, en juist op dat moment opent zich een mogelijkheid tot onderzoek—als de

4 Zie sectie 3.1.2.2.c voor de introductie van het performancebegrip in de architectuur via Angelsaksische bronnen.

5 Een ander voorbeeld is de dominicanenkerk in de Antwerpse Provinciestraat. Daar ging een architectuurquiz door (*De Grote Architectuur- & Kunstquiz* georganiseerd door Antwerp Architects op 23 oktober 2009) waarbij de quizmaster op de preekstoel stond. Het sacrale karakter leek volledig te vervallen door het andere gebruik.

6 Het op voorhand inschatten van de beleving van een gebouw strookt niet met Latours blootleggen van het achterliggende netwerk. Het strookt ook niet met Jeremy Tills *Architecture Depends* waarin de auteur de complexiteit van het ontwerpproces en van een gebouw in werking benadrukt aan de hand van een bijzondere aandacht voor contingentie.

7 Koerner (2005) behandelt in zijn bijdrage aan de bundel *Making Things Public* (historische) protestantse kerkruimtes. Daartegenover zet hij de katholieke kerken waar meer gebruiksmogelijkheden tegelijkertijd plaatsvonden.

effecten ongewenst zijn, dan schieten mensen in actie⁸.

In welke mate een kerkgebouw sacraal is, kwam al summier aan bod in de status quaestionis (sectie 2.3.3). De betreffende sectie trok de voorlopige conclusie dat hedendaagse auteurs opteren voor een begrip van sacraliteit dat gekoppeld is aan praktijken en niet aan een essentie van het gebouw zelf. In die zin lijkt het mogelijk om de term sacraliteit te koppelen aan de performance van het gebouw: de handelingen die plaatsvinden in het kerkgebouw hebben als effect dat het gebouw sacraal wordt. Maar is het zo eenvoudig?

Vanuit de literatuur (ook het Nieuw Testament) valt veel te zeggen voor het niet *intrinsiek* sacrale domus ecclesiae, maar daartegenover staat dat het domus Dei een traditie heeft die teruggaat op de tempel uit het Oud Testament (Turner 1979). De traditie van het domus Dei werd ‘slechts’ onderbroken door de eerste christenen die samenkwamen op de bovenverdieping van een of ander huis, om vanaf ongeveer het jaar 500 opnieuw aan te vangen. De kerk als huis van God is langer ‘standaard’ geweest dan het domus ecclesiae. Dat is de analyse van Turner (*ibid.*), die het domus Dei niet exclusief in verband brengt met de periode na het concilie van Trente (1545-1563) en de clericalisering van het priesterschap⁹.

Moderne kerken, ook al hebben zij het uitzicht van moderne woningen, zijn bovendien zodanig gericht op het liturgische centrum dat ook zij (minstens gedeeltelijk) het karakter van een domus Dei hebben (Rouwhorst 2009). Middeleeuwse kerken en kerken in neostijl, duidelijk ontworpen als huizen van God, getuigen dan weer van meer hybriditeit dan moderne kerken—al hebben die laatste vaak nevenruimten voor gemeenschapsgebruik. In het middeleeuwse domus Dei gebeurden verschillende dingen tegelijkertijd; het geestelijke koor was bovendien duidelijk onderscheiden van het wereldlijke kerkchip—het sacrale en het profane ontmoetten elkaar in hetzelfde gebouw. Dat maakt dat moderne (huis)kerken zich minder gemakkelijk laten herinrichten of herbestemmen (*ibid.*) dan meer traditionele kerkgebouwen¹⁰. Zoals ook in sectie 2.5 werd aangehaald, is het dus bijzonder moeilijk om—met het oog op toekomstige ingrepen—kerkgebouwen in te delen volgens heldere categorieën, bijvoorbeeld volgens een hiërarchie van sacraliteit.

De begrippen ‘performance’ en ‘actor’ duiden hoe kerkgebouwen werken en welk *effect* ze hebben, ook op religieus en maatschappelijk vlak. Ze verwijzen naar het kerkgebouw zelf en naar de concrete relaties die het kerkgebouw aangaat, bijvoorbeeld met de parochianen. Daarom zijn die termen waardevol om te hanteren tijdens toekomstige ontwerppraktijken voor kerkgebouwen. Ze geven weer wat de kwaliteiten van het kerkgebouw zijn en mogelijk ook hoe die

8 Als de ‘overflow’ mensen raakt, dan schieten ze in actie. Dat is op een theoretisch niveau uiteengezet in *Acting in an Uncertain World* van Callon, Lascoumes en Barthe (2009).

9 Zie *From temple to meeting house: the phenomenology and theology of places of worship* (Turner 1979). In de geschiedenis van de ‘places of worship’ die Turner beschrijft, komt het domus ecclesiae in de christelijk-katholieke traditie maar tijdens korte periodes voor: met de eerste christenen en opnieuw vanaf de liturgische vernieuwing van de twintigste eeuw.

10 Naast Koerner (2005) wijst Davies’ (1968) *The secular use of church buildings* op de verschillende vormen van gebruik die in het verleden plaatsvonden in de kerken. Volgens Davies leende het (middeleeuwse) kerkgebouw zich daartoe door de strikte scheiding tussen koor en schip. Het koor stond volledig in het teken van het sacrale en het schip had een meer profaan karakter. Een kerkgebouw met een duidelijke scheiding tussen koor en schip laat zich dus, en dat is ook Rouwhorsts (2009) argument, gemakkelijker herbestemmen of omvormen in functie van een nevenbestemming.

kwaliteiten versterkt kunnen worden.

Dat een kerkgebouw niet *zomaar* een gebouw is, bewijzen ook de enquêtes die besproken zijn in het vorige hoofdstuk en die, onder andere, afgenomen zijn in de Sint-Jan de Doperkerk tijdens een duidelijk niet-geloofsgerelateerde activiteit. De volgende sectie (5.2) van dit hoofdstuk behandelt de relatie performance-sacraliteit concreet voor de Schulense parochiekerk. Maar eerst verdient de term sacraliteit wat meer theoretische aandacht.

Is de sacraliteit die een kerkgebouw—of het nu ontworpen is als *domus ecclesiae* of *domus Dei*—uitstraalt op een bepaalde manier te vatten?¹¹ Voor de Franse filosoof Marcel Gauchet, die met *Le désenchantement du monde* (1985) een politieke geschiedenis van de religie—meer bepaald van het christendom—schreef, is het sacrale het “radicaal andere” dat bovendien “onveranderlijk” is (Gauchet 1999: 28)¹². Door het steeds benadrukken van die radicale andersheid en het afwijzen van *deze* wereld vinden mensen doorheen de geschiedenis hun eigen autonomie op Aarde waardoor ze zich politiek en sociaal organiseren in structuren die een “afspiegeling” zijn van de goddelijke orde (ibid.: 36). De nieuwe wereldlijke orde steunt op een hiërarchie en introduceert daarmee een ‘andersheid van een lagere orde’ in de sociale sfeer (ibid.: 37). Juist omdat die wereldlijke andersheid niet meer is dan een afspiegeling, geldt dat “meaning could be found in a voyage of inner discovery” (ibid.: 47). Of: “the more God was separated from us [...], the more the relationship with Him tended to become purely personal, to the point of excluding any institutional mediation” (ibid.: 65). Het kerkgebouw kan, Gauchets tekst indachtig, dus niet meer doen dan die persoonlijke relatie ondersteunen: het kerkgebouw is geen verwijzing naar God meer en gaat geen directe relatie met Hem aan. Zoals alle vormen van bemiddeling uitgevoerd hier op Aarde, kan ook de *act* van de wijding daar niets wezenlijks aan toevoegen. Gauchet relativeert en bekritiseert de autoriteit van de bemiddelaars (de geïnstitutionaliseerde Kerk) die zich even belangrijk achten als God zelf (ibid.: 80). Het kerkgebouw, hoewel de Franse filosoof het niet expliciet behandelt, behoort tot datzelfde register¹³. Het sacrale op Aarde kan voor Gauchet slechts een “presence of absence” (ibid.: 203) zijn, niet meer dan een gesocialiseerde andersheid, een andersheid in de sociale sfeer. De filosoof erkent anderzijds het voortleven van de oorspronkelijke religieuze ervaring in de esthetische ervaring—daar heeft het kerkgebouw vaak een beentje voor—, de ontmoeting met de ander en de mens die zichzelf als een probleem ziet,

¹¹ Turner (1979: 339) argumenteert dat ieder kerkgebouw gedeeltelijk *domus ecclesiae* en gedeeltelijk *domus Dei* is, wat het moeilijk maakt om de sacraliteit van een kerkgebouw vast te pinnen op die begrippen.

¹² Van het boek verscheen in 1997 de eerste editie van de Engelse vertaling: *The Disenchantment of the World: A Political History of Religion* (Gauchet 1999). Het boek is, zoals de ondertitel vermeldt, een politieke geschiedenis van de religie, voornamelijk het christendom. Gauchet betoogt dat het moderne ‘verwijderen van de religie’ inherent verbonden is aan de religie zelf: het christendom draagt in zich de kiem van een samenleving zonder religie (Gauchet 1999: 15). In het christendom vindt Gauchet de bron van het moderne geschiedenisbegrip. In het Nederlands verscheen het beknoptere en recentere *Religie in de democratie. Het traject van de laïciteit* (Gauchet 2006), dat gaat ook over het verwijderen van de religie en over een (nieuwe) crisis in de laïcisering.

¹³ Gauchet (1999: 87) spreekt van een “cellular network of fields and steeples” vanaf ongeveer het jaar 1300. Via een (volgens Gauchet wankel) constructie van analogie erkent het christendom *deze* wereld wel, maar tegelijkertijd is het onmogelijk om volledig met *deze* wereld samen te vallen (ibid.: 76)—de Aarde was tegelijkertijd wel voldoende waardig voor Christus. Gauchet spreekt over een wankel constructie omdat hij (ibid.: 137) het absolute verschil benadrukt tussen de wereld en het grote onbekende dat we enkel “via ons hart” kunnen overbruggen.

met de religieuze mens als de oplossing daarvoor (ibid.: 204).

Kerkgebouwen zijn producten van het geïnstitutionaliseerde christendom en hoewel ze verwijzen naar iets hogers staan ze er los van. Tegelijkertijd vertegenwoordigen kerkgebouwen het radicaal andere in de publieke ruimte. Kerkgebouwen hoeven ook niet te pretenderen *meer* te zijn dan dat. Het is duidelijk dat ze door mensenhanden gebouwd zijn—het zijn geen fetisjen of idolen—en dat ze bedoeld zijn voor een eredienst die eveneens door mensen wordt herhaald op gezette tijden. De Bijbel geeft geen instructies over hoe kerkgebouwen te bouwen: met het Nieuw Testament verving Jezus de Tempel door zichzelf (Turner 1979: 110) en de eerste christenen kwamen samen in een of ander huis¹⁴. Om verschillende historische redenen groeide dat huis uit tot een kerk¹⁵. Om zinvolle uitspraken te kunnen doen over de sacraliteit van het kerkgebouw is de genealogie ervan, aangevuld met een lange, rijke traditie en een inbedding in het dagelijks leven minstens even belangrijk als een (puristische) filosofische benadering zoals in Gauchets (1999) *The Disenchantment of the World*.

Bruno Latour staat in bepaalde teksten (Latour 1998; 2005d; 2010b) stil bij het fenomeen religie. Biedt het denken van Bruno Latour oplossingen om met betrekking tot het kerkgebouw een evenwicht te vinden tussen een sacrale essentie en de volledige relativisering daarvan? Voor Latour (2010b) zijn alle dingen, van fetisjen tot feiten, zowel *gemaakt* als *autonoom*. Fetisjen en feiten zijn beide geconstrueerd door mensen, en volgens Latour werken ze na de constructiefase autonoom *precies omdat ze gemaakt zijn*. Het discours verdoezelt die link doorgaans: Latour verwijt de modernen dat ze telkens dwangmatig kiezen tussen sociaal constructivisme (het ding of het feit is geconstrueerd en kan bijgevolg niet autonoom handelen) en realisme (het ding of het feit handelt autonoom en behoort tot de wereld van de feiten, het is helemaal niet *gemaakt*, het is zonder meer) (ibid.: 63-64). De praktijk, ook de moderne praktijk, volgt die rigide logica niet: net zoals er altijd hybriden zijn geweest (Latour 1993) zijn er altijd *factishes* geweest die geconstrueerd zijn *en daarom* autonoom werken¹⁶. Daarmee positioneert Latour zich tussen het relativiserende sociaal constructivisme en een wetenschappelijk realisme gebaseerd op onveranderlijke feiten. Een kerkgebouw is duidelijk geconstrueerd, enkel door mensenhanden gemaakt, maar dat neemt niet weg dat het sacraal kan zijn: precies doordat het telkens opnieuw geconstrueerd wordt—het netwerk van een parochiekerk getuigt van voortdurend mensenwerk—kan een kerkgebouw op

14 Een kerkgebouw is geen tempel. Dat benadrukken vele auteurs onder wie Turner (1979); een kerkgebouw kan wel kenmerken van een tempel hebben.

15 Turner (1979: 157-165) geeft daarvoor verschillende redenen: de bisschoppen wilden prestige, de oude gebouwen waren te klein geworden (omdat ze oorspronkelijk woonhuizen waren), er was stilaan geen vervolging meer van de christenen wat een gevoel van expressienood versterkte, de Romeinse basilica (in principe een gebouw voor verschillende doeleinden) inspireerde de christelijke gemeenschap om groter te bouwen, en de martyria (begraafplaatsen van martelaren) werden 'places of worship' via een vermenging van het christendom met heidense gewoonten. In de martyria begon een cultus van heiligen- en relikwie-enverering die in de kerkgebouwen voortgezet werd.

16 Heiligenbeelden én feiten zijn in Latours (2010b) terminologie beide *factishes*. Het woord is een samentrekking van 'fetish' en 'fact'. De twee woorden hebben dezelfde etymologie, die Latour traceert via het Portugees (Latour 2010b: 125).

In het boek *Aramis, or the love of technology* (Latour 1996b: 86) dat handelt over het falen van Aramis (een volledig geautomatiseerde vorm van openbaar vervoer bedoeld voor Parijs, 1970-1987) zegt Latour dat de autonomie van een *technologie*, of die nu beperkt blijft tot de projectfase of niet, *anders* begrepen moet worden. Een technologie wordt nooit autonoom; er is voortdurend nood aan het creëren van 'interest' (ibid.).

autonome wijze sacraliteit uitstralen.

Zoals in zijn hele oeuvre ligt Latours klemtoon, dus ook als hij het over ‘factishes’ heeft, op het expliciteren van de ketens die het fenomeen teweegbrengen. Wetenschap en religie werken beide met ketens, zo zegt Latour in de tekst met de naar het tweede gebod knipogende titel *“Thou Shall Not Freeze-Frame” or How Not to Misunderstand the Science and Religion Debate* (Latour 2005d). Via ‘translations’ en ‘mediations’ bewerkstelligen wetenschap en religie werkelijke transformaties en ook wat de Franse socioloog-filosoof ‘verplaatsingen’ noemt: de ketens van de wetenschap leiden langzaam maar naar het ‘invisible’, naar wat niet zomaar voor de hand ligt, naar nieuwe kennis, terwijl de religie het radicaal andere dichterbij brengt en zo naar het concrete leidt. Beide regimes hebben gemeen dat de hoofdzonde er tegen ‘freeze-framing’ is. Zich blindstaren op een ‘frame’, op één enkel product van het wetenschappelijke netwerk of op één enkel icoon zonder het in verband te brengen met datgene waarnaar het verwijst, is voor Latour (2005d: 46) altijd fout:

What I mean is that in the cases of both science and religion, freeze-framing, isolating a mediator out of its chains, out of its series, instantly forbids the meaning to be carried in truth. Truth is not to be found in correspondence—either between the word and the world in the case of science, or between the original and the copy in the case of religion—but in taking up again the task of continuing the flow, of elongating the cascade of mediations one step further. My argument is that, in our present economy of images, we might have made a slight misunderstanding of Moses’s Second Commandment and thus lacked respect for mediators. God did not ask us not to make images—what else do we have to produce objectivity, to generate piety?—but he told us not to freeze-frame, not to isolate an image out of the flows that only provide them with their real (their constantly re-realized, re-represented) meaning.

Latour neemt (net zoals Marcel Gauchet dat doet) religie bijzonder serieus, even serieus als wetenschap. Goed beoefende religie brengt op een heel erg concreet niveau iets teweeg: een persoon is nadien niet meer dezelfde. Religie is “person-making” (ibid.: 29). Het kerkgebouw werkt als een schakel in een dergelijk netwerk, en tegelijkertijd schuilt de kracht van het kerkgebouw, de zingevende factor, in dat netwerk. Daarbij komt dat de ANT geen problemen heeft met hardnekkigheid¹⁷. Sacraliteit bijvoorbeeld is niet alleen een effect van het autonoom handelende kerkgebouw, het is iets dat (onder andere in het dagelijkse taalgebruik) hardnekkig aan kerkgebouwen verbonden is. De kortste definitie van de ANT is “follow the actor” (Latour 2005b); niets weerhoudt het onderzoek naar de toekomst van de Vlaamse parochiekerken er dus van om de sacraliteit van kerkgebouwen, waarop enkele Scholenaren spontaan wijzen, ernstig te nemen. Maar datzelfde onderzoek mag—Latour volgend—zich niet beperken tot *essenties* die aanwezig zouden zijn in bepaalde uitingen van religie (of wetenschap).

17 Met de hardnekkigheid van niet-menselijke actoren die in bepaalde processen de rol van mediator spelen, die dus het proces in de ene of de andere richting sturen, hebben de Science and Technology Studies (STS) en de ANT een bijzondere affiniteit. Het item ‘weerstand en hardnekkigheid bij niet-mensen’ komt niet alleen voor in de teksten van Latour maar ook in die van Yaneva en Hommels (die vanuit een breder STS-standpunt schrijft). Yaneva (2008) bepreekt bijvoorbeeld de hardnekkigheid van de *Alte Aula* tijdens een restauratieproces en Hommels (2005) ‘obduracy’ in een stedelijke context.

De spanning rond de sacraliteit van kerkgebouwen en de veelheid aan registers waarbinnen er over sacraliteit te spreken is, verdwijnen niet plots nu de Vlaamse overheid de levensvatbaarheid van de kerkgebouwen in vraag stelt. De bisschop, al dan niet onder druk van een overwerkte priester, kan een kerkgebouw aan de eredienst onttrekken, wat het kerkgebouw vogelvrij maakt¹⁸; ‘zomaar een gebouw’ wordt het echter nooit. Omdat het zo moeilijk is om de sacraliteit van een kerkgebouw te beschrijven zonder in vage termen van “Platonician stair-climbing” (Latour 2005d: 45) te vervallen, gaat dit onderzoek dat gegeven na via een meer empirische methode, gebaseerd op zo weinig mogelijk a priori denkbeelden. Via de performance van het kerkgebouw, achterhaald via het maquetteonderzoek, volgt het onderzoek de actor (het kerkgebouw) tijdens het opbouwen en het onderhouden van ‘het fenomeen kerkgebouw’ in Scholen. Het kerkgebouw ontvouwt zich zo als een proces of een project.

5.1.2. Performance en de relatie tussen oud en nieuw¹⁹

Dat bepaalde actoren het koor van het kerkgebouw zien als een intrinsiek sacrale ruimte hoeft niet uit te sluiten dat andere actoren de sacraliteit van het gebouw exclusief linken aan de praktijken die er plaatsvinden. Met betrekking tot sacraliteit kunnen een a priori-idee en een performance-idee dus *co-existeren* in nog als kerk gebruikte kerkgebouwen. Voor de relatie oud gebouw/nieuwe toevoeging ligt dat anders. Daarvoor geldt dat een concept van performance juist een *overstijging* kan betekenen van een dual onderscheid, namelijk dat tussen contrast en analogie (zie hoofdstuk 4).

De relatie oud-nieuw zoals ze zich voordoet in de architectuur is een gevoelige kwestie waarover vandaag—zoals het hoofdstuk *issue* aanhaalde—verschillende visies bestaan die elkaar tegenspreken, niet zelden met quasi-sacrale argumenten²⁰. Latours aforisme *Thou Shall Not Freeze-Frame* (Latour 2005d) kan ook voor dat vraagstuk soelaas bieden, samen met het werk van hedendaagse architecten die bewust niet aan ‘freeze-framing’ doen. De volgende paragrafen bespreken enkele relevante voorbeelden van nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen en trachten vervolgens om er een theorie rond op te bouwen.

De voorbeelden (van OMA, Lina Bo Bardi, 5IN4E, Lacaton & Vassal, HUB en Raumlabor) zijn gekozen omwille van de overeenkomst met het hedendaagse, pragmati(sti)sche en Angelsaksische begrip van ‘performance’. De voorbeelden illustreren wat een dergelijk begrip van ‘performance’ kan betekenen voor de relatie oud-nieuw. Op de bijdragen van de (Italiaanse) neorationalisten aan het discours over oud en nieuw (zie ook de Solà-Morales Rubio [1985] 1996) gaat de tekst niet verder in. Die bijdragen en concrete bouwwerken zijn echter niet onbelangrijk omdat ze het moderne contrast uitdagen. Giorgio Grassi’s ingreep in het Romeinse theater van Sagunto

18 Dat is wat vicaris Ludo Collin zei tijdens het panelgesprek van het symposium *Kerk her(be)stemmen* dat op 18 november 2010 doorging in Hasselt.

19 Dit is een aangepaste versie van het argument dat uitgewerkt is in het artikel *Performance as a mode of transcending the contrast-analogy typology* (De Bleeckere & De Ridder zonder datum)

20 Al aan het begin van de twintigste eeuw spreekt Alois Riegl (1903) over *The Modern Cult of Monuments*. Zijn tekst verscheen in 1982 in het tijdschrift *Oppositions*. Stewart Brand (1995: 94) citeert in zijn boek *How Buildings Learn* Chris Wilson die ‘preservation’ een “secular religion” noemt. Françoise Choay zegt over de beschermheren van historische monumenten: “[The] small circles of initiates, connoisseurs, and *érudits* has given way to a world church, an audience of millions” (Choay 2001: 142) [klemtoon van de auteur of vertaler].

(Spanje), bijvoorbeeld, is gericht op de analogie, hoewel het de architect niet enkel om het esthetische te doen is. Grassi's analogie is kritisch, ze stelt vragen, ook over hoe een hedendaags theater moet functioneren (Grassi 1985). Tegelijkertijd bekijkt Grassi de architectuur als een continu proces—architectuur stelde *toen* vragen en architectuur stelt *nu* vragen (ibid.)—en dat komt niet overeen met Jeremy Tills (2009) 'thick time'. De argumentatie voor hun specifieke omgang met oude gebouwen berust bij de (Italiaanse) neorationalisten daarenboven op een redeneren dat eerder in functie staat van een metafysisch en/of linguïstisch dan van een pragmatisch denken.

In het boek *S,M,L,XL* is Rem Koolhaas' relaas van OMA's niet-uitgevoerde transformatie van de koepelgevangenis in Arnhem (1979-1981) opgenomen (Koolhaas 1995: 235-253). Het voorstel voor een grondige verbouwing van de gevangenis neemt niet alleen het op Bentham geïnspireerde concept van het oorspronkelijke gebouw in acht, het traceert ook wat er in al de jaren na de oplevering van het gebouw (1882) gebeurde. Toen OMA aan het ontwerp begon, deed het panoptische centrum geen dienst meer als uitkijkpost. De bewakers voelden zich bekeken door de gevangenen en transformeerden met behulp van blinden eigenhandig de uitkijkpost tot een meer beschutte referent, waardoor het principe van bewaking decentraliseerde. Die improvisatietactieken vormen voor OMA evenzeer een uitgangspunt als het oorspronkelijke gebouw an sich. "The renovation should then: [...] accept, and possibly extend, the surveillance culture that has spontaneously developed" (ibid.: 242). Verder moet de renovatie volgens Koolhaas: "[Identify] and exploit the prison's (unforeseen) potentials" (ibid.). Omwille van de eenvoudige reden dat de koepelgevangenis door zijn omvang dergelijke informele ingrepen toelaat, prijst Koolhaas het panopticon uitvoerig. De ingrepen die OMA voorstelt, getuigen eveneens van een informeel karakter: de architecten 'doorstrepen' het panoptische centrum door middel van twee 'grachten' in de gevangenis die in het grondplan een kruis vormen. Die nieuwe circulatie-assen leiden naar programmatische toevoegingen zoals een bibliotheek en een kapsalon. Het interieur van de koepel blijft zo intact (op de symbolisch weggekruiste controlepost na); nieuwe uitbreidingen zijn als wiggen in de buitenschil geduwd. De aan de buitenkant van de koepel zichtbare nieuwe vormen contrasteren—weliswaar vrij zacht—met het oorspronkelijke gebouw, maar dat contrast is geen gevolg van een op het historicisme gebaseerde benadering. Koolhaas was in de nasleep van zijn boek *Delirious New York* (Koolhaas 1978) erg bezig met het surrealisme en met het "Cadavre Exquis" (Gargiani 2008: 77-83); de interventie in het panopticon is daar een voortvloeiende van²¹.

Lina Bo Bardi's SESC Pompeia, een combinatie van cultureel centrum en sportcentrum (1977-1985) in Sao Paulo in Brazilië, kwam op een gelijkaardige manier tot stand. Toen de van origine Italiaanse architecte de site bezocht waarop het nieuwe SESC een plaats zou vinden, besloot zij om de bestaande fabriekshallen te bewaren, hoewel dat niet in de toelichting bij het wedstrijdproject was opgenomen (de Oliveira 2006: 205). Bo Bardi trof voetbalspelende jongetjes aan op de site, tussen de verlaten industriegebouwen, en wilde die informele toe-eigening van het terrein niet abrupt beëindigen. Haar plan was "to encourage the existing informal occupation of the building" (Lima 2008: 19): dergelijke informele tactieken zouden het toekomstige SESC enkel kunnen versterken. In een hoek van het terrein bracht Bo Bardi twee nieuwe torens aan

21 Cadavre Exquis is een surrealistische techniek: iemand begint aan een tekening, een tekst of een schilderij en iemand anders (of meerdere personen achtereenvolgens) voegt er iets aan toe.

om het bestaande stedelijke landschap zo weinig mogelijk te verstoren. Eén toren is een stapeling van sporthallen en een tweede toren bevat de verticale circulatie en de kleedruimten. In de oude industriegebouwen kwamen onder andere workshopruimtes, een theater en tentoonstellingsruimtes.

Geïnspireerd door OMA en Lina Bo Bardi pakte het Belgische **5IN4E** de energiegebouwen van de mijn van Winterslag bij Genk aan²². Het resultaat is het C-Mine Cultuurcentrum (2010). De architecten van 5IN4E voegden nieuwe theaterzalen toe aan het complex, daarbij gebruikmakend van wat zij de logica van het oorspronkelijke gebouw noemen—wat al aanwezig was heeft 5IN4E een minimumbehandeling gegeven²³. In de grote hal van het oude energiecomplex staan machines op sokkels. De gelijkvloerse verdieping is daardoor labyrintisch; de eerste verdieping is helder en overzichtelijk. In de voorgevel van het oude gebouw is eveneens een sokkel afleesbaar. De nieuwe theaterzalen die de architecten toevoegden, zijn naar analogie met het bestaande opgevat als machines op sokkels: staal op met de oude bakstenen accorderend rood beton. De labyrintische gelijkvloerse verdieping doet dienst als circulatieruimte en foyer. Het gebouw bevat veel restruimte waardoor de kwaliteiten van de oorspronkelijke architectuur zichtbaar zijn voor elke bezoeker en waardoor er ruimte is voor improvisatie (Boie 2011).

Lacaton & Vassals transformatie van het Parijse Palais de Tokyo tot het Center for Contemporary Creation (2001) is een voorbeeld van een concept waarin het gebruiksaspect voor de architecten vele malen belangrijker is dan het vormelijke. Nadat het monumentale Palais de Tokyo, opgetrokken voor de wereldtentoonstelling van 1937, dienst had gedaan als Musée National d'Art Moderne stond het vanaf 1974 vele jaren leeg (Puente, Puyelo et al. 2010). In de jaren 1990 wilde het Franse ministerie van Cultuur er een Palais du Cinéma van maken. Dat ging uiteindelijk niet door, maar die beslissing viel al nadat het gebouw helemaal was gestript. Het ministerie besloot van het Palais de Tokyo een centrum voor hedendaagse creatie te maken. Lacaton & Vassal kregen de opdracht, weliswaar met een erg beperkt budget. Daardoor deden de architecten enkel het strikt noodzakelijke zodat het gebouw stabiel, veilig, verlicht en aangenaam qua temperatuur was (ibid.: 101). Die beperkte ingrepen zijn zodanig uitgevoerd dat ze de open ruimtes die Lacaton & Vassal aantreffen in het gestripte Palais de Tokyo zo veel mogelijk tot hun recht laten komen. Lacaton & Vassal spreken over een porositeit van het gebouw: de drukte van de stad loopt door in het gebouw, niet gehinderd door een teveel aan architectuur (ibid.).

Een gelijkaardige ingreep is HUB's omvorming van een industriegebouw in Schaarbeek tot het ABC-huis (Art Basics for Children, 2005-2008), een kunst- en educatiecentrum voor kinderen. Anders dan in het Palais de Tokyo ontdeed HUB het oude pand van alle overbodigheden (Van Synghe 2010: 29). Een laag witte verf zorgt voor een nieuwe eenheid. Met enkele eenvoudige uitsnijdingen in het gebouw en een beperkt aantal nieuwe toevoegingen (een serre-achtige polycarbonaatwand als inkom, nieuw vast meubilair en enkele inwendige glazen wanden)

22 Niet toevallig handelde de eerste architectuurtentoonstelling in C-Mine over Lina Bo Bardi (25 november 2011 - 15 januari 2012); de tentoonstelling in het kader van Europalia Brazilië kwam er onder invloed van de architecten. C-Mine vertoont conceptuele gelijkenissen met enkele gebouwen van OMA: het mijnmuseum in Essen en het niet-uitgevoerde ontwerp voor het NEWhitney (2001-2004). 5IN4E nam eerder de Lamotbrouwerij (2000-2005) in Mechelen onder handen; volgens de architecten echter was dat proces niet te vergelijken met dat van C-Mine (Swinnen & Van Den Driessche 2011).

23 Op 15 september 2010 gaf Peter Swinnen een lezing in het C-Minegebouw over de ingrepen van 5IN4E. De lezing was georganiseerd door Architectuurwijzer vzw.

creëerde HUB in de eerste plaats een complex dat de gebruikers zich kunnen toe-eigenen. Van Synghe (ibid.) zegt daarover: “Op andere plekken [ten opzichte van de inkom] is het gissen of de ingrepen architectuur of meubilair zijn, of het de architecten of de gebruikers waren die hier aan de slag gingen”²⁴.

In **Raumlabor** Eichbaumoper (2008-) wordt het helemaal onduidelijk of de ingrepen nu door de architecten dan wel de gebruikers werden verricht. Tijdens een onderzoek naar de aard van het Duitse Ruhrgebied stootten de Berlijnse architecten op het metrostation Eichbaum nabij Essen (Feireiss & Pyburn-Wilk 2011). Het station is gebouwd rond 1980. Door de geïsoleerde ligging—maar wel op wandelafstand van twee woonwijken—werd de plek slachtoffer van vandalisme. De omwonenden meden tot voor kort het station omwille van een gebrek aan veiligheid. Raumlabor installeerde een eenvoudige containerstructuur, als een lokale *hub*, op de site en werkte samen met experts en lokale bewoners aan een operavorstelling. Vrijwilligers meldden zich aan en de voorstelling, die uiteindelijk plaatsvond in het station, was in die mate een succes dat de omwonenden zich engageerden voor andere publieke activiteiten in het gebouw, onder andere een bokswedstrijd en een hiphopconкурс. De lokale gemeenschap—of beter, de lokale gemeenschappen, Eichbaum ligt tussen een arbeiderswijk en een middenklassewijk—nam de hub over en Eichbaum evolueerde van een gemeden plek tot een “place of possibilities” (ibid.: 44).

Wat de architecturale voorbeelden in de voorgaande paragrafen verbindt, is de afwezigheid van een tegenstelling tussen oud en nieuw. De ingrepen in het oude weefsel zijn (vormelijk) eerder ‘understated’. De architecten hebben vooral oog voor het versterken en verbeteren van de performance van het oorspronkelijke gebouw en voor de gebruiksmogelijkheden die het nieuwe samengaan van oud en nieuw biedt. De tactieken en strategieën die ze daartoe toepassen gaan van vormelijke ingrepen (*SIN4E*) tot gemeenschapsopbouw (Raumlabor). De architecten laten zich inspireren door de *situatie* die ze aantreffen, niet enkel door de gebouwen zelf²⁵. Die dimensie vertaalt zich ook expliciet naar het niveau van het *discours* rond de betreffende architecten.

Theoretisch gezien is er geen pasklaar antwoord op de vraag ‘hoe omgaan met nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen?’. De architectuur kiest volgens Rem Koolhaas ofwel voor ‘radical stasis’, ofwel voor ‘radical change’ en hij bevestigt het gebrek aan theorievorming²⁶. In 1993 zei Latour—in een gelijkaardige toonaard—in *We have never been modern*, zijn antropologie van de modernen: “Maniacal destruction is counterbalanced by an equally maniacal

24 Stewart Brand noemt dat in zijn *How Buildings Learn* (1995: 204) “raw space” (“raw space” staat tegenover “cooked space”). Brand argumenteert dat het zinvol is om zo te bouwen dat het achteraf relatief gemakkelijk is aanpassingen te doen. Hij verkiest gebouwen die overgedimensioneerd en niet overdreven gedetailleerd zijn (raw space), waardoor het mogelijk is om het gebouw langzaamaan en deel per deel ‘klaar te maken’.

25 In Lina Bo Bardi’s *SESC* komt dat wellicht het duidelijkst aan het licht. Haar werk is (samen met dat van OMA) goed gedocumenteerd. Het is geweten dat Bo Bardi veel voeling had voor de strategieën en tactieken van de Situationisten en dat zij het begrip ‘situatie’ consequent hanteerde (de Oliveira 2006: 201).

26 Zie hoofdstuk 4 noot 19 voor Koolhaas’ visie.

conservation” (Latour 1993: 69)²⁷. Architecturaal gezien ontmoeten die twee regimes elkaar in zorgvuldig bewaarde oude gebouwen waaraan een moderne, contrasterende uitbreiding—het gaat dan uiteraard niet om destructie in de strikte zin van het woord—werd toegevoegd: op de pijl die naar het verleden wijst ent zich een nieuwe pijl die even rechtlijnig naar de toekomst wijst. Zowel in Latours beschrijving van de moderneren als in de architectuur is er sprake van een situatie, gekenmerkt door ‘twee zijdes van een medaille’; oud en nieuw manifesteren zich los van elkaar maar even eenzijdig²⁸. Latour verwijt de moderneren een overdreven focus op historicisme. Binnen het architectuurdiscours zijn er stemmen die hetzelfde zeggen (Brolin 1980; Provoost & Crimson Architectural Historians [red.] 1995; de Solà-Morales Rubio [1985] 1996; Semes & Institute of Classical Architecture and Classical America 2009), al zijn er meer verschillen dan gelijkenissen met Latours denken te noteren.

Een erg gematigde visie op nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen is die van Brent Brolin. Hij licht die toe in het boek *Architecture in Context: Fitting New Buildings with Old* (Brolin 1980). Brolin staat kritisch ten opzichte van het modernisme. Hoewel hij erkent dat het modernisme terechte (theoretische) claims maakt, vindt hij dat het visueel oninteressante resultaten aflevert (ibid.: 62). Brolin is pragmatisch ingesteld—misschien zelfs pragmatistisch—in die zin dat hij telkens het resultaat afwacht vooraleer te oordelen over een architecturale ingreep. Hij hanteert geen a priori moraliserende standpunten, ook niet ten aanzien van het modernisme. Daarin verschilt hij van Steven Semes die het modernisme een verachtelijke ‘stijl’ vindt (Semes & Institute of Classical Architecture and Classical America 2009: 111). Net zoals Semes dat bijna dertig jaar later doet, wrikt Brolin zich los van het moderne historicisme en van een moderne (en overdreven) nadruk op creativiteit en originaliteit: de moderne angst voor pastiche verklaart Brolin door die te vereenzelvigen met een (misplaatste) angst voor te weinig Zeitgeist en te weinig creativiteit (Brolin 1980: 138)²⁹. Wat moderne architecten en monumentenzorgers pastiche noemen, is—mits de uitvoering goed is—voor Brolin noch Semes noodzakelijkerwijs problematisch. Brolin blijft vaag over wat een goede aanpak is; hij spreekt in termen van ‘feeling’ en ‘visual spirit’ (ibid.: 62). Voor hem zijn (visuele) details belangrijk: een nieuwe toevoeging kan het best de graad van detaillering van het oude overnemen door bijvoorbeeld ornamenten en de grootte van ramen te herhalen of erop te variëren. De voorbeelden die Brolin als goed omschrijft, zijn nieuwe gebouwen die visueel accorderen met de oude gebouwen die eromheen staan, vooral via een gelijkaardige textuur of korrelgrootte van de gevel. Brolin hanteert een minimum aan a priori denkbeelden, wat op zich aanleunt bij een pragmatistische houding, maar daartegenover staat dat hij enkel oog heeft voor het visuele aspect, wat zijn voor het overige heel erg genuanceerde

27 Latour (1993: 69) argumenteert de moderne obsessie voor zowel revoluties als het bouwen van musea met Nietzsche die de “illness of historicism” al in de negentiende eeuw herkende. Hoewel Latour geen bronverwijzing toevoegt, doelt hij wellicht op Nietzsches (1874) *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer* [Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. Zweite unzeitgemäße Betrachtung]. In dat werkt benadrukt Nietzsche dat het in de omgang met het verleden belangrijk is om een evenwicht te vinden tussen een antiquarische (alles bewaren), een monumentale (een canon bewaren) en een kritische (niets bewaren) houding.

28 Jeremy Till (2009: 77-92) wijdt een heel hoofdstuk (met de titel *Out of Time*) van zijn *Architecture Depends* aan het enge tijdsbegrip van de modernisten. Hij verwijst daarna uitdrukkelijk naar het tijdsbegrip van Bruno Latour (en Michel Serres) (ibid.: 93).

29 Brent C. Brolin (1980: 138) situeert de oorzaak van de overdreven nadruk op creativiteit en originaliteit omwille van de originaliteit in de romantiek.

argument verzwakt.

Brolin (1980) zet zich niet expliciet af tegen het modernisme, maar de voorbeelden die hij als geslaagd bestempelt, zijn zelden van modernistische signatuur. De eerder aangehaalde architecten—OMA, Lina Bo Bardi, 51N4E, Lacaton & Vassal, HUB en Raumlabor—echter keren het modernisme helemaal niet de rug toe. Zij erkennen net zoals de modernisten de emancipatorische kracht van architectuur en streven in zekere zin naar een betere wereld, al zullen zij dat niet in dezelfde absolute termen formuleren als hun modernistische voorgangers³⁰. OMA en de anderen zijn in staat om met hun ingrepen kritiek te uiten. Op die manier gaan ze een status quo tegen. Doordat zij zich niet uitdrukkelijk afwenden van het modernisme past hun omgang met oude gebouwen niet in de analogiegedachte van Ignasi de Sola-Morales ([1985]1996)³¹. Dat uit zich ook in bijvoorbeeld OMA's eerder contrasterende uitbreiding van de koepelgevangenis in Arnhem.

Anders dan de architecten die de Solà-Morales aanhaalt in zijn *From Contrast to Analogy* (1996) concentreren OMA en de anderen zich op *strategieën* en niet (alleen) op de *vorm* van het nieuwe ten opzichte van het oude. Die strategieën kunnen programmatisch (OMA), ruimtelijk én programmatisch (51N4E), gericht op 'gevonden' ruimtelijke tactieken (OMA, Lina Bo Bardi), gericht op openheid en een veelheid aan gebruiksmogelijkheden (OMA, Lina Bo Bardi, 51N4E, Lacaton & Vassal, HUB, Raumlabor) zijn, en/of in functie staan van toe-eigening door de (lokale) gebruikers (Lina Bo Bardi, HUB, Raumlabor). In alle voorbeelden schuilt een door 'performance' gedreven aanpak. Daarnaast laten de gebouwen veranderend gebruik door mensen toe; de architecten sluiten hun gebouwen niet af van de wereld maar ze laten toe dat ze na oplevering verder leven³². Qua vorm laten de nieuwe ingrepen zich niet vastpinnen op één uiterste op de as contrast-analogie. Het vormelijke aspect is niet meer dan een uitkomst van het achterliggende denk- en ontwerpproces. Maar dat achterliggende *proces* is wel steeds analoog, in die zin dat het bepaalde bestaande elementen versterkt³³. Als zij niet begrepen wordt als enkel een analogie van de 'factual nature' zoals in de tekst van de Solà-Morales ([1985]1996: 235), dan is de analogie nog altijd relevant. Het begrip 'performance' biedt hier een mogelijkheid om het concept van de analogie (als proces, niet als resultaat) architectuurtheoretisch te blijven hanteren. Wat *doet* het gebouw? Wat kan het in de nabije toekomst *doen*? Dat zijn relevante vragen die de aangehaalde architecten, van OMA tot Raumlabor, zich stellen tijdens de ontwerpfase van hun 're-archprojec-

30 Het idee van de utopie in een gematigde vorm komt voor in het door Florian Idenburg samengestelde *The sanaa Studios 2006-2008. Learning from Japan: Single Story Urbanism*. Idenburg (2010: 79) herkent zogenaamde 'microtopia' in het werk van SANAA: provisoire utopieën op een kleine schaal.

31 Het is de *theorie* van de analogie van de Solà-Morales (1996) die anti-modern is, de architecturale voorbeelden (van Asplund, Scarpa, Grassi en Moneo) die hij aanhaalt ter ondersteuning van zijn theorie zijn dat niet noodzakelijk.

32 Over het 'leven' van gebouwen, zie Brand (1995). Brands boek handelt over hoe gebouwen veranderen doorheen de tijd. Hij spreekt een voorkeur uit voor onopvallende, conservatief ontworpen gebouwen omdat die meer verandering kunnen verdragen dan nauwkeurig ontworpen modieuze bouwwerken. Zie noot 24.

33 Dat is vooral duidelijk bij OMA (de tactieken van de bewakers en de omkering van het panoptisch centrum), Lina Bo Bardi (het informele gebruik van de site), 51N4E (de logica van het gebouw: machines op een sokkel) en (op het eerste gezicht) minder bij Lacaton & Vassal, HUB en Raumlabor. De laatste drie architectenbureaus versterken eerder de mogelijkheden van het bestaande in functie van de (toekomstige) gebruikers, waardoor er een link is met het begrip 'affordance' (Maiera, Fadela et al. 2009).

ten³⁴. In plaats van naar analogie met de ‘factual nature’ van het bestaande gebouw te werk te gaan, enten de besproken architecten hun nieuwe ingrepen—naar analogie met Clifford Geertz (1973)—op een ‘dikke beschrijving’ van het bestaande gebouw. Zij erkennen het bestaande gebouw als een volwaardige actor. Ze houden rekening met hoe het samenspel van oud en nieuw *werkt* en welk effect het heeft op mensen en de omgeving.

Ignasi de Solà-Morales ([1985]1996) heeft een punt als hij stelt dat architectuur niet hoeft te corresponderen met universele culturele of sociale ideeën zoals de modernisten dat trachtten te bewerkstelligen, maar door de analogie als iets louter vormelijks te beschouwen, installeert hij een nieuw dogma en een nieuw dualisme, namelijk contrast-analogie. De in deze sectie behandelde voorbeelden overstijgen dat dualisme doordat de architecten gebouwen behandelen als complexe actoren. Het achterliggende proces en de vele toevalligheden en eigenaardigheden die de architect tegenkomt tijdens het ontwerpproces spelen voor de Sola-Morales (ibid.) geen rol. Daarom kan hij zijn argument voor een vormelijk-analoge omgang met oude gebouwen hardmaken. De complexiteit van de realiteit laat echter niet toe om al op voorhand te kiezen voor één bepaalde vormelijke aanpak. Bovendien is het zelfs vaak onmogelijk om uit te maken of de vorm van een ingreep nu onder de noemer contrast dan wel analogie ressorteert³⁵.

Het vorige hoofdstuk plaatste het kerkgebouw in het ‘dikke heden’ door het te zien als een complex issue. Wat betreft het aspect ‘tijd’ komt daar nu bij dat (1) het—Latour volgend—zinloos is om te focussen op één enkel beeld. Een kerkgebouw *leeft* en door het expliciet te erkennen als een actor-netwerk presenteert het zich tegelijkertijd als een proces—het volgende hoofdstuk werkt het kerkgebouw als proces, onder de noemer *forum*, verder uit. Een ander gevolg voor het tijdsbegrip is (2) dat het kerkgebouw in het geval dat er een transformatie plaatsvindt niet hoeft te kiezen tussen vooruitgang en traditie. Beide regimes kunnen architecturaal gezien perfect co-existeren, ze hoeven (elk apart) geen doel op zich te zijn. De Nederlandse architect Aldo van Eyck verwoordt dat erg persoonlijk: “I hate all sentimental attachments to the past, as well as the technocratic cult of the future. Both are based on a static and linear notion of time (that’s what old-fashioned people and technocrats have in common)” (van Eyck, geciteerd door de Oliveira

34 *Re-Arch* is de titel van een boek van Crimson Architectural Historians (Provoost & Crimson Architectural Historians [red.] 1995). In het boek breidt Crimson het argument van de Solà-Morales uit. Ook het concept van een gebouw kan onderwerp zijn van een analoge aanpak. Het begrip performance komt niet aan bod. Zie ook hoofdstuk 4.

35 Gebouwen zoals OMA’s voorstel voor het NEWhitney en 51N4E’s C-Mine cultuurcentrum zijn niet volledig onder contrast te catalogiseren en evenmin onder analogie. OMA’s nieuwe uitbreiding gaat op het niveau van de organisatie en de vorm een analoge relatie aan met Breuers oorspronkelijke Whitney—OMA’s nieuwe vorm is een abstractie van Breuers oorspronkelijke museum, het is ook een omgekeerde piramide. Maar toch contrasteert de nieuwe ingreep met het bestaande. Conceptueel is het C-Mine cultuurcentrum van 51N4E een voorbeeld van analogie (het idee van de machine op een sokkel komt terug) maar qua materiaal (metaal) contrasteren de nieuwe theaterzalen—aan de buitenkant van het gebouw—met de bestaande baksteen.

2006: 193)³⁶.

Kerkgebouwen halen voordeel uit hun geschiedenis: doorheen de tijd veranderen ze, terwijl de traditie in ere gehouden wordt³⁷. Het tijdsbegrip dat op kerkgebouwen van toepassing is, heeft een complex karakter; het is eerder rhizomatisch dan lineair, eerder dik dan dun. Maar is dat architecturaal gezien geen zwakgebod, geen toegeving vanwege de architectuur aan het adres van een louter utilitaire of zelfs ‘laissez-faire’-benadering? De in deze sectie behandelde architecturale voorbeelden bepleiten het tegendeel: hedendaagse kwaliteitsarchitectuur die rechtstreeks ingrijpt op bestaande structuren laat het oude veelal voor wat het is. Kwaliteitsarchitectuur manifesteert zich niet noodzakelijk in nieuwe iconische vormen³⁸. Het kerkgebouw zien als een actor, als iets dat door een heel netwerk in stand wordt gehouden en dus als een permanent proces, relateert iedere ingreep als een tijdelijke ingreep zonder dat daarbij de dimensie van architecturaal auteurschap vervalt. Pragmatisch omgaan met oude gebouwen hoeft niet ‘utilistisch omgaan met oude gebouwen’ te betekenen: de besproken voorbeelden enten hun nieuwe ingrepen juist op een *bezieling* die aanwezig is in de oude gebouwen. Die bezieling is te achterhalen via een ‘dikke definitie’ van het oude gebouw—een definitie die het tijdsaspect maar ook de andere dimensies opneemt, in de mate dat die traceerbaar zijn—en daarvoor is een ANT-aanpak erg geschikt.

36 De Oliveira (2006) verwerkt het citaat in haar bespreking van Lina Bo Bardi's *SESC Pompeia*. Bo Bardi's denken over tijd en architectuur loopt, aldus de Oliveira, parallel aan dat van Aldo van Eyck. De auteur (*ibid.*: 193, noot 178), die haar boek bovendien origineel in het Spaans schreef, citeert van Eyck uit een Franse vertaling van zijn (Nederlandse) tekst. In het artikel *The Interior of Time* (de Engelse vertaling van dezelfde tekst van Van Eyck) klinken de bewuste zinnen minder pertinent: “I dislike a sentimental antiquarian attitude towards the past as much as I dislike a sentimental technocratic one towards the future. Both are founded on a static, clockwork notion of time (what antiquarians and technocrats have in common)” (van Eyck [1967] 2008: 475).

37 Ook Gauchet (1999: 10-11) spreekt over de ambiguïteit van de tijdservaring: “[Our] perception is divided between an “always already there,” which reduces us to nothing, and a “yet to be realized,” which throws us into the wide open space of action”.

38 Zie daarvoor voetnoot 13 van hoofdstuk 4 met de verwijzingen naar de teksten van Caruso, Provoost en van Toorn.

5.2. Het actor-netwerk en de performance ervan in de praktijk

Het kerkgebouw als een actor beschouwen opent nieuwe (theoretische) mogelijkheden. Het wordt denkbaar om het kerkgebouw niet als een statisch object te beschouwen maar als een proces of een project waarachter een netwerk schuilgaat. Als toekomstige transformaties in het teken staan van het versterken van (de performance van) dat netwerk, dan is het noodzakelijk om eerst dat netwerk bloot te leggen. Deze sectie vangt aan met een overzicht van een generisch kerknetwerk om vervolgens in te gaan op de historische en de actuele kenmerken van de Schuylense parochiekerk.

5.2.1. Een typisch kerknetwerk

Dat een kerkgebouw complex is, is ondertussen duidelijk, maar *hoe complex* is het juist? Om dat te achterhalen gaan de eerstvolgende paragrafen in op een typisch kerkgebouw in het bisdom Hasselt, dat geografisch gezien samenvalt met de Belgische provincie Limburg. Verschillende partijen zijn van belang: een kerkgebouw heeft relaties met het hiërarchische instituut Kerk en met (minstens) vier verschillende beleidsniveaus en hun democratisch verkozen mandatarissen en ambtenaren³⁹. Vanuit de Kerk en de staat zijn er bronnen over hoe een kerkgebouw werkt: het kerkelijk recht biedt aanknopingspunten en hetzelfde geldt voor het eredienstendecreet⁴⁰. Maar zelfs de verzameling van alle relevante canons aangevuld met alle decreetteksten is ontoereikend om een volledig beeld van één enkel kerkgebouw te schetsen. Daarvoor is er te veel concreet mensenwerk direct betrokken op het kerkgebouw. Het kerkgebouw *werkt* niet alleen bij gratie van het kerkelijk recht en het decreet.

Het hier besproken netwerk stelt voor de leesbaarheid het kerkgebouw zelf centraal. Een parochiekerk (als het geen kathedraal is en geen klooster- of congregatiekerk die dienst doet als parochiekerk) is eigendom van de kerkfabriek of van de gemeente. Die actoren maken in ieder geval deel uit van het kerknetwerk, want ook als het kerkgebouw eigendom is van de kerkfabriek gaat de gemeente over het meerjarenplan van de kerkfabriek. Een parochiekerk is bestemd voor de openbare *eredienst*, maar niet elke parochie heeft nog een eigen pastoor. De voorganger is meestal een priester die meerdere kerkgebouwen aandoet. Er is een schaalvergroting merkbaar.

Pastoraal gezien bestaat anno 2012 het dekenaat Herk-de-Stad bijvoorbeeld, dat ook de gemeentes Halen en Lummen omvat, uit drie federaties die samenvallen met de verschillende gemeentes. Wie voorgaet in welke kerk wordt geregeld op het niveau van de federatie. Een federatie zoals die van Herk-de-Stad heeft een parochiaal team. In Herk-de-Stad bestaat dat team uit de deken die optreedt als moderator, een jonge priester, een aalmoezenier en een parochieassistent. Er is geen diaken in Herk-de-Stad. Een kerkgebouw heeft via de voorganger (in Schuylense is dat de ene keer de deken, de andere keer de jonge priester) een directe link met de federatie—voor

39 Vlaanderen, dus het Vlaams Gewest en de Vlaamse Gemeenschap, is hier begrepen als één niveau. De vier niveaus zijn: de stad of gemeente, de provincie, Vlaanderen en federaal België. In principe zou een kerkgebouw onderdeel kunnen zijn van een door Europa gesponsord project, in dat geval komt er strikt genomen nog een beleidsniveau bij.

40 Voor het kerkelijk recht is eerder al verwezen naar Eijssink (1995) en voor het decreet naar de website van het agentschap Binnenlands Bestuur [<http://binnenland.vlaanderen.be/erediensten>, laatst geraadpleegd op 14 juli 2012].

zover het betrokken bisdom in federaties is ingedeeld—en met het dekenaat. Via die weg is er contact met de hogere katholieke hiërarchie, in de eerste plaats (en doorgaans uitsluitend) met het betrokken bisdom. De persoon (m/v) die de dagelijkse zorg voor het kerkgebouw uitoefent in functie van de diensten die er plaatsvinden, is de koster. Kerkdiensten worden vaak, zoals dat in Scholen het geval is, opgeluisterd door een kerkkoor, eventueel begeleid door een organist. Een veel voorkomende functie is die van koster-organist. De lonen van de priesters, de diakens en de kosteren zijn een federale aangelegenheid en een bevoegdheid van het federale ministerie van Justitie.

Complexer is de rol van de kerkfabriek, temeer omdat er pas een nieuw erediensdecreet opgesteld is—‘kerkfabriek’ is de naam voor de instantie, ‘kerkraad’ zijn de (doorgaans vijf) mensen die minstens vier maal per jaar vergaderen⁴¹. Met het decreet van 2004 en dat van 2012 is er een verschuiving van bevoegdheden naar het centraal kerkbestuur merkbaar, met als doel een betere communicatie met de gemeente in het voordeel van alle kerkfabrieken. Parallel aan de pastorale schaalvergroting is er een schaalvergroting merkbaar met betrekking tot de beheersstructuren. Volgens het decreet van 2004 is de installatie van een centraal kerkbestuur nodig in alle gemeenten met vier of meer kerkfabrieken, volgens het nieuwe decreet is dat vanaf twee kerkfabrieken. Vanaf acht kerkfabrieken per gemeente mogen er twee of meer centrale besturen zijn. Kerkfabrieken en centrale kerkbesturen vallen beleidsmatig onder de bevoegdheid van het Vlaams Gewest, meer bepaald het agentschap Binnenlands Bestuur. Als het kerkgebouw een geklasseerd monument is, dan is het agentschap Onroerend Erfgoed (eveneens van het Vlaams Gewest) een aanspreekpunt. Dat agentschap werkt met diensten per provincie.

Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) is sinds 2012 voorzien van een officieel expertisecentrum onroerend kerkelijk erfgoed. Dat kwam er op vraag van minister Bourgeois. Het CRKC brengt momenteel het landschap van de Vlaamse parochiekerken in kaart, als aanzet tot een parochiekerkenplan. Daarvoor heeft het alle kerkfabrieken gevraagd om een uitgebreide vragenlijst in te vullen met objectieve gegevens over de betrokken parochiekerk. Dat loopt parallel met initiatieven vanuit de bisdommen om het pastorale landschap in kaart te brengen. Het CRKC heeft directe relaties met Onroerend Erfgoed en met Binnenlands Bestuur, anders dan Onroerend Erfgoed bekommert het zich om *alle* kerkgebouwen⁴².

Het centraal kerkbestuur neemt stilaan taken over die vroeger een aangelegenheid waren van de kerkfabriek en de gemeente. Toch heeft iedere kerkfabriek nog een belangrijke relatie met de gemeente. En via een lid van rechtswege, dat aangeduid wordt door de bisschop als er geen in de parochie inwonende pastoor is, is er ook in dat geval een link met het bisdom. Dat is per decreet geregeld. De rol van de provinciegouverneur met betrekking tot de kerkfabrieken neemt af; de gouverneur beslist wel in het geval van beroep, bijvoorbeeld als er twisten zijn tussen de kerkfabriek en de gemeente.

Voor het overige heeft een (Limburgse) kerkfabriek contact met het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCE). In samenwerking met de kerkfabrieken heeft het PCCE een in-

41 Zo staat het vermeld in het erediensdecreet van 2004.

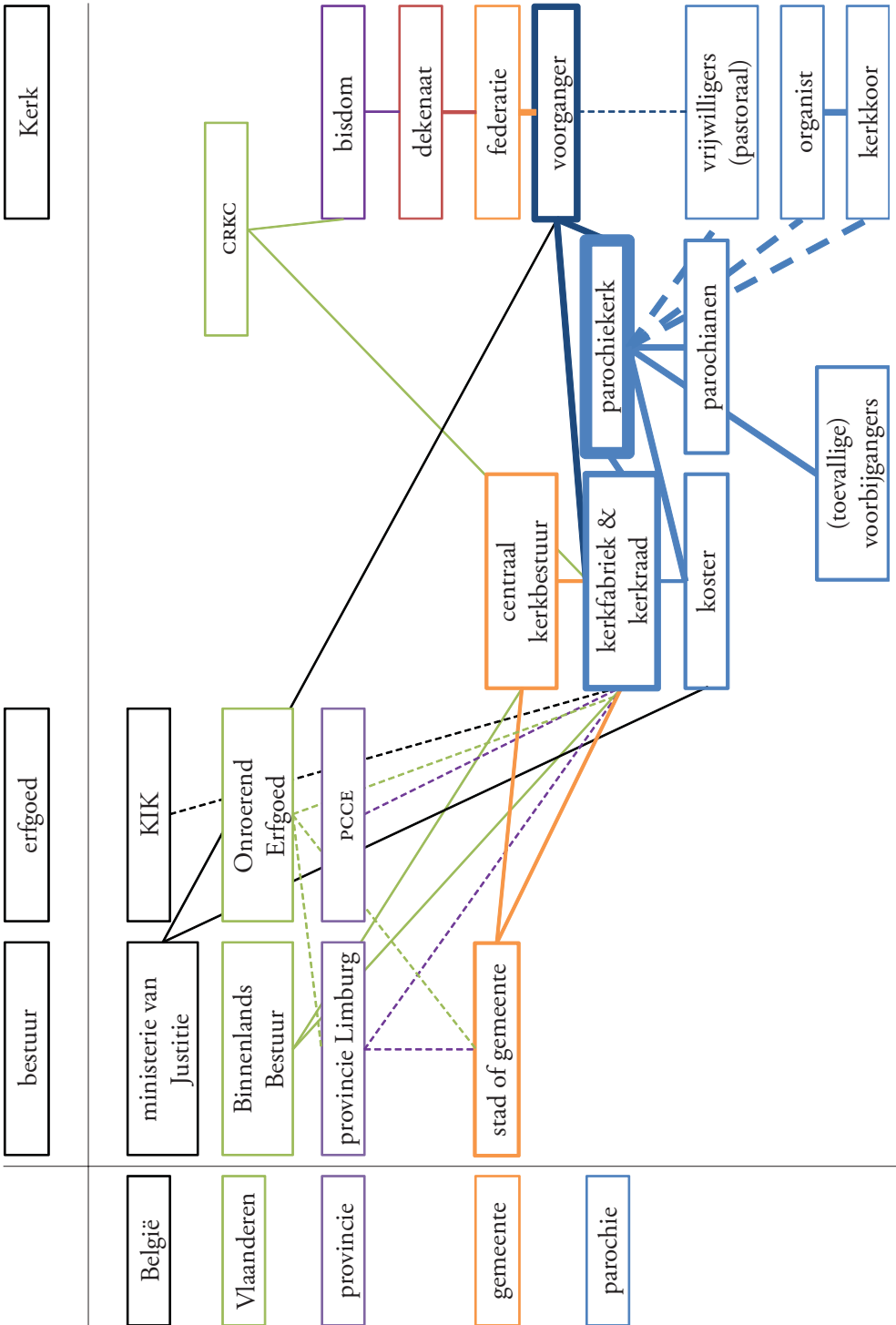
42 De meeste niet-geklasseerde kerkgebouwen zijn wel opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed, en zeker voor kerkgebouwen verdwijnt stilaan de harde tegenstelling geklasseerd / niet geklasseerd.

ventaris voor roerend kerkelijk goed opgesteld. Soms zijn er contacten tussen de kerkfabriek en het KIK (het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium), in Scholen was dat het geval in verband met de restauratie en inventarisatie van enkele waardevolle beelden.

Daarnaast zijn er nog de trouwe parochianen, de inwoners van de gemeente die zich voor huwelijken en uitvaarten wenden tot het kerkgebouw, de mensen die speciale vieringen bijwonen zonder regelmatig praktiserend te zijn (de zogenaamde randkerkelijken), toevallige passanten en eventuele toeristen. In principe komt ook elke voorbijganger in contact met het kerkgebouw omdat het kerkgebouw doorgaans een beeldbepalend gebouw is. Parochies organiseren zich verder in functie van bijvoorbeeld de catechese, dat gebeurt veelal op vrijwillige basis. Prikborden achteraan in de kerken wijzen op het parochiaal leven. In de recente nota doet Bourgeois (Bourgeois 2011) een appel op de socio-culturele verenigingen om intern na te gaan of zij bepaalde behoeften hebben die het kerkgebouw zou kunnen vervullen. Sommige verenigingen hebben een speciale band met het kerkgebouw.

In theorie werkt het fenomeen ‘kerk’ in een bepaalde plaats en gemeenschap bij gratie van (voornamelijk) de actoren kerkgebouw, pastoor (gesteund door het federale ministerie van Justitie), koster, kerkfabriek, gemeente (als de kerkfabriek niet zelfbedruipend is) en de trouwe parochianen. Dat basisnetwerk vertoont meer scheuren dan voorheen—de kerk is geen *black box* meer, de werking ervan begint te haperen. Nieuwe initiatieven zoals de nota van Bourgeois, het installeren van een expertisecentrum voor onroerend erfgoed onder de koepel van het CRKC en de (pastorale) kerkenplannen van de bisdommen wijzen daarop. Omdat kerknetwerken zo complex zijn, omdat er actoren uit verschillende hoeken bij betrokken zijn—vanuit Kerk en staat om het eenvoudig te stellen—is het onmogelijk om het volledige probleem centraal aan te pakken. Daar komt nog bij dat na een grondigere analyse van een concreet kerkgebouw blijkt dat de wijze waarop een kerkgebouw werkt heel erg lokaal gebonden is. Meer in de lijn van de ANT—want de ANT is veel meer dan een stakeholderonderzoek—kijken de volgende paragrafen in detail naar de situatie in Scholen.

Schema 5.1: een ‘typisch’ kerknetwerk, geordend volgens niveau. De parochiekerk zelf en de kerkfabriek bevinden zich tussen actoren gelieerd aan de Kerk, de verschillende democratisch verkozen overheden, de erfgoedsector en een lokaal netwerk. De diverse actoren bewegen zich van het lokale niveau tot het federale niveau. Een verbinding van een ‘hoger’ naar een ‘lager’ niveau is weergegeven in de kleur van het hogere niveau. Verbindingen die er niet voor *alle* kerken zijn, zijn weergegeven in stippellijn; de provincie bijvoorbeeld is enkel een directe partner van de kerkfabriek als de parochiekerk geklasseerd is of in het geval van beroepsprocedures in verband met de financiële steun vanwege de gemeente. Uit het schema blijkt dat de kerkfabriek instaat voor de link met de hogere wereldlijke niveaus en de voorganger (die meestal door de bisschop is aangewezen om in de kerkfabriek te zetelen) voor de link met de kerkelijke hiërarchie. Daarnaast onderhouden de parochie en het kerkgebouw zelf connecties op het lokale niveau. Het aantal erfgoeddiensten in een dergelijk schema neemt toe. Dat betekent zowel meer werk (inventarisaties) voor de kerkfabrieken als meer interesse vanwege ‘hogere’ instanties. Als een gebouw geklasseerd is, dan is het kerknetwerk via de directe link met Onroerend Erfgoed en de provincie sterker.

5.2.2. *Schulens nieuwe parochiekerk historisch bekeken*

Om te bestuderen hoe een concreet gesitueerd kerkgebouw vandaag *werkt*, is het zinvol om bij wijze van voorbeeld het (relatief korte) leven van de huidige Schulense Sint-Jan de Doperkerk van naderbij te bekijken. Kerkfabrieken houden minutieus de verslagen van hun vergaderingen bij⁴³. Uit de beraadslagingen blijkt dat er tot het midden van de jaren 1930 niets aan de hand was met de Schulense parochiekerk. De oude kerk werd af en toe aangepast aan nieuwe noden—er kwam bijvoorbeeld een nieuwe, elektrische verlichtingsinstallatie in 1934—en dat gebeurde op organische wijze. Aan de bouw van een nieuwe kerk lijkt de kerkraad op dat moment nog niet te denken, want in 1934 verlaagt zij het stoelengeld. Maar korte tijd daarna dringt door dat de kerk te klein is en te bouwvallig voor de Schulense gemeenschap. De kerkfabriek heeft in zekere mate geld om daar iets aan te doen. Met het oog op de “vergroting der kerk” vraagt de kerkfabriek in 1937 toelating aan het bisdom (Luik) om percelen te mogen verkopen en met goedkeuring van de gouverneur komt de raad op 30 mei 1937 samen voor een buitengewone zitting⁴⁴. Dat gebeurt omdat er dat jaar gerekend kan worden op een speciale toelage van “den Staat d.i. het Fonds voor Werkverschaffing aan Werklozen, [het] fonds gekend onder de naam O.r.e.c., welke bijlage 25% bedraagt”⁴⁵. De kerkraad denkt kort daarop voor het eerst aan het bouwen van een nieuwe kerk. Ze vraagt toelating aan het bisdom en de bestendige deputatie om (nogmaals) meerdere gronden te verkopen. Aan de gemeente vraagt de raad 200.000 Belgische frank [5.000 euro], met de garantie dat de kerkraad 300.000 frank [7.500 euro] voor haar rekening neemt—later zal blijken dat de kerkraad via giften van parochianen en anderen veel meer inbrengt. Aan de provincie vraagt de kerkraad in mei 1937 40.000 franken [1.000 euro] “voor eene nieuwe kerk te bouwen”⁴⁶. Vanaf dat moment is er van het vergroten van de oude kerk geen sprake meer.

De Hasseltse architect Joseph Deré tekent eerst een plan voor de uitbreiding van de oude kerk en daarna verschillende plannen voor de nieuwe kerk⁴⁷. Een vroege versie daarvan is in een neo-romaanse stijl, wat niet naar de zin is van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in Brussel. Die eist een kerk in de “gothieke” stijl, analoog aan de oude toren. De commissie eist eveneens dat de oude toren bewaard blijft. In haar verslagen is te lezen: “De Kommissie heeft

43 Het archief van de Schulense kerkfabriek bevindt zich grotendeels in het Rijksarchief in Hasselt. Andere archiefstukken zijn te vinden in het Provinciaal archief in Hasselt—in de tijd dat de Schulense parochiekerk gebouwd is, en ook nog in de periode waarin de oude toren beschermd werd als monument (de jaren 1950) was de provinciegouverneur een ‘kernactor’—, in het Hasseltse stadsarchief (het archief van architect Joseph Deré), in het Vlaams Administratief Centrum in Hasselt (het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen), in het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (hier zijn krantenartikels over de Schulense kerk te vinden en enkele heemkundige teksten) en in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (de verslagen van de Koninklijke Commissie voor Kunst en Oudheidkunde).

44 Het archiefstuk dat zich in het Hasseltse Rijksarchief bevindt, heeft de volgende kenmerken: Toegangsnummer 2020, met als titel: *Inventaris van het archief van de kerkfabriek van Schulens*, Overdracht 2007 (door archivaris Rombout Nijssen op 7 november 2007): 1. Verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad en van het bureau der kerkmeesters, 1887-2005, 1 deel.

O.r.e.c. staat voor Office de Redressement Economique, het is de dienst voor economisch herstel.

45 *ibid.*

46 *ibid.*

47 De plannen voor de uitbreiding zijn te vinden in Derés archief dat bewaard wordt in het Hasseltse stadsarchief.

akte genomen van de verklaring van architect Deré dat de toren van de oude kerk zal behouden worden als kapel op het huidige kerkhof en zorgvuldig onderhouden worden⁴⁸. De vraag om een gotische stijl is geen alleenstaand geval, de commissie is uitgesproken conservatief. In de verslagen van het zelfde jaar staat vermeld: “Voor Hamont-Loo was er een meer dan ultra-modern ontwerp ingezonden, waarover onmogelijk een gunstig advies kon gegeven worden; na een ernstig onderhoud met den bouwmeester heeft deze een nieuw ontwerp ingezonden⁴⁹. Wegens plaatsgebrek op de plek van de oude kerk komt de nieuwe kerk op een nieuw perceel te staan, schuin tegenover de oude. Omdat ook de nieuwe kerk met het portaal naar de Kiezeweg is gericht, is het een niet-georiënteerd kerkgebouw.

De provincie Limburg volgt de commissie in verband met het belang van de oude toren. Limburg heeft volgens de provincie niet veel oude torens. Wegens de noemer ‘merkwaardig monument’ wordt de oude toren met de twee bijgebouwtjes geklasseerd in 1950, per besluit van de Prins-Regent Karel, en dat ondanks weerstand van de gemeente Schulen. Schulen was op dat moment nog een volwaardige gemeente. De beschermingsprocedure van de oude toren wordt wellicht versneld door een brief van Jos Aerts, leraar aan het klein seminarie in Sint-Truiden, gericht aan de provinciegouverneur. In de brief maakt de leraar gewag van de erbarmelijke toestand waarin de oude kerktoren zich op dat moment bevindt⁵⁰. De gouverneur vraagt een inspecteur van Monumenten en Landschappen om ter plaatse te gaan kijken, wat de beschermingsprocedure in gang zet.

In 1956 keurt de bestendige deputatie een voorstel goed om de oude toren te herstellen in de neogotische stijl, wat opvallend laat is voor het toepassen van de neogotiek⁵¹. Tijdens de nacht van 1 op 2 juli 1957 brandt de oude toren af; gerechtelijk onderzoek klaart niets uit. De toren was op dat moment nog niet gerestaureerd. De gemeente blijft tot het moment van de brand het probleem voor zich uitschuiven, ze aarzelt met het aanstellen van een architect⁵². Jaren later wordt

48 Zonder auteur, ‘Korte inhoud der processen-verbaal I schilderwerk, beeldhouwwerk en stoffering: II Officiële akten’, in *Bulletin des Commissions Royales d’Art et d’Archéologie / Bulletin der Koninklijke Commissies voor Kunst en Oudheidkunde* (1937: juli-december, p. 410 [°42]). Het document is in te kijken in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

49 Daniëls, P., ‘eene nieuwe kerk te Schulen’, in *Bulletin des Commissions Royales d’Art et d’Archéologie / Bulletin der Koninklijke Commissies voor Kunst en Oudheidkunde* (1937: juli-december, p. 309).

50 De brief dateert van 22 januari 1950 en is te vinden in het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen dat bijgehouden wordt in het Vlaams Administratief Centrum in Hasselt bij de diensten van Onroerend Erfgoed. We lezen dat de leraar de provinciegouverneur tegen het lijf liep tijdens een begrafenis op het kerkhof van Schulen, dat toen nog rond de oude toren lag, en zijn beklag deed. Persoonlijke motieven speelden mee in de argumentatie van de leraar: zijn vrouw lag begraven op dat kerkhof en tijdens zijn veelvuldige bezoeken aan haar graf verontruste de vervallen kerktoren hem telkens weer. De gouverneur vroeg op het kerkhof om de klaagrede samen te vatten in een brief en zo geschiedde, met resultaat. Het kerkhof verdwijnt later in de jaren 1950.

51 Dat is terug te vinden in de documenten bijgehouden door het provinciearchief. Opvallend is dat in veel hedendaagse publicaties, bijvoorbeeld in de *Architectuurgids Neogotiek in België* van prof. Luc Verpoest, de neogotiek wordt omschreven als een stijlperiode die na de Eerste Wereldoorlog slechts enkele ‘uitlopers’ kende tot in het interbellum. In Limburg daarentegen blijft de neogotiek floreren tot na de Tweede Wereldoorlog – het modernisme had ondertussen al een stempel gedrukt op de internationale kerkenbouw. Ook Joseph Deré blijft neogotisch bouwen tot in de jaren 1950.

52 Uit de verschillende archieven blijkt duidelijk dat de gemeente voorstander was van sloop, wellicht om geen onderhoudskosten te moeten betalen.

de toren geconsolideerd in de staat van na de brand⁵³.

Van midden de jaren 1930 tot en met de periode van de brand aan het einde van de jaren 1950 is de Schulense kerk een issue. Het uiteindelijke kerkgebouw is niet het product van het denken van een heroïsche architect met een bijzondere theorie over het bouwen van kerken—wat niet wil zeggen dat Joseph Deré een onbelangrijke figuur was⁵⁴. Het kerkgebouw is evenmin het resultaat van een duidelijke Zeitgeist, want die is medio de jaren 1930 niet te herleiden tot één heldere stroming—in de periode waarin Schulen een half traditioneel, half modern gebouw kreeg, bouwde het Diepenbeekse Lutselus een uitgesproken modern kerkgebouw⁵⁵. Het is een samenloop van omstandigheden, getekend door enkele onverwachte actoren die leidt tot de uiteindelijke Sint-Jan de Doperkerk. In de controverse over de bouwstijl speelt de oude toren onmiskenbaar een belangrijke rol. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen verwerpt de romaanse toets van Derés vroege voorstellen en eist dat de architect zich inspireert op de laatgotische toren, ook nadat beslist is om de nieuwe kerk te bouwen op een perceel aan de overkant van de Kieselweg. De commissie ziet de waarde in van de toren, voornamelijk omwille van de zeldzaamheid in de provincie Limburg en Deré volgt daarin; hij paait de commissie zelfs door in zijn plannen op te nemen dat de oude toren een kapel wordt op het oude kerkhof. De klassering van het laatgotische overblijfsel laat niet lang op zich wachten en wordt versneld door één toevallige ontmoeting tussen een leraar en de gouverneur. De provincie en de gouverneur volgen het dossier Schulen tijdens de bouw van de nieuwe kerk, en later de klassering en de restauratie van de oude toren, op de voet. Over het bouwen van een nieuwe kerk *an sich* is er snel consensus; de verschillende partijen zijn bereid om financieel bij te dragen. Met betrekking tot de klassering en de restauratie van de oude toren ligt dat anders. De kleine gemeente Schulen blijft zich verzetten en stelt zo veel mogelijk uit, tot het te laat is. Tijdens het ontwerp- en bouwproces van de nieuwe kerk is de gemeente minder prominent aanwezig.

Vandaag is de oude toren iets waar de Scholenaren, zoals blijkt uit de vele gesprekken tijdens het maquetteonderzoek, trots op zijn. Op hun Deré zijn ze ook trots, maar misschien nog meer op de oude heiligenbeelden die sinds het einde van de jaren 1930 een nieuwe plaats hebben.

Aandacht voor de historische dimensie versterkt de ‘dikke beschrijving’ van de Schulense parochiekerk. Een ANT-beschrijving focust daarbij volgens Latour (2005) specifiek op controversen. Juist controverse brengt de heel erg verschillende dimensies van een ‘dikke beschrijving’ aan het licht. Controverse was er bij de bouw van de Schulense kerk evenzeer als vandaag, zoals de

53 De geschiedenis van de toren is te reconstrueren via de krantenartikels die het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCCE, Hasselt) heeft bijgehouden.

54 Twee interne documenten wijzen daarop: een niet-gepubliceerde tekst over Joseph Deré geschreven door een medewerker van Onroerend Erfgoed in Hasselt (in te kijken in het archief van de Commissie van Monumenten en Landschappen) en een eveneens onuitgegeven tekst van Patrik Jaspers over de naoorlogse kerkenbouw in de provincie Limburg. Het eerste document draagt de titel *Kaderstuk 1: Joseph Deré (1889-1968) uit Hasselt, één van de belangrijkste Limburgse architecten uit het interbellum*. De tweede tekst heet *Kerkbouw in Belgisch Limburg na 1945 (versie VI)*. De laatste tekst is verkregen via de vereniging Architectuurwijzer vzw—Architectuurwijzer wijdt een documentaire (2012) aan het leven en het werk van architect Adolf Nivelte, een niet-onbelangrijke Limburgse kerkenbouwer (in de tweede helft van de twintigste eeuw).

55 Zie de tekst van Patrik Jaspers (vorige voetnoot).

volgende paragrafen duidelijk maken. Een grondige beschrijving van een gebouw behandelt de verschillende ritmes van tijd die met elkaar verweven zijn in het 'dikke heden'. Ook inzicht in het verleden van de Schulense parochiekerk draagt bij tot een beter begrip van de huidige werking ervan.

5.2.3. *Het huidige Schulense kerknetwerk*

Vandaag spelen er nieuwe controversen rond het Schulense kerkgebouw die voorlopig een beperkte impact hebben. Om meer inzicht te krijgen in de huidige performance van het kerkgebouw en in hoe het kerkgebouw zich gedraagt in een netwerk van menselijke en niet-menselijke actoren, heeft er in het kader van dit onderzoek een bevraging plaatsgevonden aan de hand van twee grote maquettes (schaal 1/50) van het kerkgebouw⁵⁶. Het directe doel van het eerste maquetteonderzoek is (1) nagaan hoe de Scholenaren tegenover het kerkgebouw staan, wat zij de kwaliteiten ervan vinden en wat de zwakke plekken, (2) hoe zij aankijken tegen mogelijke toekomstige gebruiksmogelijkheden, en (3) op welke manier zij beslissingen daarover nemen. Het eerste maquetteonderzoek gaat gepaard met een fototentoonstelling van oude Schulense dorpsgezichten in de kerk, met centraal foto's van de bouw van de kerk. Tijdens het maquetteonderzoek presenteert het kerkgebouw zich als een actor, niet in het minst via de commentaren die de deelnemers spontaan geven tijdens de onderzoeksactie. Stelselmatig wordt het profiel van het Schulense kerknetwerk duidelijker en duidelijker.

De twee maquettes staan aan weerszijden van het altaar (zie afbeelding 5.1), onder de viering van de kerk. De keuze voor die opstelling steunt op een praktische overweging: op die plek in het kerkgebouw is er het meeste natuurlijk licht.

Naast de eerste maquette liggen stapels kaartjes met daarop getekende 'iconen' die verwijzen naar mogelijke vormen van gebruik voor de kerk. Er zijn zes verschillende kaartjes die staan voor: (1) sacramenten vieren, (2) spiritualiteit beleven, (3) ontmoeten, (4) cultuur beleven, (5) wonen en (6) handel drijven (zie bijlage 3.1). Naast de stapels ligt telkens een vel papier met daarop geschreven waarvoor het icoon staat. De onderzoeker vraagt aan de deelnemers om geen enkel, één of meerdere iconen op te nemen en in de maquette van het kerkgebouw te leggen op de plaats die volgens de deelnemer in kwestie geschikt is voor dat gebruik (zie afbeelding 5.3). Het overgrote deel van de deelnemers—die gemiddeld genomen van hogere leeftijd zijn, de Schulense jeugd is zo goed als afwezig—neemt verschillende kaartjes op om in de maquette te leggen, quasi iedereen combineert verschillende gebruiksmogelijkheden⁵⁷. Naast de maquette liggen fotocol-

56 De onderzoeksactie ging door op 30 april en 1 mei 2011 in de Schulense parochiekerk.

57 40 mensen namen deel aan het eerste maquetteonderzoek. Er passeerden meer mensen in de kerk, maar niet iedereen ging in op de vraag om te participeren aan het onderzoek. Bij de deelnemers waren drie tieners, geen twintigers, twee dertigers, drie veertigers, acht vijftigers, tien zestigers, acht zeventigers, twee tachtigers en één negentiger (zie bijlage 3.1 voor de leeftijdsverdeling). Van drie dames van middelbare leeftijd is de exacte leeftijd ongekend. Bij de participanten waren meerdere van de kernactoren. Enkele leden van de kerkfabriek, de leidster van het kerkkoor en de organisator deelden hun visie op de kerk mee. De fototentoonstelling was aangekondigd in de brochure van 'Open Ateliers', een initiatief van de gemeenten Halen, Herk-de-Stad, Nieuwerkerken, Geetbets en Lummen dat ateliers van (amateur)kunstenaars openstelt voor een breed publiek.

lages met voorbeelden van de verschillende groepen van gebruiksmogelijkheden gemonteerd in het Schulense kerkgebouw⁵⁸.

‘Cultuur beleven’ is het populairste gebruik, 82 procent van de participanten kiest er spontaan voor (zie tabel 5.1), op de voet gevolgd door ‘sacramenten vieren’ en ‘ontmoeten’ (met elk 77 procent). ‘Spiritualiteit beleven’ scoort ook nog goed (met 65 procent), ‘handel drijven’ (met 55 procent) en ‘wonen’ (met 45 procent) minder. Het icoon voor ‘cultuur beleven’ plaatsen de deelnemers vooral in het kerkschip, dat voor ‘sacramenten vieren’ in de zone tussen de dwarsbeuken, dat van ‘ontmoeten’ in het schip, dat van ‘spiritualiteit beleven’ vooral aan de koorzijde, dat van ‘handel drijven’ aan het portaal en dat van ‘wonen’ in de toren.

<i>gebruiksmogelijkheden</i>	percentage dat spontaan voor die mogelijkheid kiest
sacramenten vieren	77,50%
spiritualiteit beleven	65,00%
ontmoeten	77,50%
cultuur beleven	82,50%
wonen	45,00%
handel drijven	55,00%

Tabel 5.1: de tabel geeft telkens het percentage van de deelnemers weer dat spontaan kiest voor de gebruiksmogelijkheid in kwestie

Naast de tweede maquette liggen blokjes maquetteschuim die woonruimte voorstellen; omgerekend staat elk blokje voor 25 vierkante meter woonoppervlakte: twee blokjes volstaan als woonruimte voor een alleenstaande, drie voor een koppel, vier voor een klein gezin, en vijf en meer voor grotere gezinnen. Als zij vinden dat wonen in de kerk kan, dan zijn de deelnemers vrij om een hoeveelheid blokjes naar keuze op te nemen en in de maquette te plaatsen op die plaats die zij daarvoor geschikt achten (zie afbeelding 5.4). Zeventig procent van de deelnemers plaatst effectief blokjes in de maquette, terwijl bij de eerste maquette slechts 45 procent *spontaan* voor het wonen kiest.

De meeste mensen voor wie ‘wonen’ kan, kiezen voor wonen voor een alleenstaande. Slechts twee mensen houden het daarop, de anderen voegen er nog minstens één andere woonunit aan toe. De deelnemers opteren gemiddeld voor twee woonunits in het kerkgebouw. Ongeveer de helft van de mensen voor wie wonen in de kerk kan, kiest voor minstens één gezinsunit. Woonunits voor koppels zijn niet populair. Gemiddeld plaatsen de deelnemers voor omgerekend ongeveer 150 vierkante meter woonoppervlak in de kerk, wat maar een beperkt deel van het kerkgebouw in beslag neemt⁵⁹. De populairste plaatsen in het kerkgebouw voor de woonfunctie zijn (1) de toren, (2) de sacristie, en (3) de koorzijde en het schip (die even goed scoorden; zie figuur 5.1).

⁵⁸ De collages zijn gemaakt door masterstudenten architectuur (zie bijlage 3.1).

⁵⁹ Het schip, het koor en de dwarsbeuken hebben samen een oppervlakte van 636 vierkante meter.

Afbeelding 5.1: de opstelling van de maquettes tijdens het eerste maquetteonderzoek

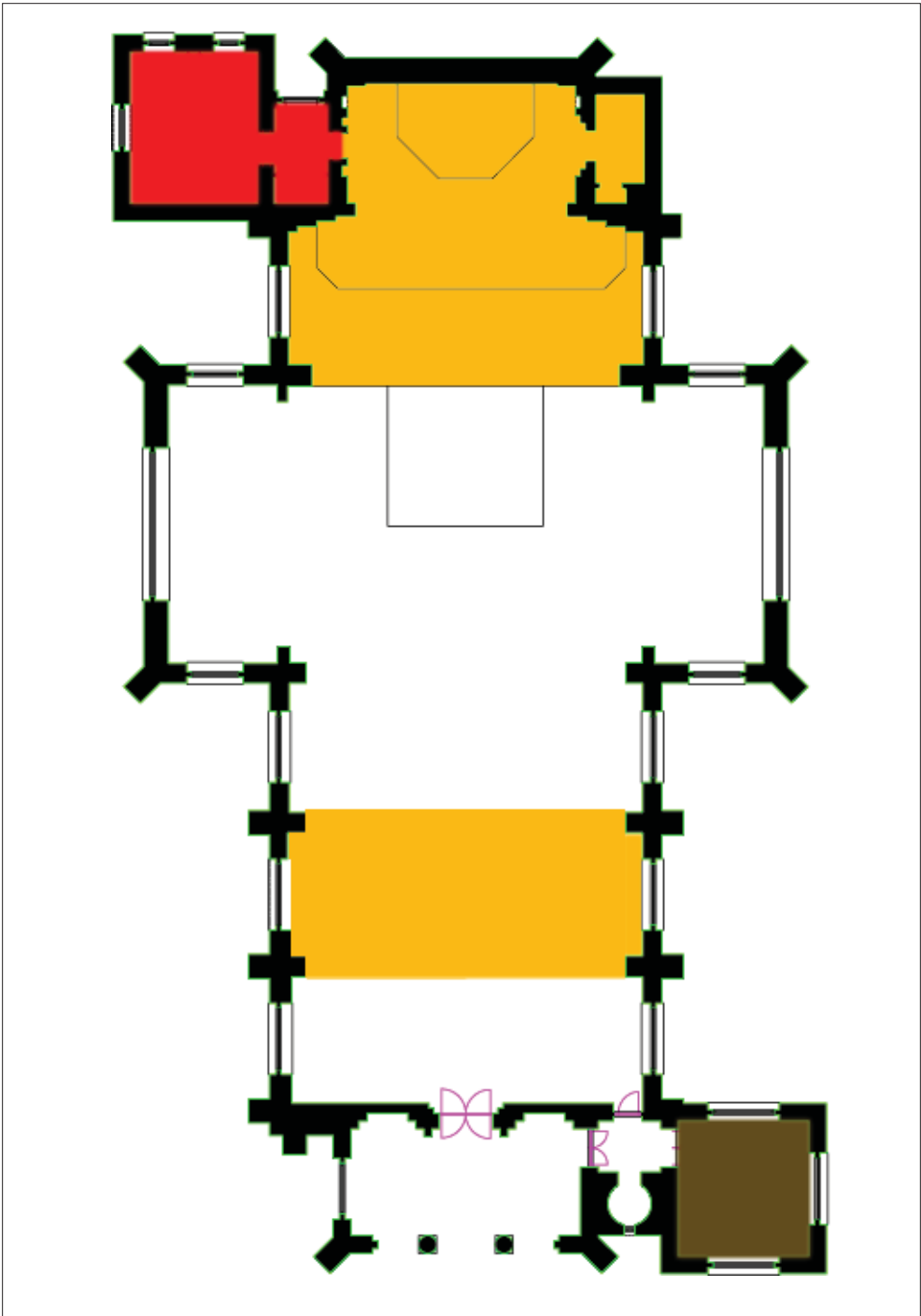
Afbeelding 5.2: gesprekken met de deelnemers tijdens het eerste maquetteonderzoek

Afbeelding 5.3: een reeks resultaten met betrekking tot de eerste maquette tijdens het eerste maquetteonderzoek

Afbeelding 5.4: een reeks resultaten met betrekking tot de tweede maquette tijdens het eerste maquetteonderzoek

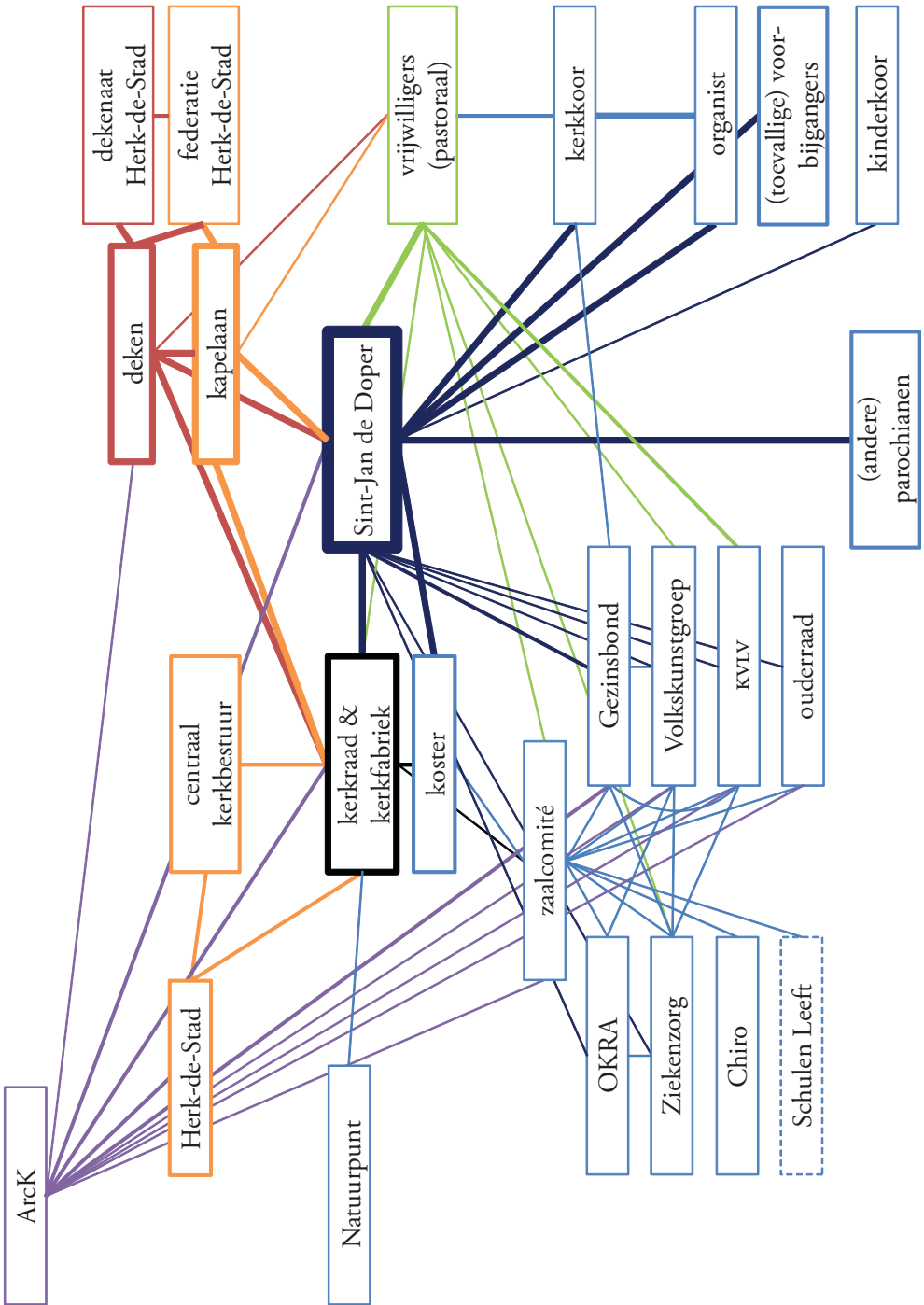
Figuur 5.1: De resultaten van het onderzoek met de tweede maquette, uitgezet volgens intensiteit. Hoe donkerder de plaats, hoe vaker voor het wonen die plaats gekozen werd. Een witte plek betekent niet dat het wonen daar niet voorkwam

Wat opvalt aan het eerste maquetteonderzoek is dat sommige deelnemers zich laten leiden door bepaalde regels of dogma's die bestaan in verband met het kerkgebouw (bijvoorbeeld: het koor is heilig), en anderen door een meer pragmatische houding. Meerdere participanten beargumenteren hun keuze voor het vieren van sacramenten in de dwarsbeuk met het feit dat daar het meeste licht is (dat bovendien binnenvalt via de grootste glasramen van de kerk). Wonen kan voor een zevental deelnemers aan de koorzijde, terwijl het priesterkoor de meest sacrale ruimte van een kerkgebouw is. De participanten kijken evenveel naar het gebouw en hoe het werkt (en zou kunnen werken), naar het licht en de ruimtelijkheid ervan, als dat ze zich laten leiden door de sacraliteit van het gebouw⁶⁰. Wat bovendien opvalt, is dat de resultaten aangeven dat de deelnemers niet geloven in harde herbestemmingen, maar dat zij combinaties van liturgie met bijvoorbeeld een cultureel of maatschappelijk gebruik mogelijk achten.

In de gesprekken met de participanten tijdens het maquetteonderzoek komen enkele specifieke bezorgdheden—of, in ANT-termen, controverses—aan het licht. Die zijn van velerlei aard. Er zijn mensen die absoluut de glasramen willen behouden omdat zij dat de mooiste elementen van het kerkgebouw vinden. De glasramen—die van de transeptarmen zijn het populairst—in optimale omstandigheden bewaren, wil zeggen dat de viering samen met de transeptarmen (ruimtelijk gezien) open moet blijven, als één geheel. Veel mensen motiveren hun keuze voor het vieren van de sacramenten en het beleven van spiritualiteit in de viering met de hoeveelheid licht die daar aanwezig is, maar die ontbreekt in het priesterkoor en het schip. De glasramen weken ideeën los bij de deelnemers. De organist vindt de viering eveneens de mooiste ruimte voor vieringen en publieksgerelateerd gebruik, maar tegelijkertijd wil hij het orgel bovenaan het westkoor bewaren omdat het bijzonder arbeidsintensief (en duur) is om het te verplaatsen. Voor de organist is een ongehinderde relatie tussen de viering en het westkoor (naast het *blijven* spelen erop) dé voorwaarde voor het blijven functioneren van het orgel. Rekening houden met de bezorgdheden van de organist betekent dat het onmogelijk is om het schip in te delen met wanden die tot tegen het gewelf komen. Mensen die dicht bij het kerkgebouw staan denken vanuit zichzelf na over de toekomst. Een van die mensen, de leidster van het kerkkoor, ziet in de sacristie een afscheidsruimte en in de ruimte onder de toren (nu is dat de winterkapel) een secretariaat voor de parochie en haar verenigingen. Door de gesprekken met de deelnemers is er communicatie over het netwerk van de kerk. De Sint-Jan de Doperkerk is niet één ondeelbaar object; zij is zelf een netwerk dat deel uitmaakt van een groter netwerk.

Schema 5.2: het lokale netwerk rond de Schulense Sint-Jan de Doperkerk. In dit schema zijn enkel de 'humans' opgenomen (op de parochiekerk na), niet de 'nonhumans' (Latour 1993). Een connectie tussen een vereniging en het kerkgebouw kan slaan op een bepaalde activiteit georganiseerd in het kerkgebouw door een vereniging (bijvoorbeeld de schoolmusical) of op het feit dat belangrijke leden van de vereniging kerkganger zijn. De stippellijn rond 'Schulen leeft' geeft aan dat die vereniging nu—anders dan tijdens het veldonderzoek zelf—niet meer actief is.

60 Zeven deelnemers plaatsen 'woonblokjes' in de koorruimte (in de tweede maquette); in de eerste maquette plaatsen drie personen het 'woonicoon' in de koorruimte.

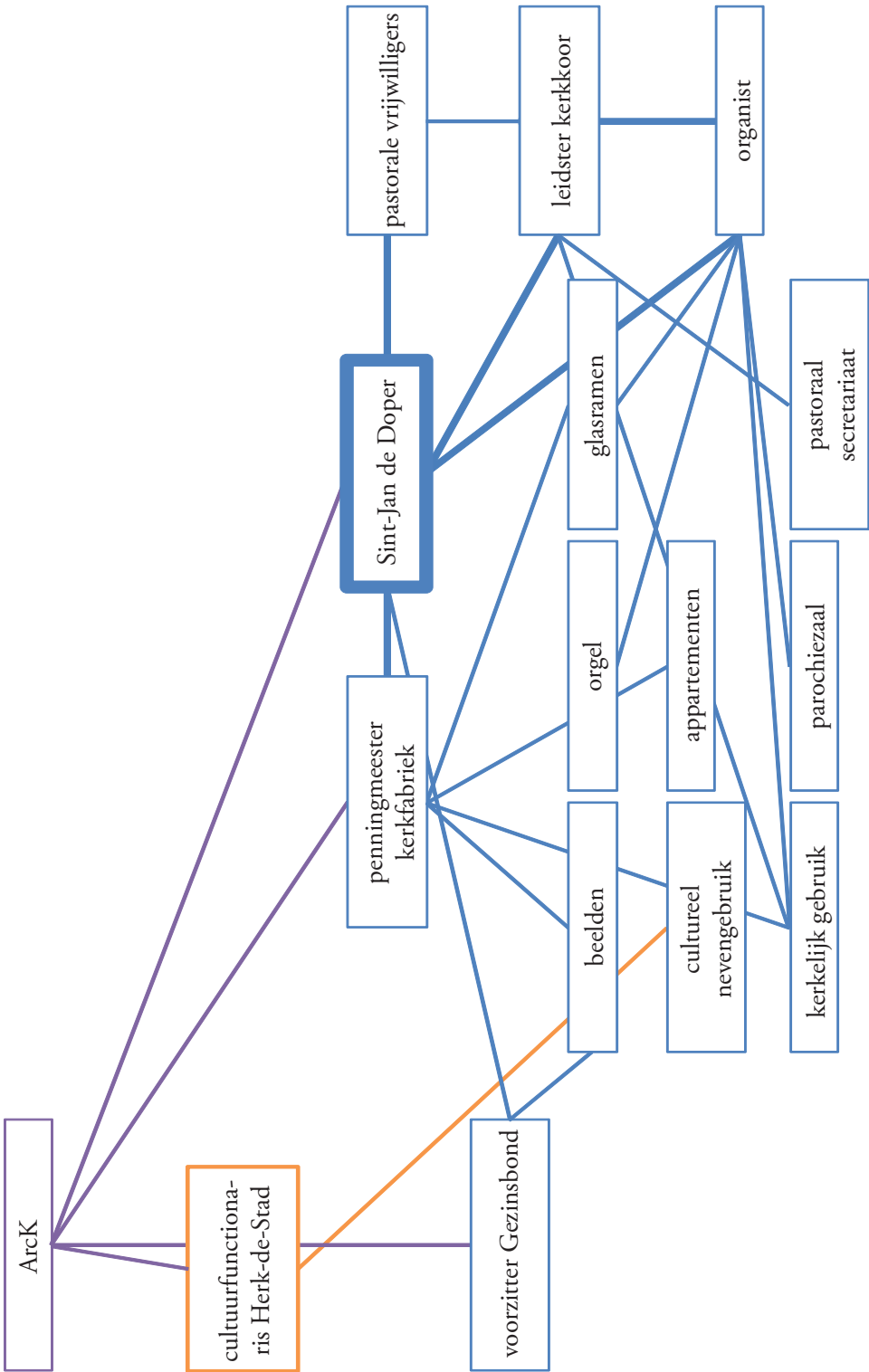

Mensen die deelnemen aan het onderzoek laten zich dus leiden door minstens drie verschillende sets van factoren: (1) het a priori onderscheid sacraal-profaan, waarbij meer werelds gebruik een plaats krijgt dicht bij het portaal of zelfs op het kerkplein en meer kerkelijk gebruik een plaats dichtbij of in het koor, (2) een vorm van pragmatisme waarin mensen de architectuur van het gebouw, de performance van Sint-Jan de Doper, laten spreken en kiezen voor de meest praktische en/of esthetische plaats voor een bepaald gebruik en (3) voorkennis over het gebouw en het beheer ervan waardoor de deelnemers een volledig scenario voorstellen. Het aantal deelnemers dat eerder pragmatisch naar het kerkgebouw kijkt, stijgt bij de tweede maquette (die enkel het wonen belicht). Bij de eerste maquette leggen veel deelnemers het icoon van ‘sacramenten vieren’ of dat van ‘spiritualiteit beleven’ in de westelijke helft van het ‘omgekeerd-georiënteerde’ kerkgebouw (dus dicht bij het koor); bij de tweede zijn er in absolute cijfers méér mensen die schuimblokjes opstapelen aan diezelfde zijde van het gebouw⁶¹. Twee personen reserveren in de eerste maquette het koor als ruimte om spiritualiteit te beleven, om er in de tweede maquette woonruimte van te maken.

Omdat er deelnemers zijn die zich laten leiden door a priori's of door de kennis van het kerkgebouw die ze al voor het maquetteonderzoek hadden opgebouwd, zou het kunnen lijken alsof die deelnemers de maquettes niet nodig hebben als ‘socio cognitive prostheses’ (Callon 2005). Dat is niet zo, ook zij toetsen af aan de hand van de maquettes. De blikken van *alle* deelnemers oscilleren constant tussen de maquettes en het reële gebouw, waardoor de maquette een organisch communicatiemiddel wordt. De fotocollages die naast de eerste maquette liggen, bekijken de participanten amper. De maquettes werken veel beter.

Schema 5.3: het schema geeft de speciale aandachtspunten van enkele kernactoren weer.

⁶¹ De Schulense kerk is omgekeerd-georiënteerd, gericht naar het westen, omdat ze gebouwd is schuin tegenover de oude kerk (die wel georiënteerd was), op een ruimer perceel, en eveneens met het portaal aan de straatzijde.

Aan de hand van het veldonderzoek in Scholen en het eerste maquetteonderzoek in het bijzonder is het mogelijk om aanvullingen te formuleren op het ‘generisch netwerk’ dat hierboven vorm kreeg. De organisatie van de fototentoonstelling die gelijktijdig plaatsvond, was in handen van de cultuurdienst van Herk-de-Stad en van de voorzitter van de Gezinsbond Berbroek-Schulen, wat al dadelijk wijst op het aanwezig zijn van actoren en vormen van ‘agency’ rond het kerkgebouw die niet tot het ‘generisch netwerk’ behoren. Doordat de verschillende verenigingen, de kerkfabriek inclusief, gebruikmaken van dezelfde infrastructuur (de parochiezaal) voor hun activiteiten en vergaderingen en doordat afgevaardigden van de verenigingen eens in de zoveel tijd samenkomen als ‘het zaalcomité’ is er in Scholen een uitwisseling van krachten die zich vrij gemakkelijk en snel kan concentreren rond een bepaalde actie, in dit geval in het kerkgebouw. De verschillende verenigingen bekommeren zich om elkaar, en aangezien de kerkraad deel uitmaakt van het zaalcomité, geven de verschillende verenigingen ook om de kerk(fabriek). Toch is het opvallend dat bepaalde partijen wegbleven tijdens (het merendeel) van de onderzoeksacties. Niet alle mensen die aanwezig waren op de nieuwjaarsreceptie voor de vrijwilligers participeerden aan de latere acties. Er is een sterk verenigingsleven in Scholen, maar dat betekent nog niet dat het zich *zomaar* volledig mobiliseert voor het kerkgebouw. Hetzelfde geldt voor de groep van trouwe kerkgangers.

Het onderzoek in Scholen is geen etnografisch onderzoek, het is ook geen ANT in de letterlijke zin. Van de volgende uitbreidingen van het generisch kerknetwerk, hier weergegeven om een beter beeld te geven van de Sint-Jan de Doperkerk, kan niet gegarandeerd worden dat het om een volledige lijst gaat. Toch is het beeld van het Schulense kerknetwerk dat stilaan ontstaan is, in het bijzonder wat betreft de ‘agency’ die circuleert, *nagenoeg* compleet. Enkele van de menselijke actoren die een specifieke rol spelen in het kerknetwerk hebben ondertussen een duidelijk gezicht: de deken en de jonge priester die niet alleen in Scholen voorgaan, de ondernemende organist die een eigen schema uittekende, de leidster van het kerkkoor die denkt in functie van het optimaal functioneren van de parochie, de kritische penningmeester van de kerkfabriek die het kerkgebruik wil voortzetten maar tegelijkertijd denkt aan financieel interessante nevengebruiken, de geëngageerde voorzitter van de Gezinsbond en de cultuurfunctionaris van Herk-de-stad⁶². Op de cultuurfunctionaris na zijn het trouwe kerkgangers. Daarnaast zijn er niet-menselijke actoren die een bijzondere rol spelen. Het kerkgebouw zelf is er uiteraard één van, al bestaat het zelf uit verschillende elementen: de glasramen, het orgel en de oude beelden zijn het meeste in staat tot het genereren van lokaal engagement⁶³. Latour zou spreken over ‘controversie’: een bepaalde actor springt in het oog omdat die iets bijzonders teweegbrengt. Tijdens het ontwerp- en bouwproces van de kerk was de oude toren een ‘mediator’: de toren beïnvloedde sterk het uitzicht van de nieuwe kerk, hij werd zelfs vanuit Brussel ingeroepen als argument voor een traditioneel kerkgebouw. Vandaag zorgt de toren niet langer voor verrassingen (dat kan uiteraard plots veranderen); de toren is opnieuw een simpele *black box*. Andere niet-menselijke actoren die vandaag de rol van

62 Het schema dat de organist uittekende bestaat uit lage nevenruimtes (sanitair en een keuken) die zich bevinden ‘onder’ de glasramen, in een strook tegen de noordgevel van het schip. Op die manier blijft het contact tussen het orgel en de viering ongestoord; het licht kan bovendien ongestoord binnenvallen via de glasramen van het schip. De koorruimte en de ruimte onder de viering doen dienst als kerk en het schip als parochiezaal; tussen de kerk en de parochiezaal is er een minimale afscheiding.

63 Tijdens de rondleiding op de Open Kerkendag 2012 gaven de gidsen (de penningmeester van de kerkfabriek en de voorzitter van de Gezinsbond) bijzondere aandacht aan de beelden.

mediator hebben, zijn bijvoorbeeld het nieuwe decreet en de nota Bourgeois (2011): die laatste zette de kerkfabriek méér aan het denken. Hetzelfde geldt voor het initiatief Open Kerken: in 2012 sloot de Sint-Jan de Doperkerk zich aan bij dat netwerk. De kindermusical georganiseerd door de lokale basisschool bracht meer dan 1200 mensen in het kerkgebouw, en ook de onderzoeksacties werkten als een mediator (met de conviviale hypothese als weer een andere mediator): het was op voorhand telkens onduidelijk hoeveel mensen er zouden opdagen en hoe ze zouden reageren. Het Schulense kerknetwerk, dat een erg dispaaraat karakter heeft, onderhoudt het fenomeen ‘kerk in Schulen’; het verbindt het lokale met het bovenlokale en het bovenlokale met het lokale.

Het kerkgebouw is geen autonome entiteit, geen bevroren essentie: er zijn mensen, middelen en dingen die het kerkgebouw doen werken. Voor de ene is het Schulense kerkgebouw nog een *black box*—voor de trouwe parochiaan die getuigt dat er niets moet veranderen bijvoorbeeld—voor de andere is het wel degelijk een netwerk dat barsten begint te vertonen en dat dus in beweging is⁶⁴. De aard van het netwerk kan bepalend zijn voor de levensvatbaarheid van toekomstige ingrepen (op vormelijk en/of programmatisch en/of nog een ander vlak). Een divers netwerk met veel vertakkingen kan nieuwe mogelijkheden voor het kerkgebouw aanbieden, en een denses netwerk rond bijvoorbeeld het religieuze kan ervoor zorgen dat juist dat aspect gemakkelijker te onderhouden is. Uiteraard is het mogelijk dat een volledig nieuwe ingreep in het kerkgebouw bondgenoten weet aan te trekken en daarmee het eigen netwerk versterkt. Het wonen, dat in Schulen in zekere mate ingang vond via de conviviale hypothese, is een mogelijke *nieuwe* ingreep; het wonen verzamelt ook (enkele) bondgenoten.

De deken verwees aan het begin van het onderzoek naar het sterke verenigingsleven in Schulen en de actieve kerkfabriek, en dat blijkt inderdaad uit het onderzoek, maar ook in Schulen komt het fenomeen kerk niet (meer) *zomaar* tot stand. Er is al helemaal geen garantie dat het kerknetwerk de sterkte die het vandaag heeft, blijft behouden—de kernactoren die actief meewerken aan het in stand houden van het netwerk worden ouder en er is weinig zicht op opvolging. Hoopgevend is dat jonge mensen in Schulen zich niet bewust afkeren van het kerkgebouw, maar dat wil nog niet zeggen dat zij zich ervoor engageren. Van het onderzoek blijven zij (voorlopig) weg.

64 “Het is toch goed zoals het is” is een opmerking die veel viel tijdens de acties die in het hoofdstuk 4 zijn besproken; tijdens het maquetteonderzoek kwam die reactie minder voor. De personen die zich publiekelijk kritisch uitlieten tijdens de issue-acties namen niet deel aan het maquetteonderzoek.

5.3. De confrontatie van theorie en praktijk

De ANT blijkt een waardevolle inspiratie om het idee van het kerkgebouw als issue verder te onderzoeken. Niet alleen de verschillende kernaactoren zijn nu in kaart gebracht, maar ook het achterliggende ‘werk’ dat circuleert in het kerknetwerk. Het is uiteraard mogelijk om de lijst van actoren nog langer te maken. De menselijke en niet-menselijke actoren die tot nog toe aangehaald zijn, zijn diegene die tijdens het veldonderzoek, en in het bijzonder tijdens het maquette-onderzoek, het meest aanwezig waren. Het volgende hoofdstuk zal uitwijzen of een netwerkaanpak voordelen biedt in functie van concrete scenario’s voor de toekomst. Het is nu al duidelijk dat het Schulense kerkgebouw een *proces* is dat moeizamer tot stand komt dan voorheen; er is nog geen zicht op hoe dat proces aan te passen of te verbeteren is.

Focussen op de performance van het kerkgebouw sluit in belangrijke mate aan bij de realiteit, bij hoe de parochianen en de omwonenden aankijken tegen het kerkgebouw. Uit het veldonderzoek blijkt dat de Schulense parochiekerk over een bijzondere performance beschikt, over een performance die de kerk tot kerk maakt. De Schulense parochiekerk is niet zomaar een gebouw. Maar performance is ook een relationeel gegeven; de performance is er pas als het kerkgebouw een relatie aangaat met een andere actor. Op bepaalde actors heeft het kerkgebouw bijvoorbeeld niet, of slechts in beperkte mate, het effect ‘sacraliteit’. Voor andere (menselijke) actoren is de aanwezigheid van ‘sacraliteit’ echter heel reëel. Het onderzoek ter plaatse nodigt dus uit om de ‘intrinsieke sacraliteit’ van het kerkgebouw zoals die bestaat bij een aantal deelnemers even serieus te nemen als de meer pragmatische performance bij de andere deelnemers. Volgens Latours idee van ‘factishes’ (Latour 1999a; 2010b) hoeven sacraliteit en een meer pragmatische performance elkaar ook niet uit te sluiten: het kerkgebouw kan perfect het resultaat van een netwerk of een proces én een autonoom handelend ding zijn. Dat in Scholen niet alle mensen op een gelijkaardige manier tegen het kerkgebouw aankijken, sluit bovendien aan bij het sociologisch onderzoek dat Charlier, Moens en Nahon in Charleroi (Charlier, Moens et al. 1999) uitvoerden: binnen een gemeenschap zijn er belangrijke verschillen—de auteurs benadrukten de verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen, praktiserenden en niet-praktiserenden. Het onderzoek in Scholen laat bovendien zien dat ook de gelovige, praktiserende gemeenschap niet eensgezind denkt over het kerkgebouw. Een gemeenschap bestaat uit verschillende actoren: de ene benadert het gebouw (meer) emotioneel, de andere (meer) pragmatisch.

Als niet-geklasseerd kerkgebouw lokt de Schulense Sint-Jan de Doperkerk reacties uit; met het statuut van het kerkgebouw (geklasseerd of niet-geklasseerd) zijn de deelnemers aan het onderzoek niet bezig. Het belang van het statuut van het kerkgebouw ontstaat lokaal pas wanneer de Scholenaren zich verplaatsen in de personen die de beslissingen nemen op een hoger niveau: het niet-geklasseerd-zijn van de kerk wordt dan een zwakte. De Schulense kerkfabriek vreest dat de mensen die de beslissingen nemen (onder andere het bisdom en het centraal kerkbestuur) het statuut van het kerkgebouw als een criterium behandelen, ook de recente bevraging vanuit het CRKC wijst in die richting. Een klassering als monument *bevestigt* het kerkgebouw als van publiek belang, wat het kerknetwerk versterkt.

De (architecturale) relatie oud-nieuw lijkt expertenwerk voor architecten, historici en erfgoedzorgers, maar door de klemtoon op de performance van de voorgestelde benadering ligt de theorie dichter bij de realiteit dan de theorieën waartegen ook Latour ageert. Door de relatie

oud-nieuw niet langer te zien als louter expertenwerk—via het beklemtonen van het gebruik van gebouwen—vergroot het werkveld van een dergelijke theorie. Wat de parochianen en de omwonenden concreet ervaren in verband met het kerkgebouw kan deel uitmaken van het schema dat een architect uiteindelijk voorstelt. Het traceren van het kerknetwerk (of de ‘thick description’ ervan), met bijzondere aandacht voor de performance van het kerkgebouw zelf, informeert toekomstige (architecturale) ingrepen en nuanceert tegelijkertijd het geijkte erfgoeddisours met de klemtoon op intrinsieke waarden—de kennis die de lokale gemeenschap aan de hand van het maquetteonderzoek meedeelt, is bovendien erg lokaal en laat zich dus moeilijk vertalen naar een louter rationale theorie.

5.4. Voorlopig besluit in functie van het protocol en de hypothese

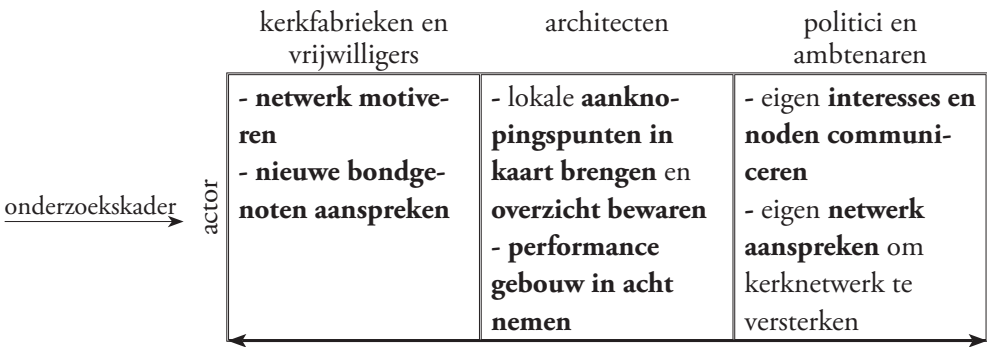
Het kerkgebouw voorstellen als een actor met een performance is een belangrijke stap in het explicieter maken van het (potentiële) draagvlak van het kerkgebouw. Het in kaart brengen van het netwerk—wat dit hoofdstuk in aanzet getracht heeft te doen—laat mogelijkheden zien. Er ontstaat een zicht op hoe het kerkgebouw werkt en wat mogelijke aanknopingspunten kunnen zijn voor verder onderzoek en voor concrete toekomstige scenario’s. In Schulen is er sprake van een relatief sterk netwerk met een heel eigen werking; de omschrijving ervan valt niet onder de categorieën ‘volkskerk’ of ‘minderheidskerk’. Dat het netwerk relatief sterk is, heeft in grote mate te maken met het enthousiasme van vrijwilligers, niet zozeer met het slinkende pastoraal team⁶⁵. In het kader van de onderzoeksacties hebben vrijwilligers zich ingezet, maar die inzet is niet altijd structureel. Met het oog op de toekomst is het voor de betrokken partijen belangrijk om het huidige kerknetwerk te blijven motiveren en—waar mogelijk—uit te breiden. Steden en gemeenten kunnen bepaalde noden aan ruimte die er zijn (voor verenigingen bijvoorbeeld, of voor kinderopvang of senioren) duidelijk communiceren, wat kan leiden tot een nieuw aanknopingspunt voor het kerkgebouw.

Hoewel het traceren van het netwerk een belangrijke fase van het protocol is—de aanknopingspunten die zo ontdekt worden, zijn van beduidend belang voor alle kernaactoren—is het moeilijk om de exacte invulling van de methodiek op voorhand in te schatten. De acties mogen, zoals ook besproken aan het einde van het vorige hoofdstuk, niet te radicaal zijn—opdat ze de kernaactoren niet afschrikken—en evenmin te zoutloos—opdat actoren die minder vertrouwd zijn met de parochiekerk geprikkeld blijven. Het engagement van vrijwilligers is cruciaal voor een levensvatbaar toekomstscenario, daarom zijn acties die een herwaardering van het kerkgebouw voor ogen hebben wellicht beter te bescheiden dan te radicaal. Meer betrokken kernaactoren kunnen wijzen op meer mogelijkheden voor het kerkgebouw. Toch roept dat de vraag op naar een differentiëring van het onderzoek ter plaatse: is het zinvol om acties voor de kerngroep af te wisselen met acties voor de grotere groep van omwonenden? Het antwoord is dat er juist in de synergie tussen lokale experts en lokale leken een meerwaarde schuilt—iemand die zich wil engageren voor het kerkgebouw hoeft niet kerkelijk te zijn en hoeft niet gekend te zijn als lokale expert.

65 De termen ‘minderheidskerk’ en ‘volkskerk’ wijzen enkel op een intentionaliteit die uitgaat van pastorale hoek. In Schulen organiseren de parochianen zich los van de intenties van het pastoraal team op open wijze.

Wat betreft de conviviale hypothese is er in Scholen relatief weinig weerstand tegen wonen in de kerk: voor een aanzienlijk deel van de participanten aan het maquetteonderzoek is het een toelaatbaar idee. Maar het is niet zo dat de conviviale hypothese dadelijk sterke bondgenoten vindt in Scholen⁶⁶.

Het traceren van het netwerk op Latouriaanse wijze, via controversen, levert aanwijzingen op voor de volgende fase. De aanpak tot nu toe levert beduidend meer op dan het uit de weg gaan van de lokale aandachtspunten door een generische strategie toe te passen. Het volgende hoofdstuk tracht met behulp van de architectuur om tot een concreet toekomstscenario te komen dat mede gebaseerd is op de bevindingen uit dit hoofdstuk. De tweede fase van het maquetteonderzoek grijpt de resultaten van de eerste fase aan.

Schema 5.4: het deel van het protocol dat voorkomt uit het onderdeel 'actor' van het onderzoeskader

6. PROCES: HET KERKGEBOUW UITSPELEN ALS FORUM

Nu het kerkgebouw geherdefinieerd is door (1) het kerkenprobleem te herkaderen als een issue en (2) het in kaart te brengen als een actor tussen andere actoren in een complex netwerk, dient een voorlopig laatste fase zich aan. Het doel daarvan is om het getraceerde netwerk waarbinnen *kennis over* en *agency voor* en *van* het kerkgebouw circuleren te operationaliseren in functie van de (nabije) toekomst van het gebouw. De twee vorige fases hebben gezorgd voor een breder begrip van het kerkgebouw, maar rechtstreeks zicht op praktische oplossingen voor het kerkenprobleem is er nog niet. De forumfase grijpt de aanknopingspunten en kansen die de vorige fases hebben onthuld concreet aan. Ook deze stap erkent de koppeling van de architecturale en de sociale aspecten van het kerkgebouw door specifiek en lokaal te werk te gaan. Het belangrijkste verschil met de vorige fasen is dat de forumfase niet enkel beschrijvend is, ze is ook prescriptief.

Epistemologisch staat de forumfase (gedeeltelijk) los van de issue- en de actorfase (die twee fases horen ondubbelzinnig samen); qua chronologie ligt dat complexer. De forumfase vindt niet noodzakelijk plaats *na* het kerkgebouw als *issue* en als *actor*. De aangehouden scheiding is er een tussen onderzoeksacties of activiteiten, niet tussen periodes in de tijd—het gaat om een *performatieve* scheiding en niet om een a priori rationale scheiding. In zekere zin brengt het erkennen van het kerkgebouw als *issue altijd* een forum met zich mee, zij het—zeker met betrekking tot het kerkenprobleem—in erg beperkte mate. Om het forum zoals *dit* onderzoek het begrijpt een eerste keer volledig te laten ontplooiën, is het noodzakelijk om zicht te hebben op hoe het kerkgebouw werkt als *issue* en als *actor*. Eens dat inzicht er is, werken de verschillende fases simultaan. Als bijvoorbeeld een nieuwe entiteit of een nieuw feit zich aandient, dan kan tijdens de forumfase de beslissing getroffen worden om die nieuwe entiteit verder te onderzoeken met het oog op de eventuele compatibiliteit met andere entiteiten. Als, met andere woorden, de cyclus *issue-actor-forum* een keer volledig doorlopen is, dan werkt het forum als een zenuwcentrum dat de andere fases aanstuurt.

Het kerkgebouw als *forum* betekent inhoudelijk een toevoeging ten opzichte van het hybrid-forum-begrip dat Callon, Lascoumes en Barthe ([2001] 2009) hanteren. In die zin is het kerkforum dat de volgende secties eerst theoretisch en dan op basis van het veldonderzoek in Schulen uitwerken tegelijkertijd een tweede laag bovenop een door de ANT geïnspireerde basis én een kritiek van de netwerkbenadering. Door het *hybrid forum* van Callon et al. voor het eerst te confronteren met het kerkenprobleem ontstaan er nieuwe inzichten maar ook nieuwe praktische problemen. Om die problemen het hoofd te bieden, verbindt dit hoofdstuk het hybrid forum met de hedendaagse architectuurpraktijk. Een belangrijk voordeel van de forumaanpak is dat die, zoals de hoofdstukken *issue* en *actor* dat ook deden, het kerkgebouw als een continu publiek *proces* erkent. Omdat het kerkforum dat dit hoofdstuk ontwikkelt concreter wil zijn en meer houvast wil bieden dan de ‘Dingpolitiek’ die Bruno Latour (2005c) voorstelt, is het noodzakelijk

om de epistemologische, methodologische en praktische grenzen af te tasten van de ANT en van Callons hybrid forum—het gaat in het kerkforum immers niet alleen om het beschrijven van ‘wat er is’ maar ook om het voorstellen en institutionaliseren van concrete toekomstscenario’s. Dat onderzoek gebeurt aan de hand van drie theoretische deelstappen en een toegepaste sectie die focust op de Schulense Sint-Jan de Doperkerk als (tijdelijk) kerkforum. Op een metaniveau gaat dit hoofdstuk na in welke mate de ANT (en het hybrid forum) inzetbaar is voor *architectuur-maatschappelijke* problemen zoals het kerkenprobleem; de literatuur, met name binnen de Science and Technology Studies (STS), koppelt ANT en het hybrid forum doorgaans aan *wetenschappelijke* issues.

Het kerkgebouw als forum analyseert eerst de verschillen tussen en de overeenkomsten van de democratische methoden *hybrid forum* (6.1.1) en *action research* (6.1.2), en dat in een zoektocht naar de relevantie van een netwerkaanpak voor het kerkgebouw. De analyse verklaart de mogelijkheden en de knelpunten van beide aanpakken met betrekking tot het kerkenprobleem. Een volgend deelonderzoek koppelt (6.2) de bevindingen van die analyse aan lokaal engagement enerzijds en architectuur—in het bijzonder het spatial-agency-discours—anderzijds. Op die manier krijgt de nieuwe methode van het ‘kerkforum’, steeds als een methodiek op maat, vorm. Vervolgens, tijdens de praktijkanalyse (6.3), staat het tweede in de Schulense Sint-Jan de Doperkerk georganiseerde maquetteonderzoek centraal. Daarop volgt een confrontatie van de theorie met de praktijk (6.4) en ten slotte een besluit in functie van zowel het protocol om toekomstige kerktransformaties op te vangen als de conviviale hypothese (6.5).

6.1. Methodieken op discoursniveau

“Action is never the realisation, nor the implementation of a plan, but the exploration of the unintended consequences of a provisional and revisable version of a project”, zegt de Amerikaanse pragmatist William James (James, geciteerd door Latour 2001). Hoe kunnen de gevolgen van bepaalde ingrepen met betrekking tot het kerkgebouw zelf en de organisatiestructuur ervan ingeschat worden? De volgende paragrafen onderzoeken twee pistes: die van het hybrid forum en die van action research. Beide pistes zijn in belangrijke mate beïnvloed door James’ (en Deweys) pragmatisme.

6.1.1. Grondslagen van het hybrid forum

Who could dream of a better example of hybrid forums than the scale models used by architects all over the world to assemble those able to build them at scale 1? (Latour 2005c: 24)

Eenvoudig gezegd is het hybrid forum een publieke ruimte die van leken deskundigen maakt. Een hybrid forum is een plek van collectief experimenteren en bijleren rond een controversie (Callon, Lascoumes et al. 2009: 9, 18): “controversies are powerful apparatuses for exploring and learning about possible worlds” (ibid.: 28)—het exploreren van de betrokken actoren, problemen en mogelijke oplossingen en het leren daaruit zijn de belangrijkste activiteiten die plaatsvinden tijdens een hybrid forum (ibid.: 34). Twee voorbeelden van dergelijke controverses die Callon et al. geven zijn de opslag van radioactief afval (ibid.: 13) en het installeren van een hoogspanningslijn (ibid.: 16). Met het begrip controversie sluit het hybrid forum dat Callon, Lascoumes

en Barthe (2009) theoretiseren in het boek *Acting in an Uncertain World. An Essay on Technical Democracy* aan bij de latere, meer politieke teksten van Latour: via het onderzoeken van controverses ontrafelt zich wie (en wat) tot het collectief behoort en hoe dat collectief in stand gehouden wordt. Over controversen zeggen Callon, Lascoumes en Barthe (ibid.: 32):

They encourage the enrichment and transformation of the initial projects and stakes, simultaneously permitting the reformulation of problems, the discussion of technical options, and, more broadly, the redefinition of the objectives pursued. This exploration, which aims to take the measure of overflows not yet framed within definite parameters, equally constitutes a process of collective learning.

De kennis van experts rond een specifiek thema—zoals de invloed van het radioactief afval op het vlees en de eieren van de kippen van een nabijgelegen kwekerij (ibid.: 25)—is vaak ontoereikend (ibid.: 10), waardoor leken die getroffen worden door een bepaald issue niet alleen experts inroepen, maar ook zichzelf bekwamen in het onderwerp. Volgens Callon en zijn coauteurs zijn precies zij die de alarmbel luiden degenen die centraal staan in het proces dat daarop volgt—in principe kunnen dat ook experts zijn (ibid.: 22). Dat sluit in zekere zin aan bij Walter Lippmanns beschrijving van ‘het publiek’: de moeilijkste problemen zijn de problemen waarop de instituties geen antwoord hebben, en daarom zijn het de problemen van ‘het publiek’². Controverses nodigen daarnaast uit, aldus Callon et al. (2009), om verwante problemen ermee in verband te brengen, wat vervolgens kan leiden tot voorheen ongedachte combinaties en inzichten (ibid.: 29). De door het hybrid forum behandelde issues kunnen heel divers zijn, dat wil zeggen: van technische of wetenschappelijke, maar ook van sociale (ibid.: 26) of hybride aard:

One of the major lessons of hybrid forums is that the procedures must guarantee that the specificity of the questions, anxieties, and competences of the different concerned groups has been able to be expressed and taken into consideration. This result can be transposed unscathed to questions affecting religious or ethnic identity, or to ethical questions (Callon, Lascoumes et al. 2009: 253).

Voor Callon et al. (ibid.: 119) staat het hybrid forum, als een gelokaliseerde en issue-gerelateerde combinatie van wetenschap en politiek, in het teken van het “democratiseren van de democratie”³. Het forum heeft tot driemaal toe een hybride karakter: het verbindt (1) leken en experts, (2) wetenschap en politiek (of onderzoek en deliberatie), en (3) mensen en niet-mensen (en ook

¹ Het hybrid forum sluit inhoudelijk aan bij Latours *Politics of Nature* (2004), bij zijn tekst *From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public* (2005c) en qua concept bij zijn paper *Which protocol for the new collective experiments?* (2001). ‘Collective experiments’ noemt Matthias Gross (2010) treffend “The Public Proceduralization of Contingency”, dezelfde beschrijving gaat op voor het hybrid forum.

² Callon en zijn coauteurs (Callon, Lascoumes et al. 2009: 241) verwijzen slechts zijdelings naar Lippmann, in één paragraaf (waarin ze ook naar John Dewey verwijzen). Zie ook noot 73 van hoofdstuk 3 en noot 33 van dit hoofdstuk.

³ Daarmee doelen de auteurs op het ontstaan van een issue-gerelateerde politiek met een open en dialogisch karakter, als aanvulling op de representatieve democratie. Directe democratie noemen de auteurs onzin: “To speak of direct democracy or of a return to the grassroots has no meaning” (Callon, Lascoumes et al. 2009: 259).

feiten en waarden) (ibid.: 232) zoals de ANT dat traditioneel doet⁴.

Het hybrid forum is Science and Technology Studies (sts) op zijn meest normatief: Callon et al. (2009: 37-70) stellen “secluded research”—onderzoek achter gesloten deuren door experts—ernstig in vraag, met name omwille van het gebrek aan verbindingen met de reële context waarin de te onderzoeken problemen plaatsvinden. De auteurs van *Acting in an Uncertain World* zeggen dat conservatisme en een gebrek aan intellectuele openheid eigen zijn aan het werk van experts; durf en oog voor innovatie zijn daarentegen te vinden bij de leken (Callon, Lascoumes et al. 2009: 80). Wetenschappers en ingenieurs vereenvoudigen tijdens iedere stap de hypothesen van elke vorige stap, waardoor de uiteindelijke oplossing onrealistisch wordt (ibid.: 88). Voor sociale wetenschappers zijn Callon et al. even streng. Ze verwijten de sociale wetenschappers dat die via hun onderzoeksmethodes tegelijkertijd de bevolking stil houden en in hun naam spreken (ibid.: 110). “The social sciences have invented a whole range of techniques and methods for asking “good” questions which enable one to get “good” answers”, voegen de auteurs daar nog aan toe (ibid.: 111). Het aspect van ‘leren’ dat eigen is aan het hybrid forum, is—toch in de mate waarin het voorkomt in *Acting in an Uncertain World*—nieuw in de ANT-literatuur; in belangrijke mate is dat een *aanvulling* op Latours *Politics of Nature* ([1999] 2004)⁵.

Consultatiesessies door experts zijn (doorgaans) geen hybrid forums, want consultatiesessies (zie bijvoorbeeld Till 2005: 19) werken voornamelijk in één richting: in de meest extreme vorm dringen experts bepaalde oplossingen op aan anderen. Hybrid forums daarentegen erkennen en stimuleren “research in the wild” en de vorming van nieuwe groepsidentiteiten rond bepaalde issues. De ‘leek’ is dan geen passieve toehoorder maar een actieve deelnemer. Dat laatste voltrekt zich via het gezamenlijk verkennen van “possible worlds” (ibid.: 232). De volgende paragrafen analyseren het aspect van de groepsidentiteiten in detail. Daarna bespreekt de tekst onzekerheid, “measured action” (ibid.: 11) en het al dan niet wenselijk zijn van een consensus, en ten slotte de praktische kant van het organiseren van hybrid forums.

6.1.1.1. Nieuwe groepsidentiteiten

Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 10) analyseren hybrid forums aan de hand van twee belangrijke criteria: de intensiteit van samenwerking tussen “secluded research” en “research in the wild”, en de ruimte die de fora bieden aan nieuwe groepen en identiteiten. Voor de auteurs zijn wetenschap en passie, kennis en identiteiten onafscheidelijk: wetenschap, passie, kennis en identiteiten ontwikkelen zich samen en voeden elkaar (ibid.: 106). Het is tijdens het verkennen van “possible worlds and the human and non-human entities comprising them” dat nieuwe identiteiten ontstaan (ibid.: 127). Een bepaald issue raakt mensen en zij engageren zich in (tijdelijke) verenigingen om de concrete onvoorziene gevolgen van het issue te begrijpen en aan te pakken. Een duidelijk aanknopingspunt met Latours *Politics of Nature* (2004), *Reassembling the*

4 Callon et al. (2009: 18) noemen een forum ‘hybrid’ als het experts, politici, technici en leken verenigt. Net zoals Latours (2004) *Politics of Nature* heffen Callon et al. (2009: 232) daarnaast het verschil tussen feiten en waarden op, maar daar slaat hun invulling van het begrip ‘hybride’ niet op.

5 In het dankwoord (*Acknowledgements*) noemen Callon, Lascoumes en Barthe (2009: zonder paginanummer) Latours *Politics of Nature* (2004) als hun belangrijkste inspiratiebron. De originele Franse versie van dat boek verscheen in 1999, twee jaar voor de Franse versie (2001) van *Acting in an Uncertain World*.

Social (Latour 2005b) en *From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public* (2005c) is de aandacht voor “the composed collective” (Callon, Lascoumes et al. 2009: 134), het empirisch traceerbare ‘sociale’ dat bestaat uit aan elkaar gelinkte entiteiten. De methoden uit de STS kunnen dat “composed collective” zichtbaar en hoorbaar maken. Tegelijkertijd is *Acting in an Uncertain World* een politieke tekst: hybrid forums zijn voorbeelden van een lokale, dialogische politiek die in belangrijke mate een aanvulling vormt op de representatieve politiek (ibid.: 135). Callon et al. benadrukken dat de representatieve democratie nog altijd haar nut heeft, want zonder afgevaardigden is er geen democratie (ibid.: 250), maar dat er daarnaast ruimte hoort te zijn voor issuegerelateerde deliberaties met een uitgesproken dialogisch karakter. De verhoudingen expert-leek en representatief-dialogisch werken de auteurs doorheen het boek op symmetrische wijze uit; ze leggen de nadruk op de wederzijdse parallellen.

De rol van nieuwe verenigingen van leken in het hybrid forum—en bij uitbreiding in alle voorbeelden van dialogische democratie—is een actieve rol. Callon et al. (2009) zijn bijzonder kritisch voor meer traditionele en uitgesproken doelmatige vormen van inspraak en participatie—zoals de consultatiesessies die Till (2005:19) beschrijft—want, “what is essential for ordinary citizens and laypersons in dialogic democracy is not participating, but weighing up and contributing” (Callon, Lascoumes et al. 2009: 248). Om de zoektocht naar ‘common worlds’ succesvol te laten verlopen is het van groot belang dat het forum openstaat voor het vormen van nieuwe groepsidentiteiten die actief kunnen bijdragen aan het proces: openheid is de sleutel tot een geslaagd hybrid forum. Het vormen van groepsidentiteiten gebeurt bij voorkeur vroeg, voor de auteurs het best voordat “oppositions have hardened”—als er minderheden zijn die actiegroepen opzetten dan is het te laat om nog dialogisch te kunnen debatteren (ibid.: 252). Een actiegroep begrijpen Callon en zijn medeauteurs niet als een groepsidentiteit, omdat een actiegroep een bepaald onveranderlijk standpunt verdedigt. Daardoor is die groep minder in staat om dialogisch en constructief bij te dragen aan een forum. Een ‘echte’ groepsidentiteit is veranderlijk (ibid.). Dat veranderlijke karakter wijst bovendien op het ‘werk’ dat aan de basis ligt van de groepsidentiteit, en dus op de potentiële inbreng ervan.

6.1.1.2. Onzekerheid, “measured action” en consensus

Hybrid forums behandelen issues waarover grote onzekerheid bestaat. Callon et al. (2009) hantieren heel bewust de term (radicale) ‘onzekerheid’ en zij zetten die af tegen de term ‘risico’. ‘Risico’ is enkel te gebruiken als de uitkomst van een proces op voorhand te kennen is, zo zeggen zij, goed wetende dat geen enkele expert (op voorhand) een volledige lijst van exact beschreven “possible worlds” kan opstellen (ibid.: 21). Geen enkele expert kan alle mogelijke oplossingen voor een probleem beschrijven, laat staan alle ‘humans’ en ‘non-humans’ die deel uitmaken van die oplossing en daarenboven ook op voorhand inschatten welke interacties waarschijnlijk zijn en dus wellicht zullen plaatsvinden (ibid.: 19). Het begrip ‘risico’ behoort tot een meer ‘rationeel’ en statistisch register dan dat van het hybrid forum; experts die met ‘risico’s’ werken ontkennen volgens Callon, Barthe en Lascoumes (het belang van) radicale onzekerheid.

De enige mogelijkheid die er volgens de auteurs is om met grote onzekerheid om te gaan, is méér vragen stellen, méér debat voeren—dus meer dialogisch te werk gaan—en tegelijkertijd onzekerheden en controverses in kaart brengen (ibid.: 21).

Om het issue in kwestie concreet aan te pakken theoretiseren Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 11) het regime van de “measured action”: “the only possible action in situations of high uncertainty”. Definitieve keuzes zijn niet aan de orde in het hybrid forum: “You do not decide in organized hybrid forums. You take measures” (ibid.: 189). Definitieve keuzes moeten in het hybrid forum wijken voor tijdelijke maatregelen. Op zich, zo zeggen Callon et al., is iedere “micro-decision” (ibid.) bij voorkeur reversibel, maar toch kunnen vele micromaatregelen samen een robuust netwerk vormen. Dat houdt verband met de inzichten van de ANT over de achterliggende netwerken van het menselijke handelen. Callon en zijn coauteurs spreken consequent over reeksen van maatregelen ‘op maat’, en niet over de ene geschikte oplossing. De duidelijk afgelijnde beslissing maakt plaats voor een “public proceduralization of contingency” (Gross 2010). Dat publiek (of politiek) omgaan met contingentie en onzekerheid vindt concreet plaats tijdens verschillende “rendezvous” (Callon, Lascoumes et al.: 222). Daardoor krijgt het hybrid forum een progressief karakter: het aanpakken van een issue gebeurt gradueel, stap voor stap. De ene beslisser of de ene beslissende partij is bovendien niet meer en maakt plaats voor een complex netwerk van actoren met diverse verantwoordelijkheden (ibid.). Er ontstaat een nieuw regime van omkeerbaarheid dat altijd openstaat voor nieuwe informatie, nieuwe actoren en mogelijke herformuleringen van het bewuste issue (ibid.).

Een moeilijk punt in verband met het hybrid forum is het (schijnbare) gebrek aan consensus. Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 4) stellen duidelijk:

Consensus is often a mask hiding relations of domination and exclusion. Democracy will not be increased by seeking agreement at any cost. Politics is the art of dealing with disagreement, conflicts and oppositions; why not bring them out, encourage them, and multiply them, for that is how unforeseen paths are opened up and possibilities increased.

Het hybrid forum stimuleert actief verschillende meningen, het daagt leken uit om hun passies te uiten tijdens een lang—in principe oneindig lang—proces. Is het hybrid forum, waarin de idee van een algemene consensus ingeruild is voor een regime van tijdelijke maatregelen, daarom te weinig doelgericht? Het is complex: Callon et al. (2009: 32) sluiten het bereiken van een consensus en het sluiten van compromissen niet op voorhand uit:

Controversy allows the design and testing of projects and solutions that integrate a plurality of points of view, demands, and expectations. This “taking into account,” which takes place through negotiations and successive compromises, unleashes a process of learning.

Consensus verschijnt in het hybrid forum op een lager niveau, telkens als een enkele schakel in een lange keten en niet als een allesomvattende definitieve beslissing. Het hybrid forum blijft daarbij openstaan voor nieuwe actoren die zich aandienen, voor nieuwe controverses en voor nieuwe tijdelijke maatregelen. De oplossingen of ‘common worlds’ waar het hybrid forum naar streeft zijn nooit gebaseerd op een *enkelvoudige* consensus⁶.

6 ‘Common world’ vertoont een duidelijke overeenkomst met Latours (2004) vraag ‘Can we live together?’. Het denken van Callon en Latour neemt met termen zoals netwerk en cohabitatie (Latour 2005c) wel vaker ruimtelijke vormen aan.

6.1.1.3. De organisatie van een hybrid forum

Een ander moeilijk punt in verband met het hybrid forum is de concrete organisatie ervan. Op dat vlak blijft de tekst van Callon, Lascoumes en Barthe (2009) relatief vaag—*Acting in an Uncertain World* handelt minstens evenveel over wat een hybrid forum *niet* is dan over wat het *wel* is. “[Hybrid] forums are more or less spontaneous, more or less organized endeavors” (ibid.: 119), zeggen de auteurs. Toch heeft het hybrid forum een aantal basisregels: “without a minimum of formalism and guarantees, hybrid forums would be doomed to failure, a protest soon to be forgotten” (ibid.: 36). Een basisregel is dat zowel de leken, die de experts aanzetten tot voorheen ongedachte onderzoekspistes, als de experts zelf duidelijk moeten maken waar ze voor staan en tegelijkertijd luisteren naar de anderen (ibid.: 33)—niets doen of zich afsluiten draagt niet bij tot de mogelijke ‘common world’ (ibid.). Callon en zijn coauteurs (2009: 123) verklaren dat het burgers en leken zijn die instaan voor de organisatie van het forum, want het zijn zij die getroffen worden door ‘overflow’, door onvoorziene gevolgen. *Iedereen* heeft echter de taak om hybrid forums te stimuleren en te volgen, in steeds nieuwe domeinen (ibid.: 124). Meer nog:

We should not be content to wait for controversies to break out. We should help them emerge and to become structured and organized (ibid.: 257).

Daarmee relativieren de auteurs enigszins het spontane ontstaan van hybrid forums.

Een bijzonder aandachtspunt bij de auteurs is de inclusie van zwakkere groepen; de organisatie van hybrid forums moet vooral in het teken daarvan staan (ibid.: 154). Daarmee stellen de auteurs zich naar STS-normen normatief op. Als minderheden vragen stellen, dan stelt het volledige hybrid forum alles in werking om antwoorden te vinden (ibid.: 250). In die zin is het van het grootste belang dat het hybrid forum geen *instrument* wordt. Daardoor lijkt het hybrid forum enkel te werken als het (quasi-)spontaan ontstaat. Het forum hanteren als een instrument komt neer op manipuleren: het hybrid forum eindigt dan als het loutere verzamelen van informatie—wat in het voordeel is van een beslissingsmaker—of als “a mere tool of legitimation” (ibid.). “[Getting] people to speak in order to silence them more effectively”, noemen Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 155) dat. Het reële risico op manipulatie is juist een reden om de procedure te verbeteren. Dat verbeteren zien de auteurs van *Acting in an Uncertain World* enkel gebeuren via het méér dialogisch maken van de procedure, via het zorgen voor meer openheid en een meer transparant, intens en kwalitatief debat (ibid.: 249).

6.1.1.4. Valkuilen en voordelen van het hybrid forum

Het hybrid forum aanvaarden als aanpak voor het kerkenprobleem leidt tot hetzelfde probleem als *het kerkgebouw erkennen als issue*: het kerkenprobleem is niet van die aard dat het spontaan uitgroeit tot een issue (zoals de ANT-denkers dat begrijpen), noch dat er een hybrid forum ontstaat rond elk kerkgebouw dat niet meer als een *black box* werkt. Het kerkenprobleem is niet levensbedreigend zoals de issues die Callon, Lascoumes en Barthe (2009) bespreken; de overflow ervan is niet van die aard dat zij die rechtstreeks getroffen worden door de onverwachte gevolgen van het kerkenprobleem plots zelf in actie schieten en een hybrid forum organiseren om zich te bekwamen in de materie. Als de overflow van het probleem leidt tot actie—wat op verschillende plaatsen in Vlaanderen wel degelijk gebeurt—en als de getroffen personen de hulp zouden

inroepen van experts, dan nog is een hybrid forum niet gegarandeerd⁷. Want wat weerhoudt de geconsulteerde experts ervan om een *black boxed* antwoord, een kant-en-klare oplossing zonder meer, aan te bieden? De oplossingen van de experts *lijken* bovendien te voldoen, waardoor de leken zich niet ‘anders’ specialiseren dan de experts. De overflow die de oplossingen voorgesteld door de huidige kerkexperten produceert, is (nog) niet voldoende zichtbaar—er is geen algemeen besef dat het anders kan. Daarenboven behoren de ANT en het hybrid forum niet tot de algemene basiskennis om problemen met betrekking tot oude gebouwen aan te pakken⁸. De ANT en het hybrid forum behoren evenzeer tot een (in Vlaanderen in omvang vrij beperkt) discours van onderzoekers en experts.

Biedt het hybrid forum, in de veronderstelling dat het geleid wordt door mensen die de procedure kennen, wel een meerwaarde? Is het uiteindelijke effect ervan anders en meer gewenst dan dat van een standaardoplossing of een andere methodiek? Het hybrid forum sluit aan bij een belangrijk element van het onderzoekskader, namelijk het ontwikkelen van een *transparent* kader voor het omgaan met zowel oude gebouwen, architectuur(theorie) als sociale wetenschappen. Zoals ook het hybrid forum vermijdt het onderzoekskader interpretaties van buitenaf aan de hand van onveranderlijke theorieën; het vermijdt daarmee een methodiek die op voorhand *black boxed* is.

Daarnaast biedt het hybrid forum twee aanzienlijke voordelen, maar ook twee belangrijke nadelen. De voordelen zijn dat het hybrid forum (1) de valkuilen van de meer traditionele participatie vermijdt—het hybrid forum werkt niet volgens een bepaalde ideologie en is nooit een methodiek om tot een vooropgesteld doel te komen—en (2) dat het rekening houdt met het issue in kwestie op niet-reductivistische wijze. Het eerste nadeel is dat—zoals al aangehaald—de auteurs van *Acting in an Uncertain World* enkel issues behandelen die haast uit zichzelf tot een hybrid forum leiden, waardoor er voor het kerkenprobleem een zekere procedurele aanpassing nodig is. Het tweede nadeel is dat het hybrid forum zich moeilijk verhoudt tot een algemene consensus. De tekst van Callon, Lascoumes en Barthe (2009) waarborgt onvoldoende een concrete oplossing voor de lange termijn die voldoende sterk is om de geldschietters van de kerkgebouwen—voornamelijk de steden en gemeenten—te overtuigen.

Dat het hybrid forum de valkuilen van de klassieke participatie vermijdt, zoals het spreken in naam van anderen onder het voorwendsel dat die anderen wel degelijk gehoord worden, lijkt eerder een ethische dan een praktische kwestie. Maar toch zijn er praktische gevolgen aan verbonden. Doordat leken en experts progressief (stap voor stap) delibereren over maatregelen, ontwikkelt zich een visie op een ‘common world’, een—weliswaar tijdelijke—oplossing waarin zowel de leken als de experts zich kunnen vinden. Doordat de nadruk ligt op het dialogische,

7 Dit jaar (2012) vonden er op verschillende plaatsen in Vlaanderen debatavonden plaats over het kerkenprobleem; soms op de schaal van één kerkgebouw, zoals rond de Sint-Jan de Doperkerk in Kutekoven bij Borgloon (zie hoofdstuk 2 noot 163), soms rond meerdere kerken in een bepaalde gemeente (zoals in Kortesseem op 18 april 2012), soms rond het kerkprobleem in het algemeen (zoals in Aalst op 26 april 2012, georganiseerd door de christelijke vereniging C-MENT). Telkens nodigde de organisatie meerdere experts uit, maar met het verloop van een hybrid forum was er nooit enige overeenkomst. In Borgloon was er een debat met experts en leken; omdat de aanleiding een fictief plan van een kunststudent was, is er geen gevolg aan gegeven.

8 Latour (2005b: 141) ziet de ANT niet als een “tool”, niet als iets dat implementeerbaar is. De ANT en het hybrid forum zijn niet zomaar ‘toe te passen’.

sluit het hybrid forum de *ene* oplossing van de *ene* persoon of institutie uit, waardoor er geen sprake kan zijn van ‘pseudoparticipatie’⁹. Het resultaat is (potentieel) rijker; de uiteindelijke ‘common world’, als die gevonden wordt, komt tegemoet aan de eisen van erg verschillende individuen en groepen. De methodiek die Callon, Lascoumes en Barthe promoten, verschaft expliciet een forum aan allerhande groepen; het hybrid forum stimuleert actief het ontstaan van nieuwe groepsidentiteiten. Daardoor brengt het hybrid forum het issue in kaart samen met alle mogelijke aanknopingspunten en verwante issues. Het erkent daarmee de (menselijke) inzet die gepaard gaat met het bewuste probleem. Dat graduele onderzoek bewerkstelligt langzaam en op transparante wijze een ‘common world’. Zoals Latour (2005b) ‘the social’ opvat in *Reassembling the Social*—als iets dat verschillende actors telkens opnieuw samenstellen—zo bekrachtigt het hybrid forum de activiteiten van alle betrokken personen. Toegepast op het kerkenprobleem betekent het hybrid forum ‘werken aan het kerkgebouw’, met het kerkgebouw begrepen als een (Latouriaans) collectief, een actor-netwerk dat zich steeds vernieuwt.

Door overflow als uitgangspunt te nemen geldt onzekerheid als de brandstof van het hybrid forum. Verandering *an sich* is niet het doel ervan, wel het vinden van een (tijdelijke) oplossing voor problemen verbonden aan voorheen ongedachte consequenties. De zoektocht naar oplossingen is niet doelgericht (in de zin van werken naar een concreet vooropgesteld doel) en er is nooit sprake van een algemene consensus; iedere voorgestelde maatregel is *tijdelijk*. Voor de issues die Callon et al. (2009) bespreken, vormt het tijdelijke van de maatregelen geen probleem; het doel van het forum is meer dialoog en meer onderzoek. De beslissingen die het forum neemt, hebben dan te maken met de richting die het verder onderzoek uitgaat en, uiteindelijk, met het bereiken van een ‘common world’. Een ‘tijdelijke maatregel’ kan bijvoorbeeld een antwoord op de vraag ‘welke deelaspecten verdienen meer onderzoek?’ zijn. Voor het kerkenprobleem ligt dat moeilijker, al is het kerkgebouw ondertussen gherdefinieerd als een *proces*, waardoor ook iedere ingreep in het kerkgebouw tijdelijk is.

Het onderzoeken van het probleem en het opstellen van maatregelen gebeurt simultaan; het hybrid forum vertrekt niet van een duidelijk—of wetenschappelijk—omschreven probleemdefinitie, waardoor het nooit absoluut duidelijk is *waarover* er consensus hoort te zijn. Dat sluit aan bij de kritische bedenkingen die de ontwerptheoreticus Bryan Lawson (2005: 120-121) en de architectuurtheoreticus en -criticus Jeremy Till (2009: 166-169) maken bij het begrip ‘probleem’. “It is clear that many components of design problems cannot be expected to emerge until some attempt has been made at generating solutions” zegt Lawson (2005: 120). Hij voegt eraantoe dat een probleemdefinitie altijd subjectief is (ibid.) en dat er geen logische methode bestaat om af te leiden *op welk niveau* het probleem het best aangepakt wordt (ibid.: 121)—wat moet de probleemdefinitie allemaal in acht nemen? Till (2009: 166) deelt mee dat architecten het paradigma van het oplossen van problemen maar beter verlaten. De professe domineert het begrip ‘probleem’ dat bovendien van nature conservatief is, waardoor steeds dezelfde oplossingen opduiken die al dan niet overeenkomen met wat gewenst is (ibid.: 167):

If one problem with the problem is the way it closes down the potential for new possibilities,

9 Jeremy Till (2005) baseert zijn definitie van pseudoparticipatie op die van Carole Pateman. Pseudoparticipatie “covers techniques used to persuade employees to accept decisions that have already been made” (Pateman, geciteerd door Till 2005: 23).

the other is that the framing and solving of the problem is an exclusionary act, and thus inappropriate for the terms of transformative agency involving the voices and networks of others (ibid.).

Met John Forester onderbouwt Till vanuit die vaststellingen het paradigma van ‘sense-making’¹⁰.

Ethisch en epistemologisch sluit het hybrid forum aan bij een nieuw paradigma van het aanpakken van problemen—of beter, overflow¹¹. Toch lijkt het gebrek aan aandacht voor een consensus een zwakte te zijn van het hybrid forum. Misschien is het hybrid forum, in tegenstelling tot wat Callon, Lascoumes en Barthe zeggen, niet *zomaar* transposeerbaar naar andere domeinen? Het lijkt ingrijpende verandering, bijvoorbeeld aan een kerkgebouw, immers tegen te werken. Daarom is het op dit punt zinvol om het hybrid forum in de eerste plaats te zien als een nuancering van de traditionele wijze waarop experts problemen aanpakken. Omdat er praktische bezwaren op te tekenen zijn ten aanzien van het hybrid forum, verkent de tekst nu een andere methodiek: *action research*¹².

6.1.2. *Grondslagen van action research*

Veel verschillende auteurs schrijven over *action research*, zowel in theoretische teksten die de epistemologische basis van *action research* uitklaren als in verslagen over daadwerkelijk uitgevoerd actieonderzoek¹³. *Action research* is een uitgebreid domein met verschillende invalshoeken die elkaar vaak overlappen. Deze sectie gaat kort in op twee basiswerken en op de koppeling van *action research* aan ruimtelijk ontwerpen. De link *action research*-ontwerppraktijk bestaat expliciet, er is literatuur over; de link hybrid forum-ontwerppraktijk is amper bestudeerd. Een kritische noot over de verdiensten en de valkuilen van *action research* sluit de sectie af.

6.1.2.1. Reason en Bradbury

Peter Reason en Hilary Bradbury, de redacteuren van *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice* (Reason & Bradbury [red.] 2008) noemen *action research* bewust een ‘familie’ van onderzoek die praktijken aan ideeën koppelt met het oog op menselijke ontwikkeling (Reason & Bradbury 2008: 1)¹⁴. Volgens hen is *action research* meer ‘een oriëntatie’ dan een methode. Die oriëntatie richt zich op het creëren van “participative communities of inquiry in which qualities of engagement, curiosity and question posing are brought to bear on significant practical issues” (ibid.). *Action research* is voor Reason en Bradbury altijd participatief: het is “a practice of participation, engaging those who might otherwise be subject of research or recipients

10 Zie 3.1.2.1 voor sense-making.

11 Dat nieuwe paradigma van problemen definiëren en aanpakken is ook uitgewerkt in Doucet & Janssens ([red.] 2011) en Simonsen, Bærenholdt et al. ([red.] 2010).

12 De verkenning van *action research* is beknopter dan die van het hybrid forum. Dat kan omdat er met betrekking tot het hybrid forum enkele voordelen en problemen zijn beschreven waardoor het deelonderzoek over *action research* gericht kan gebeuren.

13 Voor een bibliografie van *action research*, zie bijvoorbeeld Reason & Bradbury ([red.] 2008) en Migchelbrink (2007) voor het Nederlands taalgebied.

14 Reason & Bradbury ([red.] 2008) is een herziene tweede editie van Reason & Bradbury ([red.] 2001).

of interventions to a greater or less extent as inquiring co-researchers” (ibid.). Fases van actie en fases van reflectie wisselen elkaar af (ibid.). Het is niet eenvoudig om de volledige reikwijdte van action research kort samen te vatten. Reason en Bradbury (2008) proberen het aan de hand van vijf punten. Action research (Reason & Bradbury 2008: 3-4):

- is a set of practices that responds to people’s desire to act creatively in the face of practical and often pressing issues in their lives in organizations and communities;
- calls for engagement *with* people in collaborative relationships, opening new ‘communicative spaces’ in which dialogue and development flourish;
- draws on many ways of knowing, both in the evidence that is generated in inquiry and its expression in diverse forms of presentation as we share learning with wider audiences;
- is values oriented, seeking to address issues of significance concerning the flourishing of human persons, their communities, and the wider ecology in which we participate;
- is a living, emergent process that cannot be predetermined but changes and develops as those engaged deepen their understanding of the issues to be addressed and develop their capacity as co-inquirers both individually and collectively [klemtoon van de auteurs].

Een eerste doel van action research, zeggen Reason en Bradbury (2008a: 4), is het produceren van praktische kennis die bruikbaar is in het dagelijkse leven van mensen. Een breder opgevat doel is om via die praktische kennis bij te dragen aan het welzijn van mensen en aan een “more equitable and sustainable relationship with the wider ecology of the planet of which we are an intrinsic part” (ibid.). De auteurs kennen expliciet bevrijdende kenmerken toe aan action research (ibid.: 5), in het bijzonder ten opzichte van het status quo (dat zij niet nader toelichten).

6.1.2.2. Greenwood en Levin

In hun boek *Introduction to Action Research. Social Research for Social Change* gaan de auteurs, Davydd J. Greenwood en Morten Levin (2007), dieper in op (de geschiedenis van) het action-research-discours dan Reason en Bradbury (2008). De *Introduction* van Greenwood en Levin is toegespitst op “Pragmatic Action Research” (Greenwood & Levin 2007: 9)¹⁵. Het eerste gebruik van de term ‘action research’, in de jaren 1940, kennen zij toe aan de naar de Verenigde Staten geëmigreerde Duitse sociale psycholoog Kurt Lewin (ibid.: 16); verder erkennen zij Karl Marx en John Dewey als grondleggers. Vergeleken met de lange definities van Reason en Bradbury (2008) was Lewins begrip van action research vrij eenvoudig. Het ging bij Lewin om een experiment in een reële context met een bepaalde gewenste uitkomst (Greenwood & Levin 2007: 16). Lewin conceptualiseerde dat aan de hand van drie afgebakende stappen: het ontmantelen van bestaande structuren, het veranderen van de structuren en het institutionaliseren van de nieuwe structuur. Greenwood en Levin (ibid.) benadrukken de invloed van Lewin in het action-researchveld, maar

¹⁵ In het *Handbook* van Reason en Bradbury (versie 2001) staat ook een artikel van Greenwood en Levin: ‘Pragmatic Action Research and the Struggle to Transform Universities into Learning Communities’ (Levin en Greenwood 2001). In dat artikel noemen de auteurs action research de enige pragmatistische methodiek: “the only way to deliver on the claims of pragmatism and the democratization of knowledge development is to conduct social research as action research” (ibid.: 103).

zij wijzen tegelijkertijd op de gevaren van een dergelijk afgebakend en doelmatig onderzoek (ibid.: 17). In de plaats daarvan verdedigen zij een vorm van action research met een meer procesmatig karakter, een vorm die niet (noodzakelijk) gekenmerkt is door een helder begin- en eindpunt (ibid.). Doordat zij het *pragmatisch* actieonderzoek conceptueel uitwerken, beklemtonen Greenwood en Levin het belang van participatieve leerprocessen (ibid.: 26). Zij waarschuwen voor de valkuilen van openlijk ideologische varianten van action research en in het bijzonder bekritisieren zij het gebruik van de term ‘empowerment’, een term die “onvermijdelijk hiërarchische dimensies” in zich draagt en dus een stap terug betekent (ibid.: 28). Bij Greenwood en Levin (2001: 105) is het doel van action research het vergroten van de “participants’ control”: de situatie verschuift door het proces van “indeterminate” naar “determinate” (ibid.: 104); daarin ligt volgens hen de geloofwaardigheid en de relevantie van action research. De participanten krijgen grip op de situatie die voorheen een onzeker karakter had. Een ander gevaar waar Greenwood en Levin (2007: 15) op wijzen, en dat in de lijn ligt van het “getting people to speak in order to silence them more effectively” van Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 155), is dat bepaalde onderzoekers en bedrijven zich schuldig maken aan het enkel in naam toepassen van action research¹⁶.

De versie van action research van Greenwood en Levin verschilt inhoudelijk van de bredere opvatting van Reason en Bradbury. Meer dan Reason en Bradbury (2008) dat doen, bekritisieren Greenwood en Levin (2007) die vormen van action research die gebaseerd zijn op sociale maakbaarheid. Beide handboeken verschillen eveneens van de instrumentele versie van action research die in teksten over ontwerponderzoek en ontwerptheorie verschijnt. Dat wordt vooral duidelijk via Greenwood en Levins (2007) pragmatische en tegelijkertijd kritische visie op action research. Voorbeelden van teksten over action research binnen de ontwerpwetenschappen zijn: het lemma *Design as Action Research* in het boek *Architectural Research Methods* van Linda Groat en David Wang (2002), het artikel *Action Research and the Practice of Design* van Cal Swann (2002) en het lemma *Action Research* in de bundel *Inzet/Opzet/Voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen* van Linda Boudry et al. (Schreurs 2007). Opvallend is dat al die auteurs de link tussen ontwerp en action research duiden als vanzelfsprekend.

6.1.2.3. Action research en ontwerp

Ontwerptheoretici en auteurs die schrijven over ontwerponderzoek verwijzen, zoals Linda Groat en David Wang (2002) en Cal Swann (2002) dat doen, vaak naar het werk van Donald Schön, zeker als zij het hebben over op action research gebaseerd ontwerponderzoek. Schön (1930-1997) is filosoof van opleiding, hij promoveerde op Deweys ‘theory of inquiry’. *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action* (Schön 1983) is in belangrijke mate een kritiek op vroeger gepubliceerde erg systematische theorieën over de werkwijze van professionals. *The Reflective Practitioner* is voornamelijk ingegeven door een afnemend geloof in sociale maakbaarheid en een kritiek op de wijze waarop professionelen hun wereld gesloten houden (ibid.: 11). Volgens Schön maken professionals zich door het mystificeren van hun technische expertise schuldig aan een vorm van sociale controle over niet-professionals (ibid.: 278). Schöns (1983) basisconcept is de ‘reflection-

¹⁶ Greenwood en Levins (2007) kritiek is vooral gericht tegen ‘Industrial-Democracy’, een sterk door Kurt Lewin beïnvloede tak van action research.

in-action', een "conversatie met het probleem" die op verschillende niveaus plaatsvindt, onder meer tijdens het ontwerpproces, onder collega's en met de cliënt. Door te schetsen, bijvoorbeeld, reflecteert de architect al doende over een bepaald probleem; hij gaat een conversatie aan met de situatie gebaseerd op ervaring en experiment. Verschillende pogingen helpen de architect om het probleem scherper te definiëren. Reflection-in-action is het gradueel herkadere ("reframing") van het probleem (ibid.: 132) via een confrontatie met mogelijke oplossingen. Reflecteren over die handeling, wat neerkomt op reflection-in-action op een hoger niveau of "reflection-on-action", is volgens Schön de uitgelezen methode om ontwerp-kennis expliciet te maken (ibid.: 278)¹⁷. De filosoof beperkt zich niet tot kennis over het ontwerpen; in de geest van reflection-in-action kunnen burgers zich organiseren rond bepaalde issues zoals nucleaire veiligheid en de kwaliteit van het leefmilieu (ibid.: 341).

Reflection-in-action is "dealing with uncertainty, instability, uniqueness" (ibid.: 268). Dat ontwikkelt zich tijdens de (metaforische) conversatie met de situatie. Schön definieert een probleem zoals het zich initieel voordoet als een "mess" (ibid.: 16). Dat sluit aan bij de onmogelijkheid van een heldere probleemdefinitie in een vroeg stadium die Bryan Lawson (2005) en Jeremy Till (2009) beklemtonen. Maar anders dan Lawson en Till zegt Schön dat het absoluut noodzakelijk is om het juiste probleem te vinden in die 'mess'. Albená Yaneva (2012: 71), die zelf de op Latours denken gemodelleerde methode 'mapping architectural controversies' uitwerkt, vindt dat een zwakte van Schöns werk. Volgens Yaneva gaat Schön te eenvoudig over tot oorzaak-gevolgverhoudingen. Bovendien, zo zegt zij, is de reële wereld complexer dan de artificieel gereduceerde context van de verschillende vormen van reflection-in-action die Schön beschrijft (ibid.).

Hoewel Schöns (1983) *The Reflective Practitioner* voornamelijk handelt over hoe de impliciete kennis van professionelen werkt, is het omwille van het concept reflection-in-action een veel geciteerd boek in het action-researchdiscours. Cal Swann (2002) verbindt Schöns reflection-in-action en reflection-on-action en zegt dat de combinatie van beide termen leidt tot action research; hij negeert daarmee de participatieve dimensie die zowel Bradbury en Reason als Greenwood en Levin centraal stellen. Volgens Swann (ibid.: 55) moet action research aan drie voorwaarden voldoen:

First, its subject matter normally is situated in a social practice that needs to be changed; second, it is a participatory activity where the researchers work in equitable collaboration; and third, the project proceeds through a spiral of cycles of planning, acting, observing, and reflecting in a systematic and documented study.¹⁸

Vervolgens brengt Swann action research in verband met ontwerpen. Hij noemt action research een geschikte methode voor iedere ontwerpaktiviteit waarvan de aard van de uitkomst onduidelijk is: "The implicit becomes explicit, and members of the design team learn consciously from each project and thus become empowered through the process" (ibid.: 58). Het participatieve

¹⁷ Dat expliciet maken van ontwerp-kennis gebeurt volgens Schön (1983: 278) via "tacit knowing" die "explicit knowing" wordt tijdens het proces van reflection-in-action.

¹⁸ Swann (2002) baseert zich op voor het de inhoud van het begrip 'action research' op een tekst van Kember & Kelly (1993): "'Green Guide' 14. Improving Teaching through Action Research' (Higher Education Research and Development Society of Australasia Inc., Campbelltown Australia).

schuilt bij Swann in de onderlinge samenwerking van professionals, niet in een samenwerking met een publiek dat getroffen is door overflow.

Ook Groat en Wang (2002) categoriseren Schöns *The Reflective Practitioner* onder action research. Zij benadrukken dat action research een specifiek empirisch doel heeft—wat andere auteurs, Swann (2002) bijvoorbeeld, tegenspreken—en dat de klemtoon ligt op de ontwikkeling van kennis over een bepaalde context (ibid.: 111). De onderzoeker hoeft zich volgens Groat en Wang (2002: 113) niet noodzakelijk in die concrete situatie te begeven, wat de auteurs toelaat om het cyclische aspect van action research te verbinden met de algemene ontwerppraktijk. Haast alle ontwerpen is op die manier action research, wat een devaluatie van het begrip ‘action research’ betekent.

In Schreurs’ (2007) bijdrage over action research trekt de auteur geen parallellen met ontwerpen in het algemeen, maar wel met ontwerpend onderzoek. Overeenkomsten vindt hij in de wijze waarop beide regimes iteratief en via verschillende hypotheses, ontwerpen en aanpassingen uiteindelijk een consensus bereiken (ibid.: 180). Action research betekent volgens Schreurs een ingreep uitvoeren in de reële wereld, de consequenties analyseren en daaruit conclusies trekken. Hij baseert zich rechtstreeks op het werk van Kurt Lewin. “*Action research* wil steeds een bepaalde praktijk verbeteren” [klemtoon van Schreurs], zegt Schreurs (ibid.). Het proces vertrekt voor hem vanuit een duidelijke probleemformulering, en ook Schreurs lijkt ervan uit te gaan dat action research niet participatief *hoeft* te zijn¹⁹.

6.1.2.4. Valkuilen en voordelen van action research

Action research is een erg divers veld met veel verschillende invalshoeken. De lijst van filosofen en andere denkers geciteerd in teksten over action research is lang—Ernst Bloch, Pierre Bourdieu, Martin Buber, John Dewey, Michel Foucault, Paulo Freire, Sigmund Freud, Hans-Georg Gadamer, Anthony Giddens, Jürgen Habermas, Edmund Husserl, Bruno Latour, Maurice Merleau-Ponty, Karl Popper, Paul Ricoeur, Ludwig Wittgenstein en Max Weber zijn maar enkele voorbeelden (Wicks, Reason et al. 2008) die samen het action-research-discours een diffuse en disparate aard verlenen. Uit een artikel waarin Peter Reason (2003) de ideeën van de Amerikaanse pragmatist Richard Rorty vergelijkt met de basiskenmerken van action research, is niet op te maken wat de exacte drijfveer daarvan is. Het lijkt erop dat het discours rond action research voortdurend op zoek is naar legitimatie via hoogaangeschreven denkers. Maar die denkers—Reason (2003) baseert zich op eigen interviews met Rorty—laten zich niet zomaar voor de kar van de action research spannen. Positief geformuleerd is de lange lijst van geciteerde denkers een bevestiging dat het action-researchdiscours zichzelf steeds vernieuwt; negatief geformuleerd is het een bevestiging dat binnen het discours op theoretisch vlak alles kan. Terwijl Greenwood en Levin (2001; 2007) en Reason (2003) de grenzen van action research aftasten en steeds meer raken aan een open en op het Amerikaans pragmatisme gestoelde invulling, blijven andere auteurs de oorspronkelijke bronnen zoals die van Kurt Lewin hanteren²⁰. Daarom is het moeilijk om

19 “Dergelijk groepswork is overigens typisch voor veel *action research*” [eigen klemtoon in vet, cursief van Schreurs], schrijft Schreurs (2007: 181).

20 Voornamelijk die auteurs die action research trachten te implementeren in het domein van het ontwerpen en de architectuur, zoals Groat en Wang (2002) en Schreurs (2007), verwijzen rechtstreeks naar Lewin.

uitspraken te doen die gelden voor *het hele veld* van action research. Enge visies op bijvoorbeeld gemeenschap—gemeenschap begrepen als een onveranderlijke entiteit—en meer open visies bestaan naast elkaar. Hetzelfde geldt voor de omgang met het begrip sociale maakbaarheid, voor de aard van de tijdens de reflectiefases gehanteerde interpretatiekaders en voor de opvattingen over het al dan niet accepteren van een vast begin- en eindpunt van het proces. Traditionele versies van action research vereenvoudigen de vraagstelling erg, waardoor de oplossing onrealistisch wordt (Callon, Lascoumes et al. 2009: 88); ze werken daarenboven een gesloten en sterk doelgerichte procedure in de hand, met verandering begrepen als een absolute voorwaarde. Meer recente en pragmatische vormen van action research vermijden die valkuilen.

Binnen het action–researchveld zijn er discussies tussen auteurs die meer aan ‘action’ doen en auteurs die meer aan ‘research’ doen; het is vooral die tweede groep die de eerste bekritiseert. In de tekst *Participatory Action Research and Action Science Compared: A Commentary* roepen Chris Argyris en Donald Schön (1991) op om de actie, die tot het domein van de *relevantie* behoort, niet te laten voorgaan op het onderzoeksaspect, dat tot het domein van de ‘*rigour*’ behoort. Dat sluit aan bij Schöns (1983) focus op het expliciet maken van ‘tacit knowledge’; ook daarin staat het wetenschappelijke onderzoeksaspect centraal en niet de (sociale) relevantie voor een bepaalde gemeenschap. In het licht van de ANT is de scheiding tussen theorie en praktijk een oneigenlijke scheiding (Latour 1999a: 267), maar daar staat tegenover dat de ANT zich enkel richt op het *beschrijven* van successen en mislukkingen in de wetenschap en niet op maatschappelijke relevantie—recentere teksten van Latour (2004; 2005c) en Callon (Callon, Lascoumes et al. 2009) staan echter meer in het teken van relevantie. De methodoloog Martyn Hammersley (2002) onderzoekt in de paper *Action Research: A Contradiction in Terms?* of action research geen interne tegenstelling inhoudt. Tegen het argument afkomstig van het Amerikaanse pragmatisme dat onderzoek altijd voortkomt uit een reële situatie en uiteindelijk ook terugkoppelt naar die situatie (ibid.: 7), oppert Hammersley dat onderzoek ook *intrinsiek relevant* kan zijn. Onderzoek hoeft niet noodzakelijk *maatschappelijke relevantie* na te streven (ibid.: 8)²¹. Het overstijgen van het onderscheid tussen ‘action’ en ‘research’ is daarom niet mogelijk (ibid.: 9). Hammersley (2002) beoogt geen hiërarchische relatie tussen ‘action’ en ‘research’; hij plaatst beide regimes *naast* elkaar (ibid.: 10). ‘Research’ linkt hij aan wat ‘waar’ is, en ‘action’ aan wat ‘goed’ is, zonder een harmonie van het goede en het ware na te streven (ibid.: 12)²². Hij concludeert dat action research inderdaad contradictorisch is.

Action research en ANT ontmoeten elkaar zelden. Af en toe gebruikt een action-researcher

21 Mét de pragmatisten breekt Hammersley (2002) wel met de oud-Griekse hiërarchie van *theoria* boven *praxis* (in 2004 kwam de tekst van Hammersley uit als tijdschriftartikel).

22 Ter vergelijking: Latour maakt in *Politics of Nature* (2004: 99) een onderscheid tussen ‘wat is mogelijk?’ en ‘wat is gewenst?’, maar dat onderscheid bestaat uit performatieve definities van die begrippen, niet uit een a priori categorisering. Door de bril van Latours theorie bekeken, houden de argumenten van Hammersley (2002) geen steek: praktijk en actie zijn voor Latour even ‘waar’ als onderzoek. En om te weten of iets goed is, kan de onderzoeker niet meer doen dan de resultaten afwachten. Het goede is niet voorbehouden aan het (oneigenlijke) domein van de relevantie of het (oneigenlijke) domein van de actie, het correspondeert ook niet met een metafysische opvatting van het Goede.

een aantal noties uit de ANT, maar de omgekeerde beweging komt weinig of niet voor²³. Dat is te wijten aan het totale gebrek aan a priori's dat de ANT strikt handhaaft en niet in overeenstemming kan brengen met action research. In een artikel dat verscheen in *International Journal of Action Research* vergelijkt Berit Moltu (2008) de ANT en action research aan de hand van de zogenaamde narratieve structuren van de beide aanpakken²⁴. Wat betreft action research bespreekt zij de expliciet participatieve variant 'participative action research' (PAR). De probleemoplossende PAR die in het teken staat van vooruitgang en het helpen van de onderdrukten duidt zij als romantisch (ibid.: 164). PAR hanteert, anders dan de ANT, een statisch (en romantisch) begrip van macht (ibid.: 166). De meer neutrale en beschrijvende ANT, die bovendien geen essenties kent en ingaat tegen gemeenplaatsen, duidt Moltu (2008: 165, 169) als satirisch. De ANT is vrij in het zoeken naar de interessante controverses, er is geen 'enige en ware' controversie (ibid.: 164), wat het satirische karakter ervan volgens Moltu versterkt. De auteur erkent wel dat Latours latere werk rond de democratisering van wetenschap romantischer is²⁵. Zij stelt voor dat de romantische PAR de tegenbeweging maakt door Latours begrip 'factish' over te nemen (ibid.: 170).

Hoewel uit het voorgaande blijkt dat Latours (en Callons) theorie—in zekere zin—romantischer wordt en action research pragmatischer, blijven het twee gescheiden werelden²⁶. De kritiek van Callon et al. (2009: 155) op participatie gaat wel degelijk op voor traditionele vormen van action research die rechtstreeks op het onderzoek van Kurt Lewin geënt zijn, maar niet noodzakelijk voor de hedendaagse, meer pragmatische vormen. Action research is niet zomaar te omschrijven als een *black box*: de uitkomsten van een (hedendaags) actieonderzoek liggen niet op voorhand vast en onderzoekers houden wel degelijk rekening met de onverwachte gevolgen van bepaalde ingrepen. Een voorbeeld daarvan is het artikel *Building Resilience and Well-Being in the Margins within the City: Changing Perceptions, Making Connections, Realising Potential, Plugging Resources*

23 Een voorbeeld van een tekst waarin action research en de ANT elkaar ontmoeten is *Action-Research within Inter-Company Partnership: Can Institutional Entrepreneurs Theorise their own Efforts at Institutionalisation?* van Xhaufflair en Pichault (2009), dat is een tekst uit het domein van de organisatie-wetenschappen. Brian Martin (1993) zegt in een tekst over wetenschapskritiek: "For those who favor a more activist critique of science, I offer the following suggestions" (ibid.: 256), waarna hij onder andere action research noemt. Die opmerking volgt op een sectie over de STS en de ANT. De tekst *Living Inquiry: Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice* (Wicks, Reason et al. 2008: 17) noemt Latours (1993) 'parliament of things' als een inspiratiebron voor het action-researchdiscours, naast vele andere inspiratiebronnen.

24 Voor de narratieve structuren verwijst zij naar het werk van Hayden White die een onderscheid maakt tussen romantische, komische, satirische en tragische plots als metaforen om een bepaald discours te kenmerken.

25 Moltu (2008) verwijst naar *Pandora's Hope* (Latour 1999a) en *Politics of Nature* (Latour 2004). Latour zelf (2005b: 141) houdt vol dat de ANT niet toe te passen is: "It might be useful, but only if it does not 'apply' to something". *Politics of Nature* en ook *Acting in an Uncertain World* van Callon et al. (2009) zijn meer dan ANT. Het gaat niet louter om hoe wetenschap werkt, maar over hoe een breed collectief progressief samengesteld wordt.

26 ANT-beoefenaars blijven uitgaan van de onvoorspelbaarheid en de onzekerheid van de samenleving (Callon, Lascoumes et al. 2009: 26), waardoor zij de satire die Moltu (2008) herkent niet verlaten. Callon, Lascoumes en Barthe (2009: 265) zeggen: "what constitutes our common humanity must be permanently tested and collectively debated".

Leaks van Rachael Unsworth, Sue Ball et al. (2011)²⁷. Het artikel toont aan dat de conclusies of de effecten van een actieonderzoek en een op de ANT gebaseerd onderzoek gelijkaardig *kunnen* zijn. De auteurs deden een jaar lang aan action research om stapsgewijs een aanpak te vinden die het potentieel van een bepaalde buurt aangrijpt en die rekening houdt met zowel sociale netwerken en lokale vaardigheden (skills) als met ondergebruikte gebouwen en percelen²⁸. Vragen die zij zich stellen zijn onder andere: hoe kunnen “locals” experts worden (ibid.: 186)? Hoe kunnen publieke middelen zo efficiënt mogelijk ingezet worden (ibid.)? In het artikel maken de auteurs duidelijk dat zij zoeken naar een kwalitatieve methodiek die robuust is en die tegelijkertijd dynamisch en aanpasbaar is en uitdrukkelijk kan omgaan met complexiteit. Zij zeggen er expliciet bij: “We were not aiming to consult the local residents and stakeholders about their reactions to a pre-conceived set of ideas. Rather, we embarked on action research” (ibid.). De vier thema’s die zij uiteindelijk verder willen uitwerken zijn: “changing perceptions; making, repairing and widening connections; plugging resource leaks; and realising under-utilised potential” (ibid.: 188). Een meer specifiek resultaat van het (voor)onderzoek van Unsworth, Ball et al. linkt (sociale) netwerken aan lokale skills (ibid.: 194). De auteurs verwijzen nergens naar de ANT.

Omdat het romantische aspect van action research niet strookt met het onderzoekskader en omdat onderzoekers die aan action research doen tijdens de reflectiefases vaak terugvallen op verklaringen die steunen op een onveranderlijk beeld van de samenleving, laat het onderzoek naar de toekomst van de parochiekerken action research hier los. Maar tegelijkertijd heeft action research—omdat het discours zodanig uitgebreid is—veel te bieden, vooral als onderzoekers action research specifiek koppelen aan het pragmatisme. Action research kan daarom inspiratie bieden om een forumaanpak concreter in te vullen.

De voordelen van het hybrid forum zijn nu duidelijk zichtbaar: het forum gaat uit van een dynamisch begrip van de samenleving, het is niet ingegeven door een bepaalde ideologie—waardoor het tegelijkertijd minder activistisch is dan veel vormen van action research. Het hybrid forum is niet uitgesproken emancipatorisch, maar het maakt wel experts van leken; het gelooft niet in een enge opvatting van vooruitgang (Callon, Lascoumes et al. 2009: 42) en het doet niet aan ‘social engineering’ (ibid.: 242). De verandering die het resultaat is van het forum ligt op geen enkele manier op voorhand vast. De tekst van Callon, Lascoumes en Barthe laat echter veel in het midden, maar hij laat ook veel openingen om procedures per issue in te vullen. Het hybrid forum sluit aan bij het onderzoek naar het kerkenprobleem in die zin dat een forum-issue steeds *gesitueerd* is. Daarnaast heeft het hybrid forum het voordeel dat het via het verkennen van een ‘common world’ verschillende problemen met elkaar in verband kan brengen, het reduceert het issue niet op voorhand.

Het grootste voordeel wellicht met betrekking tot het kerkenprobleem is dat het hybrid forum (Callon & Rip 1992: 148) over de grenzen van instituties heen kijkt: het betreft op die

²⁷ Het onderwerp van het artikel (Unsworth, Ball et al. 2011) is een zoektocht naar wijzen waarop de rand van de stad Leeds begrepen kan worden, in de wetenschap dat voor stadsranden het regeneratiebeleid van het Verenigd Koninkrijk faalt.

²⁸ De auteurs hanteren “vier routes” om het potentieel van de wijk te benaderen: “changing negative perceptions of the area, strengthening and making connections across social networks, realising the potential of underutilised assets, and plugging the leaks of resources and economic activities” (Unsworth, Ball et al. 2011: 183).

manier niet enkel de lokale gemeenschap, maar ook andere partijen. De verschillende overheden kunnen deel uitmaken van een hybrid forum, maar ook (afgevaardigden van) de Kerk, allerhande experts, architecten en sociale wetenschappers. Het hybrid forum is werkelijk transdisciplinair²⁹.

Het vervolg van de tekst vertrekt van het hybrid-forum-idee, vult het specifiek in (en aan) met betrekking tot het kerkenprobleem en zoekt in het bijzonder naar een oplossing voor de zwaktes van het hybrid forum in een dergelijke context. Het feit dat het forum niet spontaan aanvangt en het feit dat er tijdens het proces wellicht actoren zullen opstaan die wél uitdrukkelijk een consensus nastreven in de zin van een concreet schema voor het kerkgebouw zijn de voorname zwaktes die vragen om een procedure-op-maat.

29 Opvallend is dat in het boek *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry* (Doucet & Janssens [red.] 2011) enkel Albena Yaneva (2011: 123) kort verwijst naar het hybrid forum, terwijl de ondertitel van het boek de termen 'hybrid' en 'inquiry' bevat.

6.2 Overgang naar de praktijk: het kerkforum als maatschappelijk-architecturale methodiek

Om het kerkenprobleem aan te pakken is er nood aan een methodiek die toelaat om lokale accenten te leggen, met 'lokaal' begrepen als een complex collectief van menselijke en niet-menselijke actoren. Het kerkgebouw is in het vorige hoofdstuk geherwaardeerd als het (voorlopige) resultaat van een permanent proces. De methodiek om toekomstige scenario's voor het kerkgebouw te testen, moet in staat zijn om het kerkgebouw op die manier te erkennen. Vereisten voor een nieuwe methodiek zijn bijgevolg dat enerzijds die methodiek flexibel is en anderzijds—in functie van een concreet toekomstscenario—dat hij voldoende bepalend is. De basis daarvoor is het hybrid forum, maar de invulling kan onmogelijk volstaan met de beperkte richtlijnen van Callon, Lascoumes en Barthe (2009). De volgende paragrafen werken het *kerkforum* uit (op experimentele wijze) als een confrontatie van het hybrid forum met het spatial-agency-discours en met bijzondere aandacht voor het aspect 'lokaal engagement'. Sectie 6.3 beschrijft de bevindingen van het uittesten van het kerkforum in Scholen.

6.2.1. Het kerkforum en lokaal engagement

Met betrekking tot het onderzoekskader van dit onderzoek zijn de twee voorgaande stappen, namelijk het kerkgebouw erkennen als issue en het kerknetwerk in kaart brengen, belangrijke voorbereidende fasen in functie van het kerkforum. Het kerkforum kapitaliseert de resultaten van het voorgaande, gesitueerde onderzoek. De volgende paragrafen toetsen die aanpak aan de actuele realiteit in Vlaanderen.

Om het issue dat op vele plaatsen in Vlaanderen latent aanwezig is te vertalen naar een publiek proces is er een vonk nodig, een directe aanleiding. Die vonk kan van buitenaf komen, bijvoorbeeld in de vorm van een aanmaning vanwege de stad of gemeente om het kerkenprobleem aan te pakken. Maar ook in dat geval is het aan de lokale gemeenschap om een dergelijke aanmaning om te zetten in actie—de lokale kerkfabrieken zijn namelijk verantwoordelijk voor de kerkgebouwen, niet een (hogere) overheid. Idealiter is de aanleiding tot een gedegen publiek debat zelf het resultaat van een publiek proces: het kerkgebouw is in dat geval al onderwerp van discussies die een plots toenemen van overflow aan het licht brengen. Maar dat gebeurt niet: het kerkenprobleem is sinds de jaren 1990 (in beperkte mate) een item voor de hogere overheden en de Kerk, maar de resultaten van vijftien jaar onderzoek daaromtrent zijn niet voldoende overtuigend, waardoor het niet meer dan een sluimerend probleem blijft. De recente nota van Bourgeois (2011) heeft daar verandering in gebracht, want die functioneert wél als een directe aanleiding tot (lokaal) debat. Het niveau waarop Bourgeois debat verwacht is een hoger niveau dan dat van de individuele kerkfabrieken, namelijk dat van de centrale kerkbesturen³⁰. De nota vraagt expliciet om een toekomstvisie op te stellen en te verwerken in het komende meerjaren-

30 Dat niveau van de centrale kerkbesturen als het correcte niveau om gesprekken op gang te brengen strookt niet met de autonomie die de kerkfabrieken hebben, ook met het nieuwe decreet (2012). Een moeilijkheid is het onderzoek waar Bourgeois in de nota (2011) naar vraagt. Bourgeois stelt voor om dergelijk onderzoek centraal te coördineren, maar gaat voorbij aan het feit dat alle kerkfabrieken daar autonoom over moeten beslissen. Niemand kan een kerkfabriek dwingen om een onderzoek te laten doen, al vergemakkelijk het nieuwe decreet delegatie van en naar het centraal kerkbestuur.

plan. Toch wil dat niet zeggen dat er automatisch een publiek proces op gang komt, want er zijn meerdere manieren om de gevraagde visie in te vullen: ze kan statisch, eenmalig en enkel geschikt voor de korte termijn zijn, maar evengoed dynamisch, telkens aanpasbaar en daardoor geschikt voor de lange termijn. Bepaalde kerkbesturen zullen zelf een dergelijke tekst opstellen—er zijn besturen die daartoe de expertise hebben en andere die dat niet hebben—en andere besturen zullen expertise inwinnen van buitenaf. Voor dat laatste is het expertisecentrum onroerend erfgoed van het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur in het leven geroepen. Het expertisecentrum verzamelt momenteel informatie om die later te verspreiden. Enkele ‘best practices’ staan al op de website van het CRKC³¹. Ook de bisdommen werken momenteel elk apart aan een beleid rond de kerkgebouwen³². Het bisdom Hasselt organiseert informatierondes daarover. Er is een zekere uitwisseling tussen leken en experts, maar niet in de dialogisch-democratische zin die Callon, Lascoumes en Barthe (2009) voor ogen hebben.

Rekening houdende met de relatieve passiviteit van de lokale kerkgemeenschappen—omwille van een teruglopend aantal voorgangers en kerkgangers en een veroudering van de kerkbesturen—is het ontstaan van sterke hybrid forums rond elke lokale uiting van het kerkenprobleem geen vanzelfsprekendheid. Een hybrid forum rond een kerkgebouw zou lokale leken, professio-nelen, politici en ambtenaren, de bisdommen en externe experts met elkaar in contact brengen. Het gaat in een hybrid forum niet om het eenzijdig raadplegen van de gemeenschap—waar minister Bourgeois (zijdelings) om vraagt in de nota, zij het enkel via de sociaal-culturele verenigingen—maar om onvervalst transdisciplinair onderzoek en dus om het stimuleren van nieuwe groepsidentiteiten³³. Het hybrid forum heeft een aanzet nodig en voldoende ‘controverse’ als brandstof opdat het niet ‘stilvalt’.

Heeft een hybrid forum, zij het op een kleinere schaal dan rond de issues die Callon, Lascoumes et al. (2009) bespreken, überhaupt slaagkans? Zijn mensen die niet praktiserend zijn te mobiliseren voor de kerkgebouwen? Het grootste probleem is dat de groep mensen die rechtstreeks getroffen wordt door het kerkenprobleem kleiner en kleiner wordt. Openheid is de sleutel van het hybrid forum, maar dat lijkt niet overeen te komen met de aard van het kerkenprobleem zoals het vorm krijgt in het huidige Vlaamse discours: het succes, het draagvlak en de functie van kerkgebouwen worden afgetoetst aan de grootte van de jaarlijkse financiële bijdrage vanwege de gemeenten in relatie tot het aantal praktiserende parochianen. De twee voorgaande hoofdstuk-

31 Onder *projecten* op de website van het CRKC (www.crkc.be/site/170.html) staan voorbeelden van herbestemming, nevenbestemming en de “valorisatie van gebouwen die niet aan de eredienst zijn onttrokken”. Onder die laatste categorie valt bijvoorbeeld een weekkapel in een kerk in Torhout. Geen enkele van de (voorlopig) door het CRKC opgesomde projecten heeft een procesmatig profiel: het Machariusproject in Gent en de Brugse Magdalenakerk (zie hoofdstuk 2.1.2.e) zijn niet vermeld.

32 Voor de visies van de verschillende bisdommen, zie het dossier *Kerk in Ombouw* dat in Tertio verscheen (en noot 44 van hoofdstuk 4).

33 In verband met de samenwerking tussen leken en experts sluit het hybrid forum eerder aan bij Deweys filosofie dan bij die van Lippmann. Die laatste stelde voor om in het geval dat experts geen antwoord vinden op de vragen die voorliggen het zinvol is om het publiek (als een vage geest, een ‘phantom’) in te roepen. Lippmanns idee is instrumenteel waar Deweys politieke filosofie—in het bijzonder zijn gebruik van de term ‘inquiry’—een vorm van werken aan méér democratie is; zie Callon, Lascoumes et al. (2009: 241). Deweys opvatting over democratie blijkt preciezer uit Fesmires (2003) boek *John Dewey and Moral Imagination. Pragmatism in Ethics*, want daarin citeert de auteur Dewey die zegt dat “[democracy] is primarily a mode of associated living, of conjoint communicated experience” (Dewey geciteerd in Fesmire 2003: 105).

ken echter hebben, voornamelijk via het begrip performance, het kerkgebouw geherdefinieerd als van publiek belang—zij het in eerste instantie impliciet. Er zijn aanknopingspunten om de stap van impliciet naar expliciet te maken. Zo bestaat het dialogische hybrid forum maar bij gratie van een aantal (lokale) vaardigheden. De sociologie—niet zozeer de wetenschapssociologie van Latour en Callon—vat die vaardigheden samen onder de noemer sociaal kapitaal³⁴.

Sociaal kapitaal is “de aanwezigheid van normen van wederkerigheid, een sterke mate van veralgemeend vertrouwen (generalised trust), en de aanwezigheid van netwerken van maatschappelijk engagement. Door de aanwezigheid van deze horizontale netwerken wordt het gemakkelijker vertrouwen in anderen te ontwikkelen, en daardoor kunnen burgers ook gemakkelijker vormen van samenwerking bereiken” (Putnam, geciteerd door Stolle 2000: 27). Volgens de Amerikaanse filosoof Hilary Putnam maken verenigingen (en politieke partijen) die vormen van wederkerige samenwerking mogelijk en versterken ze die (Stolle 2000: 27). Er zijn verschillende auteurs die verbanden leggen tussen sociaal kapitaal, het verenigingsleven en een sterke levensbeschouwelijke betrokkenheid. Kerksen zijn minder “utilitair individualistisch” (Billiet 1998: 34) door de netwerken waarin ze actief zijn. Billiet (ibid.: 35) noemt de densiteit van netwerken van verenigingen als een indicator voor sociaal kapitaal; het type vereniging doet er met betrekking tot sociaal kapitaal weinig toe (ibid.: 47). Een recent onderzoek van Bevers, Gelders et al. (2011: 77) komt tot de conclusie dat praktiserende gelovigen actiever zijn in verenigingen. Marc Hooghe (2000a: 13) zegt hetzelfde in de inleiding van het boek *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. In een andere bijdrage aan dat boek vermeldt Hooghe: “Er is geen verval van de mobiliserende kracht van levensbeschouwelijke betrokkenheid ondanks het feit dat georganiseerde godsdienst terrein verliest binnen de samenleving” (Hooghe 2000b: 138). “Levensbeschouwelijk engagement, vooral, maar niet uitsluitend kerks engagement, leidt duidelijk tot actieve inzet in het verenigingsleven” zeggen Mark Elchardus, Luc Huyse en Marc Hooghe (2001: 214) in het besluit van *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen: een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Zij voegen eraantoe dat levensbeschouwelijk engagement op zich al een vorm van vereniging is, en dat het bevorderlijk is voor engagement in andere verenigingen (ibid.). Volgens dezelfde auteurs verschuift het engagement binnen het verenigingsleven naar andere vormen, voornamelijk naar sportclubs (ibid.: 212).

Het actor-netwerk waarin het kerkgebouw zich bevindt, getuigt van veel inzet, maar met het ouder worden van de kernactoren en het gebrek aan opvolging verschuift en verdwijnt een aanzienlijke hoeveelheid sociaal kapitaal. Niet-traditionele vormen van verenigingsleven kunnen

34 Latour (2005b: 11) zegt over sociaal kapitaal, een term die hij niet snel in de mond neemt: “It would be silly as well as pedantic to abstain from using notions like ‘IBM’, ‘France’, ‘Maori culture’, ‘upward mobility’, ‘totalitarianism’, ‘socialization’, ‘lower-middle class’, ‘political context’, ‘social capital’, ‘downsizing’, ‘social construction’, ‘individual agent’, ‘unconscious drives’, ‘peer pressure’, etc.”

Een ander aanknopingspunt voor het begrip ‘vaardigheden’ is het project *Rotterdam Vakmanstad* waarvan filosoof Henk Oosterling de bezieler is. In *Vakmanstad* spelen lokale skills een belangrijke rol. Een stad als Rotterdam moet om zichzelf te ontwikkelen volgens Oosterling eerst focussen op lokale skills in plaats van (gespecialiseerde) skills van buitenaf aan te trekken (zoals in het discours van de ‘creatieve stad’ van Richard Florida en Charles Landry—zie Franke & Verhagen ([red.] 2005) voor een inleiding in de creatieve stad). Ook Illich’ werk biedt aanknopingspunten. In *Ontschioling van de maatschappij. Het einde van een illusie* (1977: 42) stelt hij netwerken voor van niet-experts die onderwijs verlenen op informele wijze, los van het geïnstitutionaliseerde onderwijs. Illich’ *Naar een nieuwe levensstijl* (1973) handelt over conviviale tools; ook de (informele) overdracht van kennis hoort daarbij.

tegelijktijd rekenen op meer en meer sociaal kapitaal. Een vraag die rijst, is of het kerkgebouw deel kan uitmaken van die verschuiving met betrekking tot sociaal kapitaal. Als loutere ruimte biedt het kerkgebouw mogelijkheden voor het verenigingsleven, ook in niet-traditionele vormen, maar dat is niet voldoende voor het gebouw om te overleven. Er is nood aan zorg voor het kerkgebouw, zoals de zorg die vandaag nog het resultaat is van het kerknetwerk. Een logische stap is dat de kerkbesturen de contacten die ze hebben met het lokale verenigingsleven versterken en uitbreiden. Als er een lokaal kerkforum ontstaat, geïnitieerd door de kerkraad bijvoorbeeld, dan is het haast vanzelfsprekend dat de lokale verenigingen deel uitmaken van dat forum. De nadruk die Callon et al. (2009) leggen op openheid is hier van groot belang³⁵.

Een dergelijk forum vindt het best plaats in het kerkgebouw zelf, zodat het gebouw kans maakt om weer een waarachtige publieke ruimte te worden, los van het feit dat sociologen het geloof algemeen beschouwen als een private kwestie³⁶. Op die manier ontstaat er in het beste geval een conviviaal kerkgebouw, een kerkgebouw dat de lokale gemeenschap voor zichzelf opeist.

6.2.2. *Het kerkforum en architectuur*

Verskillende modi van architectuur kunnen iets toevoegen aan het kerkforum. De architect kan vanuit zijn of haar expertise specifieke kennis over het kerkgebouw delen. Meer in overeenstemming met de aard van het hybrid forum is de architect in de rol van sense-maker (Till 2005; 2009) of generische ruimte-expert met specifieke onwetendheid over de exacte situatie (Miesen 2011). De architect als sense-maker of crossbench practitioner (ibid.) is een aanwinst voor het forum in die zin dat hij of zij het lokale engagement erkent en via “empowerment” (Awan, Schneider et al. 2011: 32) van de andere deelnemers voor verandering kan zorgen, samen met die andere deelnemers. De architect, in de ogen van Awan, Schneider en Till (2011), heeft zelf geen ideologische agenda maar geeft ruimte aan de ‘agency’ die lokaal circuleert. Hij of zijn beschikt over capaciteiten om een hybrid forum draaiende te houden. Toch is aan een dergelijke invulling van architectuur een gevaar verbonden: doordat de architect in grote mate rekent op het engagement van anderen, bestaat de mogelijkheid dat hij of zij een status quo in de hand werkt. Dat komt overeen met de kritiek van BAVO op het WiMBY!-project van Wouter Vanstiphout van het Nederlandse Crimson Architectural Historians³⁷. BAVO (2010) heeft het vooral gemunt op het ‘radicaal pragmatisme’ van Vanstiphout; daarmee bedoelen zij: het samenwerken met alle

35 Sociologen spreken over ‘binding’ en ‘bridging’ sociaal kapitaal (Stouthuysen en Duyvendak 2000: 387). ‘Binding’ slaat op het versterken van bestaande verbanden en ‘bridging’ op het aangaan van nieuwe verbanden.

36 Over de privatisering van het geloof, zoals besproken in de sociologie, zie Dobbelaere (1991: 209) en Charlier, Moens et al. (2001: 498).

37 Zie ook noot 109 van hoofdstuk 3. BAVO is het Nederlands-Belgische onderzoeksbureau van Matthias Pauwels en Gideon Boie. Zij richten zich op architectuurkritiek (voornamelijk in België) en op kunstkritiek (voornamelijk in Nederland). Pauwels en Boie zijn beide architect en filosoof.

WiMBY! (Welcome in My Backyard!, als tegenpool van NiMBY of Not in My Backyard) is het door Crimson Architectural Historians geleide regeneratieproject (2001-2007) in de wederopbouwwijk Hoogvliet bij Rotterdam.

partijen in een participatieproces, ook met ontwikkelaars, en dat zonder kritiek³⁸. Het is daarom belangrijk dat de architect ook een eigen ‘identiteit’ is in het forum die juist via de architectuur iets kan toevoegen. De architect is niet enkel een neutrale spelleider die de situatie leest om ze vervolgens zachtjes te herschikken.

Met betrekking tot het institutionaliseren van een oplossing voor het kerkgebouw is het belangrijk om een evenwicht te vinden tussen het verengen van het issue in functie van een (snelle) consensus—een neiging die action research heeft—en een lang en weinig gestructureerd proces via het verkennen van (te) veel scenario’s. Een combinatie vanwege de architect van het stimuleren van het engagement van anderen zoals in het paradigma van de ‘sense-maker’ enerzijds en het maken van eigen voorstellen anderzijds vereenvoudigt en versnelt het proces dat anders ongestructureerd en traag verloopt. Het dialogische aspect van het hybrid forum voorkomt de dominantie van de architect, en de voorstellen vanwege de architect voorkomen op hun beurt wat Jeremy Till (2005: 27) met Lars Lerup een “symmetry of ignorance” noemt, zoals in het geval van de (klassieke) participatie-architect die de architecturale onwetendheid van de toekomstige gebruikers rechtstreeks vertaalt naar een gebouw³⁹. De deelnemers van het forum zitten niet mee aan de tekentafel, maar de ‘spatial practitioner’ houdt wel rekening met de toekomstige gebruiker door middel van de kennis over de situatie die hij of zij geleidelijk opbouwt. De maatregelen die het forum neemt, kan de architect telkens vertalen naar een concreet scenario voor het gebouw. De mogelijkheid blijft dus open om via de architecturale voorstellen kritiek te formuleren ten opzichte van het (kerkgerelateerde) status quo; het auteurschap van de architect—dat in het forum bestaat naast vele andere entiteiten—gaat mee elke vorm van relativisme tegen. Doordat het forum aan alle deelnemers het vooruitzicht biedt om elk voorlopig plan te commentariëren, zorgt juist het architecturale voorstel voor de brandstof, de controversie, die het forum nodig heeft⁴⁰. Dat is vooral zinvol als het issue zelf daar niet toe in staat is. Architectuur doet dienst als katalysator of als Latouriaanse *mediator*.

38 Eenzelfde soort radicaal pragmatisme is terug te vinden in Schön (1983: 351) onder de noemer “cooperation with adversarials through inquiry”. In wezen bots ‘radicaal pragmatisme’ met de zoektocht naar groepsidentiteiten van het hybrid forum. Dewey’s filosofie, waarop Schön zich beroept, is meer consensusgericht dan het denken van Callon, Lascoumes en Barthe (2009). Toch verwijzen die drie auteurs naar Dewey omdat die laatste *inquiry* in belangrijke mate overlaat aan het publiek en zo ware democratie stimuleert (Callon, Lascoumes et al. 2009: 241). Ook Jeremy Till (2005: 20) waarschuwt voor engagement dat onkritisch is.

39 Till (2005: 23-24) schrijft, bij wijze van alternatief: “What is needed, therefore, is another form of participation that is realistic enough to acknowledge the imbalances of power and knowledge, but at the same time works with these imbalances in a way that transforms the expectations and futures of the participants. Let us call this type of participation *transformative participation* as an active signal of its opposition to the passive nature of placatory participation” [klemtoon van de auteur].

40 In het gradueel bijwerken van het architecturale voorstel schuilt een link met Dewey’s concept ‘dramatic rehearsal’ dat Steven Fesmire (2003) bespreekt in het boek *John Dewey and Moral Imagination. Pragmatism in Ethics*. Dramatic rehearsal kan alleen of collectief gebeuren (Fesmire 2003: 69-70). Het concept houdt in dat een persoon of een collectief via improvisatie (ibid.: 80) delibereert over een vraagstuk. De uitkomst daarvan is een “definitely formed plan” (ibid.: 74). Er ontstaat een beweging van “disharmony” naar een “relative equilibrium” (ibid.: 80). Volgens Dewey, aldus Fesmire (2003: 90), geldt dat “imagination arises as the hunting phase of any situation involving perplexity”. Om te beantwoorden aan de complexe realiteit is het proces van dramatic rehearsal noodzakelijkerwijs situationeel en experimenteel (ibid.: 102); het is niet gebaseerd op “bedrock principles” (ibid.: 55), al zijn algemene principes voor Dewey en Fesmire onontbeerlijk om naar gelang de situatie mee te experimenteren om ze geleidelijk te verbeteren en te bekritisieren (ibid.: 58).

Een uiteindelijk schema kan een tijdelijk karakter hebben of een eerder definitief karakter. Het kerkforum herwaardeert het kerkgebouw expliciet als een proces en daardoor is elke oplossing tijdelijk. De nieuwe architectuur is dan efemer ten opzichte van maatschappelijke en culturele transformaties⁴¹. Voor bouwkundig erfgoed bestaat het principe van de omkeerbaarheid dat in de praktijk toegepast en getest wordt⁴². In wezen strookt de erfgoedtechnische omkeerbaarheid niet met de bevinding uit het vorige hoofdstuk, namelijk dat het kerkgebouw niet hoeft te kiezen tussen vooruitgang en traditie. Maar hedendaagse architecten die omgaan met oude gebouwen denken in termen van strategieën, en niet enkel in termen van vorm en stijl; zij gaan na wat het gebouw doet en wat het zou kunnen doen, en ontwerpen in functie daarvan een toevoeging of een set van ‘spelregels’⁴³. Omkeerbaarheid, mits goed uitgevoerd, kan een pragmatische oplossing zijn, maar het kan ook een te zwakke oplossing zijn die het potentieel van het gebouw in kwestie niet benut. De architecten die besproken werden in het vorige hoofdstuk hebben theoretisch gezien geen moeite met ingrepen in oude gebouwen—dat hebben ze gemeen met architecten zoals Carlo Scarpa en Giorgio Grassi⁴⁴. Het nieuwe grijpt aan op het oude zonder pauze⁴⁵. Maar toch laten die architecten—OMA, Lina Bo Bardi, 51N4E, Lacaton & Vassal, HUB en Raumlabor—de oude gebouwen veelal voor wat ze zijn. Zij geven de gebouwen de ruimte om te (blijven) spreken en handelen, en dat zonder een doorgedreven principe van omkeerbaarheid te hanteren⁴⁶. Bij Lacaton & Vassal en HUB maakt de mogelijkheid tot een ‘blijven groeien van het gebouw’ expliciet deel uit van het verbouwingsconcept. Dat sluit aan bij de “future preservation” die Stewart Brand (Brand 1995: 185) bespreekt in zijn *How Buildings Learn*. Het gaat in dat concept om het beschermen van de mogelijkheid dat het gebouw steeds nieuwe gebruiksopties aanbiedt; het is precies de vrijheid om in te grijpen die onder het regime van “future preservation” bewaard blijft⁴⁷.

41 Een eigenschap die Stanley Mathews (2007: 23) toekent aan Cedric Price is dat die laatste “learned to regard architecture as an ephemeral reflection of the transformations of society and culture”.

42 Het voorbeeld van de Maastrichtse Dominicanenkerk die is omgevormd tot boekenwinkel is al meerdere malen aangehaald (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 2 noot 84).

43 Voor een strategische wijze van omgaan met oude gebouwen, zie de architecturale voorbeelden in sectie 5.1.2 en Françoise Choays (2001: 160) oproep om strategisch aan ‘preservation’ te doen (zie ook hoofdstuk 3 noot 11).

44 de Solà-Morales ([1985] 1996) bespreekt het Castelvecchio in Verona (Italië), gerenoveerd door Carlo Scarpa, en Gogio Grassi’s werk aan het Castillo Visconteo in Abbiategrosso (Italië).

45 In het boek *Architecture in Context: fitting new buildings with old* bespreekt Brent C. Brolin (1980: 45)—niet zonder kritiek—meerdere voorbeelden van de moderne ‘link’ tussen een oud gebouw en een nieuwe uitbreiding; de ‘link’ kan in bijvoorbeeld in glas uitgevoerd zijn of als een “return”, een terugtrekking ten opzichte van beide gevelvlakken. Brolin wijt de ‘link’ aan een moderne obsessie met zuiverheid en antagonisme ten opzichte van het verleden. Brolin (ibid.: 47) erkent dat het woord ‘link’ slecht gekozen is: “The link does not connect at all, it merely pleads no contest and tries to pretend that the hostile elements never collided”.

46 Voor voorbeelden die niet omkeerbaar zijn en het oude gebouw hypothekeren, zie de thesis van Nicole Roeterdink (2002) over kerken die omgevormd zijn tot woongelegenheden; zie ook het gebrek aan architecturaal “elan” dat Jo Coenen (2005: 177) constateert met betrekking tot herbestemmingen van kerkgebouwen.

47 Brands (1995: 185) concept van “future preservation” vertoont gelijkenissen met Beatriz Ramos (STAR strategies + architecture) “the never ever monument”: “As the number of preserved sites increases every year, a counteraction becomes urgently necessary; we propose the designation of a new kind of protected area; **one that is protected from preservation**” (Ramo & STAR strategies + architecture 2011: 73) [klemtoon van Ramo]. Brands voorstel behandelt individuele gebouwen en dat van Ramo stedelijke sectoren, als tegenreactie tegen de grote en eveneens in de tijd bevroren bufferzones die UNESCO voorziet rond gebouwen die op de lijst van het werelderfgoed staan.

Cedric Price zei al in de jaren 1960 dat architectuur niet hoeft te leiden tot een gebouw (Till 2009: 167; Mathews 2007: 41). Het (voorlopige) resultaat van het kerkforum kan gericht zijn op het gebruik van het gebouw—als de dimensie van het gebruik die gebruikers erkennen en architecten vaak over het hoofd zien—en minder of niet op de vorm van de nieuwe ingreep⁴⁸. Daarbij is het zinvol om nog een ander advies van Cedric Price ter harte te nemen, namelijk dat ontwerpen niet plaatsvindt in drie maar in vier dimensies. Price ontwierp zelf bewust in de tijd en met de tijd⁴⁹. Concreet voor de Schulense parochiekerk kan dat betekenen dat de zaterdagavond gereserveerd blijft voor de misviering maar dat dezelfde ruimte op andere momenten van de week een andere invulling krijgt, of dat enkel nu en dan het hele kerkgebouw dienst doet als kerk, bijvoorbeeld tijdens een uitvaart of een huwelijk. Gebruiksmogelijkheden kunnen een expliciet tijdsgerelateerd karakter krijgen, een mogelijkheid die tot nu toe weinig onderzocht is.

Een forumaanpak verleent het kerkgebouw een publiek karakter; het kerkgebouw verschijnt als een ‘assembly’, als een ‘Ding’ (Latour 2005c), dat agency en creativiteit uitwisselt. Het forum bevindt zich middenin een driehoek bepaald door de ruimte die het gebouw zelf biedt, het draagvlak voor het kerkgebouw dat via het forum expliciet wordt en eventuele vragen naar ruimte vanuit een gemeenschap die breder is dan de kerkgemeenschap. Als het kerkgebouw dat publieke karakter herwint, dan is elke mogelijke overflow die vanaf dan ontstaat wél publiek, dan raakt het een collectief dat een volwaardig hybrid forum kan opzetten; de kerkraad staat dan niet meer alleen om het issue aan te pakken.

48 Volgens Jeremy Till (2005: 26) negeren architecten sociale en politieke issues.

49 Het Inter-Action Centre van Cedric Price, opgetrokken in 1977 in Kentish Town (Londen), was bewust gebouwd als tijdelijk. Price zelf verzette zich in de jaren 1990 tegen een klassering als monument van het gebouw; in 2003 is het afgebroken (Mathews 2007: 190-191). Prices Fun Palace (*ibid.*: 66-99) was eveneens bedoeld voor een beperkte periode van 20 tot 30 jaar.

6.3. Het kerkforum in de praktijk

In de Schulense Sint-Jan de Doperkerk is de forum-methodiek getest gedurende twee opeenvolgende zondagen⁵⁰. De methodiek bestond die twee dagen concreet uit twee delen: een vervolg op het maquetteonderzoek, ditmaal met concrete architecturale voorstellen, en het testen van enkele tijdelijke gebruiksmogelijkheden.

Enkele weken voor het kerkforum is elke Schulenaar op de hoogte gebracht van het kerkforum via een folder in de brievenbus⁵¹. Op die folder stonden enkele vragen met betrekking tot de toekomst van de Schulense Sint-Jan de Doperkerk: buiten naar personalia vroeg de folder naar andere gebruiksmogelijkheden voor de parochiekerk—*naast* de misvieringen—en naar de interesse van de respondent om gedurende enkele uren per week als vrijwilliger op te treden voor de organisatie van niet-kerkelijk gebruik. Op de folder kwam relatief weinig reactie, daarom beperkt de analyse ervan zich tot een opsomming van enkele antwoorden⁵². Op de vraag “welk ander (blijvend en/of tijdelijk) gebruik dan de misviering ziet u mogelijk in de Schulense parochiekerk?” antwoordden de respondenten uiteenlopend: geen enkel, herdenkingen, plechtigheden, vergaderingen, debatten, avonden met gastsprekers, tentoonstellingen (eventueel van plaatselijke kunstenaars), klassieke concerten en concerten zonder meer, toneelvoorstellingen met een godsdienstige inslag, zangavonden, filmvoorstellingen, en een boekenbeurs. Twee antwoorden springen eruit: een iemand zei “als zaal en (gedeeltelijk) als woongelegenheden”. Een andere persoon antwoordde: “De ruimte zo maken dat er tijdelijk bijvoorbeeld een concert, een tentoonstelling of een andere activiteit kan doorgaan—met één gedeelte als woonruimte”. Op de vraag “zou u zich als vrijwilliger/-ster (plusminus twee uur per week) willen inzetten voor de concrete organisatie van niet-kerkelijke activiteiten in het gebouw?” antwoordden slechts twee Schulenaars positief, waarvan er één de twee uur per week eigenhandig verving door twee uur per maand.

6.3.1. Maquetteonderzoek

Het eerste maquetteonderzoek was in principe al een verzameling van scenario's: de deelnemers combineerden via de iconen die stonden voor groepen van mogelijk gebruik telkens verschillende gebruiksmogelijkheden in het kerkgebouw. Op basis van de resultaten van dat deelonderzoek zijn samen met enkele masterstudenten architectuur twee concrete scenario's voor de Schulense Sint-Jan de Doperkerk uitgewerkt⁵³. Ruimte voor sacramenten, voor spiritualiteit, voor ontmoeten en voor cultuur scoorden goed tijdens het eerste maquetteonderzoek. In de twee nieuwe scenario's is gekozen voor het behoud van minstens een ruimte voor de eredienst, voor een woonunit en voor minstens een ruimte voor cultureel gebruik. Er is rekening gehouden met de plaatsen in het kerkgebouw waaraan de deelnemers die gebruiksmogelijkheden toekenden: de donkere koorruimte in combinatie met de sacristie enerzijds en de toren anderzijds voor de woonunit, de viering voor de eredienst en spiritualiteit en het schip voor ontmoeten en cultureel gebruik.

50 Het kerkforum vond plaats op 13 en 20 november 2011.

51 De folder kondigde ook de (uiteindelijk afgelaste) tweede dorpsvergadering aan (zie sectie 4.2.2, nabij noot 43).

52 Dertien ingevulde folders zijn in ontvangst genomen tijdens het tweede maquetteonderzoek (het kerkforum).

53 Het gaat om de masterstudenten van het seminarie *Cultuur*.

Omdat het tweede maquetteonderzoek vertrekt van het behoud van de kerkelijke functie en er een woonunit aan toevoegt, staat het in het teken van het uitdiepen van de conviviale hypothese. De twee scenario's zijn uitgewerkt in dezelfde maquettes van de Sint-Jan de Doperkerk die dienst deden tijdens het eerste maquetteonderzoek.

Het **eerste scenario** is dat van het 'dorpshuis': een combinatie van een woonunit aan de koorzijde, een ruimte voor vieringen in de dwarsbeuk en een theatterruimte in het schip. Het 'dorpshuis' is voorgesteld als een ingreep met sterke ruimtelijke gevolgen voor het kerkgebouw en met een permanent karakter. De ruimte voor de kerkelijke vieringen betreft de hele dwarsbeuk en heeft een nieuw gewelf ondersteund door paraboolvormige bogen. Daardoor krijgt de nieuwe kerkruimte ingebracht in de oude kerkruimte een duidelijke richting: de bogen zijn achter elkaar geplaatst volgens de richting van de dwarsbeuk, waardoor de richting van de nieuwe gebedsruimte dwars staat op die van de huidige kerkruimte. De nieuwe ruimte voor de vieringen maakt maximaal gebruik van de grote glasramen van de beide transeptarmen. Het dorpshuis grijpt op die manier de kwaliteiten van het kerkgebouw aan die tijdens het eerste maquetteonderzoek aan de oppervlakte kwamen. Een nadeel van die keuze is dat het orgel zich nu ter hoogte van het westkoor (dat zich—omdat het kerkgebouw niet georiënteerd is—eigenlijk aan de oostzijde bevindt) ophoudt, wat buiten de nieuwe kerkruimte is. Een ander nadeel is dat voor uitvaartplechtigheden—die doorgaans druk bijgewoond worden—de parochie moet uitwijken naar een ander, groter kerkgebouw, bijvoorbeeld dat van Herk-de-Stad-centrum. Dat deel van de Sint-Jan de Doperkerk dat zich ten westen van de viering bevindt, de koorzijde, is in het voorstel omgevormd tot woonruimte. De woonruimte is opgevat als een kleine woongemeenschap, ingebracht in de koorruimte over verschillende verdiepingen en gebouwd boven en naast een vergaderruimte op het gelijkvloerse niveau. Het kerkship is veranderd in een theaterzaal met een tribune tegen de bogen van de nieuwe sacrale ruimte. De ruimte onderaan in de toren kan dienst blijven doen als winterkapel.

Schulen heeft op dit moment geen dorpshuis, het enige 'gemeenschapshuis' is de weinig aantrekkelijke parochiezaal die dubbel dienst doet als refter van de lokale basisschool; in de buiten het centrum van Schulen gelegen sporthal is er plaats voor evenementen. Het dorpshuisscenario sluit aan bij enkele recent gebouwde Vlaamse dorpshuizen, al zijn er duidelijke verschillen qua programma.

In Jonkershove bij Houthulst (West-Vlaanderen) bouwde het Nederlands-Duitse architectenbureau Rapp+Rapp een ontmoetingscentrum (2004-2006) van net geen duizend vierkante meter—ter vergelijking: het schip, het transept en het koor van de Sint-Jan de Doperkerk hebben samen een binnenoppervlakte van 636 vierkante meter⁵⁴. Het ontmoetingscentrum in Houthulst is het resultaat van een Open-Oproepprocedure (Vandermarliere 2008: 88). Het programma bestaat in hoofdzaak uit een foyer en een kleine en een grote zaal aan weerszijden van een podium. Die ruimten lopen in elkaar over met subtiele niveauverschillen. Verder bevat het ontmoetingscentrum drie klaslokalen van de plaatselijke muziekschool, een kleine bibliotheek en enkele nevenruimten. De architectuur oogt autonomer dan het maatschappelijke programma doet vermoeden—de baksteenarchitectuur van Rapp+Rapp is een directe verwijzing naar de huizen die

54 Het volume van de kerk is door de grote 'plafondhoogte' groter dan dat van het dorpshuis in Jonkershove.

Mies van der Rohe in Krefeld bouwde.

Niet ver van Houthulst, in Avelgem (West-Vlaanderen), bouwde Dierendonckblancke architecten het gemeenschapscentrum *Spikkerelle* (2002-2007). Het is een compact volume met drie hoge bouwlagen, dat sterk contrasteert met de omgeving en dat goed is voor een oppervlakte van 2370 vierkante meter (Gosseye 2010: 144). Verzonken in het maaiveld bevindt zich een jeugdcafé, dat los van de andere delen van *Spikkerelle* kan functioneren, en een polyvalente zaal. Een niveau hoger kijkt de foyer via hoge ramen uit op de centraal gelegen polyvalente zaal; op hetzelfde gelijkvloerse niveau zijn de bureaus van de administratie te vinden. Nog een niveau hoger is er een grote theaterzaal.

Het dorpshuisscenario voor de Sint-Jan de Doperkerk toont aan dat om een dergelijk programma te verwezenlijken, zij het met een beperktere omvang dan het voorbeeld in Avelgem, er geen volledig nieuw gebouw nodig is. Een slim scenario kan probleemloos een sociaal-culturele en een kerkelijke functie combineren in het kerkgebouw. Opvallend is dat zowel het ontmoetingscentrum in Jonckershove als het gemeenschapscentrum in Avelgem op een boogscheut van een parochiekerk gebouwd zijn.

Het **tweede scenario** is dat van de ‘agora’: een combinatie van een woonunit in de toren en een polyvalente kerkruimte. De ‘agora’ is voorgesteld als een lichte ingreep in het kerkgebouw met een bedoeld tijdelijk karakter. De viering en het koorgedeelte van het gebouw blijven dienst doen als kerkruimte. In het schip zijn telkens ter hoogte van de bogen die het schip in traveeën verdelen gordijnen aangebracht. Als alle gordijnen open zijn, is de hele ruimte bruikbaar als kerk, bijvoorbeeld voor het geval dat er een uitvaart plaatsvindt. Door middel van de gordijnen kan de organisatie het schip onderverdelen in maximum drie delen van ongeveer 5,5 op 14 meter. Stoelen kunnen gestapeld opgeslagen worden langs de zijgevels van het schip, op zo een manier dat het licht nog altijd ongestoord kan binnenvallen via de glasramen. De ‘agora’ is een low-budgetoplossing die met weinig architecturale ingrepen maximaal gebruikt maakt van de kerkruimte, en dat voor zowel misvieringen als voor allerhande vormen van tijdelijk gemeenschapsgebruik zoals vergaderingen, recepties en culturele manifestaties. Flexibiliteit is het sleutelwoord; er is ruimte voor improvisatie. Een moeilijkheid is het sanitair: de sacristie en de gelijkvloerse verdieping in de toren (nu de winterkapel) kunnen dienstdoen als sanitaire ruimte, maar voor drukbezochte evenementen voldoet dat niet.

Bij het agora-scenario hoort een conciërgewoning in de toren, uitgespreid over meerdere bouwlagen die met elkaar verbonden zijn via een eigen verticale circulatie. De binnenoppervlakte van de toren is goed vijftiengig vierkante meter per laag, wat meer is dan de achttien vierkante meter van Atelier Bow-Wows *House Tower* (Atelier Bow-Wow, Tsukamoto et al. 2007:

Afbeelding 6.1: het dorpshuisscenario met links het woongedeelte, centraal de nieuwe kerkruiimte en rechts (in het schip) de ruimte voor culturele activiteiten.

Afbeelding 6.2: het agora-scenario met het vrije en indeelbare kerkschip en de woonunit in de toren.

86-89)⁵⁵. Een nadeel van het wonen in de toren—een deelnemer aan het maquetteonderzoek wees daarop—is dat de kerkklokken moeten wijken.

Het agora-scenario past qua vorm enigszins binnen de spatial-agency-praktijk, het eerste scenario sluit qua vorm aan bij een meer autonome architectuurpraktijk. Het gebruik—of beter: de mogelijkheid om verschillende vormen van gebruik te organiseren in het kerkgebouw—gaat in het tweede scenario voor op de vorm. Het agora-voorstel is in beperkte mate geïnspireerd door Cedric Princes Fun Palace en door projecten van Raumlabor zoals de Eichbaumoper.

Tijdens het maquetteonderzoek zijn beide maquettes, ingevuld met de scenario's, aan weerszijden van het podium geplaatst dat de week erop dienst zal doen voor de schoolmusical. De maquettes zijn vergezeld van een duidelijk leesbare A en B (zie afbeelding 6.1 en 6.2). Aan de maquettes geven de onderzoeker en de masterstudenten uitleg over de voorstellen. Nadat de deelnemers de uitleg bij beide voorstellen gehoord hebben, vragen de onderzoeker en de studenten hen om een formulier (zie bijlage 3.2) in te vullen.

Het doel van de bevraging is tweeledig. Op een erg concreet niveau wil de vragenlijst nagaan hoe de deelnemers aan het onderzoek de scenario's voor de Sint-Jan de Doperkerk beoordelen. Zijn het wel zinvolle scenario's voor de Schulense parochiekerk? Op een meer abstract niveau test de vragenlijst de maquettemethodiek zelf. Past het maquetteonderzoek in het theoretische kader van het kerkforum en levert het bruikbare resultaten op?

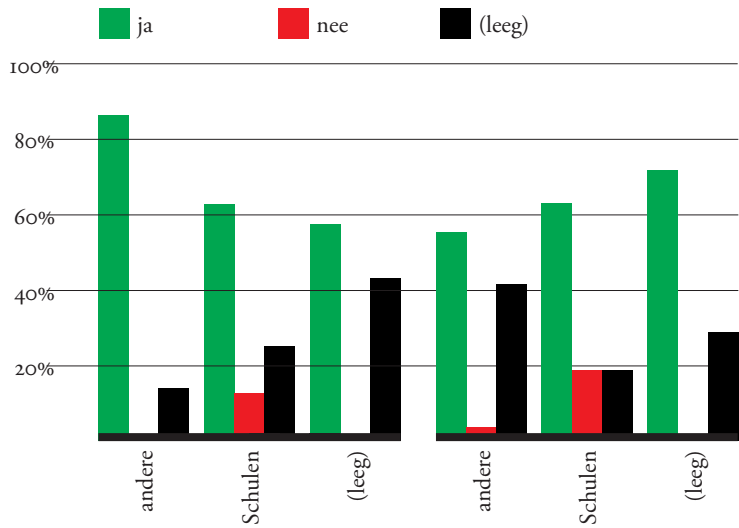
Het formulier bevat als eerste enkele vragen over personalia: geslacht, leeftijd, woonplaats en eventueel lidmaatschap van een plaatselijke vereniging⁵⁶. Vervolgens zijn er enkele vragen over het dorps huis (A). Het formulier vraagt of het kerkgebouw met dat voorstel een nieuwe toekomst kan krijgen (ja of nee) en er is ruimte voor een toelichting. Twee andere vragen handelen specifiek over de woongemeenschap: “vindt u de omvorming van het huidig koorgedeelte tot beperkte woongemeenschap een realistisch scenario?” en daarop volgend, “indien ja, zou u zelf deel willen uitmaken van die woongemeenschap?”. Over het agora-voorstel (B) vraagt het formulier—parallel aan de vragen over het dorps huis—eerst naar de mogelijkheid of het kerkgebouw een nieuwe toekomst kan krijgen met het agora-scenario, ook met ruimte voor een toelichting. Twee andere vragen handelen over de conciërgewoning in de toren die bij het agora-voorstel hoort: “Vindt u de omvorming van de toren tot een conciërgewoning een realistisch scenario?”,

55 Ter vergelijking: Atelier Bow-Wows *House Tower* heeft een binnenhoogte (gemeten van keldervloer tot zolderplafond) van goed dertien meter (Atelier Bow-Wow, Tsukamoto et al. 2007: 86-87). De Schulense kerktoren is van het maaiveld tot de dakgoot bijna negentien meter hoog, waardoor—ook zonder de gelijkvloerse verdieping ervan te gebruiken voor de woonunit—het volume van de Schulense toren beduidend groter is dan de *House Tower*.

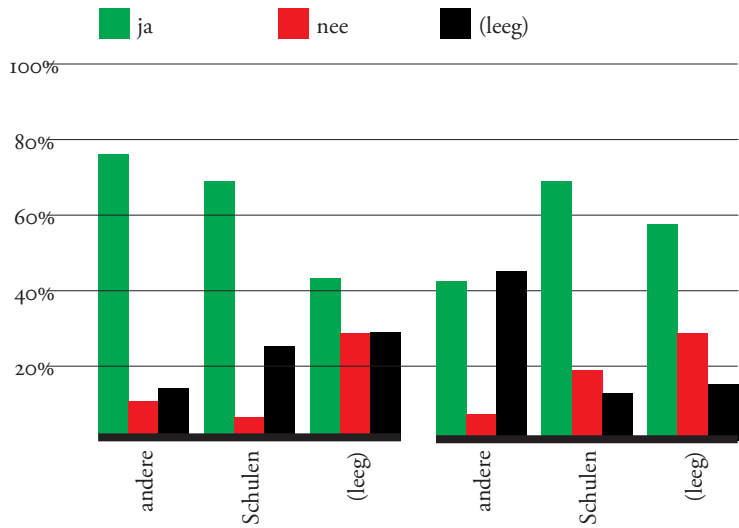
Een ander hedendaags oeuvre dat experimenteert met compacte torenvolumes als woonhuis is dat van het Chileense bureau Pezo von Ellrichshausen (zie nummer 61 van het tijdschrift *2G* met de titel 'Pezo von Ellrichshausen', het eerste nummer van jaargang 2012, samengesteld door Moisés Puente en Anna Puyelo).

56 Slechts zestien van de 52 deelnemers komen uit Scholen, zeven delen geen woonplaats mee, en twee personen zijn van Herk-de-Stad. Dertien deelnemers zijn lid van een vereniging, onder wie acht Scholenaren. De leeftijden zijn sterk verdeeld. Kernactoren zoals de penningmeester van de kerkfabriek, de organist en de voorzitter van de Gezinsbond zijn van de partij. Zie bijlage 3.2 voor de verdeling van de woonplaatsen en de verdeling van de leeftijden van de deelnemers.

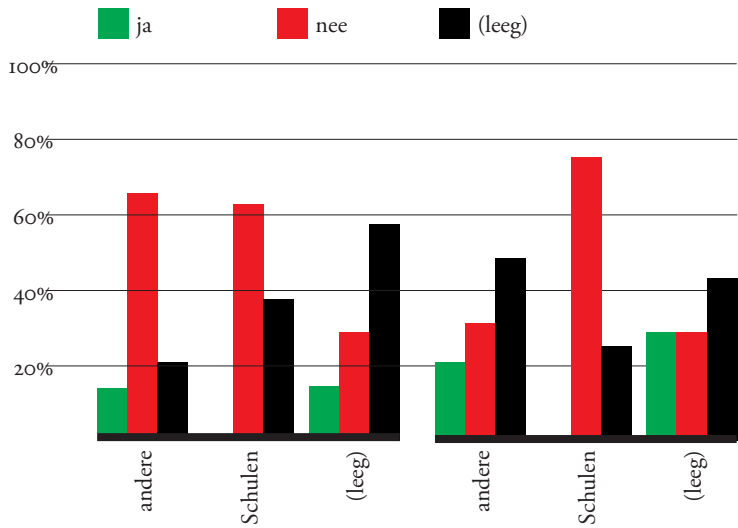
grafiek 6.1 en 6.2:
de houding ten opzichte van de **mogelijkheden** van het **dorpshuis** (linker grafiek) en de **agora** (rechter grafiek), volgens woonplaats

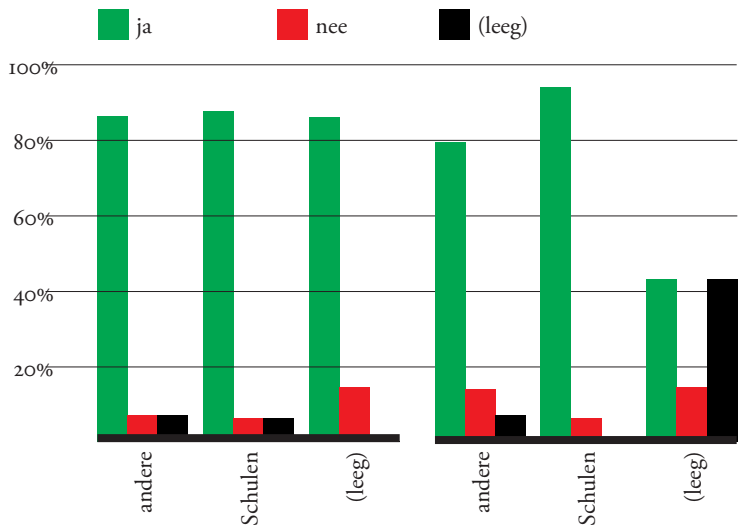
grafiek 6.3 en 6.4:
de houding ten opzichte van de **mogelijkheden** van de **woongemeenschap in het dorpshuis** (linker grafiek) en **de conciërgewoning in het agora-schema** (rechter grafiek), volgens woonplaats

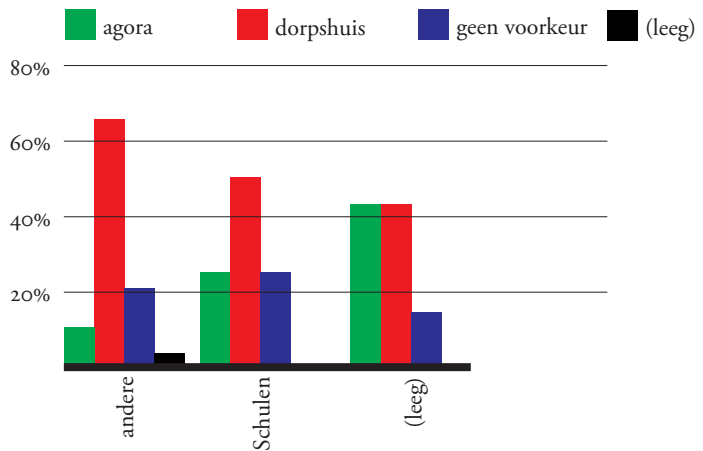
grafiek 6.5 en 6.6:
de houding ten opzichte van de **bereidheid om te wonen in de woongemeenschap** in het dorpshuis (linker grafiek) **en de conciërgewoning** in het agora-schema (rechter grafiek), volgens woonplaats

grafiek 6.7 en 6.8:
de houding ten opzichte van het **voortzetten van het kerkelijk gebruik** van het kerkgebouw (linker grafiek) en ten opzichte van een **verbrede spirituele invulling** van het gebouw (rechter grafiek), volgens woonplaats

grafiek 6.9: de voorkeur
voor een (of geen) van
de **scenario's**, volgens
woonplaats

en daarop inpikkend, “indien ja, zou u zelf willen wonen in de toren?”. Daarna zijn er nog twee algemene vragen en de vraag naar welk scenario de voorkeur verdient van de participant. De algemene vragen zijn: “acht u het behoud van het kerkelijk gebruik wenselijk en/of nuttig voor de plaatselijke gemeenschap?” en “bent u voorstander van een ruim spiritueel gebruik van een deel van de kerk?”. Door de uitleg over de voorstellen door de onderzoeker en de studenten kunnen de participanten zich een beeld vormen van wat dat spiritueel gebruik kan inhouden (het gaat voornamelijk om het verbreden van de huidige, louter katholieke invulling). Ten slotte vraagt het formulier om een voorkeur te omcirkelen, met de keuzemogelijkheden ‘A. dorps huis’, ‘B. agora’ en ‘geen voorkeur’.

Van alle ondervraagden vindt 75 procent dat het dorps huis kan zorgen voor een nieuwe toekomst voor de Sint-Jan de Doperkerk, vier procent zegt dat dat niet kan; voor het agora-voorstel is dat zestig procent (pro) tegen acht procent (contra). De Scholenaren zijn met 62 procent iets minder voor het dorps huis en met eveneens 62 procent iets meer voor het agora-scenario dan de anderen (zie grafiek 6.1 en 6.2). Zeventig procent van alle deelnemers vindt de woongemeenschap van het dorps huisscenario een goed idee, twaalf procent is tegen; bij de Scholenaren is 69 procent voor en zes procent tegen (zie grafiek 6.3). Tien procent van alle ondervraagden zou zelf deel willen uitmaken van de woongemeenschap; zestig procent wil dat niet. Van de Scholenaren wil niemand in de woongemeenschap wonen (niemand is pro) en 62 procent wil het expliciet niet (zie grafiek 6.5). Van de participanten vindt 56 procent de conciërgewoning in de toren die bij het agora-voorstel hoort een goed idee; dertien procent vindt dat niet. 69 procent van de ondervraagde Scholenaren is voor de conciërgewoning en negentien procent tegen (zie grafiek 6.4). Vijftien procent van de deelnemers zou zelf in de toren willen wonen; 44 procent wil dat niet. Van de Scholenaren wil alweer niemand in de toren wonen, 75 procent van de Scholenaren expliciteert die keuze met een duidelijk contra (zie grafiek 6.6).

Van de ondervraagden is 86 procent voor het voortzetten van het kerkelijk gebruik van de Sint-Jan de Doperkerk, voor de Scholenaren is dat 87 procent (zie grafiek 6.7). Acht procent van alle participanten en zes procent van de Scholenaren is expliciet tegen kerkelijk gebruik. 79 procent van de deelnemers is voor een verbreed spiritueel gebruik van de ruimte; bij de Scholenaren is dat 94 procent (zie grafiek 6.8). Twaalf procent van alle deelnemers is expliciet tegen een verbreed spiritueel gebruik; bij de Scholenaren is dat zes procent. Het dorps huis kan rekenen op 58 procent van het aantal voorkeursstemmen en het agora-voorstel op negentien procent; 21 procent van de ondervraagden heeft geen voorkeur. De voorkeur van de Scholenaren gaat met vijftig procent uit naar het dorps huis; 25 procent kiest voor de agora en 25 procent heeft geen voorkeur (zie grafiek 6.9).

De deelnemers aan het onderzoek bestempelen beide scenario's als waardevol. Gevraagd naar hun voorkeur kiezen ze over het algemeen voor het dorps huis, het meest ingrijpende scenario. Dat is opvallend: het minst ingrijpende voorstel lokt meer weerstand uit. Er is blijkbaar vraag naar een duidelijk en rigoureuus scenario voor het kerkgebouw. Ten opzichte van het agora-scenario is het dorps huis leesbaarder. De architectuur van het dorps huis leent zich op inzichtelijke wijze tot bepaalde, concrete gebruiksmogelijkheden zoals zingeving en voorstellingen voor een publiek. In het voorstel zijn die mogelijkheden duidelijk onderscheiden van elkaar. De nieuwe zingevingsruimte voegt daarenboven een hedendaagse architecturale kwaliteit toe aan de Sint-Jan de Doperkerk. De deelnemers aan het onderzoek weten die leesbaarheid door middel van een architectuur die uitnodigt tot specifiek gebruik te appreciëren: via het vragenformulier, hoofdzakelijk via de open vragen, maken zij die appreciatie kenbaar. Zij waarderen de “specifieke ruimteverdeling” van het dorps huis en wijzen—meer dan bij het agora-scenario—op het belang van het behoud van een ruimte voor zingeving, en dat terwijl *beide* scenario's uitgaan van het behoud van de eredienst.

De inwoners van Scholen opteren procentueel gezien iets meer voor het minst rigoureuze scenario, de agora, dan de anderen. Het voortzetten en verbreden van het kerkgebruik is iets dat de deelnemers erg wenselijk achten, en de Scholenaren nog net iets meer dan de anderen. De Scholenaren willen dus minder veranderd zien dan de anderen. Meer mensen vinden de woongemeenschap in de koorruimte een goed idee dan de woning in de toren, maar gevraagd naar of ze er zelf zouden willen wonen, kiezen er uiteindelijk meer mensen voor de woning in de toren.

De formulieren verzamelen meer opmerkingen van de deelnemers dan bij de andere onderzoeksacties. De Scholenaren reageren meer dan de anderen, wat aansluit bij de bevindingen van het hoofdstuk *issue* (na een tijd *leeft* het issue in Scholen en reageren de Scholenaren tijdens de bevragingen pertinenter, minder onverschillig dan de anderen). In de opmerkingen komen items naar boven die ook speelden tijdens de overige acties.

Wat betreft het dorps huis handelen veel opmerkingen over de kerkfunctie. Drie personen halen specifiek de combinatie van het kerkgedeelte met de andere vormen van publiek gebruik aan. Zij wijzen erop dat een dergelijk scenario “interessant” en “energie-efficiënt” is en de kerk “aantrekkelijker” maakt—de twee laatste van die opmerkingen komen van Scholenaren. Twee andere personen, waarvan er één uit Scholen komt, wijzen op het (wellicht hoge) prijskaartje; de Scholenaar verwijst daarbij naar de economische crisis. Een persoon uit Scholen vermeldt, in de lijn van de vorige onderzoeksresultaten en de wil om de jeugd te betrekken bij het kerkgebouw,

dat een meervoudig gebruik alle leeftijden kan aantrekken. Een andere Scholenaar vindt het een origineel concept en haalbaar mits de bouwheer een projectontwikkelaar vindt voor het project. Drie personen, waarvan twee van Scholenen, vrezen dat het voorstel te definitief is en dat het mogelijke polyvalent-zijn van de Sint-Jan de Doperkerk eronder lijdt: er is “geen kans meer voor echt grote evenementen”. Twee Scholenen ten slotte, stellen eigen voorwaarden op: voor de ene is dat dat het orgel deel moet uitmaken van de nieuwe liturgische ruimte en voor de andere is dat het feit dat de kerkdiensten verzekerd moeten zijn.

Op het agora-voorstel reageren de Scholenen minder, waar voor het dorpshuisscenario geldt dat daarop bijna *enkel* Scholenen reageren. Twee niet-Scholenen vinden het een voordeel dat het met het agora-voorstel mogelijk blijft om de hele kerk te gebruiken—één van die personen wijst in het bijzonder op de mogelijkheid om tribunes te plaatsen. Een andere niet-Scholenaar vindt het voorstel praktisch, voordelig en geschikt om meer mensen te bereiken dan dat nu het geval is. Nog een andere persoon zegt dat een multifunctioneel voorstel voor een hele gemeenschap belangrijker is dan een voorstel voor enkelen. De andere opmerkingen uiten veelal twijfels bij het voorstel. Een Scholenaar vindt het niet voldoende aantrekkelijk om weer volk naar de kerk te krijgen. Andere opmerkingen zijn dat het voorstel oppervlakkig blijft, dat het tijdelijk is en dus impliceert dat er achteraf behoefte is aan een nieuwe oplossing. Drie opmerkingen komen er omwille van energetische (twee Scholenen) en akoestische redenen (een niet-Scholenaar): naast de gordijnen is er voor één van die mensen nood aan een horizontale afscherming. Een niet-Scholenaar heeft twijfels bij de grootte en de bruikbaarheid van de woonruimte en voegt nog toe dat gordijnen geen goed idee zijn om onderverdelingen te maken in het kerkship en schuifdeuren wel. Een Scholenaar, ten slotte, ziet mogelijkheden in het agora-voorstel als de activiteiten die er plaatsvinden een kerkelijk karakter hebben.

Twee Scholenen zijn te vinden voor een combinatie van beide voorstellen, één van die twee specificeert dat die combinatie het best kiest voor de woonunit in de toren, voor het behoud van een liturgische ruimte en voor een meer flexibele polyvalente zaal dan in het dorpshuisvoorstel.

De opmerkingen van de participanten tonen aan dat de scenario's veel losweken en dat het maquetteonderzoek inhoudelijk gezien een meerwaarde betekent voor een forumaanpak. De deelnemers aan het onderzoek delen een veelheid aan bezorgdheden en mogelijke maatregelen mee. Voor de architect is er voldoende stof om verder mee aan de slag te gaan. Alweer doen de participanten geen uitspraken over erfgoedtechnische aspecten, maar des te meer over de religieuze, de maatschappelijke, de gebruiks-, de bouwtechnische en ook de economische dimensies. De gemeenschappelijke taal van het onderzoek blijft die van de performance van het gebouw, geen enkele deelnemer verwijst naar de historische dimensie van de Sint-Jan de Doperkerk. In de tekst *The negotiation of hope* zegt Jeremy Till (2005: 26):

Where *clients* are generally concerned with economy, efficiency and longevity—all issues which elide with the Vitruvian triad and thus ones that the architect is comfortable with—*users* bring other concerns to the table” [eigen klemtoon].

Als die uitspraak waar is, dan doet er zich in Schulen iets bijzonders voor: een klein deel van de deelnemers aan het onderzoek brengt wel degelijk het economische aspect, de efficiëntie (ook op energetisch vlak) en de duurzaamheid van de voorstellen aan. Zij gedragen zich dus volgens Till (2005) als cliënten en niet als gebruikers. Andere participanten hanteren een taalgebruik dat Till verwacht: zij halen de graad van polyvalentie van de scenario's aan en de zin van het behoud van de kerkelijke functie—aspecten die corresponderen met een “knowing from within” (ibid.: 29). De deelnemers aan het onderzoek gedragen zich in de ogen van Till dus deels als cliënten en deels als gebruikers; Tills onderscheid gaat dus niet op. De Scholenaren, maar niet uitsluitend de Scholenaren, hebben oog voor technische en economische details. Naarmate de discussie in Schulen vordert, krijgt zij een meer en meer technisch—in de brede zin van het woord—karakter. Stilaan ontstaan er identiteiten die zich specialiseren in bepaalde aspecten van het kerkgebouw.

Een mogelijke volgende stap is om één voorstel, gebaseerd op het ‘winnende’ dorps huis, verder uit te werken, zonder de issues die zich voordoen kunstmatig te reduceren.

6.3.2. *Tijdelijk gebruik*

Het organiseren van tijdelijk gebruik in de Sint-Jan de Doperkerk—tijdens het tweede maquetteonderzoek ging het om een dansvoorstelling (enkel tijdens de tweede dag van dat maquetteonderzoek), rondleidingen en een zoektocht in de kerk en enkele muzikale intermezzo's gespeeld door de organist—vormt geen probleem, noch voor de kernaactoren, noch voor de overige Scholenaren⁵⁷. De lokale basisschool organiseerde al eerder voorstellingen in het kerkgebouw waardoor er sprake is van een zekere gewenning in Schulen. De kernaactoren zetten zich in voor tijdelijk gebruik, maar het team van kernaactoren breidt niet uit; het beperkt zich tijdens de voorbereidingen en de uitvoering van het kerkforum tot de voorzitter en de penningmeester van de kerkraad, de organist, de voorzitter van de Gezinsbond, de cultuurfunctionaris van Herk-de-Stad en de onderzoeker. Op de folder, verstuurd naar alle Scholenaren om hen attent te maken op het kerkforum, stonden de verschillende activiteiten van de twee kerkforumdagen vermeld, met daarbij een uitnodiging om andere activiteiten aan het programma toe te voegen. Daar ging niemand op in. Alweer zijn er vrijwilligers die tijdens de eerste onderzoeksactie (de eerste enquête in de parochiezaal tijdens de nieuwjaarsreceptie van 2010) openlijk hun interesse toonden voor het onderzoek afwezig, alsof zij het gevoel hebben dat het project al volledig geclaimd is door de groep van kernaactoren die actief deelneemt aan (de organisatie van) het kerkforum.

Het expliciet maken van het potentiële engagement voor het kerkgebouw slaagt maar voor een beperkt deel van dat engagement. Een week na het tweede maquetteonderzoek echter vindt de schoolmusical plaats in het kerkgebouw. De organisatie daarvan steunt bijna helemaal op vrijwilligers—enkele leden van de ouderraad van de school nemen ook deel aan het maquetteonderzoek. Het voorbeeld van de musical toont aan dat niet-traditionele vormen van engagement—Schulen kent bovendien veel inwijkelingen, ook uit andere provincies, veel nieuw sociaal kapitaal dus—het kerknetwerk *kunnen* versterken, maar dat de directe link met het kerkgebouw niet vanzelfsprekend is. In belangrijke mate is de schoolmusical niet meer dan *een* activiteit in het kerkgebouw die niet als doel heeft om het kerkgebouw te versterken.

⁵⁷ Het podium voor de musical was al aanwezig in het kerkgebouw en een tribune was opgebouwd, wat de organisatie van de dansvoorstelling vergemakkelijkte.

Het onderhouden van het kerkn netwerk vraagt *werk* en dat werk kan inderdaad bestaan uit het organiseren van een voorstelling in het kerkgebouw, maar enkel als de organisatoren expliciteren dat de actie in het teken staat van het kerkgebouw zelf zal die actie ook bijdragen aan het kerkn netwerk⁵⁸. Als er zich werkelijk een transformatie voordoet van traditionele vormen van sociaal kapitaal naar nieuwe, creatieve vormen zoals de schoolmusical, dan kan een wederzijds enten van het kerkn netwerk op die nieuwe vormen het toekomstperspectief van het kerkgebouw daadwerkelijk versterken.

58 In Scholen maakte de musical voor de kernactoren deel uit van een groter project rond de Sint-Jan de Doperkerk, maar voor de school zelf was dat niet of minder het geval, die zag de organisatie van de musical als een autonoom iets, hoewel de musical voor een deel gesponsord werd via hetzelfde Koning-Boudewijnstichtingdossier als de onderzoeksactiviteiten in Scholen.

6.4. De confrontatie van theorie en praktijk

Toegepast op het kerkenprobleem situeert het hybrid forum zich tussen realisme en idealisme: realisme omdat het hybrid forum het probleem niet artificieel verenigt en het achterliggende werk erkent, en idealisme omdat er veel inzet nodig is om het forum op te starten en gaande te houden. In Scholen breidt het forum zich niet vanzelf uit en er ontstaan geen grote hoeveelheden groepsidentiteiten met specifieke eisen—al gebeurt dat tweede wel in beperkte mate: er staan mensen op die de belangen van specifieke elementen van het kerkgebouw verdedigen, het orgel bijvoorbeeld, of de glasramen. Het maquetteonderzoek in Scholen is ook niet meer dan de *aanzet* van een hybrid forum. Hoewel Callon, Lascoumes en Barthe (2009) weinig aandacht schenken aan de personen die een hybrid forum opzetten, wijzen de auteurs van *Acting in an Uncertain World* op krachten die nodig zijn om een zeker momentum aan te houden: “The development of this dynamic required a triple conjunction of a diversified and free movement of associations, media coverage of the issues at stake and the government’s creation of an agency” (Callon, Lascoumes et al. 2009: 186), zeggen zij over een bepaald issue⁵⁹. In Scholen vallen het huidige kerknetwerk en de mensen die actief meewerken aan de onderzoeksacties grotendeels samen⁶⁰. Bovendien is een parochiekerk in grote mate een erg lokaal issue. Bovenlokale associaties, de media en de verschillende overheden kunnen specifiek en gelokaliseerd onderzoek wel stimuleren—wat de nota van Bourgeois (2011) ook doet—maar er niet overal ter plekke aan bijdragen, toch niet in de mate die het hybrid forum verwacht. In die zin is het hybrid forum zoals Callon et al. het beschrijven niet rechtstreeks transposeerbaar naar de lokale manifestaties van het kerkenprobleem, want de drie Franse auteurs rekenen voor elk forum op de medewerking van topexperts. Toch bevat een forum-methodiek potentieel om het lokale engagement voor het kerkgebouw—expliciet en impliciet—aan te wenden voor de toekomst van dat gebouw.

Werken aan een oplossing voor het kerkenprobleem is mensenwerk: hoe sterker het ‘worknet’ hoe sterker de resultaten⁶¹. Het kerkbestuur als eerste direct betrokken partij en als spil in het ‘worknet’ is de aangewezen partij om het issue onder de aandacht te brengen. Maar daarnaast is er nood aan een geschikte wijze om het (kerk)forum draaiende te houden, zodat er geen sprake kan zijn van wat Callon et al (2009: 110) “silence the people and speak in their place” noemen. In dit hoofdstuk is een beroep gedaan op architectuur als brandstof voor het forum en als een aanzet om sneller tot een consensus te komen (maar niet zo dwingend als in sommige vormen van action research). Daarbij is rekening gehouden met het feit dat binnen een hedendaags begrip van architectuur (Brand 1995; Till 2009) een oplossing nooit definitief is, wat overeenkomt met het opzet van het hybrid forum. Een derde belangrijke taak, naast het initiëren en het gaande houden

59 Callon en zijn collega’s hebben het in het citaat over onderzoek naar HIV. Verenigingen die zich bekommeren om het vraagstuk, media-aandacht en het oprichten van een agentschap door de overheid zijn niet meer dan drie *voorbeelden* van krachten die een forum gaande kunnen houden. Er zijn andere mogelijkheden. Het boek van Callon et al. (2009) focust op een vernieuwing van de democratie via issue-gerelateerde vormen van politiek die plaatsvinden naast de gekende instellingen en minder op de praktische uitwerking van een hybrid forum, waardoor dat laatste begrip voor de lezer overkomt als een metafoor voor een nieuwe politiek.

60 De voorzitter van de Gezinsbond bijvoorbeeld is een trouwe kerkganger; hij springt in als er iets moet gebeuren met betrekking tot de kerk.

61 ‘Worknet’ betekent hetzelfde als ‘network’ maar duidt volgens Latour beter aan wat hij er exact mee bedoelt: “Really, we should say ‘worknet’ instead of ‘network’. It’s the work, and the movement, and the flow, and the changes that should be stressed” (Latour 2005b: 143).

van het forum is het *open* houden ervan; enkel op die manier kan het een methodiek zijn om voorheen ongedachte gevolgen van het probleem in te schatten en aan te pakken.

In Schulen is het kerkforum uitgewerkt met centraal de maquettes van het kerkgebouw. Dat werkt goed: de scenario's, concreet en leesbaar voorgesteld in de maquettes en gepresenteerd in het kerkgebouw zelf weken reactie los. De deelnemers aan het onderzoek formuleren zinvolle opmerkingen bij de voorstellen. Opvallend is dat zij het meer rigoureuze dorpshuis-scenario verkiezen boven het weinig ingrijpende agora-scenario. Dat Schulen kiest voor de architecturaal duurzame oplossing lijkt niet te stroken met de inzet van het spatial-agency-discours: een 'snelle' (maar ingrijpende) oplossing krijgt meer steun dan een 'traag' proces dat om permanente vernieuwing vraagt. Belangrijk om daarbij op te merken is dat architectuur, zelfs als het om niet meer gaat dan een voorontwerp, wel degelijk de kracht heeft om mensen te inspireren: de maquettes roepen vragen op waarop de deelnemers ter plekke eigen antwoorden formuleren. Tegelijkertijd toont het aan dat de deelnemers opteren voor het concrete en niet voor het vage. De bevindingen van het spatial-agency-discours slagen erin om een *black boxed* architectuurdiscours te nuanceren, maar dat hoeft niet te betekenen dat elke architecturale oplossing die tot stand komt via het engagement van een gemeenschap een vormelijke nabootsing van een proces moet zijn in tastbare materialen. Het resultaat van een architecturaal proces dat actief lokaal engagement incorporeert, hoeft niet te lijken op Cedric Prises Fun Palace of op Raumlabor's Eichbaumoper.

Is het verder uitwerken van het dorpshuis een toegeving aan een consensusidee, ten koste van een waarachtig kerkforum in de geest van het hybrid forum? Houdt dat het onnodig reduceren van het issue in? Dat hoeft het niet te betekenen. Juist door te bewaken dat het forum open blijft, door openheid te stimuleren en nieuwe mensen aan te moedigen om opmerkingen te formuleren, blijft het kerkforum informatie verzamelen. Het kerkforum dringt geen oplossing op, het tast ze langzaam af; het is geen pseudoparticipatie.

De maquettes functioneren goed als concrete methodiek, zelfs in een louter hypothetische context—in Schulen is altijd duidelijk gecommuniceerd dat het om fictieve voorstellen gaat, maar dat die tegelijkertijd kaderen in een breder onderzoek dat zoekt naar een meer realistische omgang met het kerkenprobleem. Voor de meer open deelmethodieken ligt dat anders. De tweede dorpsvergadering was geen succes en op de folder met enkele vragen die verstuurd is naar alle Scholenaren kwam weinig reactie. Als er geen concrete en nieuwe gespreksstof is zoals dat met de maquettes en de scenario's wel het geval is, dan treedt er een vorm van moeheid op—wat pleit voor de maquettethodiek⁶². Een andere mogelijke verklaring voor het beperkte lokale initiatief is dat het hele onderzoeksproces 'geclaimd' wordt door enkele kernaactoren. Het kerkforum mist daarom deels het doel van openheid. Het is inderdaad steeds dezelfde kleine groep van kernaactoren die instaat voor de praktische lokale ondersteuning van de onderzoeksacties, hoe open zij zich ook opstellen ten opzichte van de andere Scholenaren. Eens te meer lijkt het hybrid forum zoals Callon en zijn co-auteurs het voorstellen een ideaalbeeld.

Het hybrid forum van Callon, Lascoumes en Barthe, toegepast op het kerkprobleem,

62 'Consultation fatigue' is een term die Jeremy Till (2005: 19) aanhaalt in verband met een concreet voorbeeld van pseudoparticipatie (zie noot 9) dat hij geeft. Hoewel Till er niet over spreekt, beperkt het fenomeen van consultatiemoeheid zich niet tot pseudoparticipatie.

is idealistisch, maar in een aangepaste vorm ook haalbaar. Het verschil met *action research* kan klein zijn, maar de openheid van het forum, de door de ANT geïnspireerde symmetrie en de transdisciplinaire aard ervan zijn belangrijke meerwaarden. Het forum beschouwen als een collectief dat werkt aan een ‘common world’ betekent dat de draagkracht en het draagvlak van het kerkgebouw samenkomen of cohabiteren. Omdat het forum het kerkenprobleem niet reduceert maar het juist in alle complexiteit aanvaardt, en dat tijdens een zoektocht naar concrete maatregelen, is er daarenboven ruimte om andere gerelateerde issues aan te pakken. Het forum ent zich op wat het kerkgebouw, begrepen als een kerknetwerk, vandaag inhoudt, niet op het *onderwerpen* van het gebouw aan een historisch onderzoek of van het publiek aan een draagvlakonderzoek. De actieve wisselwerking tussen gebouw en publiek staat centraal.

6.5. Voorlopig besluit in functie van het protocol en de hypothese

Het kerkforum, als sluitstuk van de strategische aanpak, kent duidelijker dan de twee eerste fases—de eerder beschrijvende fases *issue* en *actor*—specifieke rollen toe aan de verschillende betrokken actoren. De huidige inhoudelijke verschuiving op Vlaams niveau, van individuele kerkfabrieken naar centrale kerkbesturen—dat is een verschuiving die langzaamaan lijkt te anticiperen op een kerkenbeheer dat zich afspeelt per gemeente en niet langer per parochie—opent nieuwe kansen voor de lokale kerkbesturen. Zowel uit de theoretische zoektocht naar een geschikte methodiek om het kerkenprobleem per kerkgebouw aan te pakken als uit het concrete forumonderzoek in Schuren blijkt dat de kerkfabriek (en haar kerkraad) een centrale rol speelt en blijft spelen. Als bron van lokale kennis en als spil van het lokale engagement voor het kerkgebouw is de kerkraad bij uitstek de partij om lokaal een proces rond het kerkgebouw te initiëren. De kerkraad is van alle partijen het best op de hoogte van de actuele toestand van het kerknetwerk; zij is dus het best geplaatst om de alarmbel te luiden. Via bestaande contacten met lokale verenigingen en individuen heeft de kerkfabriek directe toegang tot het kerknetwerk. Als de bevoegdheden van de kerkfabrieken blijven opschuiven naar het centraal kerkbestuur—als de kerkfabrieken dus minder te maken krijgen met zware administratieve en technische dossiers—dan kunnen zij zich weer concentreren op hun kerntaak: het beheren van het tijdelijke. Specifiek voor het kerkgebouw betekent dat in de huidige context: het kerkgebouw open houden en het originele gebruik ervan versterken. Een zinvolle optie wat betreft dat laatste is nieuwe gebruiksmogelijkheden toevoegen aan het kerkgebouw die niet concurreren met het bestaande gebruik. Die nieuwe invullingen hoeven daarvoor geen kerkelijk karakter te hebben. De kerkraad heeft er belang bij om een kerkforum op te starten. Tijdens het forum is de kerkraad het best geplaatst om te waken over het ‘menselijke’ aspect van het kerknetwerk (de lokale inzet voor de parochiekerk) en, samen met het pastoraal team, over de pastorale invulling van het kerkgebouw, eventueel in een herdachte vorm.

Het is in eerste instantie aan de kerkraad om andere partijen—met twee uitdrukkingen uit de ANT (Callon 1986: 8)—te *interesseren* en te *mobiliseren* voor het kerkgebouw. Vrijwilligers vanuit verschillende hoeken kunnen tijdelijk gebruik organiseren in het kerkgebouw—misschien is er, zoals Cedric Price zegt, op die manier helemaal geen *architecturale* ingreep nodig? Vrijwilligers, als eerste afgevaardigden van de inwoners van de parochie, kunnen bijdragen aan

de toekomst van het kerkgebouw door nieuwe issues aan te dragen en door verbanden te leggen tussen verschillende issues. Op die manier komen lokale vragen naar ruimte aan de oppervlakte, en die vragen kunnen uiteindelijk een duurzaam antwoord krijgen.

Voor lokale politici en ambtenaren is het belangrijk om het kerkforum te ondersteunen en te stimuleren. Het forum is onoverkomelijk politiek van aard (maar niet *enkel* politiek), maar dat hoeft—zoals Callon, Lascoumes en Barthe aantonen in hun uitgebreid argument—geen gevaar te beteken voor de bestaande politieke instituties; het forum is eerder een aanvulling daarop. Daarom is het voor de steden en gemeenten van belang dat ieder kerkforum open is, toegankelijk voor iedereen. Een tweede belangrijke taak voor politici en ambtenaren is om het grotere geheel te blijven overzien, dat is: het niveau van de volledige stad of gemeente, aangevuld met een zekere aandacht voor wat er in de buurgemeenten gebeurt⁶³. Dat sluit aan bij de schaalvergroting die minister Bourgeois (2011) aankondigt in de nota. Een andere taak voor de steden en gemeenten is ondersteuning verlenen aan de kerkfabrieken of optreden als een aanspreekpunt, zodat de kerkfabrieken hun dagelijkse taken tot een goed einde kunnen brengen. De forum-methodiek vergroot actief de relevantie van het kerkgebouw, ook voor diegenen die niet wekelijks praktiseren. Daardoor blijft ook de kerkfabriek essentieel en de financiële steun ervoor, als de kerkfabriek niet zelfbedruipend is, onontbeerlijk. Een mogelijkheid is dat de stad of gemeente samen met de kerkfabrieken nadenkt over nieuwe beheersstructuren waarin nieuwe partners—zoals de cultuurdienst van de gemeente—samen met de kerkfabriek het kerkgebouw exploiteren⁶⁴. Een dergelijke dubbele organisatie kan zowel *ruimtelijk* (de kerkfabriek is verantwoordelijk voor een deel van het kerkgebouw en de gemeente voor een ander) als *in de tijd* (de kerkfabriek is op *dit* tijdstip verantwoordelijk voor het gebruik en de gemeente op *dat* tijdstip) vorm krijgen⁶⁵.

De architect, ingeroepen als ruimte-expert, kan niet enkel optreden als een moderator van het forum—hij of zij voegt zelf expliciet iets toe aan het forum. Het is aan de architect om op basis van de actuele toestand van ‘het collectief’ één of meerdere scenario’s uit te tekenen. Die scenario’s zijn situatiespecifiek; het is onmogelijk om een catalogus van standaardoplossingen op te stellen om achteraf te gebruiken. Het gradueel werken aan een voorstel—een proces dat de architect wél uitdrukkelijk leidt—is de basis van het kerkforum.

Belangrijk voor alle partijen is om het kerkforum niet te beschouwen als een instrument (tenminste, als ‘instrument’ eng gedefinieerd wordt, als een *black box* met een voorspelbare output voor iedere input). Het forum bestaat maar bij gratie van onzekerheid en controverse en het heeft bovendien een progressief, onvoorspelbaar verloop. Een instrumentele benadering van het forum is nefast voor de toekomst van het betrokken kerkgebouw omdat de betrokken partijen in

63 De fusies die leiden tot de huidige 308 Vlaamse steden en gemeenten gebeurden soms eerder arbitrair, waardoor inwoners van de ene gemeente zich meer verbonden kunnen voelen met een andere gemeente. Bijvoorbeeld in de Haspengouwse kerkdorpen die behoren tot uitgestrekte gemeenten treedt dat fenomeen op.

64 Voor mogelijke nieuwe beheersstructuren zie het artikel met de titel *Elk gebruik is tijdelijk* dat Joris Scheers (2011a) schreef (zie ook het einde van sectie 2.1.1).

65 Een moeilijkheid is hier de eigendomsstructuur van de kerk. De meeste ‘jonge’ kerkgebouwen (van na het concordaat) zijn eigendom van de kerkfabrieken, niet van de gemeenten. Tegelijkertijd opent dat mogelijkheden: gebruik door de gemeente betekent dat de gemeente het kerkgebouw niet anders kan beschouwen dan ‘van publiek belang’, waardoor zij soepeler kan omspringen met het beoordelen van de rekeningen van de kerkfabriek.

dat geval voorbijgaan aan de uniciteit van het kerkgebouw en de situatie. Van het luiden van de alarmbel tot het nemen van concrete maatregelen is het forum een methodiek die weinig sturing van buitenaf verdraagt. Het kerkforum kan dus niet zomaar uitgroeien tot een 'best practice' omdat *het* kerkforum niet bestaat; voor het onderzoekskader en voor het protocol dat telkens lokaal ingevuld kan worden, ligt dat anders.

Een van de hoofdvragen van het onderzoek (Kan de conviviale hypothese samenleven met de parochiekerk?) kan nu beantwoord worden, al is het onmogelijk om op voorhand alle details uit te klaren. De exacte invulling van de hypothese hangt af van de resultaten van het onderzoek ter plaatse (het kerkforum). In Schulen bijvoorbeeld vindt de woning in de toren meer steun dan de woongemeenschap. Opvallend is dat in Schulen enkele van de schaarse respondenten van de folder, verstuurd voor het kerkforum, spontaan verwijzen naar een woonunit als mogelijk nevengebruik voor de Sint-Jan de Doperkerk. Ook de penningmeester van de Schulense kerkfabriek nam al vóór het kerkforum de mogelijkheid van een woonunit in overweging, met een gedeelte van de kerk dat dienst blijft doen als kerkruiimte. De conviviale hypothee slaat aan: de Schulenaren begrijpen de meerwaarde die een woonunit kan bieden in functie van een directe zorg voor het kerkgebouw, vooral via het idee 'conciërgewoning'. Er is een draagvlak te vinden voor de conviviale hypothese, al blijft het moeilijk om kandidaten te vinden om in het kerkgebouw te gaan wonen⁶⁶. Het geherwaardeerde kerkgebouw zorgt voor veel mogelijkheden voor een breed publiek. De belangrijkste voorwaarde voor een dergelijke duurzame oplossing is dat ten minste één iemand de activiteiten in het gebouw modereert. Een denkbaar vooruitzicht is dat de woonunit een mogelijke toekomstige samenwerking van de kerkfabriek met de gemeente (Scheers 2011a) aangrijpt. Concrete mogelijkheden zijn de exploitatie van de woonunit door het OCMW of door de plaatselijke sociale huisvestingsmaatschappij. Om de zorg voor het kerkgebouw en de organisatie van de (nieuwe) activiteiten erin te bestendigen via de woonunit kan de sociale economie mogelijkheden bieden.

De woonunit werkt als een concretisering of een institutionalisering van de zorg voor het kerkgebouw die expliciet en impliciet in Schulen circuleert. Waar het kerknetwerk de huidige zorg voor het kerkgebouw zichtbaar maakt en het forum die zorg procesmatig operationaliseert, daar bestendigt een woonunit dezelfde zorg op structurele wijze in een concreet architecturaal schema. Een netwerk van cohabitatie—om Latours (2005c) jargon te gebruiken—kan zichzelf consolideren via een daadwerkelijk samenwonen, via het conviviale wonen⁶⁷.

66 Van de tijdens het tweede maquetteonderzoek ondervraagde Schulenaren is er niemand die in een woongemeenschap in het kerkgebouw wil wonen (een persoon die er wel wil wonen gaf geen woonplaats op). Bij de niet-Schulenaren zijn er wel geïnteresseerden.

De vzw samenhuizen bevestigt de populariteit van het groepswonen en suggereert kerkgebouwen als een mogelijkheid daarvoor. Zie noot 29 van hoofdstuk 4.

67 Ook al is er maar één persoon die in het kerkgebouw inwoont, dan nog woont die persoon *samen* met het kerkgebouw, zelf een belangrijke actor in een gemeenschap.

	kerkfabrieken en vrijwilligers	architecten	politici en ambtenaren
onderzoekskader → forum	<ul style="list-style-type: none"> - forum organiseren in kerk - maatregelen delibereren - kerkfabrieken: menselijk vlak bewaken 	<ul style="list-style-type: none"> - aan de hand van maatregelen en aanknopingspunten een nieuw (architecturaal) schema uitwerken en voorleggen aan forum - auteurschap niet opgeven 	<ul style="list-style-type: none"> - openheid forum bewaken - aanspreekpunt zijn om haalbaarheid voorstellen af te toetsen - toetsen aan bovenparochiaal niveau (met centraal kerkbestuur)

Schema 6.1: het deel van het protocol dat voorkomt uit het onderdeel 'forum' van het onderzoekskader.

	kerkfabrieken en vrijwilligers	architecten	politici en ambtenaren
onderzoekskader → hypothese	<ul style="list-style-type: none"> - pastorale invulling herdenken via forum, samen met pastoraal team - organisatie herdenken (eventueel met gemeente) 	<ul style="list-style-type: none"> - werken met hybride aard kerkgebouw - aandacht voor lange termijn in functie van onderhoud 	<ul style="list-style-type: none"> - links leggen met sociale economie, OCMW, sociale huisvestingsmaatschappij in functie van woonunit

Schema 6.2: de conviviale hypothese op het niveau van het protocol

7. SYNTHESE EN ALGEMEEN BESLUIT

In hoofdzaak bestaat dit proefschrift uit drie delen: (1) een status quaestionis met betrekking tot het debat over de toekomst van de parochiekerken, met de nadruk op Vlaanderen, (2) een nieuw (theoretisch) onderzoekskader dat voortkomt uit een kritiek op hoe experts denken over de parochiekerken en dat steunt op het spatial-agency-discours in de architectuur en op hedendaagse sociale theorie, en (3) de uitwerking van een methodiek of een protocol om het kerkenprobleem praktisch te behandelen, gebaseerd op het nieuwe onderzoekskader en uitgewerkt als een constante wisselwerking van theorie en praktijk. Dat is de wijze waarop de dubbele onderzoeksvraag (*welke strategische aanpak van het bestaande kerkprobleem leidt tot zowel een architecturale herdefiniëring als een conviviale herwaardering van het kerkgebouw?*) en de hypothese (*een beperkte woongemeenschap kan de motor zijn van de revitalisering van de niet-geklasseerde parochiekerk die functioneert als nieuwe conviviale zingevingsruimte*) onderzocht zijn. In het derde deel, de verkenning van de methodiek, loopt de opbouw van het proefschrift via de hoofdstukken *issue*, *actor* en *forum* parallel met de methodiek zelf.

Het onderzoek werkt een *strategie voor* de Vlaamse parochiekerken uit die meer pragmatisch is en meer op de praktijk gericht dan wat verschillende experts ter zake voorstellen; het brengt de aanknopingspunten, de ‘propositions’, in kaart die het kerkgebouw zelf aanbiedt. Om dat te verwezenlijken bouwt het onderzoek een brede definitie—een ‘dikke beschrijving’—op van wat het kerkgebouw *is* door na te gaan wat het kerkgebouw *doet*. Aan de hand van die aanknopingspunten *articuleert* de tekst mogelijke invullingen voor het kerkgebouw.

Dit algemeen besluit houdt de logica van de opbouw van het proefschrift aan; het overloopt eerst het theoretisch opzet van het onderzoek (7.1) en vervolgens de belangrijkste bevindingen, voornamelijk die bevindingen die betrekking hebben tot de kerkgebouwen zelf (7.2). Daarna bespreekt dit besluit de overgang van het onderzoekskader naar het concrete protocol (7.3), met specifieke aandacht voor de kerkfabrieken, vrijwilligers, architecten en politici en ambtenaren, en via die tussenpersonen voor de hele parochie. Die sectie behandelt eveneens de conviviale hypothese zoals die doorheen het onderzoek vorm krijgt en de transponeerbaarheid van de methodiek naar andere kerkgebouwen dan dat van Scholen. Een laatste sectie (7.4) van het besluit bespreekt mogelijkheden voor verder onderzoek.

7.1. Theoretisch opzet van het onderzoek

Dit overzicht overloopt het *theoretisch* opzet van het hele onderzoek om er de toepasbare aanknopingspunten in functie van een *praktisch* protocol (sectie 7.3) gemakkelijker uit te kunnen distilleren. De essentie van het protocol ligt in het uitwisselen van kennis en engagement tussen het kerkgebouw zelf en de (maatschappelijke) omgeving ervan, en dat met het oog op de toekomst van het kerkgebouw. Tegelijkertijd is het protocol een overzicht: het inventariseert de belangrijkste te ondernemen acties met betrekking tot het kerkenprobleem, geordend volgens de belangrijkste actoren (sectie 7.3.5).

7.1.1. Probleemstelling

De Vlaamse kerkgebouwen bevinden zich opnieuw op een keerpunt. Dit keer is er geen sprake van ingrijpende liturgische en architecturale vernieuwingen zoals Geert Bekaert (1967) die beschrijft in *In een of ander huis: Kerkbouw op een keerpunt*, want vandaag is het mogelijk om te spreken over de laatste generatie van black-box-kerken: het model van het kerkgebouw met een eigen parochiepastoor en een constante aanvoer van mensen voor de kerkgemeenschap en de kerkfabriek is geen vanzelfsprekendheid meer. De verschillende overheden stellen zich vragen over de toekomst van de kerkgebouwen en dat is terecht: de leeftijdsverdeling van de eerste enquête in Scholen (die met de vrijwilligers) bevestigt dat er nu nood is aan actie. Bovendien is er een acuut gebrek aan voorgangers. De vooruitzichten voor de nabije toekomst zijn somber; ook de Schulense kerkfabriek maakt zich zorgen. Maar tegelijkertijd is er—tenminste *impliciet*—nog een draagvlak voor de kerkgebouwen.

Politici en erfgoedexperts dreigen het kerkenprobleem te generaliseren en oplossingen te projecteren die in feite geen antwoord zijn op de concrete situaties in de Vlaamse parochies. Het discours in Vlaanderen begon aan het einde van de jaren 1990 als een aanhangsel van een algemeen monumenten- en erfgoeddiscours (zie De Fleurquin et al. 1999). Ondertussen zijn er heel wat religieuze gebouwen effectief van functie veranderd; het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* bracht een aantal van die voorbeelden samen (zie De Houwer 2009c), met een klemtoon op het vormelijk-architecturale maar zonder veel expliciete inzichten in de theorie en de achtergrond. Met de nota van Bourgeois (2011) dient zich een meer pragmatische era aan.

Vandaag is het nodig om het kerkenprobleem eerst te herformuleren als een breed-maatschappelijk probleem, maar niet alvorens dat probleem in de diepte onderzocht te hebben. Het kerkenprobleem is te complex, te specifiek en telkens te lokaal om een generalistische aanpak voor te stellen die gebaseerd is op a priori categorieën. Dit onderzoek tast een mogelijk spoor af; het vindt daarvoor inspiratie in de Actor-Network Theory en de spatial-agency-praktijk en -theorie, twee kennisdomeinen die complexiteit, specificiteit en het lokale aspect steeds incalculeren en daarenboven theorie en praktijk niet zien als gescheiden werelden. Veldonderzoek speelt een belangrijke rol in dit onderzoek; er is op aanraden van de deken van Herk-de-Stad gekozen voor de Schulense Sint-Jan de Doperkerk als casestudy. Dat bleek in functie van het ontwikkelen van een strategie een goede keuze, met successen, maar ook met moeilijkheden.

7.1.2. *Status quaestionis*

Sinds de jaren 1990 is de toekomst van de Vlaamse parochiekerken een thema. Sindsdien zijn er enkele publicaties over het thema verschenen en is er een debat ontstaan onder experts. Door de nota van Bourgeois (2011) is dat debat uitgebreid: alle kerkbesturen zijn nu verplicht om na te denken over de toekomst van het kerkelijk patrimonium dat zij beheren, en onder de koepel van het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) is er een officieel aanspreekpunt voor onroerend kerkelijk erfgoed opgericht (2012).

Wat betreft de visie op de toekomst van de parochiekerken blijft het debat echter op de vlakke. Het discours over de parochiekerken voegt weinig toe aan het algemene erfgoeddiscours: experts kopiëren tactieken en strategieën uit de monumentenzorg naar de kerkgebouwen en gaan doorgaans voorbij aan de lokale inbedding van de parochiekerken (zie De Fleurquin et al. 1999)—er zijn uitzondering waarbij de bevoegde instanties de sociaal-culturele waarde van een parochiekerk erkennen (zie hoofdstuk 3.1). De strategie van het musealiseren verliest aan kracht en aanhang, maar de nieuwe gebruiksvormen die experts voorstellen—herbestemming, nevenbestemming, medegebruik en gedeeld gebruik—blijven weinig onderzocht en krijgen binnen het discours het karakter van kant-en-klare (of *black box*-) oplossingen—meer gedegen maar veelal *historisch* onderzoek ter zake is er van bijvoorbeeld Thomas Coomans. Experts zien de parochiekerk nog te veel als een geïsoleerd object. Een enge interpretatie van het kerkelijk recht en de strikte Vlaamse monumentenzorg versterken die zienswijze. Ook het eenzijdig koppelen van de zin van parochiekerken aan de cijfers van het kerkbezoek—onder de noemer *secularisering*—draagt bij tot het formuleren van clichématige antwoorden.

In theorie gebeurt er niets ingrijpends met de Vlaamse parochiekerken, maar in de praktijk ligt dat anders. Er is een discrepantie tussen hoe experts denken over de parochiekerken en wat er daadwerkelijk gebeurt in Vlaanderen. De praktijk is pragmatischer en minder strikt dan het discours doet uitschijnen. Er worden wel degelijk kerkgebouwen herbestemd en nevengebruik komt veel voor (en niet enkel in de kerkelijke sfeer). Meerdere kerkfabrieken, steden en gemeenten vatten plannen op om kerkgebouwen een culturele of een andere bestemming te geven. Maar dat alles gebeurt doorgaans onder de radar. De Vlaamse voorbeelden van herbestemming en nevenbestemming zijn weinig gedocumenteerd.

Nederland, het Verenigd Koninkrijk (VK) en Duitsland hebben meer ervaring met de herbestemming en nevenbestemming van parochiekerken dan Vlaanderen. Uit concrete buitenlandse voorbeelden spreekt meer durf—kerkelijk en niet-kerkelijk gebruik vinden elkaar in verrassende scenario's. In Nederland en het VK maakt de monumentenzorg uitzonderingen voor kerkgebouwen. In Nederland is er bovendien een veel diverser debat met aandacht voor de kerkelijke en maatschappelijke aspecten van de kerkgebouwen; het VK verlaat stilaan de optie 'herbestemming', en dat ten voordele van een gemengd gebruik; en Duitsland blijft aandacht schenken aan de religieuze dimensie van de gebouwen, ook via een onderzoek naar 'nieuwe sacraliteit'. Het is echter onmogelijk om dergelijke 'best practices' zonder meer te transponeren naar de Vlaamse context. Het Belgische systeem van kerkfabrieken is uniek en het kopiëren van buitenlandse voorbeelden zou net zozeer voorbijgaan aan de lokale inbedding van de parochiekerken als het formuleren van clichématige antwoorden op het kerkenprobleem.

De nota van Bourgeois (2011) is in staat om in Vlaanderen lokale gesprekken op gang te

brenge die over eenzelfde informeel karakter beskikken als dat van de ingrepen in de Vlaamse kerken¹. Om dergelijke gesprekken en het lokaal nadenken over oplossingen te stimuleren is er nood aan een vorm van ondersteuning voor de lokale gemeenschappen. Dat is ook wat het onderzoekskader van dit proefschrift nastreeft: het herstellen van de breuk tussen theorie en praktijk in functie van een lokaal inzetbare strategie voor de parochiekerken—de praktijk biedt daarvoor meer aanknopingspunten dan de theorie.

7.1.3. *Onderzoekskader*

Nadat de status quaestionis de breuk tussen theorie en praktijk wat betreft de toekomst van de Vlaamse parochiekerken heeft toegelicht, gaat het onderzoekskader in op de theoretische zwakte van het huidige discours om daarna stapsgewijs een alternatief voor te stellen. Het onderzoekskader is een verkenning van het denken van (voornamelijk) Bruno Latour en het spatial-agency-discours. Latour komt voor het eerst in beeld via een kritiek op het monumentendiscours dat intrinsieke erfgoedwaarden beschouwt als feiten. Zijn boek *Politics of Nature* (2004) draagt bij aan het onderbouwen van die kritiek en aan het opbouwen van een ander, democratisch beslissingsmodel. Waarden kunnen volgens Latour niet zomaar historisch of hermeneutisch verklaard worden omdat er wat dat betreft geen stabiliteit is. Latours alternatief steunt op een vervanging van het model dat waarden en feiten strikt scheidt door een vierkamermodel dat toelaat om nieuwe entiteiten al dan niet op te nemen in een collectief, zonder daarbij gebruik te maken van theorieën die van buitenaf komen. Op die manier is het mogelijk om complexe problemen in kaart te brengen en oplossingen ervoor te verkennen. Latours issue-gerelateerde politiek neemt steeds het achterliggende werk dat de entiteiten met zich meebrengen in acht: *Politics of Nature* reduceert bestaande problemen niet tot a priori categorieën. De eerste grote fase consulteert de verschillende actoren om uiteindelijk de vraag ‘met hoeveel zijn we?’ te kunnen beantwoorden; de tweede grote fase beantwoordt de vraag ‘kunnen we (de verschillende entiteiten) samenleven?’. Het onderzoekskader vertaalt die twee fases naar dynamische leerprocessen met betrekking tot de parochiekerk. De eerste fase, die concreter dan het huidige discours probeert te verwoorden wat er *is*, wat het kerkenprobleem inhoudt en wat de parochiekerk vandaag betekent of *doet*, herdefinieert het kerkgebouw achtereenvolgens als een *issue* en een *actor*; de tweede fase, die mogelijke oplossingen aftast en nagaat wat de toekomstige rollen van de verschillende actoren zijn, herwaardeert het kerkgebouw als een *forum* en—eventueel—als een *conviviale en publieke zingevingsruimte*. De conviviale hypothese stelt een mogelijke en erg specifieke implementatie van het ‘herwaarderen’ voor.

Nadenken over de toekomst van de parochiekerk is niet enkel expertenwerk. Dat wordt ook duidelijk via het hedendaagse spatial-agency-discours. Dat discours formuleert een belangrijke kritiek ten aanzien van de hermetische kritische architectuur, en dat ten voordele van een maatschappelijk bewust begrip van architectuur met bijzondere aandacht voor de gebruiker. De architect is voor theoretici als Jeremy Till een *sense-maker*, iemand die aan de specifieke situatie gebonden kennis zinvol aanwendt, en niet iemand die zelfgeformuleerde problemen oplost op

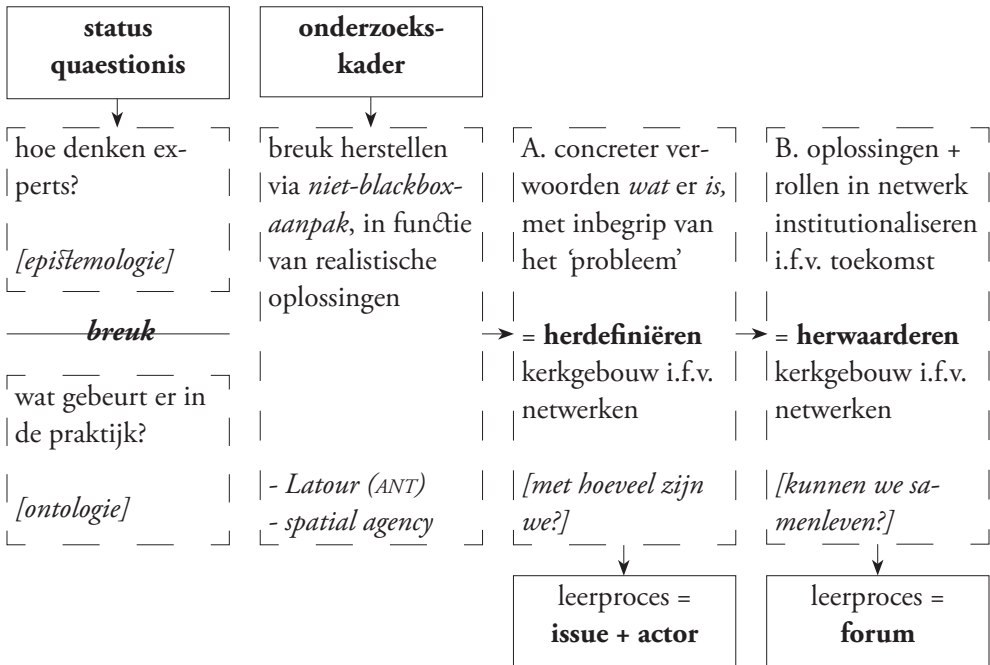
1 In de begeleidende brief (betreft: *parochiekerken in Vlaanderen*) gericht aan de colleges van burgemeester en schepenen en de kerkfabrieken en centrale kerkbesturen van de rooms-katholieke eredienst van 30 september 2011 beklemtoont Bourgeois dat hij geen centralistisch beleid nastreeft.

telkens dezelfde manier. Voor de architect impliceert dat een kritische houding tegenover alle vormen van *blackboxing*, zowel op het gebied van theorieën als op het gebied van methodieken die experts hanteren.

Kerkgebouwen zelf zijn ook geen *black boxes* (meer) met een voorspelbare uitkomst, maar dat wil niet zeggen dat een strategie voor de kerkgebouwen moet aansturen op het volledig demystifiëren van het kerkgebouw. Integendeel, het erkennen van de betekenissen die lokale actoren hechten aan het kerkgebouw helpt om het lokale engagement voor het kerkgebouw in te schatten. Het loont om kerkgebouwen niet in de eerste plaats te begrijpen via allerhande theorieën maar wel via concrete netwerken die het kerkgebouw 'teweegbrengen' en 'onderhouden', dat wil zeggen: via een *performatieve* definitie van het kerkgebouw. Met betrekking tot het kerkenprobleem is de aandacht voor het achterliggende (mensen)werk, voor de (lokale) inzet ervoor, een belangrijke meerwaarde in functie van toekomstige acties. Daardoor is het onmogelijk om het kerkgebouw nog te zien als een (verhandelbaar) *object*; het kerkgebouw is *zelf* een actor met een bepaalde *performance*. Het in kaart brengen van die complexe en altijd veranderende situatie gebeurt via het formuleren van enerzijds mogelijke aanknopingspunten of 'propositions' en anderzijds via het benoemen van de (onvervangbare) kernactoren of 'obligatory passage points' van het bestaande kerknetwerk.

Het (pragmatische) onderzoekskader lijkt te suggereren dat toekomstige oplossingen voor het kerkenprobleem nooit volledig *kunnen* breken met het verleden en het heden: elk bouwen is *herbouwen* en elke toekomstige oplossing voor het kerkgebouw is het voorlopige resultaat van een proces dat gaande is². Maar dat gaat niet op voor elke denkbare situatie. In bepaalde gevallen kan een radicale herbestemming die bewust breekt met de bestaande situatie misschien juist voor een nieuw elan zorgen. Het onderzoekskader en het protocol volgen uit de dubbele onderzoeksvraag waarvan het tweede lid specifiek het *herwaarderen* belicht. Het onderzoek heeft inderdaad aangetoond dat er daartoe mogelijkheden zijn en dat er een potentieel draagvlak is voor een dergelijke werkwijze. Maar in feite is het (radicale) herbestemmen *an sich* niet in detail onderzocht, juist omdat de onderzoeksvraag specifiek is dan dat. Het *herwaarderen* is een uitgangspunt in dit onderzoek en daarom kan het in de conclusie niet geformuleerd worden als *de enige* oplossing. De algemene conclusie trekken dat radicale herbestemming sowieso *geen oplossing* is, zou methodologisch gezien steunen op een buitensporige inductie. Toch is het zinvol om het onderzoekskader, in het licht van de onderzoeksvraag, verder uit te diepen, ook via de synergie die ontstaat door het kader te toetsen aan de realiteit via de casestudy.

² Zelfs sloop van een parochiekerk betekent niet noodzakelijk het einde van het kerknetwerk; parochies worden dan samengevoegd waardoor mensen van de afgeschafte parochie zich in wezen kunnen blijven inzetten voor het (andere) kerkgebouw. De stedenbouwkundige impact van de sloop van een kerkgebouw is wel aanzienlijk.

Schema 7.1: theoretisch opzet van het onderzoek.

7.1.4. Issue

Vanaf het hoofdstuk *issue* loopt het proefschrift parallel met het protocol dat het stap voor stap opbouwt. De eerste stap van dat protocol is die van het gevoelig zijn voor de 'overflow' van het kerkgebouw en van het zich laten verrassen door nieuwe entiteiten: *perplexiteit*. Het kerkgebouw als *issue* introduceert om twee redenen uitdrukkelijk het 'dikke heden' als startpunt: als eerste reden is er het openstaan voor (nieuwe) actoren die *vandaag* een invloed hebben en als tweede het afwijzen van het historicistisch purisme waar Friedrich Nietzsche ([1874] 2006) al voor waarschuwde.

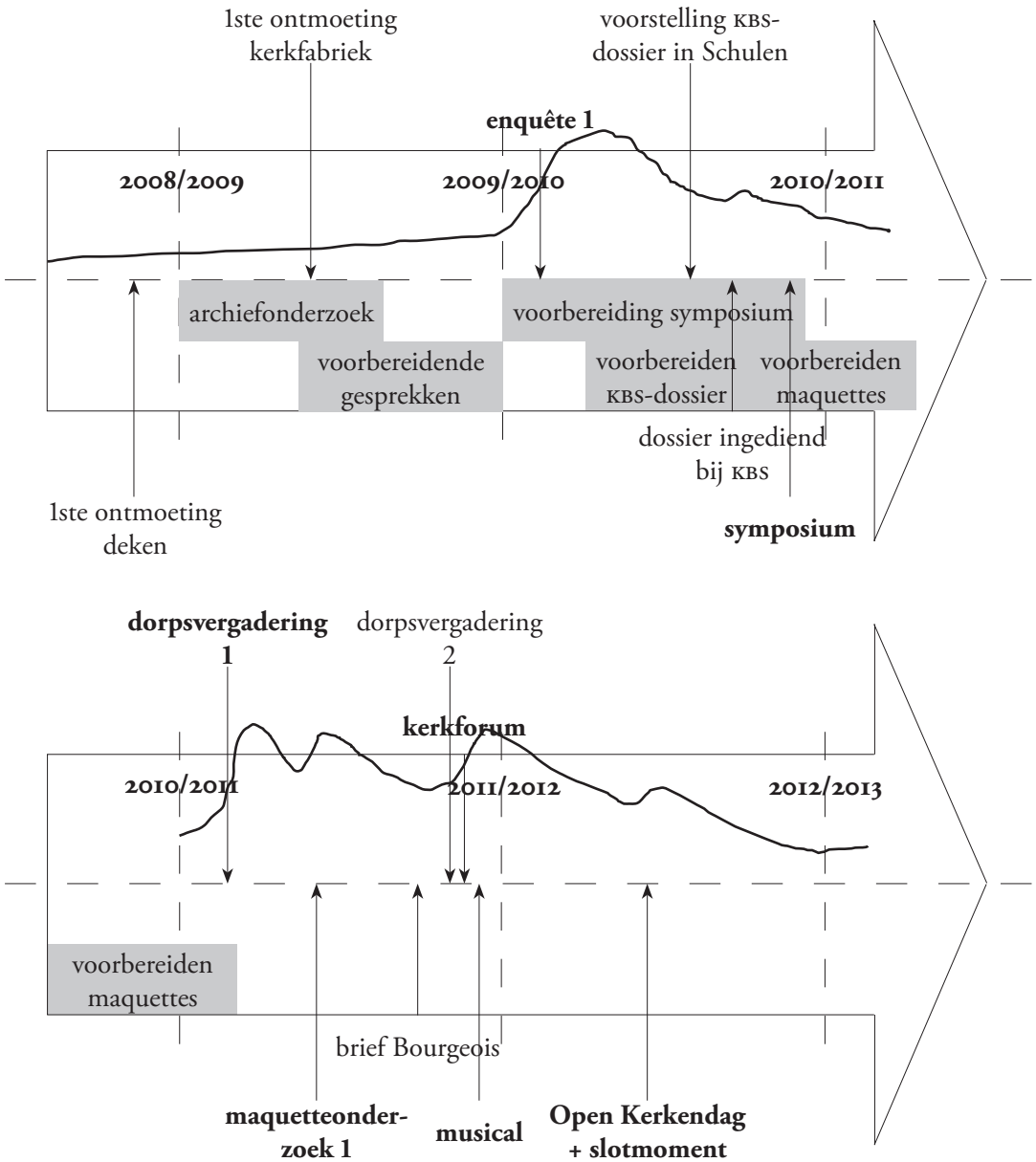
Het kerkgebouw erkennen als *issue* staat voor het openstaan voor de (onverwachte) gevolgen die het kerkgebouw teweegbrengt en voor het herformuleren van het kerkenprobleem als een breed-maatschappelijke kwestie. Aan het discours over de toekomst van de Vlaamse parochiekerken voegt de act van het 'erkennen als *issue*' de dimensie van het (dikke) heden en de realiteit van de dagelijkse praktijk toe. Het kerkenprobleem is 'messy', het is een 'matter of concern', het is niet te vangen in op voorhand opgestelde categorieën.

Architecten hechten doorgaans aan een eng tijdsbegrip. Dat hebben ze gemeen met de monumentenzorgers die het kerkendiscours in Vlaanderen mee bepalen. Onder invloed van een romantisch begrip van het creatieve aspect van de architectuurpraktijk (Brolin 1980: 138) neigen architecten naar uitgesproken eigentijdse of toekomstgerichte vormen; tegelijkertijd neemt het aantal geklasseerde monumenten toe waarin er enkel aandacht is voor het oude. In oude gebouwen waaraan architecten een uitbreiding toevoegen, ontmoeten die bewegingen elkaar (of botsen ze). Dat lijkt contradictorisch maar eigenlijk gaat het om twee zijdes van eenzelfde medaille,

namelijk die van het historicisme. Meer pragmatische denkers weigeren om op een dergelijk puristische en antagonistische manier met het begrip 'tijd' om te gaan en stellen alternatieven voor die elke vorm van 'freeze-framing' overstijgen³. Binnen de architectuur laat een onderbouwde theorie om nieuwe toevoegingen aan oude gebouwen aan te pakken op zich wachten.

Via de casestudy is *het kerkgebouw als issue* verder onderzocht. De situatie in Schulen, waar een niet-geklasseerd kerkgebouw zonder eigen pastoor nog dienst doet voor ongeveer dertig trouwe parochianen en enkele speciale vieringen, bevestigt dat een parochiekerk niet meer zo maar als een *black box* werkt en dat het kerkenprobleem ook in dat geval te complex is om naar een heldere (wetenschappelijke) probleemstelling te hertalen. De verschillende onderzoeksacties maken het issue 'kerkgebouw' méér zichtbaar in Schulen; de conviviale hypothese geldt daarbij als de (verrassende) insteek, als een nieuwe actor die ingang zoekt in het kerknetwerk. Er is in Schulen aanvankelijk een matige interesse in het aanpakken van het kerkgebouw. Naarmate het onderzoek vordert, fluctueert de interesse, met enkele pieken rond bepaalde acties (zie schema 7.2), maar ook met momenten van 'participatiemoedigheid'. Ook het expliciete *niet* deelnemen aan de acties, omdat die acties voor bepaalde actoren overkomen als een verstoring van een zekere 'rust', is *een* vorm van interesse (in het behouden van het kerkgebouw zoals het is). De resultaten van de afgenomen enquêtes maken duidelijk dat de Schulenaren erg hechten aan het kerkgebouw; onder de verschillende Schulense vrijwilligers is dat niet anders. Twee aandachtspunten springen bij die laatste groep ondervraagden in het oog: hoe de Schulense jeugd betrekken bij het kerkgebouw? En waarom iets veranderen aan een kerkgebouw dat pas (2006) gerestaureerd is? Op dat moment weten de deelnemers aan het onderzoek niet dat een bepaalde vooropgestelde verandering niet het doel is van het protocol dat het onderzoek uitwerkt—ook de conviviale hypothese staat open voor (lokale) impulsen. De resultaten van de onderzoeksacties rond het kerkgebouw als *issue*, in het bijzonder van de eerste dorpsvergadering georganiseerd in het kerkgebouw, bevestigen dat er vraag is naar een aanpak voor het kerkenprobleem die niet zwart-wit is. Dat ligt in de lijn van recente teksten zoals die van Thomas Coomans (2012), van Joris Scheers (2011a; 2011b) en de nota van Bourgeois (2011).

3 Zie de citaten van Rem Koolhaas (hoofdstuk 4 noot 19), Aldo Van Eyck (aan het einde van sectie 5.1.2) en Bruno Latour (hoofdstuk 5 noot 27) en de kritische houding van STAR strategies + architecture ten opzichte van de werelderfgoedpolitiek van UNESCO (hoofdstuk 6 noot 47).

Schema 7.2: variërende levendigheid van het *issue* Sint-Jan de Doperkerk tijdens het veldonderzoek, gebaseerd op de ervaringen van de onderzoeker. Het schema is gebaseerd op schema 3.1.

Met het veldonderzoek in Scholen zijn belangrijke data verzameld; de kernactoren en de andere deelnemers aan de verschillende acties praatten honderduit over hun eigen ervaringen met, en hun gevoelens bij, de Sint-Jan de Doperkerk. Contactpersonen vinden om de verschillende acties voor te bereiden, is nooit een probleem geweest: de penningmeester van de kerkfabriek heeft altijd bereidwillig en enthousiast meegewerkt (de deken van Herk-de-Stad heeft die persoon spontaan aangewezen als mogelijke contactpersoon, waarmee de deken zelf aanstuurde op Scholen als case study), en hetzelfde geldt voor de cultuurfunctionaris van Herk-de-Stad en de voorzitter van de Gezinsbond Berbroek-Scholen. Door de goede contacten met de kerkfabriek via de penningmeester (en ook via de voorzitter) was het altijd mogelijk om de acties in de parochiekerk te organiseren, wat via de direct op het kerkgebouw betrokken reacties van de participanten heeft bijgedragen tot een beter beeld van het kerkgebouw als issue, actor en forum. Een aantal keer berichtten de lokale media over de acties; met de eerste dorpsvergadering gebeurde dat ook op voorhand (Pans 2011a), waardoor die actie meer publiek trok dan aanvankelijk gedacht. Voor de overige acties was het niet altijd eenvoudig om mensen te mobiliseren, ook omdat het over een 'virtueel' onderzoek gaat. Ondanks bepaalde inspanningen zoals het verdelen van een folder (die belandde in elke Schulense bus) was de publieksopkomst soms beperkt. Een zekere (participatie)moeheid treedt snel in; mensen lijken hun mening over het kerkgebouw graag te ventileren, maar voor velen volstaat het om dat één keer te doen. Een aantal kernaactoren zoals de organisator en de leider van het kerkkoor kwam wel naar zowat elke actie.

Over het algemeen vinden de deelnemers aan de verschillende acties dat er wel degelijk iets moet veranderen in Scholen. De liefde voor het gebouw verschilt van persoon tot persoon; dat geldt ook voor de wijze waarop die personen naar het kerkgebouw kijken. Het overgrote deel van de participanten hecht expliciet aan het gebouw, ook de niet-gelovigen. De kerkfabriek ziet vooral de lasten, de trouw praktiserende Scholenaren vooral de huidige lusten. Het gesprek over de toekomst van de Sint-Jan de Doperkerk gebeurt in een gemoedelijke sfeer. Expliciet verweer tegen het onderzoek is er enkel tijdens de eerste enquête met de vrijwilligers en tijdens de eerste dorpsvergadering. Het feit dat een aantal kernaactoren systematisch wegblijft, zorgt er mede voor dat er weinig tegengestelde meningen naar boven komen, waardoor het moeilijker is om een realistisch beeld van de houding van de Scholenaren ten opzichte van het kerkgebouw te schetsen. De betrokken kernaactoren dragen echter ook bij tot dat deel van het beeld dat niet uitdrukkelijk gedekt wordt door het veldonderzoek; zij kennen de overige actoren.

Het is voor de onderzoeker moeilijk om een evenwicht te vinden tussen een 'zachte' aanpak die potentiële deelnemers niet afschrikt (vooral diegene die vandaag rechtstreeks in contact staan met het kerkgebouw) en een meer gedurfde aanpak die andere deelnemers weet te prikkelen. Doordat de aanpak in Scholen veelal gematigd is, zijn de deelnemers over het algemeen niet geschokt. De participanten denken actief mee, maar tegelijkertijd ontstaat het gevaar dat zij de onderzoeker napraten. Een belangrijke kwaliteit van het onderzoekskader is dat het zelf weinig stuurt; het is aan de architect-onderzoeker om dat idee (of beter: dat gebrek aan vooropgestelde ideeën) mee te nemen en zo bij te dragen tot het verkrijgen van een realistisch beeld van het kerkn netwerk.

7.1.5. Actor

Het kerkgebouw *mappen* als *actor* staat voor het in kaart brengen van het kerknetwerk en het consulteren van de verschillende *actors* in een zoektocht naar aanknopingspunten of ‘propositions’. Het kerkgebouw zelf is een schakel in een uitgebreid netwerk dat telkens uniek is en dat *zorgt* voor het kerkgebouw.

Een netwerkmethodede vertalen naar onderzoek rond een gebouw betekent rekening houden met de performance van dat gebouw, met hoe het gebouw te begrijpen is als een actor. Alle dingen zijn geconstrueerd en *daarom* zijn ze in staat om autonoom te handelen (Latour 1999a), voor een kerkgebouw is dat niet anders. Het begrip ‘factish’ laat toe om het kerkgebouw te zien als het (voorlopige) resultaat van een achterliggend ‘worknet’, en tegelijkertijd als een autonoom handelende actor met sacraliteit als een deel van de performance ervan. Bovendien is het belangrijk om tijdens een zoektocht naar meer waarheid niet te focussen op bepaalde ‘freeze-frames’ binnen een dergelijk netwerk; de waarheid bevindt zich niet in de essentie van de dingen maar in lange ketens van ‘mediation’ en ‘translation’.

Er zijn architecten die in hun omgaan met oude gebouwen bewust niet aan ‘freeze-framing’ doen: een niet-puristische visie op het begrip ‘tijd’ gaat hand in hand met het erkennen van gebouwen als *actors* met een zekere *performance*. Op die manier overstijgen die architecten het dualisme contrast-analogie: contrast en analogie zijn dan niet meer dan (tijdelijke) uitkomsten van een complex proces. Door hun pragmatische aanpak hebben architecten(bureaus) zoals OMA, Lina Bo Bardi, 5IN4E, Lacaton & Vassal, HUB en Raumlabor oog voor de maatschappelijke aspecten van architectuur; die zien zij niet als gescheiden van de vormelijke aspecten.

Lokale ‘attachments’ maken elk kerkgebouw uniek—de oude toren in Schulen die mee de vorm bepaalde van de nieuwe kerk, terwijl er vandaag geen directe relatie meer is tussen de oude toren en de nieuwe kerk, is daar een goed voorbeeld van. Aan de hand van het eerste maquetteonderzoek is getracht om een beter zicht te krijgen op het Schulense kerknetwerk; tegelijkertijd peilde het onderzoek naar de wijze waarop mensen tegenover (de toekomst van) het kerkgebouw staan. De deelnemers aan het onderzoek—die zowat allemaal kerkgebruik combineren met verschillende andere mogelijkheden in hun toekomstscenario—hanteren verschillende aanpakken: de ene gaat uit van vastliggende principes (“de koorruimte is er voor kerkelijk gebruik alleen”), de andere volgt de performance van het kerkgebouw (“de koorruimte is donker en het altaar staat goed waar het nu staat, badend in het licht onder de viering, waardoor de koorruimte kan dienen voor ander gebruik”) en nog een andere stelt een duurzaam scenario samen dat rechtstreeks in het teken staat van zorg voor het kerkgebouw. Door middel van de maquettemethodiek wordt de impliciete kennis *over* en de zorg *voor* het kerkgebouw expliciet gemaakt.

Tegelijkertijd kalf in parochies zoals Schulen het kerknetwerk langzaam verder af—het fenomeen kerk komt steeds moeizamer tot stand door het priestergebrek, de steeds kleiner en ouder wordende groep van trouwe parochianen, het moeilijker vinden van leden voor de kerkraad, en het algemeen in vraag stellen van de toenemende kosten. Maar daarnaast biedt elk huidig netwerk nieuwe mogelijkheden, juist via de verschillende interesses en doelen van de verschillende actoren. Die interesses en doelen zijn er in Schulen—voorbeelden zijn het bewaren van de beelden, de glasramen, het orgel, het gebruik van de kerkruimte voor een schoolmusical, het laten doorgaan van de kerkvieringen zelf en het betrekken van de Schulense jeugd—maar ze

hebben relatief weinig ‘inertie’⁴. De woordvoerders van die interesses en doelen mobiliseren geen of weinig andere actoren rond hun zaak (de schoolmusical is een uitzondering) waardoor hun netwerken beperkt blijven in omvang. Het is op dat punt dat architectuur een rol kan spelen: een architecturaal voorstel kan interesses en doelen consolideren, eerst in een project en dan eventueel in materie.

7.1.6. Forum

Het kerkgebouw uitspelen als *forum* betekent: de aanknopingspunten die impliciet aanwezig zijn in het in kaart gebrachte kerknetwerk operationaliseren. Waar het herdefiniëren van het kerkgebouw geschiedt in twee fases (*issue* en *actor-netwerk*), daar bestaat het herwaarderen van het kerkgebouw uit één fase, die van het *forum*. Het forum verbindt Bruno Latours (2004) *hierarchy* en *institutionalising*. De overgang van het herdefiniëren naar het herwaarderen—van het louter beschrijvende naar het beschrijvende én voorschrijvende—gebeurt via een experiment of een *reeks* van experimenten. In Schulen was dat via het maquetteonderzoek, zowel het eerste als het tweede. Het experiment (of de reeks van experimenten) gaat na of de overgang van het herdefiniëren van het kerkgebouw naar het herwaarderen ervan überhaupt mogelijk is. In ANT-terminen ‘articuleert’ het experiment de ‘obligatory passage points’ van het kerknetwerk; het duidt de belangrijkste actoren (mensen en niet-mensen) in het kerknetwerk aan⁵. Op basis van die actoren zijn er verschillende ‘associaties’ mogelijk, verschillende samenstellingen van de belangrijkste actoren, eventueel aangevuld met andere actoren. In Schulen bijvoorbeeld komen de glasramen van de zijbeuken en het kerkgebruik naar voren als belangrijke actoren; met die actoren zijn verschillende associaties mogelijk, zoals het tweede maquetteonderzoek in Schulen heeft aangetoond aan de hand van de twee scenario’s⁶. Centraal in de forumfase staat het expliciteren van de zorg voor het kerkgebouw. Als een bepaald scenario met bepaalde rollen voor de menselijke en de niet-menselijke actoren voldoende steun geniet, dan is er een reden om het te institutionaliseren. De conviviale hypothese is *een* mogelijkheid om de zorg voor het kerkgebouw te consolideren. Het forum gaat op *procesmatige* wijze om met de zorg voor het kerkgebouw; de woonunit in het kerkgebouw doet dat op *structurele* wijze.

Als de eerste fase, die van het herdefiniëren, doorlopen is, dan staat het forum, dat in principe eeuwigdurend is, centraal in het hele proces. Het forum kan elk nieuw issue opnemen of afstoten. Als het forum beslist om het issue op te nemen, is het belangrijk dat het op de juiste wijze in kaart gebracht wordt. Dat betekent: dat het een korte omweg neemt via de louter beschrijvende herdefiniëeringsfase. Om dat eerlijk te laten verlopen is het belangrijk om—tenminste

4 ‘Inertie’ is een term die Latour (1996b) hanteert om technologieprojecten te beschrijven. Om te beschrijven hoe technologieën realiteit worden, zijn er volgens Latour twee modellen: ofwel heeft het project een zekere inertie of traagheid zodat het uit zichzelf in beweging blijft en uiteindelijk realiteit wordt—aan de basis ligt dan een sterk idee, wat het succes van de technologie overigens niet garandeert—ofwel houdt een project aanvankelijk bijna niets in, bezit het geen inertie, en voegen verschillende actoren er stapsgewijs eigenschappen aan toe waardoor het uiteindelijk voldoet. Het eerste model, het lineaire, noemt Latour (1996b: 119) een protestants model en het tweede model, het ‘whirlwind-model’ (ibid.: 118), een katholiek model dat gekenmerkt is door ‘incarnatie’ (ibid.: 119).

5 Een experiment is volgens Latour (1999a: 306) *een* mogelijkheid om de ‘obligatory passage points’ te definiëren, er zijn andere *events* te bedenken, naargelang de situatie.

6 Latour (1999a: 160) noemt die verschillende associaties ‘substituties’.

op het niveau van het onderzoek en de interpretatie daarvan—de scheiding tussen *issue* en *actor* enerzijds en *forum* anderzijds te handhaven. In de praktijk, op het niveau van het protocol, is die scheiding moeilijk hard te maken. In zekere zin waren *alle* acties in Scholen *forum*acties. De in het onderzoek aangehouden scheiding tussen de beschrijvende eerste fase (*issue* en *actor*) en de beschrijvende én voorschrijvende tweede fase (*forum*) volgt uit de dubbele onderzoeksvraag en is inderdaad een scheiding op het niveau van onderzoek en interpretatie. In de praktijk is het aan de architect om de rol van 'sense-maker' op te nemen en zo voor helderheid te zorgen op een praktisch niveau, niet (noodzakelijk) op een discoursniveau.

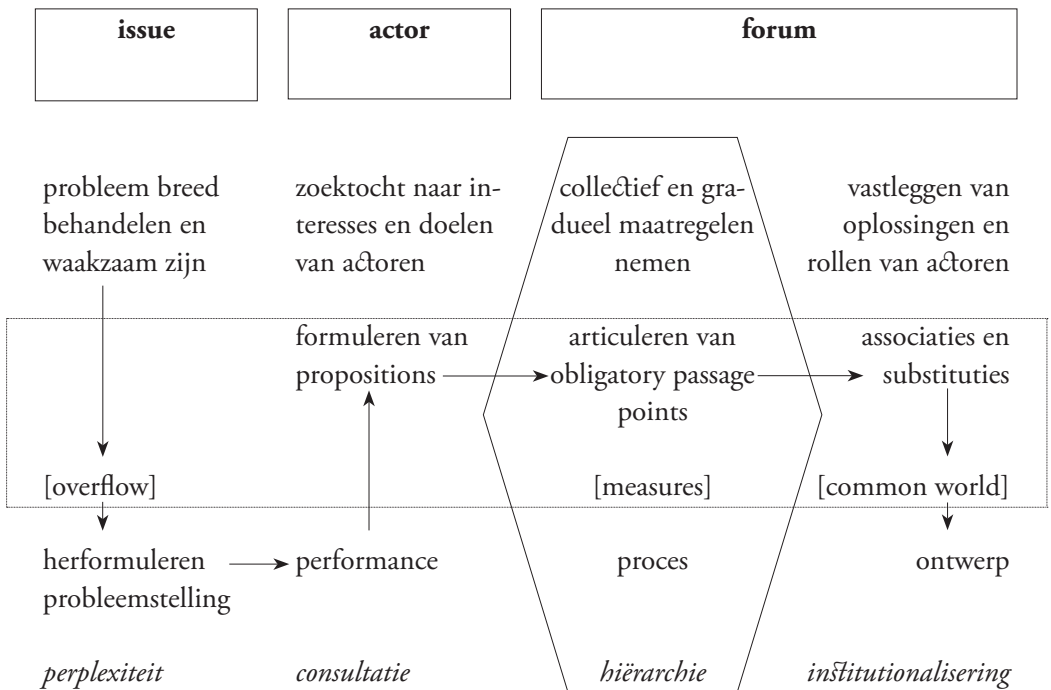
Om het proces te voorzien van een geschikte methodiek, onderzocht het hoofdstuk *forum* twee mogelijkheden: het hybrid forum (Callon, Lascoumes et al. 2009) en action research. Beide methodieken brengen eigen voordelen en problemen met zich mee. Door de afwezigheid van ideologische kleuring vanwege de organisatie vertoont het hybrid forum epistemologische overeenkomsten met de ANT—of beter: het herkent dezelfde moeilijkheden met de moderne epistemologie. Het hybrid forum sluit goed aan bij het kerkgebouw als *issue* en *actor*-netwerk. Inhoudelijk ligt het hybrid forum in het verlengde van Latours (2004) *Politics of Nature*; het behandelt 'overflow', en daarom nemen leken en experts maatregelen om zo een 'common world' te vinden. Maar het heeft ook zwakke punten. Met betrekking tot de kerkgebouwen is de 'overflow' niet voldoende ernstig om mensen spontaan te mobiliseren waardoor het hybrid forum in die context urgentie mist. Daarnaast verhoudt het zich problematisch ten opzichte van een consensus; het hybrid forum heeft—in relatie tot dit onderzoek—eerder een metaforisch-politiek dan een realistisch karakter.

Action research is daarentegen een methodiek die vaak openlijk geëngageerd is en die er een meer klassieke blik op wetenschap op nahoudt: bij action research is het doel om het probleem stapsgewijs, via actie en reflectie, te reduceren. Action research staat in het teken van *verandering* en is op dat vlak meer ideologisch van inslag dan het hybrid forum. Het valt op dat als action research opduikt in de architectuur (of de bredere ontwerp-praktijk), het gaat om de meest dwingende vormen van action research. De meer pragmatische, rechtstreeks op het werk van John Dewey geïnspireerde richting die onder andere Greenwood en Levin uitwerken, vertoont meer gelijkenissen met het hybrid forum. In die zin kunnen de effecten van pragmatisch opgevatte vormen van action research gelijkaardig zijn aan die van het hybrid forum. Action research, ook de pragmatische variant, heeft in belangrijke mate een dialectisch karakter dat bovendien romantisch en idealistisch is: leken kunnen experts worden. Het verschil met het hybrid forum is dat dat laatste vanaf het begin transdisciplinair is: leken (die vaak meer expertise hebben dan de experts rond het specifieke issue) en experts bepalen samen de agenda. De doelmatigheid van action research is iets wat het hybrid forum niet heeft. Daarom is ook action research een inspiratie om het kerkforum concreet vorm te geven.

Het *kerkforum* is een synthese van het hybrid forum en action research in functie van de strategie die dit onderzoek ontwikkelt. Het gaat bij de concrete acties die in het teken staan van het kerkforum zowel om de (maatschappelijke) relevantie ervan als om het expliciteren van kennis. De acties doen meer dan omkeerbare maatregelen nemen en nieuwe groepsidentiteiten creëren; het doel is een *concrete* 'common world', een situatie waarin het kerkgebouw, de parochianen, de vrijwilligers en omwonenden en actuele issues kunnen *samenleven*. De acties zijn niet dwingend; ze reduceren het probleem niet maar laten integendeel nieuwe aanknopingspunten

toe. Om dat mogelijk te maken, om te zorgen voor gespreksstof, hebben de acties een architecturaal karakter. In feite waren de eerste enquête met de vrijwilligers en de dorpsvergadering een kennismaking met het wonen in de kerk en was het eerste maquetteonderzoek ook een onderzoek naar *waar* in de kerk wonen kan; in die zin is er sprake van een *gradueel* onderzoek. Via het gradueel verkennen van *architecturale* scenario's verloopt het proces sneller dan een 'standaard' hybrid forum. Een algemene consensus is uiteindelijk mogelijk door toedoen van de architect. Een moeilijkheid blijft het *opstarten* van een forum: wie neemt het initiatief?

Het antwoord op de vraag 'wat bewaren met betrekking tot de parochiekerk?' luidt: een collectief waarin het kerkgebouw zelf een sleutelrol speelt. Dat antwoord is steeds gebaseerd op onderzoek en niet op a priori's. In Schulen ging de voorkeur naar een eerder rigourees scenario, een zware architecturale ingreep met een duurzaam karakter. Die beslissing van de deelnemers aan het onderzoek bevestigt het belang van duidelijkheid gedurende het proces. Architectuur kan die duidelijkheid bieden.

Schema 7.3: de vertaling van het onderzoekskader naar het protocol. Het schema is een praktische update van de schema's 3.2 en 3.3. Het kerkforum (voorgesteld in de zeshoek) staat centraal; het is het experiment dat de vertaling maakt van 'wat er is' naar een oplossing in de vorm van een 'common world'. De performance van het gebouw helpt om de inzet van het experiment te bepalen. Juist het waakzaam zijn voor 'overflow' en het behandelen van het kerkgebouw als een maatschappelijk fenomeen geeft aanleiding tot het in kaart brengen van de performance ervan.

7.2. Belangrijke bevindingen

7.2.1. *Methodologische en theoretische bevindingen*

Op niet-dogmatische wijze werd zowel het materiële (voornamelijk het kerkgebouw zelf) als het immateriële in acht genomen. Het kerkenprobleem werd met behulp van het nieuwe onderzoekskader in de breedte behandeld, en met behulp van de conviviale hypothese op een originele wijze. Dat er vraag is naar zowel een nieuw denkkader, een methodiek die vanaf de basis werkt (en die de verschillende overheden op hun beurt kunnen bevorderen), als naar een concreet schema bevestigen ook de reacties op het onderzoek door de deelnemers aan het panelgesprek van het symposium *Kerk her(be)stemmen* (18 november 2010). Het onderzoek heeft enkele mogelijkheden van een methodiek gebaseerd op actuele sociale wetenschappen en de spatial-agency-praktijk en -theorie met betrekking tot concrete oplossingen aangereikt. Maar niet alle problemen zijn daarmee van de baan.

Op methodisch vlak is er gezocht naar een geschikte wijze om het kerkgebouw en de gemeenschap errond te consulteren, met zo weinig mogelijk theorieën van buitenaf. Een onderzoekskader om een problematiek zo complex als die van de Vlaamse parochiekerken te bestuderen is best zelf zo eenvoudig mogelijk. Een tweede reden om het onderzoekskader basaal te houden is dat het onderzoek naar de toekomst van de (Vlaamse) parochiekerken nog in volle evolutie is, waardoor de methodiek(en) uitgezet in dit proefschrift nog aangepast kan worden.

Er is een beroep gedaan op het werk van (voornamelijk) Bruno Latour die zelf claimt een minimaal jargon te hanteren. Dat jargon is achteraf bekeken niet onaanzienlijk: ‘actor-network’, ‘articulation’, ‘association’, ‘attachment’, ‘collective’, ‘factish’, ‘intermediary’, ‘matter of concern’, ‘mediator’, ‘obligatory passage points’, ‘translation’, ‘proposition’, ‘substitution’ en verder nog ‘perplexity’, ‘consultation’, ‘hierarchy’ en ‘institutionalisation’ zijn de meest voorkomende Latouriaanse leenwoorden in dit onderzoek. Via Callon, Lascoumes en Barthe (2009) komen daar nog bij: ‘hybrid forum’, ‘overflow’, ‘group identity’, ‘measured action’ en ‘common world’. Latour behandelt in zijn oeuvre diverse registers zoals wetenschap, technologie(projecten), sociale wetenschappen, politiek, religie, kunst, architectuur, en in *Politics of Nature* de combinatie van ethiek en wetenschap. Telkens levert dat enkele nuanceverschillen op qua vocabularium⁷. In de schema's opgenomen in dit hoofdstuk zijn de belangrijkste Latouriaanse (en Calloniaanse) be-

7 Daarom is het belangrijk om Latours theorie niet rechtstreeks te vertalen naar de architectuur, maar om de fundamentele inzichten te verwerken en te toetsen aan gebouwen. Het feit dat architectuur nooit een letterlijke toepassing van een theorie kan zijn, is een andere reden daarvoor. Het begrip ‘factish’ (Latour 1999a) was een hulp voor het begrijpen van de *performance* van een kerkgebouw (sectie 5.1.), maar het boek waarin het begrip voorkomt (naast Latour 2010b) handelt over wetenschap: *Pandora's Hope* heeft als ondertitel *Essays on the Reality of Science*. Een andere mogelijkheid is om een gebouw, naar analogie met *Aramis* or *the Love of Technology* (Latour 1996b) te zien als een (technologisch) project dat nood heeft aan de liefde van verschillende actoren om realiteit te worden.

Michael Guggenheim (zie hoofdstuk 3 noot 66) hanteert een eigen op Latour gebaseerd jargon waarin gebouwen ofwel technologieën (dingen met een voorspelbare output voor iedere input—*black box* zou een betere benaming zijn) ofwel fetisjen zijn (dingen die handelen op onverklaarbare wijze) (Guggenheim 2009b). In een andere tekst van Guggenheim (2009c) zijn gebouwen ‘quasi-technologieën’ omdat het gebruik ervan kan veranderen—ook hier zou ‘quasi *black box*’ een betere term zijn. Guggenheims gebruik van het woord ‘technologie’ deelt niet de complexiteit die Latour (1996b) toekent aan het technologisch project *Aramis*.

grippen weergegeven.

Een beduidende moeilijkheid met betrekking tot het protocol dat het onderzoek uitwerkt, is samen te vatten onder de noemer ‘inertie’ (of het gebrek aan inertie)⁸. De Scholenaren zijn het erover eens dat er *iets* moet gebeuren met de parochiekerk, en er zijn aanknopingspunten in Scholen om de toekomstige werking van het kerkgebouw op te enten. Maar anders dan in de hybrid forums die Callon, Lascoumes en Barthe bespreken, gaan die aanknopingspunten geen eigen leven leiden; er ontwikkelen zich geen groepsidentiteiten rond (tenzij in beperkte mate). De aanknopingspunten missen inertie. Een daaraan gekoppeld gevaar is dat de deelnemers aan het onderzoek uiteindelijk wel kiezen voor een schema waarin die aanknopingspunten verwerkt zijn, terwijl het onduidelijk blijft of zij bereid zijn om dat schema werkelijk te steunen. Gaan zij op zoek naar verdere bondgenoten die het netwerk van het schema kunnen versterken zodat het realiteit kan worden?⁹ Architectuur kan het proces helpen, zij zorgt voor gespreksstof, maar kan ook als gemakkelijksoplossing werken¹⁰.

De methodiek heeft via deelmethodieken—zoals enquêtes, een volksvergadering, maquetteonderzoek en het uittesten van tijdelijke gebruiksmogelijkheden—aspecten geëxpliciteerd die voorheen geen deel uitmaakten van het onderzoek rond de parochiekerken; het belangrijkste aspect is de *inzet* die vandaag nog circuleert in het kerknetwerk maar waarvan de verschillende lokale actoren vrezen dat die eindig is. Op een minder intens niveau bestaat die inzet ook uit het *impliciete* draagvlak voor het kerkgebouw, zoals duidelijk blijkt uit de musical-enquête. Door *vandaag* het probleem ter harte te nemen—zoals ook de nota van Bourgeois beklemtoont—via lokale aanknopingspunten is het mogelijk om het kerkgebouw te *herwaarderen*.¹¹

Het herdefiniëren en het herwaarderen van het kerkgebouw verlopen in Scholen niet zomaar na elkaar. Na het eerste maquetteonderzoek was de herwaardering van het kerkgebouw door een deel van de plaatselijke gemeenschap in zekere zin een feit, terwijl de herdefiniëring op dat moment nog maar in beperkte mate had plaatsgevonden. Voor die deelnemers aan het onderzoek was het duidelijk dat er naast de eredienst ruimte is voor ander gebruik. Om een goed zicht te krijgen op de verschillende aanknopingspunten is de herdefiniëeringsfase echter van belang¹².

8 Zie noot 4 voor het begrip inertie.

9 Zie sectie 7.3.3 voor de rol van politici en ambtenaren.

10 Zie sectie 7.3.2 voor rol van de architect.

11 Radicale herbestemming kan bijvoorbeeld wel als het probleem op een grotere schaal bekeken wordt; een sterk netwerk voor *iedere* Vlaamse parochiekerk is wellicht een utopie.

12 Voor de architect is het dus belangrijk om de taak van *sense-making* voldoende grondig uit te voeren vooraleer over te gaan naar concrete scenario's. *Sense-making* openbaart zich hier als een belangrijke dimensie van ontwerpend onderzoek

7.2.2. *Kerkgerelateerd-praktische bevindingen*

Elke ingreep in elk kerkgebouw zal voor bepaalde personen nadelen hebben; zij vinden het bijvoorbeeld niet de moeite waard om te investeren in de noodlijdende kerkgebouwen, of zij zien liever niets veranderen aan hun geliefde kerkgebouw. Nodigt dat uit tot een utilistische benadering, tot de weg van het minste kwaad? Investeren in kerkgebouwen is niet enkel investeren in stenen en het effect ervan beperkt zich evenmin tot de steeds kleiner wordende parochiegemeenschap. Een weldoordachte ingreep kan beide extremen met elkaar verzoenen: het kerkgebouw kan een ruimte blijven voor de parochiegemeenschap en kan daarnaast een meerwaarde betekenen voor een ruimere gemeenschap. En ingrijpen *kan* want een kerkgebouw is geen *heilig* gebouw—het is geconstrueerd hier op aarde, door mensenhanden—en een architecturale operatie hoeft geen afbreuk te doen aan de (sacrale) kwaliteiten van het gebouw.

Een zekere durf is gewenst om het huidige status quo tegen te gaan. In de eerste plaats moet het kerkgebouw *bespreekbaar* zijn. Dat is ondertussen in belangrijke mate het geval. De nota van Bourgeois *verplicht* de kerkfabrieken om het kerkenprobleem (lokaal) bespreekbaar te maken; het is aan de kerkbesturen om die aanspraak op een open debat ter harte te nemen en om de verschillende direct en indirect betrokken partijen uit te nodigen om deel te nemen aan de gesprekken over de toekomst van de kerkgebouwen. Meer gesprekspartners betrekken vergroot de kans op het vinden van zinvolle aanknopingspunten voor de toekomst.

Het toenemende vervreemdingsproces ten opzichte van het kerkgebouw—al is ook dat niet te veralgemenen tot *alle* Vlaamse parochiekerken—is niet zomaar om te keren: geloven in de omkeerbaarheid van dat proces is geloven in sociale maakbaarheid; te veel geloof in de *onomkeerbaarheid* van dat proces is sociaal determinisme. Het veldonderzoek in Scholen toont aan dat het mogelijk is om mensen te mobiliseren rond het kerkgebouw, al is dat een proces—het komt erop neer om het impliciete draagvlak voor het kerkgebouw expliciet te maken—dat veel mensenwerk en veel tijd vraagt.

Hoe nieuwe ingrepen in kerkgebouwen er exact zullen uitzien—qua gebruik, vorm, organisatie en beheer—is moeilijk op voorhand te bepalen. Architectuur is een complex proces beïnvloed door onder andere contextuele en andere randvoorwaarden, politieke beslissingen, de logica van de gehanteerde materialen en de state of the art in de architectuur (Latour & Yaneva 2008). Omwille van de niet-reductieve alertheid voor de verschillende aspecten van elke reële situatie is het spatial-agency-discours een geschikte bron van inspiratie voor ingrepen in parochiekerken. Lichte, omkeerbare ingrepen versterken het proceskarakter van de parochiekerken, ze laten de mogelijkheid open om telkens opnieuw in te spelen op nieuwe issues en aanknopingspunten die zich aandienen. Ruimtelijke interventies die het lokale engagement aanspreken en die oog hebben voor het aanwezige sociaal kapitaal zijn een mogelijkheid, maar er zijn er andere. Meer autonoom geconcepioneerde operaties in kerkgebouwen kunnen een gelijkaardig effect hebben. Belangrijk is dat ingrepen in het kerkgebouw op maat van het dorp, de wijk of de lokale gemeenschap gebeuren; het merendeel van de Vlaamse parochiekerken is geen geklasseerde centrumkerk die kan rekenen op een breed cultuurhistorisch geïnteresseerd publiek.

De kerkgebouwen zelf, ook de niet-geklasseerde, beschikken over een zeker vangnet¹³. Het CRKC verzamelt momenteel informatie over alle parochiekerken. Maar er is vandaag te weinig aandacht voor de connectie kerkgebouw-mens. Daarom is het van belang om behalve in de *gebouwen zelf* ook te investeren in de *mensen* die de gebouwen dagelijks onderhouden—ook in de figuurlijke zin van dat woord. De schoolmusical georganiseerd in Schulen is een vorm van onderhoud van de Sint-Jan de Doperkerk. Het kerkgebouw als representatieve ruimte kan een rol spelen in de verschuiving van klassieke naar nieuwe vormen van (lokaal) engagement. De rol van het kerkgebouw in dergelijke verschuivingen kan in het teken staan van een hernieuwde aandacht voor het kerkgebouw als zingevingsruimte.

7.3. Protocol en hypothese: aandachtspunten en toepasbaarheid

Naast het onderzoekskader voor parochiekerken is het protocol om kerkgebouwen vanuit een concrete situatie en een concrete gemeenschap te herwaarderen het voornaamste resultaat van het onderzoek. Het doel van het protocol is om telkens op het lokale niveau de zorg die het kerkgebouw nodig heeft te garanderen via het mobiliseren van mensen en het stapsgewijs implementeren van nieuwe gebruiksmogelijkheden in het kerkgebouw ter ondersteuning van het kerkgebruik. Het protocol is bedoeld voor drie (groepen van) actoren: (1) de kerkfabrieken en de vrijwilligers die zich inzetten voor het kerkgebouw, (2) architecten en (3) lokale politici en ambtenaren, en via die drie groepen voor de hele parochiegemeenschap. De verschillende groepen van actoren kunnen het protocol opnemen en aanpassen in functie van de specifieke situatie, daarom is het protocol geen ‘tool’ of instrument. Een andere, potentiële actor binnen het protocol is de conviviale hypothese die telkens een andere concrete vorm kan aannemen.

Het onderzoekskader en het protocol beklemtonen de specificiteit van de concrete situatie, als een aanvulling op het discours en het beleid rond de parochiekerken die beide in grote mate steunen op universele claims. Een mogelijk buitenproportioneel gewicht ten voordele van lokale claims vangt het *onderzoekskader* op via Latours insteek van de controverse. De controverse is een leidraad om de lokale situatie (en de aanknopingspunten met het bovenlokale niveau) te traceren zonder zomaar *alles* in kaart te willen brengen. Op het niveau van het *protocol* is het voornamelijk de architect die de mogelijke veelheid aan lokale claims *vertaalt* naar een concreet scenario voor het betrokken kerkgebouw. Het *forum* als proces kan via het principe van het nemen van maatregelen zorgen voor een vorm van democratische controle; het forum stimuleert de architect dan om belangrijke lokale aspecten niet over het hoofd te zien.

Het is voor alle actoren belangrijk om niet-geklasseerde kerkgebouwen even grondig te onderzoeken als geklasseerde gebouwen. Daarnaast is verandering op zich niet het doel van het protocol: om drastische herbestemmingen door te voeren is het protocol in principe niet geschikt. Het bestaande kerkgebruik blijft het meest geschikte gebruik voor de kerkgebouwen (zie bijvoorbeeld ook Noppen & Morisset 2012: 254), en het protocol maakt dat concreet. De stopzetting van het kerkgebruik in een bepaald kerkgebouw kan wel het *resultaat* zijn van het protocol—zelfs sloop is niet op voorhand uit te sluiten. In die gevallen is het van het grootste

13 Ook niet-geklasseerde kerkgebouwen zijn doorgaans opgenomen in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* (zie <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe>), waardoor er een zekere terughoudendheid ten opzichte van het slopen van kerkgebouwen is.

belang dat er vanuit het centraal kerkbestuur en de gemeente zicht is op welke kerkgebouwen in de gemeente wel kerk blijven zodat die de rol van het volledig herbestemde of afgebroken kerkgebouw kunnen overnemen.

Het opzet van het protocol is om *preventief* te redeneren vanuit het *versterken* van het kerkgebouw en dat door eerst in kaart te brengen wat er is (*met hoeveel zijn we?*) en vervolgens op basis van gevonden (lokale) aanknopingspunten een graduele vertaling te maken naar een nieuwe, uitgebreide invulling voor het kerkgebouw (*kunnen we samenleven?*). Een zekere vorm van geduld is vereist bij alle partijen.

7.3.1. Voor kerkfabrieken en vrijwilligers

Nu het voor de kerkfabrieken en de vrijwilligers duidelijk is dat een kerkgebouw niet meer werkt als een eenvoudige *black box*, als een ding met een voorspelbare en onbevroegde output, ontstaat de nood aan een constante aandacht voor het kerkgebouw en aan het expliciteren en operationaliseren van de bestaande (impliciete) zorg voor het kerkgebouw. Het openbreken van de *black box* ‘kerkgebouw’—tegelijktijd is dat het blootleggen van het kerknetwerk—heeft de aandacht gevestigd op de kerkfabriek als belangrijk(st)e aanbieder van zorg voor het kerkgebouw. Dat blijkt ook uit de eerste bevraging in Scholen die duidelijk maakte dat er een groot vertrouwen in de kerkfabriek is. De kerkfabriek onderhoudt de contacten van het kerkgebouw met de bestuurlijke overheden en met de kerkelijke hiërarchie; die connecties blijven cruciaal in de verdere werking van het kerkgebouw, maar daarnaast is het van fundamenteel belang om via een aantal sleutelfiguren het contact met de basis, de inwoners van de parochie, te intensifiëren.

In grote mate heeft de kerkfabriek een delegerende taak; het is tenslotte een groep van vijf vrijwilligers die in feite maar vier keer per jaar moet samenkomen. Die delegatie houdt in: de mensen die vandaag deel uitmaken van het kerknetwerk ondersteunen en motiveren. Het is essentieel dat de kerkfabriek alert is, dat zij issues die zich voordoen aangrijpt en constant zoekt naar bondgenoten om de issues te behandelen en ze op die manier het protocol te verlenen dat ze verdienen. In bepaalde gevallen zal het huidige kerknetwerk niet volstaan om de issues aan te pakken. Dan is het noodzakelijk om buiten de veiligheidszone te treden en nieuwe potentiële bondgenoten aan te spreken, wat bovendien het kerknetwerk verder kan versterken. Niet enkel binnen de erfgoedsector zijn medestanders te vinden, ook binnen het (klassieke én nieuwe) verenigingsleven, de scholen, buurtinitiatieven, de cultuur(sector) en de sociale sector¹⁴. Het aanwezige engagement is zo op een concrete en zinvolle manier in te zetten.

Een tweede taak (waar ook delegatie aan te pas komt) is het openstellen van het kerkgebouw, in het verlengde van het initiatief Open Kerken. ‘Openstellen’ is hier zowel letterlijk opgevat als de deuren openzetten zodat iedereen vrij is om het kerkgebouw binnen te wandelen,

¹⁴ Er zijn veel mogelijkheden voor het gebruik van kerkgebouwen, onder andere: kerkelijk en spiritueel gebruik, speciale vieringen, niet-kerkelijk huwelijken en uitvaartplechtigheden; tentoonstellingen (van lokale kunstenaars), atelierruimte voor kunstenaars, (kunst)depot, archief, bibliotheek, museum, concertzaal, repetitieruimte, theater, ruimte voor lezingen en film; kinderopvang, uitleencentrum (of time-share-winkel), wasserij, vergaderruimte, ruimte voor socio-culturele organisaties, parochiezaal, dorps huis, dagcentrum voor senioren; sociale kruidenier, (sociaal) restaurant, kringloopwinkel, werkplaats binnen de sociale economie; postkantoor, (buurt)winkel, overdekte markt, sportzaal, sociale woning(en), logementshuis voor seizoensarbeiders, appartementen, café, columbarium, wintertuin en toeristische hub.

als meer figuurlijk, namelijk als het aftasten van toekomstige mogelijkheden, te beginnen bij die vormen van gebruik die dicht bij het kerkgebruik liggen en die het minst aansturen op een breuk met het huidige kerknetwerk. De mate waarin nieuwe gebruiksmogelijkheden aanleunen bij het kerkgebouw zal gevolgen hebben voor de inzet van lokaal engagement: het is mogelijk dat niet-kerkelijk gebruik de zorg die circuleert in het huidige kerknetwerk aantast en mensen doet afhaken; het is evengoed mogelijk dat niet-kerkelijk gebruik sterke nieuwe verbanden mobiliseert.

Het gradueel aftasten van mogelijkheden voor uitgebreid gebruik, via de methodiek van het forum, is iets anders dan zich schema's van buitenaf laten opdringen. Voor de kerkfabrieken en de lokale vrijwilligers betekent het protocol: openstaan voor heel verschillend gebruik en voor het durven combineren van gebruiksmogelijkheden, en tegelijkertijd nagaan welk gebruik exploiteerbaar is en waar er voldoende menselijke kracht voor te vinden is. Het aangrijpen van de nota van Bourgeois (2011) om lokale gesprekken op te starten is daarbij een eerste stap.

Betekenen die taken meer werk voor de kerkfabrieken? Mensen ondersteunen en stimuleren en het kerkgebouw openstellen zijn taken die de communicatievaardigheden van de leden van de kerkraad aanspreken. Het kerkgebouw openstellen betekent: het kerkgebouw laten communiceren met nieuwe gebruiksmogelijkheden en (nieuwe) mensen. Een mogelijk scenario is dat de stad of de gemeente nieuwe initiatieven van de kerkfabriek die niet enkel in het teken staan van de trouwe parochianen aanmoedigt. De stad of gemeente, als zij inziet dat het kerkgebouw van dienst kan zijn voor de brede bevolking, kan de kerkfabriek(en) op administratief en technisch vlak ondersteunen. In sommige steden zijn er al ambtenaren specifiek ingezet om de kerkbesturen te ondersteunen¹⁵. De steden en gemeenten en de centrale kerkbesturen, die optreden als communicatiekanaal tussen de kerkraden en de steden en gemeenten, zijn bovendien de juiste instanties om de bovenparochiale sfeer te coördineren. Zij kunnen zorgen voor het afstemmen van een kerknetwerk dat verschillende parochies beslaat.

Binnen een stedelijk of gemeentelijk kerknetwerk zijn er wellicht kerkgebouwen die geen duidelijke nood aan verandering hebben, bijvoorbeeld de zogenaamde federatiekerken—kerkgebouwen waarvoor het bisdom de liturgie garandeert voor de lange termijn. Ook de zelfbedruipende kerkfabrieken voelen mogelijk minder de noodzaak om in te grijpen. Dergelijke kerkgebouwen die, als er een priester is, wel nog grotendeels als een *black box* werken, genieten evenzeer van de voordelen van een goed gecoördineerd kerknetwerk op bovenparochiaal niveau. Het centraliseren van grotere diensten (uitvaarten, huwelijken en doopsels bijvoorbeeld), zelfs van de liturgie als het priestertekort nijpend is, kan samengaan met een meer lokale werking in de niet-centrale parochies¹⁶. Voor de lokale kerkbesturen is dat juist een kans om de kwaliteiten van hun kerkgebouw en kerknetwerk in de verf te zetten en uit te baten op een schaal die groter is dan die van de eigen parochie (maar nog altijd lokaal).

15 De stad Antwerpen heeft bijvoorbeeld een dienst erediensden die onder meer zorgt voor contacten tussen de erediensbesturen en het college van burgemeester en schepenen.

16 Zie sectie 2.3 en in het bijzonder het deel 2.3.2 over houdingen ten opzichte van de kerkgemeenschap.

7.3.2. Voor architecten

Het onderzoekskader van dit proefschrift is in de eerste plaats bedoeld voor architecten en onderzoekers, als een alternatief voor het bestaande discours; het meer praktische protocol dat voortvloeit uit het onderzoekskader is voornamelijk bedoeld voor de lokale actoren. De architecten die het protocol hier aanpreekt zijn de architecten die aan een concreet kerkgebouw werken, in opdracht van de kerkfabriek. In tegenstelling tot het bestaande (Vlaamse) discours rond de parochiekerken dat gedomineerd wordt door—voornamelijk materiële—erfgoedwaarden en historische verklaringen daarvoor, legt het nieuwe onderzoekskader de klemtoon op de relatie materieel-immaterieel, complexiteit, het ‘dikke heden’, onverwachte ‘overflow’, de performance van het kerkgebouw en het gebouw als een proces, als het voorlopige resultaat van (mensen)werk. De rol van de architect in dat kader is die van *sense-maker* eerder dan die van probleemoplosser. In plaats van verklaringen en oplossingen te zoeken *buiten* de te onderzoeken situatie, werkt de architect als *sense-maker* (Till 2005) met informatie van *binnenuit*. De definitie van architectuur die de architect daarbij hanteert is een uitgesproken brede definitie, met veel aandacht voor politieke en maatschappelijke issues en de wensen van de (toekomstige) gebruikers. Het discours rond *spatial agency* is daarbij vooral inhoudelijk en methodisch een bron van inspiratie.

Als kerkbesturen of steden en gemeenten een architect inroepen als expert om oplossingen voor te stellen voor het kerkenprobleem, dan betekent dat—het protocol dat voortvloeit uit het onderzoekskader indachtig—dat die architect het probleem breed benadert en lokale aanknopingspunten aangrijpt om op voort te bouwen. Voor het verdere leven van de parochiekerken is het daarbij van belang om niet te redeneren in functie van het opleggen van een op voorhand bedacht schema aan het kerkgebouw, maar wel om in functie van de *performance* van het kerkgebouw een nieuw schema gradueel uit te werken. Open communicatie over de complexiteit van de situatie met kerkbesturen, officiële instanties en de bevolking is onontbeerlijk voor de architect die ook als *sense-maker* opereert. Omdat de architect onmiskenbaar een ruimte-expert is, is het voor hem of haar heel eenvoudig om gedurende dat proces mensen te manipuleren. Een striktere invulling van het protocol, met een duidelijke scheiding tussen het in kaart brengen van de actoren en het gradueel uitwerken van nieuwe voorstellen, verhoogt de onderzoeksdimensie van de opdracht en verleent een ethische dimensie aan het onderzoekend ontwerpen.

Als het protocol de rol van de architect begrijpt als die van *sense-maker*, dan hoeft dat niet te betekenen dat de architect alle auteurschap moet opgeven. Zelfs in een participatieproces is dat niet nodig. Er is binnen het protocol wel sprake van coproductie, maar die coproductie bevindt zich niet op het niveau van de loutere ontwerppraktijk: de coproductie maakt deel uit van een breed opgevat proces van herwaardering van het kerkgebouw via een publiek forum. Om dat forumproces van gespreksstof te voorzien en om het sneller te laten verlopen is juist het auteurschap van de architect bijzonder geschikt. Het gaat in het forum om een proces van deliberatie *over de ontwerpen*, niet *tijdens het ontwerpen*. De input van de architect, als creatieve ruimte-expert, is bij uitstek geschikt om een status quo tegen te gaan. Als geen ander is de architect in staat om een dimensie van durf toe te voegen aan het op pragmatische wijze in kaart brengen van de specifieke situatie.

7.3.3. Voor lokale politici en ambtenaren

De belangrijkste taak van politici en ambtenaren op het lokale niveau is om—in het verlengde van de initiatieven van de Vlaamse overheid—het kerkenprobleem bespreekbaar te maken en actief mee te werken aan de zoektocht naar mogelijke oplossingen. In Vlaanderen is er een uitgebreid vangnet dat er tot op de dag van vandaag in geslaagd is om de parochiekerken in een relatief goede staat te laten verkeren—voor de geklasseerde gebouwen is dat vangnet sterker dan voor de niet-geklasseerde. Naast (mee) zorg dragen voor het materiële is het voor de steden en gemeenten essentieel dat zij ook investeren in mensen, in de kerkraden, de centrale kerkbesturen en de lokale vrijwilligers. Dat investeren bestaat in de eerste plaats uit het erkennen van initiatieven vanuit de basis, zodat de lokale kerkbesturen de mogelijkheid openhouden om een eerste vonk als reactie op een bepaalde overflow daadwerkelijk te doen ontstaan. In de tweede plaats kunnen de steden en gemeenten praktische hulp bieden in de vorm van het opvolgen van administratieve en technische dossiers zodat de kerkbesturen de handen vrij hebben om zich bezig te houden met de (kerk)gemeenschap. Hoewel de kerkfabrieken een cruciale rol spelen, ook in de overgang naar nieuwe scenario's voor de kerken, zullen zij niet alles zelf kunnen oplossen. De stad of de gemeente—meestal de belangrijkste broodheer van de kerkfabrieken—is een belangrijk aanspreekpunt. Op die manier kan er een evenwicht ontstaan tussen een bottom-up-aanpak en een top-down-aanpak: de overheden stimuleren initiatieven die van onderuit ontstaan.

Naast werken aan de ondersteuning van de lokale gemeenschappen door vrijwilligers te erkennen en te stimuleren en door technische en administratieve expertise te delen, kunnen de steden en gemeenten de invulling van het protocol verder voeden. In de eerste plaats kunnen zij eigen interesses, bijvoorbeeld bepaalde infrastructurale noden, communiceren, en dat op schaal van de hele gemeente. In de tweede plaats kan de stad of gemeente haar netwerk aanspreken en zo het netwerk van de individuele parochiekerken verbreden. Op die manier bevordert de lokale overheid transdisciplinair onderzoek. Met beide acties verleent de stad of gemeente meer legitimiteit aan projecten rond parochiekerken: de lokale overheid treedt op als bondgenoot en als woordvoerder van alle burgers. De stad of gemeente is daardoor bij uitstek geschikt om ideologische discussies rond de kerkgebouwen te helpen overstijgen; kerkgebouwen gaan iedereen aan.

Ten slotte kan de lokale overheid waken over een visie op schaal van de hele stad of gemeente. De realiteit van het kerkenprobleem in Vlaanderen is niet die van de ene parochiekerk, maar van meer dan 1700 kerkgebouwen verspreid over 308 steden en gemeenten. Bijna zestig procent van de parochiekerken is niet geklasseerd als monument en beschikt dus over een zwakker vangnet dan dat van de geklasseerde monumenten; de steden en gemeenten kunnen helpen om die zwakkere vangnetten te verstevigen.

7.3.3.1. Het klasseren van parochiekerken

Het onderscheid tussen niet-geklasseerde en geklasseerde gebouwen vervalt niet; de praktische *performance* van beide groepen van parochiekerken verschilt immers omdat geklasseerde kerken ook kunnen rekenen op financiële tussenkomsten van de provincie en de Vlaamse administratie. Die kerkgebouwen die veel toeristen aantrekken zijn bovendien meestal geklasseerd als monument. Maar toch is de nuancering van het verschil niet-geklasseerd tegenover geklasseerd, die vandaag merkbaar is in het Vlaamse discours over de toekomst van de parochiekerken, een positieve evolutie, in die zin dat experts het erover eens zijn dat ook niet-geklasseerde kerkgebouwen aandacht verdienen. De nuancering van het onderscheid maakt tegelijkertijd duidelijk dat het statuut van het kerkgebouw niet het enige focuspunt hoeft te zijn, waardoor er een opening ontstaat om ook de maatschappelijke en de religieuze aspecten van kerkgebouwen te bestuderen.

De Vlaamse monumentenzorg is streng voor kerkgebouwen—zeker in vergelijking met andere landen—en verhindert in bepaalde gevallen verandering, ook van liturgische aard¹⁷. Een beperkte woonunit in een kerkgebouw zoals de conviviale hypothese voorstelt, is moeilijk te verwezenlijken in een als monument beschermd kerkgebouw. Een leegstaande pastorij—door het priestertekort zijn er zo heel erg veel in Vlaanderen—kan in dat geval een oplossing bieden.

De aät van het klasseren garandeert het voortbestaan van het gebouw, terwijl niet-geklasseerde kerkgebouwen in principe afgebroken kunnen worden. Dat tweede is op zich niet negatief, want het a priori uitsluiten van sloop en van elke herbestemming die wellicht breekt met het kerknetwerk kan nooit een oplossing zijn.

Een vraag die open blijft, is deze: is het mogelijk om juist het proceskarakter, de staat van permanente verandering van de parochiekerken te bewaren, analoog aan wat Stewart Brand (1995: 185) “future preservation” noemt?¹⁸ Als er een zinvol schema gevonden wordt voor een kerkgebouw, dan zou de klassering als monument van dat schema het voortbestaan ervan verzekeren; de klassering institutionaliseert het schema en stabiliseert het als een *black box*. Maar onder de huidige wetgeving rond geklasseerde monumenten zou de klassering ook toekomstige ingrepen bemoeilijken, waardoor de aät van het beschermen enkel zinvol is voor de middellange termijn. Leren omgaan met onzekerheid via het erkennen van het kerkgebouw als *issue*, *actor* en *forum* draagt bij tot het aanvaarden van het proceskarakter van de parochiekerken, maar op zich garandeert dat het loutere voortbestaan van de gebouwen niet.

17 Voor het voorbeeld van de Magdalenakerk in Brugge, waar de preekstoel moest blijven staan, zie hoofdstuk 3 noot 138.

18 Zie de laatste paragrafen van sectie 6.2.2 en in het bijzonder noot 47 over de visie van Beatriz Ramo en STAR strategies + architecture.

7.3.4. *De conviviale hypothese*

De conviviale hypothese, geïntroduceerd onder de noemer *issue* als een potentiële nieuwe actor in het kerkcollektief, lijkt initieel een mogelijk *out-of-the-box*-antwoord op het kerkenprobleem. Maar dat blijkt het achteraf juist niet te zijn. Het hele onderzoek, dat in grote lijnen bestaat uit een status quaestionis aangevuld met een kritische reflectie en een nieuwe strategie die bestaat uit een praktisch-theoretisch onderzoekskader en een praktisch protocol, handelt over de zorg voor het kerkgebouw. Die zorg komt doorheen het onderzoek, doorheen de fases *issue*, *actor* en *forum*, meer en meer op de voorgrond te staan. Dat komt overeen met de hypothese: uiteindelijk komen het spoor van de strategie en het spoor van de hypothese samen. De hypothese is dus geen voorbeeld van *out-of-the-box-denken*, maar sluit integendeel aan bij het analyseren van de *black box* die het kerkgebouw discoursgevijs nog grotendeels is. Het toepassen van de conviviale hypothese betekent het lichtjes wijzigen van het mechanisme van het kerkgebouw om uiteindelijk weer het oorspronkelijk effect van het kerkgebouw te sorteren, namelijk het functioneren van het gebouw voor een groot deel van de bevolking en niet enkel voor een kleine minderheid.

Het forumgedeelte van het onderzoek, tegelijkertijd de tweede helft van het protocol, staat in het teken van de vraag ‘kunnen we samenleven?’ De semantische overeenkomst van die vraag met de term ‘conviviaal’—‘convivere’ betekent samenleven—is het resultaat van de unieke insteek van het onderzoekskader. Het conviviale, zoals bedoeld met de hypothese, geldt als een mogelijke institutionalisering van een kerkcollektief; de conviviale (werk)hypothese werpt een mogelijk samenleven van gebruik en actors op om verder te onderzoeken.

Is het formuleren en onderbouwen van de conviviale hypothese niet hetzelfde als het onnodig rekken van het kerkenprobleem? Is het stimuleren van herbestemmingen niet daadkrachtiger? Neen, anders dan een harde herbestemming houdt de conviviale hypothese rekening met de uitgebreide *performance* van het kerkgebouw. De concrete invulling van de hypothese in een bepaald kerkgebouw kan juist een veel duurzamere oplossing zijn dan een herbestemming die niet alleen het gebouw hypothekeert, maar ook breekt met het hele kerknetwerk.

7.3.4.1. **Randvoorwaarden voor de conviviale hypothese**

De kern van het herwaarderen van het kerkgebouw is het blijven gebruiken van het gebouw voor zingeving; het distinctieve element dat de conviviale hypothese daar aan toevoegt is het wonen, als ondersteuning van het zingevingsgebruik. In die zin is de conviviale hypothese even pragmatisch als het onderzoekskader: zij gaat uit van wat er al aanwezig is. De hypothese verruimt het zingevingsgebruik. Zij stelt het kerkgebouw open, letterlijk en figuurlijk, om het netwerk van het kerkgebouw te versterken in tijden van een aanzienlijk priestertekort: ‘letterlijk’ om te voorkomen dat een gemeenschap slechts een keer per week of eens om de twee weken toegang heeft tot het kerkgebouw, en ‘figuurlijk’ omdat de hypothese oppert dat het kerkgebouw naast de katholieke liturgie andere mogelijkheden tot zingeving kan bieden, van stille contemplatie tot een informele bijeenkomst.

Net zoals dat geldt voor het zingevingsgebruik is het essentieel om ook het wonen niet te eng op te vatten. De zorg voor het kerkgebouw via een woonunit kan zoals in het tweede maquetteonderzoek verschillende vormen aannemen, van een enkele (sociale) woning tot een inwo-

nende gemeenschap. De combinatie van zingeving met een woonunit herinnert het kerkgebouw aan haar hybride karakter: geen enkel kerkgebouw is volledig sacraal—het is geen tempel—maar het is evenmin volledig profaan.

Als er binnen het kader van de conviviale hypothese gekozen wordt voor het toevoegen van nog een ander gebruik, bijvoorbeeld in de culturele of de sociale sfeer, dan is het van fundamenteel belang dat een dergelijk nieuw gebruik op maat is van de lokale gemeenschap, of dat het past binnen een visie op maat van de gemeente. De in het kerkgebouw inwonende personen kunnen lokale initiatieven stimuleren mits die resulteren in een voldoende open gebruik van het kerkgebouw. Het is daarenboven ook mogelijk om te diversifiëren in de tijd: hetzelfde kerkgebouw kan een misviering op zondag laten co-existeren met een ander gebruik gedurende de week. De conviviale hypothese respecteert het proceskarakter dat via de herdefiniëring van het kerkgebouw (weer) aan het licht is gekomen. Door een belangrijk deel van het kerkgebouw te vrijwaren als ruimte voor zingeving, hypothekeert de hypothese niet het volledige gebouw: het kerkgebouw kan later nog altijd een andere bestemming krijgen.

Een volledig uitgebouwde conviviale kerk voor iedere parochie in Vlaanderen hoeft geen doel te zijn. Wellicht zijn er te weinig bondgenoten om telkens dat veeleisende scenario uit te werken. Bovendien blijven de centraal gelegen kerkgebouwen het best kerkgebouw zonder meer, voor reguliere vieringen, uitvaartdiensten, huwelijken en doopsels. Maar er zijn gradaties mogelijk: de exacte invulling van de conviviale hypothese is telkens het resultaat van een publiek onderzoek. Een conviviaal kerkgebouw kan niet alleen beschikken over een kleinere of een grotere woonunit, ook de andere nevengebruiken kunnen uitgebouwd of minder uitgebouwd zijn, en kerkelijk of minder kerkelijk van aard.

7.3.5. Samenvatting van het protocol

Het protocol, als overzicht van de belangrijkste acties te ondernemen door de belangrijkste actoren, is een middel om alle communicatie (in de brede zin van dat woord) af te stemmen op de toekomst van de parochiekerk. Die communicatie verloopt in drie richtingen:

1. In de breedte: per fase is er communicatie tussen de verschillende actoren (de kerkfabrieken en vrijwilligers, de architect, de lokale politici en ambtenaren en in principe alle geïnteresseerden) en communicatie met het kerkgebouw zelf. In Schema 7.4 wordt die communicatie in de breedte weergegeven door de horizontale pijlen.
2. In de lengte: het protocol heeft een progressieve dimensie, er is een beweging van *issue* over *actor* naar *forum*. Het protocol bevestigt op die manier het proceskarakter van het kerkgebouw. Input uit de ene fase neemt het protocol mee naar de volgende fase, zonder de inhoud daarvan te verengen. Het forum is het zwaartepunt met een eigen (eveneens progressieve) dynamiek die steunt op het gradueel nemen van maatregelen. In Schema 7.4 wordt die communicatie in de lengte weergegeven door de verticale pijlen.

	kerkfabrieken en vrijwilligers	architecten	politici en ambtenaren
issue	<ul style="list-style-type: none"> - alert zijn: overflow en issues aangrijpen - gesprekken starten 	<ul style="list-style-type: none"> - rol van sense-maker opnemen: openstaan voor informatie van binnenuit - probleem breed benaderen 	<ul style="list-style-type: none"> - investeren in mensen die het kerknetwerk onderhouden - initiatieven ondersteunen
actor	<ul style="list-style-type: none"> - netwerk motiveren - nieuwe bondgenoten aanspreken 	<ul style="list-style-type: none"> - performance gebouwen in acht nemen - lokale aanknopingspunten in kaart brengen en overzicht bewaren 	<ul style="list-style-type: none"> - eigen interesses en noden communiceren - eigen netwerk aanspreken om kerknetwerk te versterken
forum	<ul style="list-style-type: none"> - forum organiseren in kerk - maatregelen delibereren - kerkfabrieken: menselijk vlak bewaken 	<ul style="list-style-type: none"> - aan de hand van maatregelen en aanknopingspunten een nieuw (architecturaal) schema uitwerken en voorleggen aan forum - auteurschap niet opgeven 	<ul style="list-style-type: none"> - openheid forum bewaken - aanspreekpunt zijn om haalbaarheid voorstellen af te toetsen - toetsen aan bovenparochiaal niveau (met centraal kerkbestuur)
hypothese	<ul style="list-style-type: none"> - pastorale invulling herdenken via forum, samen met pastoraal team - organisatie herdenken (eventueel met gemeente) 	<ul style="list-style-type: none"> - werken met hybride aard kerkgebouw - aandacht voor lange termijn in functie van onderhoud 	<ul style="list-style-type: none"> - links leggen met sociale economie, OCMW, sociale huisvestingsmaatschappij in functie van woonunit

Schema 7.4: de schema's 4.1, 5.4, 6.1 en 6.2 samengebracht als overzicht van het protocol

3. In de hoogte: het protocol laat het kerkgebouw toe om de verticale relatie, de relatie met het transcendente, te bewaren en te versterken. De relatie met het transcendente manifesteert zich via de klemtoon die het protocol legt op het huidige netwerk en op de hybride performance van het kerkgebouw. Dat wil zeggen dat er steeds aandacht is voor het geloofsaspect. Terwijl het huidige discours over de toekomst van de parochiekerken grotendeels voorbijgaat aan het geloofsaspect, en terwijl de monumentenzorg parochiekerken dreigt te behandelen als objecten, beklemtoont het protocol dat het kerkgebouw kan blijven functioneren als een verbinding tussen de Kerk en het dagelijkse leven¹⁹.

De hypothese sluit aan bij de drie fases (*issue, actor, forum*), in die zin dat de protocol-input vanuit de hypothese voortbouwt op de input van de drie fases. In de forumfase komt alle kennis en ‘agency’ samen.

7.3.6. *Transponeerbaarheid van het onderzoek naar andere situaties*

Het hele onderzoek is getoetst aan de reële situatie in Schulen. Er is omwille van de wendbaarheid van de methode gekozen voor één casestudy. Vergeleken met andere parochies in Vlaanderen heeft Schulen geen bijzonder kerkgebouw, maar zoals zo veel kerkgebouwen in Vlaanderen is de Schulense Sint-Jan de Doperkerk toch uniek. Iedere situatie is anders omdat iedere parochiekerk werkt bij gratie van een eigen netwerk. Rekening houden met complexiteit, contingentie en onzekerheid—zoals een netwerkaanpak impliceert—verhoudt zich ongemakkelijk tot het opstellen van een generische tool om gelijkaardige problemen te behandelen. Maar precies het rekening houden met complexiteit, contingentie en onzekerheid is op zich repliceerbaar.

Zijn de drie dimensies van het onderzoek, namelijk het onderzoekskader en het protocol (die samen de strategie vormen) en de conviviale hypothese, toepasbaar op *alle* parochiekerken in Vlaanderen? Om een antwoord op die vraag te formuleren is het noodzakelijk om eerst te diversifiëren tussen die drie elementen van het onderzoek.

Het **onderzoekskader** heeft als doel een verruiming van het discours, met specifieke aandacht voor de maatschappelijke aspecten van de parochiekerken. Het onderzoekskader verschilt daarin van het systeem van intrinsieke erfgoedwaarden; het ziet de kerkgebouwen minder als geïsoleerde objecten en meer als complexe situaties. Naast voor niet-geklasseerde gebouwen kan het onderzoekskader juist door de maatschappelijke insteek een aanvulling betekenen voor de geklasseerde kerkgebouwen die vandaag het discours domineren. A priori onderscheiden maken geen deel uit van het kader.

Het doel van het **protocol** is praktischer: via de stappen *issue, actor* en *forum* is het mogelijk om kerkgebouwen te onderzoeken in al hun complexiteit om vervolgens via een democratisch proces te zoeken naar een uitgebreid of nieuw gebruik ervan. De achterliggende methodiek is in de tweede sectie van dit hoofdstuk geformuleerd in meer abstracte termen dan in de vorige hoofdstukken, precies om de breed-toepasbare basis ervan te beklemtonen. Op andere plaatsen

¹⁹ Zie de secties 2.4 en 3.1.1 voor de wijze waarop het huidige debat over de parochiekerken en de praktijk van de monumentenzorg samen de kloof tussen de kerkgebouwen en het dagelijkse leven vergroten.

in Vlaanderen (dan in Scholen) spelen andere *issues*, *actoren*, toevalligheden en voorgeschiedenissen waardoor het onmogelijk is om een afgewerkt instrument of een afgewerkte tool op te stellen die simpelweg *toe te passen* is op die andere plaatsen. Het bestuderen van de *black box* die het kerkgebouw tot op de dag van vandaag discoursgevijs nog grotendeels is, kan niet gepaard gaan met het opdringen van een nieuwe *black box* in de vorm van een tool met een vooraf bepaalde output voor iedere input.

Het protocol is zowel geschikt voor niet-geklasseerde als geklasseerde kerkgebouwen. Als een kerkgebouw de monumentenstatus heeft verkregen, dan is die status binnen het protocol een belangrijke actor met een sterk netwerk. Als een kerkgebouw een zo groot draagvlak heeft dat het tot ver buiten de betreffende parochie reikt, als het bijvoorbeeld een toeristische trekpleister is, dan is er geen directe nood aan het herdefiniëren en herwaarderen van het kerkgebouw. Het protocol zou in dat geval botsen op het sterke huidige netwerk van het kerkgebouw; het zou minder kunnen toevoegen dan in andere gevallen. Maar voor alle kerkgebouwen is het protocol een wijze om gemeenschappen te stimuleren in hun werk aan het kerkgebouw. In die zin is het protocol een aanvulling op recente initiatieven vanuit de bisdommen, het CRKC (de bevraging van alle Vlaamse parochies over hun kerkgebouw) en de nota van Bourgeois (2011). Via de aanwezigheid van afgevaardigden van de stad of de gemeente is het mogelijk om het protocol toe te passen op een manier die strookt met een visie op schaal van juist de stad of gemeente.

Onder het huidige monumentenbeleid is het mogelijk om via volledig omkeerbare ingrepen de **conviviale hypothese** te verwezenlijken in een geklasseerd kerkgebouw, hoewel het, met betrekking tot de woonunit, niet eenvoudig is om op die manier licht en lucht binnen te laten in de woonunit²⁰. Voor een lokale gemeenschap is het bovendien gemakkelijker om zich een niet-geklasseerd kerkgebouw eigen te maken, want er mag aan geraakt worden.

Op een abstracter niveau, als een toevoeging aan het discours, werkt de conviviale hypothese als een voorbeeld van een scenario voor een kerkgebouw dat tegelijkertijd pragmatisch en gedurfd is. Het aanwenden van de hypothese is pragmatisch omdat het voortkomt uit een bezorgdheid ten aanzien van het kerkgebouw, een antwoord geeft op de vraag naar de toekomstige zorg voor het kerkgebouw en omdat de exacte invulling van de hypothese telkens gebaseerd is op een onderzoek naar aanknopingspunten die al aanwezig zijn. Het aanwenden van de hypothese is gedurfd omdat het een op het eerste gezicht ongewoon hybride gebruik van het gebouw inhoudt dat het sacrale en het profane enerzijds en het publieke en het private anderzijds verenigt.

²⁰ Eerder is al verwezen naar de pastorij (als die er is en beschikbaar is) als mogelijkheid voor de woonunit.

7.3.6.1. Transponeerbaarheid bij Latour en de pragmatisten

[What] matters is not the construction of a universal by standardization, and so by the elimination of local specificities, but the construction of a universal through the recognition and successive reorganizations of these specificities (Callon, Lascoumes et al. 2009: 127).

Latours diverse publicaties steunen telkens op minimale kaders met een maximale flexibiliteit. Zelfs het samen denken van ‘humans’ en ‘nonhumans’ is geen a priori, maar juist het resultaat van het *geen* onderscheid maken tussen mensen en niet-mensen. Om zijn ideeën te verspreiden maakt Latour, geïnspireerd door de etnomethodologie, telkens gebruik van één casestudy of een beperkt aantal cases. De ANT is niet meer dan *een andere blik* op de wetenschap, de samenleving en andere domeinen. Dat geldt ook voor het eerste deel van het onderzoekskader en het protocol van dit onderzoek: enkel de forumfase voegt mogelijk nieuwe elementen toe aan het kerknetwerk. In eerste instantie bestaat de forumfase uit het opstellen van een nieuwe associatie van bestaande *acteurs*, gebaseerd op onderzoek met een democratische inslag. Het zijn voornamelijk de beslissingen, de ‘measures’ (en ook de architecturale vertalingen daarvan), die stap voor stap tot een nieuwe ‘common world’ leiden, die nieuw zijn. De ‘nieuwheid’ van die beslissingen is eens te meer aan de orde als de beslissingen onderzocht worden via ontwerpend onderzoek.

Op het vlak van beslissingen steunen de pragmatisten meer op ervaring dan de aanhangers van de ANT. Door die link via het begrip ‘ervaring’ (als opgebouwde kennis en kunde, niet als ‘beleving’) sluit het pragmatisme goed aan bij de brede herbestemmingspraktijk die het moet doen zonder veel theorie. Het pragmatistische denken is in grotere mate *toepasbaar* dan de ANT: “imagination thankfully finds circumstances relevantly analogous, so that general principles are often indispensable as improvable tools to experimentally develop a situation’s individualized meanings”, zegt Steven Fesmire (2003: 58) over ethiek in het discours van het pragmatisme. Algemene principes heeft dit onderzoek niet toegevoegd, maar de belangrijke bevindingen en de aandachtspunten in verband met het protocol en de hypothese zijn wel transponeerbaar naar situaties analoog aan die van de Schulense parochiekerk.

Hoewel het mogelijk is om via herhaling van het protocol organisatorische, technische en andere expertise op te bouwen, is die kennis en kunde niet zomaar vast te leggen in ‘best practices’. Er is nood aan een orgaan dat de opgebouwde ervaringen van experts én leken samenbundelt zonder dat daarbij het gevaar ontstaat dat de resultaten van de ene situatie zonder meer gekopieerd worden naar de andere²¹. Expertise opgebouwd via analoge situaties kan een meerwaarde zijn in herwaarderingsprocessen, maar minstens even belangrijk is het om elke situatie niet-vooringenomen te benaderen. Juist het gebrek aan een duidelijk afgelijnd stappenplan en het openstaan voor onzekerheid laat toe om optimaal te focussen op het concrete probleem dat zich voordoet²².

21 Zie de laatste paragrafen van dit proefschrift over verder onderzoek ter ondersteuning van de kerkfabrieken.

22 Dat is wat Markus Miessen (2011) verstaat onder het ‘inbreken in processen’: zie hoofdstuk 3 sectie 3.1.2.2.a.

7.4. Mogelijkheden voor verder onderzoek

Er zijn meerdere mogelijkheden voor verder onderzoek, want het onderzoek naar de toekomst van de Vlaamse parochiekerken is nog maar juist begonnen. De toekomst van de parochiekerken is (onder andere) een (pastoraal)theologisch, een (kerk)juridisch, een beleidsmatig, een maatschappelijk, een architecturaal, een bouwkundig, een erfgoedtechnisch en een (kunst)historisch probleem. *Dit* onderzoek staat grotendeels in het teken van een transdisciplinaire aanpak, zonder dat het daarbij de bedoeling was om onderzoekers ervan te weerhouden om binnen de eigen discipline onderzoek te verrichten naar het wezen en de toekomst van de parochiekerk. De volgende paragrafen werken vijf mogelijkheden voor verder onderzoek in aanzet uit; het gaat om vijf pistes die direct aansluiten bij de herdefiniërings- en herwaarderingstrategie en de conviviale hypothese.

Een **eerste piste** is om via ontwerpend onderzoek na te gaan hoe verschillende nieuwe gebruiksmogelijkheden in een kerkgebouw ingepast kunnen worden. Moeilijke problemen zijn onder andere het toelaten van licht en lucht, het zinvol toepassen van thermische isolatie en het voorzien van de juiste technische installaties. In het bijzonder met betrekking tot geklasseerde kerkgebouwen is het zoeken naar dergelijke oplossingen een uitdaging. Hetzelfde geldt voor het onderzoeken van de mogelijkheden om tijdelijk gebruik te accommoderen in een kerkgebouw.

Een **tweede piste** is een onderzoek naar de juiste “socio-cognitive protheses” (Callon 2005: 308) om de processen van herdefiniëring en herwaardering van het kerkgebouw te versnellen zonder ze uit te hollen. De in dit onderzoek gepresenteerde werkwijze is traag en steunt op de participatie van veel verschillende mensen. Bestaan er technieken die sneller gebouwen kunnen ‘traceren’ en op basis daarvan nieuwe voorstellen kunnen produceren? Naast het gebruik van maquettes bestaan er inderdaad andere methodieken om mensen te bevragen, om zo de performance van een gebouw te achterhalen en gradueel en samen met die mensen te zoeken naar nieuwe ruimtelijke mogelijkheden²³. Deze tweede piste voor verder onderzoek tast de praktische implicaties van de verschuiving van (klassieke) participatie naar transdisciplinair onderzoek af, om zo technieken te vinden die zowel democratisch zijn als geschikt voor architecten onder constante tijdsdruk.

Kerkgebouwen kunnen blijven voortbestaan in veel verschillende vormen, bijvoorbeeld als centrale kerk of federatiekerk, als kerk of kapel met een of meerdere nevengebruiken, als sociaal of cultureel centrum waar al dan niet nog kerkdiensten doorgaan of als commerciële ruimte. Of er een of meerdere van die opties mogelijk zijn in een bepaald kerkgebouw, hangt grotendeels af van lokale factoren, maar niet alleen daarvan. Het betrokken bisdom kan bijvoorbeeld beslissen om de priester die vandaag op enthousiaste wijze voorgaat in de vijf of zes kerken van een bepaalde gemeente over te plaatsen naar een ander dekenaat, waardoor er een nieuwe situatie ontstaat die het kerkgebruik *niet* meer toelaat in alle kerkgebouwen van de gemeente. Onder de huidige omstandigheden is het priestertekort het grootste (deel)probleem van de parochiekerken.

²³ Een mogelijk voorbeeld van een dergelijke versnellende tactiek is een rollenspel waarin verschillende deelnemers de rollen aannemen van belangrijke spelers in debatten over de toekomst van gebouwen. Een mogelijke rol is die van ‘onwonende’. Architecte Martine de Wit van het Amsterdamse bureau DUS stelde die tactiek voor op de biënnale *Leegstand en Herbestemming* (op 3 november 2011 in Maastricht). Het gebouw in kwestie was een verlaten industrieel pand.

Of en hoe dat probleem op te lossen is, is een pastoraal probleem²⁴. Bij de Vlaamse bisdommen lijkt er een consensus te zijn over het verder centraliseren van de kerkdiensten (Van Lierde 2012), en dat zonder dat er een noemenswaardige visie is op wat er met de niet-centraal gelegen kerkgebouwen moet gebeuren. Zijn er nog mogelijkheden voor de perifere kerkgebouwen die in de lijn liggen van het huidige kerkgebruik? Kunnen nieuwe pastorale modellen waarin leken een belangrijke rol spelen in verband gebracht worden met de conviviale hypothese, nevengebruiken en forum-methodieken? Dat is een **derde piste** voor verder onderzoek. Aansluitend daarbij is het zinvol om zich de vraag te stellen hoe jongeren nog te mobiliseren zijn voor het kerkgebouw.

Een **vierde piste** voor verder onderzoek heeft te maken met het unieke systeem van de kerkfabrieken. Kerkraden verouderen op veel plaatsen in Vlaanderen en vinden soms moeilijk opvolging. Het priestertekort, de afname van het aantal kerkgangers en de politieke vragen over het voortbestaan van de parochiekerken als kerkgebouw confronteren de kerkraden met grote uitdagingen.

Daardoor ontstaat er een nood aan ondersteuning van de kerkfabrieken. Dat kan via de steden en gemeenten, bijvoorbeeld door het aanstellen van gespecialiseerde ambtenaren. Maar die optie tast de positieve effecten aan van de lokale inbedding van de kerkfabrieken, zoals de voeling *met* en de aandacht *voor* het lokale verenigingsleven en lokale issues.

De kerkfabrieken, omdat het openbare besturen zijn, vallen onder de bevoegdheid van het agentschap Binnenlands Bestuur. Het CRKC, opgericht door de Vlaamse bisschoppen en de hogere oversten van de religieuze ordes, beschikt sinds januari 2012 over een expertisecentrum voor onroerend kerkelijk erfgoed. Dat centrum kan de kerkraden bijstaan op het gebied van erfgoedgerelateerde kwesties, maar minder op het gebied van menselijke relaties, terwijl het juist de menselijke relaties zijn die samen het kerkgebouw *doen werken*. Is het mogelijk om op het niveau van het Vlaams Gewest—het niveau van het agentschap Binnenlands Bestuur—een bijkomend steunpunt op te richten dat de kerkraden ondersteunt in de zoektocht naar een zinvolle toekomst voor de parochiekerken en dat kennis en kunde daaromtrent opbouwt? Hoe verhoudt een dergelijk steunpunt zich dan tot het expertisecentrum van het CRKC? Moet het wel een overheidsdienst zijn, onder de vleugels van Binnenlands Bestuur, of kan het ook een onafhankelijke organisatie zijn? Het takenpakket van het steunpunt kan bijvoorbeeld bestaan uit het aanreiken van methodieken, het bijhouden van een databank met geschikte onderzoekers en architecten, het helpen zoeken naar subsidies (of het verdelen van subsidies) en het opstellen van nieuwe beheerscontracten waarin verschillende actoren een rol spelen.

Een **vijfde en laatste piste** is een fundamenteel onderzoek naar de mogelijke inzetbaarheid van de ANT en het sterk op de ANT gefundeerde hybrid-forum-model van Callon et al. (2009) in functie van diverse (maar niet noodzakelijk nader bepaalde) architecturaal-maatschappelijke problemen. De mogelijke relatie tussen Latours *Politics of Nature* (2004) en dergelijke architecturale problemen is nog niet grondig onderzocht (tenzij in dit onderzoek met betrekking tot het kerkenprobleem), ook niet binnen het veld van de *urban studies*, zoals Iganacio Fariás (2009: 5) terecht aanhaalt. Een dergelijk onderzoek kan in belangrijke mate bijdragen aan de huidige discussies binnen de architectuurinstituten over ontwerpend of ontwerpmatig onderzoek,

24 Zie bijvoorbeeld het pastorale model van Poitiers (hoofdstuk 4 noot 33) en de visie van priester Rik Devillé (2010) over het inschakelen van leken in de parochies.

en, daaraan gerelateerd, over descriptief en prescriptief onderzoek.

Doordat het Vlaamse landschap grotendeels volgebouwd is, is architectuur in de Vlaamse context, en ook daarbuiten, meer een meer een politieke daad: zowel nieuwbouw als hergebruik vindt plaats in een complexe context, gekenmerkt door de aanwezigheid van een veelheid aan actoren. Omdat architectuur zo complex is, omdat mensen en niet-mensen, het materiële en het niet-materiële elkaar voortdurend ontmoeten binnen de samenhang van het architecturale project, lijkt de insteek van Latour en Callon zinvol. Maar is dat ook zo?

De Vlaamse parochiekerken zijn niet verloren. Dit onderzoek heeft aangetoond dat het mogelijk is om met andere ogen naar het kerkenprobleem te kijken. Een dergelijke nieuwe blik kan inspiratie bieden om de huidige status quo op te heffen. Het herbouwen van de parochiekerken is bovenal een collectieve taak. Verschillende actoren die in het huidige discours van elkaar gescheiden zijn, komen op die manier weer samen om te werken aan een gemeenschappelijk project.

○

8. ENGLISH SUMMARY

The Church Building's Public Performance: a new strategy for the architectural theoretical redefinition and the applied revaluation of Flanders' parish churches

8.1.1. Problem statement

All 1787 (Van Lierde 2012) Flemish parish churches are currently coping with a lack of diocesan priests. There are no more than 881 priests in Flanders, while the catholic Church is dealing with less and less ordinations each year. For some parish churches there is a deacon, and very seldom laymen take over (part of) the priest's job. The numbers of churchgoers are decreasing as well. Only 5,4 percent of Flemings attend Mass on a regular basis (Havermans & Hooghe 2011). Yet people (between 27 and 71 percent of Flemings) still rely on church buildings for baptisms, marriages and funerals.

At the same time, costs regarding parish churches are increasing. In Flanders, the municipalities spend no less than sixty million Euros a year to keep the churches in a fair state of maintenance (Sellam 2009). The Belgian (i.e. Napoleonic) system of fabric committees, which consists in the municipalities taking care of the church committee's deficits, is unique and prevents most parish churches from decaying. Still, however, questions are being raised—for instance in parliament—regarding the parish churches' future and the corresponding costs.

It is too easy—and rather limited as well—to maintain the denominator 'secularisation' to describe the complex Flemish 'church problem', because contrary to the popular understanding of this thesis, the general attention for church related matters is increasing rather than decreasing (Achterberg, Houtman et al. 2009). Statistics alone are unable to delineate the complexity of the church problem.

The solutions to the problem applied by architects and heritage practitioners and by academics as well are only very rarely truly sufficient. Abroad, the Netherlands and the United Kingdom can rely on a certain tradition regarding the reuse of church buildings. Research conducted in these countries, however, is never directly applicable to the Flemish situation, mainly because of the latter's unique, Napoleonic position. In Flanders, moreover, the religious landscape is less complex than in the other countries mentioned. Flanders is (or was) mainly catholic, as opposed to the (partly) protestant UK and Netherlands.

Existing research practices in Flanders tend to focus on the economic and especially the immovable property heritage aspects of the church problem. Churches are (rightly) seen as contributing to public interest, but almost never researchers clarify what they mean with 'public interest'. Moreover, the known Flemish research practices handle the church buildings with too

much special care; the buildings are often treated as strictly sacred artefacts—cannon law, of course, is a straightforward source then. Exactly because parish churches are treated as ‘untouchable’, the amount of resulting solutions is rather limited: demolition, radical reuse and some forms of shared use and multifunctional use. Those solutions are mostly defined as juridical frames with religious and immovable property heritage preconditions such as ‘suitability’ and—when new architecture is involved—‘reversibility’ and ‘contrast’. Officials attempt to come up with (over-)rational ‘road maps’ to tackle the church problem and they cumulate ‘best practices’.

In short, the ‘church problem’ consists of a priest shortage, decreasing numbers of attendance, increasing costs and the risk of decay (which in Flanders is not *that* pressing). The current discourse on church buildings nor the current daily practice in Flanders’ parishes is able to find adequate answers. Church buildings are complex because they matter to not only the small group of faithful parishioners but also to the larger community. The present problem is a *social* problem as well for which a real solution is yet to be found.

8.1.2. Research Question

This thesis has two main goals. The first one is to offer a new frame to understand church buildings in their full complexity—i.e. the material *and* the immaterial aspects—in an attempt to detach the social meaning of Flanders’ church buildings from a discourse conducted by experts only. The second goal is to investigate which means architecture has in store to utilize the opportunities parish churches offer. Thus, the interface between architecture and the social sciences can be gradually explored.

On an epistemological level, the text contributes to the architectural discourse, while on a more practical level it is written not only with researchers and architects in mind, but also local (church) volunteers and local officials (both civil and diocesan).

The text consists of two distinct tracks which lead to the two main goals. The first track is that of the *strategy* to tackle the Flemish church problem. In turn, the strategy consists of a *research frame* and a more practical *protocol*. This protocol is meant for those who are confronted with the church problem *in practice*. The strategy as a whole will be designed in order for it to be able to deal with changing conditions and contingency in general. ***What strategic approach regarding the Flemish church problem will lead to both an architectural redefinition and a revaluation of the parish church?*** is the research question that covers the first track. In fact, it is a double research question, containing two distinct goals itself (to ‘redefine’ which is solely a descriptive act and to ‘revalue’ which is both a descriptive *and* a prescriptive act). Throughout this thesis, both goals are treated separately.

The second research track is the ‘convivial (after Ivan Illich 1973) hypothesis’. The hypothesis generates a specific line of research which investigates a possible architectural solution. This particular solution consists of the possibility of dwelling in a part of the church building as a pragmatic reinforcement of the church building’s original performance. The hypothesis is stated as follows: ***a small indwelling community could operate as the driving force behind a new revitalization of a non-listed church building which then will function as a new ‘convivial space of meaning’.*** The hypothesis’s character is even more prescriptive than the notion of ‘revaluation’ mentioned in the research question; it is understood as a possible option (within

the larger context of ‘revaluation’) which investigates the (possible) relationship between a church building and the act of dwelling as a mode of *care* for the building.

8.1.3. Method

The most important requirement of this thesis’s method is that it should be able to deal with the parish church’s complexity. A second requirement is the recognition of the interface between architecture and the social sciences. Part of the doctoral research is field research, part is conceptual research; in fact, no strict division between practice and theory is maintained.

A conceptual frame that addresses a contemporary pragmatist approach regarding adaptive reuse is developed throughout the text (especially in chapter 3). Apart from that, the notions of ‘spatial agency’ (Awan, Schneider et al. 2011) and Actor-Network Theory (ANT) are being examined. Much cited authors in this thesis are Jeremy Till (for ‘spatial agency’), Bruno Latour (ANT) and Michel Callon (ANT and the ‘hybrid forum’ which will be explained below). The notion of spatial agency also informs the field (or case study) research: church buildings are treated as complex ‘issues’ that cannot be claimed by just one discipline or profession. The conceptual frame’s theoretical branches share common roots within American (philosophical) pragmatism, the result of which is that the new frame does not correspond well with a priori categories and dualisms—the emphasis is on consequences, not on preconditions. The real situation in which the Flemish parish church finds itself is investigated, as well as the diverse relationships (with humans and nonhumans) the parish church has built and is still building.

Exactly to tackle the church building’s complexity, an important part of the investigation consists of qualitative field research, which in turn reinforces pragmatism’s focus on the concrete situation. The aim is not to test a preconceived strategy, but rather to gradually go deeper into the church building’s diverse networks and to consequently search for an apt research frame as well as a protocol for the actors entangled within the church building’s networks. Regarding the convivial hypothesis, the field research helps to state some important boundary conditions.

The conducted case study, which is described in this text, assists in adapting the conceptual frame to the Flemish reality. Theory and the actual practice are in a constant dialogue throughout the text. The exact choice of the case study is the direct result of a conversation with one of the key actors. It is the dean of Herk-de-Stad (a small town in the Belgian province of Limburg) who pointed out Schulen’s parish church as an interesting case because of its dense network of volunteers, which allows to theorize the social aspect of the Flemish parish church. Schulen is a village near Herk-de-Stad and Schulen’s Saint John’s is a non-listed 1930’s building, not quite traditional and not quite modern either. In order to investigate the social, part of the research method focuses on the involvement of the local community, thus examining how specific local knowledge on the parish church and local practices can attribute to future scenarios for the building at hand. In the meanwhile, lots of recurring clichés regarding parish churches are being invalidated, as well as some existing strategies concerning the parish churches’ future. What is more, the case study research examines how situated research practices or concrete research *actions* perform as mediators in a larger ‘church process’.

A particular form of field research is the symposium *Kerk her(be)stemmen: een hypothese voor parochiaal gebruik (Re-Church: An Hypothesis for Future Parish Use)* (Hasselt, Belgium, no-

vember 2010). During this symposium the convivial hypothesis was introduced to the general public. A panel discussion was organized to comment on the hypothesis.

8.1.4. General Outline

In general, the text is a sequence of three movements: (1) an annotated state of the art (chapter 2), (2) the theorizing of the new framework (chapter 3) and (3) the translation of the theoretical frame into the more practical protocol, utilizing the case study (chapters 4-6). The concluding chapter 7 describes the implications of the new frame and the protocol for the key actors; this chapter specifies the exact roles of the key actors (fabric committees, architects, officials of the municipalities and the dioceses).

8.2. State of the art (chapter 2)

Since the late 1990's the future of parish churches is a pending issue in Flanders. Some texts on the topic were published since and there is a debate amongst experts. In 2011, Geert Bourgeois, Flemish Minister for Public Governance, Local and Provincial Government (a fabric committee is in fact a local government), Civic Integration, Tourism and the Vlaamse Rand, and responsible for immovable property heritage as well (one minister responsible for local government and immovable property heritage is a unique situation in Flanders) made public his note on Flanders' parish churches. The publication of this note has widened the debate, since the minister asks all fabric committees to rethink the church buildings they manage. Since early 2012, a new and official function was installed, that of director of immovable ecclesiastical heritage (operating from within the CRKC, the Centre of Religious Art and Culture).

The Flemish minister asks all fabric committees to come up with a vision for the (near) future, but at the same time, and especially amongst experts, existing heritage strategies and tactics are simply mimicked. As a result, on the level of discourse, there is no real concern for the local embeddedness of parish churches, although there are exceptions, for example when heritage experts attribute socio-cultural values that actually are not imitations of universal claims to church buildings. The strategy of 'musealisation' is losing strength, while new modes of use, such as reuse, shared use and multifunctional use remain largely unexplored. Within the Flemish discourse on church buildings, these new modes of use obtain the character of *black boxed* (after Latour 1987) solutions, or solutions which are not being questioned. Experts tend to treat parish churches as isolated *objects*, which is enhanced by strict interpretations of canon law and evenly strict immovable property heritage policies. What is more, the unilateral linking of the meaning of parish churches to the figures of church attendance—under the heading of secularisation—is contributing to the formation of clichéd solutions.

In Flanders, there is a discrepancy between how experts think about parish churches and what is actually happening. Daily practice is far more pragmatic and less strict than the (official) discourse. Church buildings do undergo changes and there are many plans in many municipalities to alter the parish churches one way or another (mostly in terms of multifunctional use), but this happens 'under the radar'. Moreover, Flemish examples of reuse and multifunctional use are not documented adequately.

The Netherlands, The United Kingdom and Germany can rely on much more experience when it comes to reuse and multifunctional use of church buildings. Foreign examples are often more daring—ecclesiastical and secular use meet in surprising scenarios. Moreover, The Netherlands and the UK have systems of ‘exempt from listed building consent’. Compared to the Flemish one, the Dutch discourse on (parish) churches is more diverse and there is attention for the religious and the social aspects of church buildings, while in the UK the option of adaptive reuse is gradually being abandoned for multifunctional use. In Germany, within the present debate on church buildings, there (still) is special attention to ‘the sacred’. However, because of the unique nature of the Flemish (of Belgian) fabric committees, it is impossible to simply implement these ‘best practices’ in Flanders—the act of copying best practices does not contribute to taking into account the local embeddedness of churches buildings, nor does it stop experts from the formation of clichéd solutions.

Minister Bourgeois’ text might well be the start of thorough action in Flanders. It is not unlikely that many local conversations on the parish churches will arise, and it is equally possible that these conversations will share the Flemish daily practice’s (rather than Flanders’ discourse’s) informal nature. What is needed therefore is support of the local committees and the local communities. That is exactly what the research frame (that chapter 3 attempts to construct) is after: regarding the strategy and the protocol this thesis develops, theory and (daily) practice are explicitly seen as mutually reinforcing. A strict separation of theory and practice will be abandoned.

8.3. The new frame (chapter 3)

The new framework proposed in this thesis is a direct response to the Flemish church discourse’s theoretical weaknesses; step by step, the new frame depicts an alternative. The new frame is mainly an exploration of Bruno Latour’s thinking and the (architectural) spatial agency discourse in relation to the church problem.

The present immovable property heritage discourse considers ‘intrinsic heritage values’ as plain *facts*. Latour’s 2004 book *Politics of Nature* proves to be helpful regarding a thorough critique of this construction of facts by means of heritage values. His alternative to the current approach of values and facts (in general) is to develop a more democratic decision model. According to Latour (2004), values cannot be explained by ‘simple’ historic or hermeneutic claims because these hold no inherent stability whatsoever. Latour’s alternative replaces the distinction between facts and (universal) values by a four-chamber model by means of which new entities (for example new *issues*) may or may not be accepted to the ‘collective’. This way, it is possible to map complex issues and to explore possible solutions. Latour’s ‘politics of issues’ always takes into account the *work* behind the entities; it does not reduce problems to a priori categories. The first phase of Latour’s ‘politics of nature’ consults the actors (whether human or nonhuman) to answer the question ‘how many are we?’. The second phase asks: ‘Can we live together?’ (‘we’ then understood as the complete collective of humans and nonhumans).

In this thesis, the new research frame translates Latour’s phases into dynamic processes of learning regarding parish churches. The first phase of the new frame (developed in chapters 4 and 5) tries to answer more adequately what a church building *is*, by considering what it *does* as well; it looks into the parish church as an *issue* and as an *actor*. This is the phase of *redefinition*. The

second phase (chapter 6) looks into the possible future roles of the different actors in the parish church's network; it seeks to establish a possible new 'common world' (after Callon, Lascoumes & Barthe 2009). This is the phase of *reevaluation*: it revalues the church as a *forum* (and potentially as a convivial space of meaning).

The new frame is also charged with Jeremy Till's (2005; 2009) notion of the architect as 'sense-maker', i.e. the architect as someone who does not solve problems he himself states but as someone who takes into account local knowledge and the specificity of the real situation that needs to be tackled.

A new frame to understand what churches are and what they can become needs not demystify church buildings altogether. On the contrary: to fully understand the local agency as to a church building, one better recognizes the diverse meanings local (human) actors attach to the building. It is this kind of agency that circulates in the church building's network and that 'makes church happen'. What is more, this kind of agency can be understood as a mode of 'care' for the building (chapter 6 attempts to explicit the agency that keeps the church network going and looks into the opportunities it offers for the future). The definition of the parish church used in this thesis is a *performative* definition; church buildings are seen as *actors* and not as plain objects or commodities. Inside a church network, this thesis suggests, 'obligatory passage points' and 'propositions' (after Latour 1999a) might be found that are able to inform future interventions.

8.4.1. Towards a protocol 1: the parish church as an 'issue' (chapter 4)

To consider a parish church as an issue means to be sensitive to the (social) 'overflow' it produces; one also needs to be able to be surprised, *perplexed* (Latour 1999a) even, by the appearance of new entities (such as minister Bourgeois' note). The *issue* chapter also introduces the notion of 'thick time' or 'the thick present' (after Till 2009, and indirectly after Geertz 1973) in order to (1) open up to new actors that affect the parish church *today* and (2) to dismiss—with Nietzsche [1874] 2006—historicist purism. In chapter 4, parish churches are redefined as complex 'matters of concern' (see for instance Latour 2005c).

Architects typically wield a rather narrow concept of time—they have that in common with the immovable property heritage experts that (co-)determine the Flemish discourse on the parish churches. When confronted with old buildings, architects tend to propose pronounced contemporary interventions which relate to a romantic understanding of creativity (Brolin 1980: 138). In old and listed buildings to which a new architectural intervention is added (which is possible in Flanders, as long as the new is 'reversible') two distinct historicist moves meet: the old is kept intact, as if one is strictly looking back, and the new is explicitly new, as if one is strictly looking forward. The figure of *contrast* (de Solà-Morales [1985] 1996) is the sole connecting factor.

More pragmatic thinkers and architects refuse to deal with time in such a purist and antagonistic way. They propose alternatives to any form of 'freeze-framing' (see Till 2009 for 'modern architectural freeze-framing' and Latour 2010b for freeze-framing in general). A real theory to tackle interventions in old buildings, however, is yet to be developed.

By means of the case study, the church building as an issue has been further investigated.

Schulen's situation, characterized by a non-listed church building and the lack of an own Catholic priest, confirms that parish churches are (no longer) *black boxes*. However, approximately thirty people still attend mass on a regular basis. The church problem cannot be reduced to a mere scientific interpretation. Several actions in Schulen made the church visible precisely as an issue. During this process, the convivial hypothesis played the part of a surprising 'generator'. At fist, there is no more than a modest response to the actions and there is no real willingness to tackle Schulen's church problem (except within the fabric committee itself). Throughout the diverse actions organized in Schulen, however, interest in the problem fluctuates, with 'peaks' around certain moments and 'participation fatigue' (Till 2005) around others (see diagram 7.2).

The results of two surveys (one with all the volunteers in Schulen and one with nearly one fifteenth of Schulen's total population) conducted in Schulen show that (nearly) all inhabitants feel attached to the church building. Another result is that there is a demand for a *nuanced* approach regarding the church problem.

8.4.2. Towards a protocol 2: the parish church as an 'actor' (chapter 5)

This chapter attempts to map the church building as an actor-network; it *consults* (Latour 2004) the different actors and looks for clues or 'propositions' (Latour 1999a) in order for new interventions to be modelled later on. Each church building is a link in an extended network, the latter being both unique and 'taking care' of the building.

To translate a network approach into a research method regarding church buildings means to take into account the *performance* of the building. All things are constructed and *therefore* they are able to act autonomously (Latour 1999a). Latour's notion of the 'factish' allows to understand the church building as the (provisional) result of a network (or, according to Latour 2005b, a 'worknet') and at the same time as an actor that performs autonomously the effect of (for example) sacrality. Moreover, according to Latour 2010b, truth is not to be found in the essence of things, in one or another 'freeze-frame', but rather within long chains of 'mediation' and 'translation'.

There are architects who, when confronted with old buildings, do not reason in terms of 'freeze-frames'. Such a view regarding time (as explained in chapter 4) corresponds with the recognition of buildings as full actors with a distinct performance. In that way, these architects are able to transcend the contrast-analogy dualism (with analogy (see de Solà-Morales [1985] 1996) understood as the postmodern response to contrast which takes into account the 'factual nature' of the building to mimic it one way or another). Accordingly, contrast and analogy are nothing but *results* of a complex process. Through their more pragmatic approaches, architects (or firms) such as OMA, Lina Bo Bardi, ΣIN4E, Lacaton & Vassal, HUB and Raumlabor take into account the social aspects of architecture. What is more, the social aspects, in their eyes, are not separate from the formal aspects.

Local 'attachments' (Latour 2005b) make each church building a unique church building. On the basis of the first 'architectural model study' it was attempted to gain a better insight into Schulen's church network; at the same time, this study probed the attitudes of Schulen's inhabitants towards (the future of) the parish church. Participants in the first model study were asked to suggest uses for Schulen's parish church; almost all of them combined different uses. Some

of them reasoned in terms of a priori principles (“the chancel is the most holy part of the building and not to be touched upon”), some in terms of the real performance of the building (“the chancel is rather dark and not suitable for all thing spiritual, therefore it is better transformed into something else”), and some suggested complete scenarios that are directly related to the *care* of the building (church use combined with for example meeting space for the fabric committee and a pastoral secretariat). By means of the model study, implicit local knowledge regarding the church building becomes explicit, as do the possible modes of *care* for the building.

Simultaneously, the church network in parishes such as Schulen is slowly being caved. Because of the lack of priests, the smaller and older groups of faithful parishioners, the fact that successors for the fabric committees are hard to find and the fact that the increasing costs are being questioned by the municipalities, the local networks are experiencing increasing difficulties as to establish the phenomenon ‘church’. Apart from that, the local networks hold opportunities as well, precisely because of the different actors’ diverse interests and goals. Interests and goals *are* to be found in Schulen (for example regarding the stained glass windows, the organ, the use of the building for a school musical, for mass itself, and so on), but in themselves these interests have little ‘inertia’ (Latour [1993] 1996b). Schulen’s spokespersons of the existing interests and goals do not (or only very modestly) mobilize allies for their causes (with a school musical as an exception, but of course, a musical is not a *durable* solution). Exactly at this point, architecture can help to *stabilise*—even *institutionalise*—the interests and goals that circulate in a church network such as Schulen’s; first by means of a process and next through an actual architectural intervention in the building. An architectural intervention does not imply the end of the process.

8.4.3. Towards a protocol 3: the parish church as a ‘forum’ (chapter 6)

To make the church building public (after Latour 2005c)—as a *forum*—is to make work the ‘connecting factors’ that are (implicitly) present in the church network. The act of redefining the parish church takes two phases (issue and actor), whereas the act of revaluation takes only one phase (the forum) which connects Latour’s (2004) notions of ‘hierarchy’ and ‘institutionalisation’. The link between ‘redefining’ and ‘revaluation’, or, between description only and description *and* prescription, is a series of experiments. In Schulen, the model studies were the experiments. In terms of ANT, experiments articulate the obligatory passage points and the human and nonhuman actors’ future roles. More than one ‘association’ (Latour 1999a) or constellation of actors is possible. In Schulen, for example, the stained glass windows come to the fore as important actors. The second model study, which proposed some (sketchy) scenarios for Schulen’s parish church, took into account (among other things) the windows.

Central to the forum phase is the explicating of care for the building. When a certain scenario is able to find ‘allies’ it might be worthwhile to institutionalise it. One possible scenario to institutionalise care for the church building is the convivial hypothesis. The forum in general takes into account care in a *process oriented* way, whereas the convivial hypothesis which proposes dwelling in the church does the same in a *structural* way.

Once the phase of redefinition is completed a first time (that is: once the important actors are mapped—Latour, however, does not propose to map *all* actors but to utilize the concept of ‘controversy’ to map the unpredictable actors or *mediators*), the forum phase becomes central

to the whole process. The forum can take into account or dismiss new issues (a short detour through the phase of redefinition is needed then; see diagram 3.3). On the level of research and its interpretation, it is important to maintain a divide between redefinition and reevaluation, while in practice it is hard to safeguard such a divide—in a certain way, all actions in Schulen were *forum* actions.

In order to charge the forum process with the right (research) method, chapter 6 investigates two options: the hybrid forum (Callon, Lascoumes et al. 2009) and action research. Both ‘methods’ have their own advantages and disadvantages.

Because of its lack of ideology on behalf of the organization, the hybrid forum shares epistemological groundings (or better: the lack thereof) with ANT. What is more, the hybrid forum is a logical choice as a successor for the issue and actor phases, as for Latour (2005c) an issue or a ‘matter of concern’ *is* a forum. Philosophically, the hybrid forum is an extension of Latour’s (2004) *Politics of Nature*; it takes into account ‘overflow’ and as a response to this overflow experts and laymen take measures to reach a ‘common world’. However, considering church buildings the hybrid forum has weak spots. Regarding church buildings, the existing overflow lacks the urgency for laymen to spontaneously burst into action. Apart from that, the hybrid forum’s philosophy does not accord with finding a consensus, because every one of the hybrid forum’s measures is understood as a temporary measure. In short, regarding church buildings, the hybrid forum could certainly act as a political metaphor, but realistically it would be hard to make it happen—let alone to ‘let it happen’.

Action research, on the contrary, is a method that is openly committed to a certain (social) cause. Apart from that, action research’s epistemology is more of a classical scientific epistemology (although discussions are going on, fueled by a critique of some action research’s focus on relevance instead of rigour). Action research’s goal is to narrow the problem, step by step, through consequent phases of action and reflection. *Change* is an explicit goal and that is why action research is of a more ideological nature than the hybrid forum. However, more pragmatic, John Dewey-inspired, branches of action research do exist, to that extent even that the effects of those pragmatic attempts are similar to those of the hybrid forum. Still, action research is a kind of dialectic; it is romantic and idealistic.

The church forum chapter 6 develops to complement the strategy for the Flemish parish churches is a synthesis of the hybrid forum and (pragmatic) action research. The actions undertaken in Schulen are not compulsory; they do not steer the participants one way or another (as action research tends to do) and they do not limit the problem to any given set of variables (as, again, action research tends to do). Rather, the contrary is true: to find new connecting factors, to have something to talk about, the actions in Schulen are of an architectural nature (hence the use of models). Gradually, (for example) the possibility of dwelling was investigated specifically for Schulen’s parish church. Because of the architectural nature of the actions, and—indirectly—the authorship of the researcher, the actions in Schulen had a certain direction (that is: more of a direction than the hybrid forum). To reach consensus concerning a scenario for the church is easier and faster when an architect is involved. This, however, needs not mean that to find a scenario is a one-off situation. The forum has no real end. To start a church forum procedure, however, remains hard. Who, after all, will take the initiative?

After the scrutinizing of the church building as a public forum, it is possible to answer the question ‘what to preserve regarding the Flemish parish churches?’. The answer is now: a variable collective in which the parish church itself performs a key role. This answer is based on research and not on a priori views. The participants in Schulen, for their part, prefer a rather rigorous scheme for their parish church. This decision confirms a need for clearness regarding the parish church’s future, and architecture is able to provide such clearness.

8.5. Implications for daily practice: the proposed protocol (chapter 7)

The intent of the protocol for (1) fabric committees and volunteers, (2) architects and (3) politicians and officials is to act preventively in order to strengthen the church building’s public performance. The first move is to recognize the church building as an issue and to map its network (how many are we?); the second move is to translate found local connecting factor into a new, extended use of the building (can we live together?). First, the issue must become negotiable, next patience and audacity are needed.

The protocol, as an overview of the key actor’s main tasks, is a means to monitor communication as a function of the parish church’s future. This communication takes place in three directions:

1. Width: per phase communication takes place between the key actors, including the church building itself (see the horizontal arrows in diagram 8.1).
2. Length: the protocol has a progressive dimension. There is a movement, starting with ‘issue’ and leading to ‘forum’. Thus, the protocol confirms the parish church’s procedural character. Input from one phase is translated into the next, whilst the content at hand is not being reduced. The centre of gravity is the forum, as the vertical arrows in diagram 8.1 indicate.
3. Height: the protocol allows the church building to maintain its relationship with the transcendent—even to strengthen it. The protocol emphasises the hybrid nature of the church building’s performance. Thus, there is constant attention to the aspect of faith. While the current discourse on church buildings largely ignores the faith aspect, and while immovable property heritage officials treat parish churches mainly as detached objects, the protocol does motivate the church building to continue to function as a connector between Church and daily life.

Chapter 7 also covers the transposability of the research frame, the protocol and the convivial hypothesis. Apart from that, it suggests possible options for further research.

	fabric committee and volunteers	architects	politicians and officials
issue	<ul style="list-style-type: none"> - to be alert: to seize overflow and issues - to start conversations on the church building 	<ul style="list-style-type: none"> - to assume the role of sense-maker: to be open to information from the inside - to assume a wide approach regarding the problem 	<ul style="list-style-type: none"> - to invest in people that maintain the church network - to support new initiatives
actor	<ul style="list-style-type: none"> - to motivate the network - to approach allies 	<ul style="list-style-type: none"> - to recognize the performance of the church building - to map local connecting factors 	<ul style="list-style-type: none"> - to communicate (one's own) interests and needs - to motivate one's own network to support the church network
forum	<ul style="list-style-type: none"> - to organize a forum - to deliberate measures - for the fabric committees: to watch over the humans aspect 	<ul style="list-style-type: none"> - to propose to the forum a new (architectural) scenario on the basis of the measures and the connecting factors - not to renounce one's authorship 	<ul style="list-style-type: none"> - to monitor the forum's openness - to be a contact regarding the scenarios' feasibility - to monitor the 'above parochial' level
hypothesis	<ul style="list-style-type: none"> - to rethink the pastoral aspect (together with those responsible for the pastoral aspect) - to rethink the fabric committee itself (organisation-wise) 	<ul style="list-style-type: none"> - to keep in mind the hybrid nature of the church building - to respect the long term (regarding the church's maintenance) 	<ul style="list-style-type: none"> - to make connections with the social economy, social housing and other (social) actors regarding the residential unit

Diagram 8.1: an overview of the protocol

9. LITERATUUR

1,2,3...

51N4E, 2012. The Client Refusing All Limits. In: 51N4E [red.], *Reasons for Walling a House*. Berlijn: Ruby Press, zonder paginanummering.

A

ACHTERBERG, P., HOUTMAN, D., AUPERS, S., DE KOSTER, W., MASCINI, P., & VAN DER WAAL, J., 2009. Dialectiek van secularisering. Hoe de afname van christelijke religiositeit samengaat met een sterkere nadruk op haar publieke belang in achttien westerse landen. *Sociologie*, 5 (3), pp. 324-42.

ACHTERHUIS, H., 1975. *Filosofen van de derde wereld: Frantz Fanon, Che Guevara, Paulo Freire, Ivan Illich, Mao Tse-Toeng*. Baarn: Uitgeverij Ambo.

ANDRIEUX, F., 2007. Fable Bordelaise. Variations sur un projet de A. Lacaton et J.-P. Vassal. *Cahiers Thématiques*, nr. 7, pp. 58-68.

ARGYRIS, C., & SCHÖN, D. A., 1991. Participatory Action Research and Action Science Compared: A Commentary. In: W. Foote Whyte [red.], *Participatory Action Research*. Londen: Sage Publications, pp. 85-96.

ASCOOP, L. [RED.], 2007. *150 Jaar Sint-Annakerk Gent: Een kerkgebouw en zijn bestemming: Zorgen voor heden en toekomst*. Gent: kerkfabriek Sint-Anna.

ASSELBERGS, F., MOREL, P., VAN MEETEREN, H., KOSTER, G., LINSSEN, M., HOUBEN, P., & ROETERDINK, N., 2008. *Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders*. Haarlem / Rotterdam / Utrecht: Bisdrom Haarlem, Bisdrom Rotterdam en Projectbureau Belvedere.

ATELIER BOW-WOW, TSUKAMOTO, Y., & KAJIIMA, M., 2007. *Graphic Anatomy Atelier Bow-Wow*. Tokyo: TOTO Publishing.

———, 2010. *Behaviorology*. New York: Rizzoli.

AWAN, N., SCHNEIDER, T., & TILL, J., 2011. *Spatial Agency. Other Ways of Doing Architecture*. Londen/New York: Routledge.

B

BAARDA, D.B., DE GOEDE, M. PM., & TEUNISSEN, J., 2005. *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* [tweede, geheel herziene druk]. Groningen/Houtem: Stenfert Kroese/Wolters-Noordhoff.

- BADE, T., & SMID, G., 2008.** *Eigen haard is goud waard: Over de economische baten van cultuurhistorisch erfgoed.* Arnhem: Triple E Productions.
- BÆRENHOLDT, J. O., BÜSCHER, M., SCHEUER, J.D., & SIMONSEN, J., 2010.** Perspectives on Design Research. In: J. Simonsen, J. O. Bærenholdt, M. Büscher & J. D. Scheuer [red.], *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives.* Londen/New York: Taylor & Francis, pp. 1-15.
- BALTHAZAR, H., 1997.** De instandhouding en ontsluiting van het kerkelijk erfgoed in het kader van een integrale en maatschappelijk geïntegreerde monumentenzorg. In: H. Balthazar [red.], *Kerkelijk Erfgoed. Verslagboek Vierde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg.* Brussel: VCM, pp. 4-9.
- [RED.], 1997. *Kerkelijk Erfgoed. Verslagboek Vierde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg.* Brussel: VCM.
- BAVO, 2010.** *Too Active to Act. Cultureel activisme na het einde van ge geschiedenis.* Amsterdam: Valiz.
- BEK, K., & SCHIRMER, U. [RED.], 2011.** *Kirche Leer – Was dann? Neue Nutzungskonzepte für alte Kirchen* [volume 17 in de reeks *Berichte Zu Forschung Und Praxis Der Denkmalpflege in Deutschland*]. Petersberg: Deutsche Stiftung Denkmalschutz, Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland & Michael Imhof Verlag.
- BEKAERT, G., 1967.** *In een of ander huis: Kerkbouw op een keerpunt.* Tiel: Lannoo.
- , 1976. Mensen wonen. In: G. Bekaert, E. Van Broekhoven & B. Van Reeth, *Omtrent Wonen.* Antwerpen: Seso, pp. 53-130.
- , 1990. Een gebouw is een gebouw. *Kultuurleven*, 57 (2), pp. 32-39.
- BINNEY, M., & BURMAN, P. [RED.], 1977.** *Change & Decay. The Future of Our Churches.* Londen: Cassell & Collier Macmillan Publishers Ltd.
- BENOOT, K., 2010.** Symposium over herbestemming van kerken. *Renoscripto*, december, pp. 47-49.
- BESEMER, J., 2006.** *Opdat de ruimte meeviert, werkboek (her)inrichting liturgische ruimten met veel voorbeelden uit de praktijk.* Rotterdam: bisdom Rotterdam.
- BEVERS, H., GELDERS, D., MARTENS, M., & RAYMAEKERS, P., 2011.** Verkennend onderzoek naar de sociale samenhang en de betekenis van sociaal-culturele verenigingen in vijf plattelandsdorpen. In: H. Bevers, D. Gelders, M. Martens & P. Raymaekers [red.], *Sociaal-culturele verenigingen: Het sociaal kapitaal van de samenleving?* Tiel: Lannoo Campus, pp. 13-117.
- BILLIET, J., 1998.** Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. *Tijdschrift voor sociologie*, 19 (1), pp. 33-54.
- BILLIET, J., & DOBBELAERE, K., 1976.** *Godsdienst in Vlaanderen: Van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid* [Horizonreeks]. Leuven: Davidsfonds.
- BISSELING, H., DE ROEST, H., & VALSTAR, P. [RED.], 2011.** *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen.* Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

- BISSELING, H., & VALSTAR, P., 2011.** Op weg naar een besluit. Over de procedures rond kerksluiting. In: H. Bisseling, H. De Roest & Peet Valstar [red.], *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, pp. 163-77.
- BLOSZIES, C., 2012.** *Old Buildings, New Designs. Architectural Transformations [Architecture Briefs]*. New York: Princeton Architectural Press.
- BLUNDELL JONES, P., PETRESCU, D., & TILL, J. [RED.], 2005.** *Architecture and Participation*. Londen: Spon Press.
- BOCKMA, H., (30.08.2010).** ‘Er is een obsessie met behoud’ [interview met Rem Koolhaas]. *De Volkskrant*, via <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2676/Cultuur/archief/article/detail/1017610/2010/08/30/Er-is-een-obsessie-met-behoud.dhtml> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- BOELENS, O., & MEIJERS, T., 2009.** Katholieke Kerk en Protestantse Kerk slaan handen ineen. In: O. Boelens & T. Meijers [red.], *Het Kerkgebouw als religieus erfgoed. Verslagboek van de publieksdag van de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit Van Tilburg, gehouden op 9 Oktober 2008*. Bergambacht: Uitgeverij 2VM, pp. 149-51.
- [RED.], 2009. *Het Kerkgebouw als religieus erfgoed. Verslagboek van de publieksdag van de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit Van Tilburg, gehouden op 9 Oktober 2008* [volume 2 in de reeks *Het kerkgebouw als religieus erfgoed*]. Bergambacht: Uitgeverij 2VM.
- BOEVE, L., 1999.** *Onderbroken traditie: Heeft het christelijk verhaal nog toekomst?* [geregideerd door R. Bauer, in de reeks *Mens en tijd*]. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- [RED.], 1999. *De Kerk in Vlaanderen: Avond of dageraad?* Leuven: Davidsfonds.
- , 2006. *God onderbreekt de geschiedenis: Theologie in tijden van ommekeer*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- BOIE, G., 2011.** C-Mine. In: T. Weaver, P. Johnston & 5IN4E, 5IN4E. *Double or Nothing*. Londen: Architectural Association, zonder paginanummering.
- BOLLE, E. [RED.], 1981.** *Nietzsche als genealoog en als nomade*. Nijmegen: SUN.
- BOLLON, P., 2011.** Why Pragmatism Could Well Be the “Philosophy of the Future”/Pourquoi le pragmatisme pourrait bien être la “philosophie de l’avenir”. *L’Architecture d’Aujourd’hui*, nr. 385, pp. 124-33.
- BORGERMANS, T., (09.01.2011).** “Kerk Lutselus Heeft Toekomst”. *Het Belang van Limburg*, via <http://www.hbv.nl/limburg/diepenbeek/kerk-lutselus-heeft-toekomst.aspx> [geraadpleegd op 27 september 2012].
- BOTTERMAN, S., & HOOGHE, M., 2009.** *Religieuze praktijk in België 2007: een statistische analyse*. Rapport ten behoeve van de Bisschoppenconferentie van België. Leuven: Centrum voor Politieke Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- BOUCKAERT, L., 1981.** *Leren Filosoferen: In dialoog met K. Marx, I. Illich, L. Dupré en E. Levinas*. Leuven: Acco.
- BOURGEOIS, G., 2011.** *Conceptnota “Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk”*. Brussel: Vlaamse Regering.

- BOYER, M. C., 1996.** *The City of Collective Memory. Its Historical Imagery and Architectural Entertainments.* Cambridge: The MIT Press.
- BOYM, S., 2001.** *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books.
- BRAL, M. (10.07.2012).** Kerk wordt wielermuseum. Wielergadgets krijgen vaste plaats in het huis van God. *Het Nieuwsblad*, via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=DMF20120709_00216780 [geraadpleegd op 28 september 2012].
- BRAND, S., 1995.** *How Buildings Learn. What Happens after They're Built* [tweede editie]. New York: Penguin Books.
- BROLIN, B. C., 1980.** *Architecture in Context: Fitting New Buildings with Old.* New York: Van Nostrand Reinhold.
- BYARD, P. S., 2005.** *The Architecture of Additions: Design and Regulation.* New York: W. W. Norton & Company.

C

- CALLAERT, G., 2008.** *Voormalige noodkerk van de parochie Sint-Antonius Van Padua (Id: 90229)*, via <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/90229> [geraadpleegd op 28 september 2012].
- CALLON, M., 1986.** Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Briuc Bay. In: J. Law [red.], *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* Londen/New York: Routledge, pp. 196-223.
- , **1996.** Le travail de la conception en architecture. *Les cahiers de la recherche architecturale*, nr. 37, pp. 25-35.
- , **1997.** Concevoir: Modèle hiérarchique et modèle négocié. In: M. Bonnet [red.], *L'élaboration des projets architecturaux et urbains en Europe* [volume 1 van de referaten: *Les acteurs du projet architectural et urbain*]. Parijs: Plan Urbanisme Construction et Architecture.
- , **2005.** Disabled Persons of All Countries, Unite! In: B. Latour & P. Weibel [red.], *Making Things Public: Atmospheres of Democracy.* Cambridge: MIT Press, pp. 308-13.
- CALLON, M., LASCOUMES, P., & BARTHE, Y., [2001] 2009.** *Acting in an Uncertain World. An Essay on Technical Democracy* [in de reeks *Inside Technology*, geredigeerd door W. E. Bijker, W. B. Carlson & T. Pinch, vertaald door Graham Burchell]. Cambridge: The MIT Press.
- CALLON, M., & RIP, A., 1992.** Humains, non-humains: morale d'une coexistence. In: J. Theys & B. Kalaoram [red.], *La terre outragée. Les experts sont formel!* Parijs: Autrement, pp.140-56.
- CANNON, J., 2009.** *Creativity and Care: New Works in English Cathedrals* [geredigeerd door J. King]. Swindon: English Heritage.
- CARON, B., 2011.** *Niet de kers op de taart. Waarom kunst- en cultuurbeleid geen luxe is.* Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.

- CARPO, M., 2007. The Postmodern Cult of Monuments. *Future Anterior*, 4 (2), pp. 51-60.
- CARR, J.L., 1990. *Churches in Retirement: A Gazetteer*. Londen: Redundant Churches Fund.
- CARUSO, A., [1998] 2008. The Tyranny of the New. In: A. Caruso [red.], *The Feeling of Things*. Barcelona: Ediciones Poligrafa, pp. 32-35.
- CARUSO, A., 2009. Whatever Happened to Analogue Architecture. *AA Files*, nr. 59, pp. 74-75.
- CHARLIER, J.-É., & MOENS, F., 1999. De toekomst van onze kerken. *Nieuw tijdschrift voor politiek*, nr. 4-5, pp. 7-24.
- , 2004. Les églises, biens culturels, patrimoine culturel et décision politique. Enseignements d'une enquête sur les lieux de culte catholique d'une ville Belge. In: J.-F. Husson [red.], *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives* [referaten van het gelijknamige colloquium van 8 oktober 2004]. Namen: Observatoire des relations administratives entre les cultes, pp. 137-48.
- CHARLIER, J.-É., MOENS, F. & NAHON, S., 1998. *Analyse des lieux de culte à Charleroi* [onderzoeksrapport: vier volumes en bijlagen]. Doornik: GReSAS & Ateliers de la FUCaM.
- , 1999. Eglise et églises dans la cité. Croyances, pratiques et bâtiments catholiques à Charleroi. *Les cahiers de paraboles*, speciale editie.
- , 2001. Appropriation des pratiques religieuses: Le cas des rituels catholiques dans une ville Belge. *Social Compass*, 48 (4), pp. 491-503.
- CHOAY, F., 2001. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHURCH HERITAGE FORUM, 2004. *Building Faith in Our Future*. Londen: Church of England.
- COENEN, J., 2004. Het kerkgebouw en zijn betekenis. Op zoek naar elan. In: K. Doevendans & G. van der Harst [red.], *Het Kerkgebouw in het postindustriële landschap*, Zoetermeer: Boekencentrum, pp. 177-84.
- COLLIN, L., 1997. Visies van de kerkelijke overheid. In: H. Balthazar [red.], *Kerkelijk Erfgoed. Verslagboek Vierde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg*. Brussel: VCM, pp. 17-22.
- , 2003. De visie van de Kerk op herbestemming van kerken en kloosters. In: Atelier Lokale Architectuuroopdrachten, Team Vlaams Bouwmeester & Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap [red.], *(Her-) Bestemming van patrimonium voor erediensten* [verslag van de conferentie van 27 november 2003 in de Abdij van Park Heverlee]. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 9-15.
- CONFÉRENCE DES ÉVÊQUES SUISSES, 2006. *Recommandations en cas de réaffectation d'églises et de centres ecclésiastiques*. Fribourg: Conférence des évêques suisses.
- CONNERTON, P., [1989] 2009. *How Societies Remember* [geredigeerd door J. Goody & G. Hawthorn, in de reeks *Themes in the Social Sciences*]. Cambridge: Cambridge University Press.

- COOMANS, T., 2002A.** Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen: Een status quaestionis. *Monumenten & Landschappen*, 21 (4), pp. 38-61.
- , **2002B.** De lotgevallen van negentiende-eeuwse kerkgebouwen in de twintigste eeuw in België. In: A. Bergmans, J. De Maeyer, W. Denslagen & W. van Leeuwen [red.], *Neostijlen in de negentiende eeuw: Zorg geboden? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium Enschede 3-4 september 1999* [volume 7 in de reeks *KADOC Artes*]. Leuven: Universitaire Pers, pp. 131-60.
- , **2003.** “Eglise à vendre, pour démolir ou autre chose” Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (5), pp. 270-77.
- , **2006.** Les églises en Belgique: Aspects architecturaux, enjeux juridiques et approche patrimoniale. In: T. Coomans, L.K. Morisset & L. Noppen [red.], *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* Montréal: Presses de l’Université du Québec, pp. 41-72.
- , **(24.06.2008).** Kerkgebouw overleeft door innovatie. *Friesch Dagblad*, via: <http://www.frieschdagblad.nl/index.asp?artID=39812> [geraadpleegd op 31 oktober 2012].
- , **2012A.** Churches at a Turning Point - the Use Value. *RLICC Newsletter*, maart, pp. 6-7.
- , **2012B.** Reuse of Sacred Places. Perspectives for a Long Tradition. In: T. Coomans, H. De Dijn, J. De Maeyer, R. Heynickx & B. Verschaffel [red.], *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* [volume 9 van *KADOC Studies on Religion, Culture and Society*]. Leuven: Leuven University Press, pp. 221-41.
- COOMANS, T., DE DIJN, H., DE MAEYER, J., HEYNICKX, R., & VERSCHAFFEL, B. [RED.], 2012.** *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* [volume 9 van *KADOC Studies on Religion, Culture and Society*]. Leuven: Leuven University Press.
- COOPER, T., 2004.** *How Do We Keep Our Parish Churches?* New Maiden: The Ecclesiological Society.
- CRAMER, J., & BREITLING, S., 2007.** *Architecture in Existing Fabric: Planning, Design, Building*. Bazel: Birkhäuser.
- CREYF, S., & VANWALLEGHEM, A., 2010.** *Kerkdreef (Id: 25933)*, via <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/25933> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- CROUGHS, J., (14.01.2012).** St-Jozefkerk wordt een polyvalent parochiaal centrum. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/limburg/sint-truiden/st-jozefkerk-wordt-een-polyvalent-parochiaal-centrum.aspx> [geraadpleegd op 30 oktober 2012].
- CUNNINGHAM, T., (17.09.2010).** Architectuurwedstrijd voor heropbouw kerk Galmaarden. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=122VGMG7> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].

D

- D’HUYVETTER, C., DE LONGIE, B., & EEMAN, M., 1978.** *Priorij Hunnegem (Id: 8378)*, via <http://inventaris.vioe.be/dibe/relict/8378> [geraadpleegd op 15 maart 2012].

- DAAD-ARCHITECTEN, 2010.** *Daad-Cahier #7 Industrieel Erfgoed / Zes Thema's Voor Hergebruik*, via <http://www.daad.nl/cahiers/> [geraadpleegd op 1 oktober 2012].
- DAGENS, C., 2007.** *L'église catholique veut-elle encore de ses églises?* [nummer 11 in de reeks Documents Épiscopat]. Parijs: Secrétariat général de la conférence des évêques de France, pp. 3-12.
- DAVIES, J. G., 1968.** *The Secular Use of Church Buildings*. Londen: S.C.M. Press.
- DE BECKER, M. [RED.], 2009.** *Patrimoine Religieux: Quels Enjeux? Compte-rendu de la journée de formation du 18 octobre 2008*. Doornik: Diocèse de Tournai.
- DE BLEECKERE, S., & DE RIDDER, R., 2011.** *Een Andere Toekomst Voor De Parochiekerken (VRT: De Redactie)*, via <http://opinie.deredactie.be/2011/11/01/een-andere-toekomst-voor-de-parochiekerken/> [geraadpleegd op 23 maart 2012].
- , (ZONDER DATUM). Performance as a mode of transcending the contrast-analogy typology [nog te publiceren artikel].
- DE BRUYN, C., (05.08.2011).** Voorzitter kerkraad wil meer activiteiten in parochiekerk. *Gazet Van Antwerpen*, via <http://www.gva.be/regio-mechelen/tremelo/voorzitter-kerkraad-wil-meer-activiteiten-in-parochiekerk.aspx> [geraadpleegd op 1 oktober 2012].
- DE DIJN, H., 2007.** *Religie in de 21ste eeuw: Kleine handleiding voor voor- en tegenstanders*. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- DE DIJN, H., & VAN HERCK, W. [RED.], 2002.** *Heilige plaatsen: Jeruzalem, Lourdes en shopping malls* [in de reeks *Religie heen/terug*]. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- DE FLEURQUIN, L., DE MAEYER, J., DE MEYER, B., DE POOTER, P., KLINCKAERT, J., CALLAERT, C., VAN BRAGT, J., VAN SCHOORS, P., COMPERNOLLE, L., GOBYN, R., BEYEN, S., VERMEERSCH, N., & VISSERS, P. [GEREDIGEERD DOOR I. ROSSAERT], 1999.** *Omtrent Kerkelijk Cultureel Erfgoed*. Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed.
- DE GUNSCH, A., & DE LEEUW, S., 2006A.** *Sint-Pauluskerk (Id: 80909)*, via <http://inventaris.vioe.be/dibe/relict/80909> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2006B.** *Sint-Stephanus en Sint-Theodoricuskerk (Id: 81743)*, via <http://inventaris.vioe.be/dibe/relict/81743> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- DE GUNSCH, A., DE LEEUW, S., & METDEPENNINGHEN, C., 2002.** *Parochiaal Centrum, noodkerk (Id: 61032)*, via <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/61032> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- DE GUNSCH, A., METDEPENNINGHEN, C., TANSSENS, A., & VANNESTE, P., 1999.** *Kerk Heilig Hartparochie, nu zaal "Don Bosco" (Id: 23568)*, via <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/23568> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- DE HOUWER, V., 2009A.** Religieus erfgoed: Een gediversifieerd landschap. *M&L Cahier*, nr. 17, pp. 10-14.
- , **2009b.** Erfgoedzorg in tweede lijn: Een gepaste herbestemming. *M&L Cahier*, nr. 17, pp. 17-18.
- , **2009c.** Herbestemming van religieus erfgoed: Projecten. *M&L Cahier*, nr. 17, pp. 19-157.

- DE JONGE, S., 2002. *Kerkarchitectuur na 2000. Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling* [doctoraatsthesis]. Tilburg / Eindhoven: Katholieke Universiteit Brabant & Technische Universiteit Eindhoven.
- DE OLIVEIRA, O., 2006. *Subtle Substances. The Architecture of Lina Bo Bardi* [vertaald door M. N. Gimson]. Barcelona: Editorial Gustavo Gili, S.L.
- De Pooter, P., 2003. *De rechtspositie van de erkende erediensten en levensbeschouwingen in staat en maatschappij*. Brussel: Larcier.
- , 2004A. De Kerk-Staatverhouding in België: Een systeem sui generis. In: International Institute Canon Triest [red.], *Religie, overheid en samenleving* [referaten van het gelijknamige congres]. Gent: International Institute Canon Triest, pp. 17-36.
- , 2004B. Quel avenir pour les lieux de culte en Belgique? In: J.-F. Husson [red.], *Le financement des cultes et de la laïcité: comparaison internationale et perspectives* [referaten van het gelijknamige colloquium van 8 oktober 2004]. Namen: Observatoire des relations administratives entre les cultes, pp. 169-78.
- , 2009. Het kerkgebouw: Canoniek- en statelijkrechtelijke reflecties. In: P. De Pooter, A. Derde, J. Van Glabbeek & J. Velaers [red.], *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw, pp. 43-66.
- DE POOTER, P., & CHRISTIANS, L.-L., 2005. *Belgische codex recht en religies*. Brussel: Bruylant.
- DE POOTER, P., & SCHOUPPE, J.-F., 2008. Hoe kan de erosie van het Belgisch kerkelijk patrimonium worden tegengegaan? Een canoniekrechtelijke analyse. *Recht, religie en samenleving*, 1 (1), pp. 85-110.
- DE POOTER, P., DERDE, A., VAN GLABBEK, J. & VELAERS, J. [RED.], 2009. *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw.
- DE RIDDER, R., [2009] 2011. Building Another Future for Neo-Gothic Churches in Flanders. In: A. Tomaszewski & S. Giometti [red.], *The Image of Heritage: Changing Perception, Permanent Responsibilities: Proceedings of the International Conference of the Icomos International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 6-8 March 2009 Florence, Italy*. Firenze: Polistampa, pp. 325-34.
- DE RIDDER, R., & DE BLEECKERE, S., 2010. An Analogous Approach to the Churches Conservation Problem. In: R. Amoêda, S. Lira & C. Pinheiro [red.], *Heritage 2010. 2nd International Conference on Heritage and Sustainable Development* [volume 2]. Barcelos: Green Lines Institute for Sustainable Development, pp. 1295-1304.
- , 2013 (ONDER VOORBEHOUD). Making church happen. Architectural methods to transform Flanders' parish churches into civic collectives [herwerkte versie van een paper voorgesteld tijdens de academische workshop *Volunteering, religion and social capital* (Antwerpen, 7-9 december 2011); wordt gepubliceerd in een volume geredigeerd door L. Hustinx, J. von Essen, J. Haers & S. Mels, in de reeks *Nonprofit and Civil Society Studies* geredigeerd door P. Dekker en A. Zimmer]. Dordrecht/Heidelberg/Londen: Springer.

- DE ROY, R., & SPRUIT, L., 2002. *Meervoudig gebruik van kerkgebouwen* [onderzoeksrapport]. Nijmegen: KASKI.
- DE SAEDELEIR, R., (20.11.2009). Wijk Den Bos kiest kunstwerk voor kerk. Sint-Jozefkerk geselecteerd voor kunstwedstrijd. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=BK2IAKJQ> [geraadpleegd op 1 oktober 2012].
- DE SMET, E., (24.08.2011). Kerk Bossuit wordt kunstwerk. IJslandse kunstenaars bedenkt andere bestemming voor gesloten kerk. *Kerk & Leven*, p. 10.
- DE SOLÀ-MORALES RUBIO, IGNASI, [1985] 1996. From Contrast to Analogy: Developments in the Concept of Architectural Intervention." In: K. Nesbitt [red.], *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*. New York: Princeton Architectural Press, pp. 230-37.
- , [1991] 1997. From Autonomy to Untimeliness. In: I. de Solà-Morales Rubio & S. Whiting, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture*. Cambridge: MIT Press, pp. 72-90.
- DE VISSCHER, J., 2003. Herbestemming of ontmanteling van de kerken? *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (5), pp. 266-69.
- DE Vlieghe, J., (25.11.2006). "Vorm Sint-Pauluskerk om tot cultuurcentrum". Oppositie wil nieuwe bestemming voor kerkgebouwen. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=G0P150F09> [geraadpleegd op 1 oktober 2012].
- DE VRIES, G., 2007. What is Political in Sub-Politics? *Social Studies of Science*, 37 (5), pp. 781-809.
- DE WINTER, O., (31.03.2003). Ontmoetingscentra in kerken. Ook parochiezalen in Lauwe en Rekkem komen in aanmerking. *Het Nieuwsblad*, via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=NBRA31032003_021 [geraadpleegd op 1 oktober 2012].
- DE WOLF, K., (05.01.2011A). Kerk Lutselus heeft toekomst. *Tertio*, p. 1.
- , (05.01.2011B). Dossier toekomst van de parochiekerken. Kerken worden woonkernen. *Tertio*, pp. 7-9.
- , 2012. *Nieuwe lente voor religieuze kunst*. Antwerpen: Uitgeverij Halewijn.
- DEBUYST, F., 1968. *Modern Architecture and Christian Celebration* [volume 18 in de reeks *Ecumenical Studies in Worship*]. Richmond: John Knox Press.
- DELBEKE, G., 2002. *Het Geld Van De Kerk*. Leuven: Davidsfonds.
- , 2007. Herbestemming en/of herwaardering van kerken. *Collationes*, 37 (1), pp. 23-45.
- DELEPIERE, A.-M., & LION, M., 1982. *Parochiekerk Sint-Apollonia (Id: 16103)*. <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/16103> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- DELRUE, M., 2005. *Kunst en spiritualiteit*. Tiel: Lannoo.

- , **2009A**. Kwaliteitsvol omgaan met het kerkgebouw. Het kerkgebouw voor liturgie [lezing]. *Kerken voor mensen* [symposium in Leuven, georganiseerd door het CRKC op 13 juni].
- , **2009B**. *Kunst en liturgie*. Tiel: Lannoo.
- DENSLAGEN, W., **2009**. *Romantic Modernism. Nostalgia in the World of Conservation*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- DEPUYDT, K., **2011**. Minister Bourgeois wijzigt wetgeving over de erediens, via <http://onroenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14626&articleType=ArticleView&articleId=8518&language=nl-NL> [geraadpleegd op 16 maart 2012].
- DERDE, W., **2007**. De oude Sint-Martinuskerk van Ronse: Een nieuwe bestemming binnen een nieuw concept. *VCM contact*, 14 (54), pp. 29-31.
- DESPRÉS, C., VACHON, G., & FORTIN, A., **2011**. Implementing Transdisciplinarity: Architecture and Urban Planning at Work. In: I. Doucet & N. Janssens [red.], *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry*. Dordrecht/Heidelberg/Londen: Springer, pp. 33-49.
- DEUTSCHE BISCHOFSKONFERENZ, **2003**. *Umnutzung von Kirchen: Beurteilungskriterien und Entscheidungshilfen* [volume 175 van *Arbeitshilfen*]. Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.
- DEVILLÉ, R., **2010**. *Het misverstand. Waarom nog naar de kerk gaan, als er toch geen priesters meer zijn?* Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- DEVISCH, O., DRESEN, A., JAMERS, A. & DE GROOTE, P., **2009**. Dorpsvershraling in kleine landelijke dorpen in Vlaanderen. In: L. Vanderleyden, M. Callens & J. Noppe [red.], *Sociale Staat Van Vlaanderen 2009*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- DEWEY, J., [1925] **1998**. The Development of American Pragmatism. In: L. A. Hickman & T. M. Alexander [red.], *The Essential Dewey, Volume 1. Pragmatism, Education, Democracy*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 3-13.
- , [1927] **1991**. *The Public and Its Problems*. Athens: Swallow Press.
- DIERICKX, M., **2001**. Zijn er kerkgebouwen teveel? Zo ja, wat doen we er mee? *Tijdschrift voor Liturgie*, 85 (3), pp. 136-146.
- DIJSTELBLOEM, H. O., **2007**. De democratie anders. Politieke vernieuwing volgens Dewey en Latour [doctoraatsthesis]. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- DOBBELAERE, K., [1981] **1998**. Sociologie van de godsdienst. In: R. Laermans [red.], *Godsdienst en Kerk in een gesecculariseerde samenleving. Een keuze uit het werk van Karel Dobbelaere*. Leuven: Universitaire Pers, pp. 3-29.
- , [1991] **1998**. Over godsdienst en de Kerk in Vlaanderen in 2000. In: R. Laermans [red.], *Godsdienst en Kerk in een gesecculariseerde samenleving. Een keuze uit het werk van Karel Dobbelaere*. Leuven: Universitaire Pers, pp. 205-28.
- DOBBELAERE, K., BILLIET, J., & VOYÉ, L., **2011**. Religie en kerkbetrokkenheid: Naar een sociaal gemarginaliseerde Kerk? In: K. Abts, K. Dobbelaere & L. Voyé [red.], *Nieuwe tijden, nieuwe mensen. Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek*. Tiel: Lannoo, pp. 143-72.

- DOBBELAERE, K., ELCHARDUS, M., KERKHOFS, J., VOYÉ, L., & BAWIN-LEGROS, B. [RED.], 2000. *Verloren zekerheid: De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel: Lannoo.
- DOBBELAERE, K., & VOYÉ, L., 2000. Religie en kerkbetrokkenheid: Ambivalentie en vervreemding.” In K. Dobbelaere, M. Elchardus, J. Kerkhofs, L. Voyé & B. Bawin-Legros [red.], *Verloren zekerheid: De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel: Lannoo.
- DOEVENDANS, K., 2005. Herbestemming van kerkgebouwen. *in de waagschaal*, 34 (11), pp. 23-26.
- DOEVENDANS, K., & VAN DER HARST, G. [RED.], 2004. *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- DOEVENDANS, K., & WERK GROEP KERKBOW VAN DE PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND [RED.], 2007. *Kansen voor kerkgebouwen - Vragen & uitdagingen bij gebruik en herbestemming*. Utrecht: PKN.
- DOUCET, I., & CUPERS, K., 2009. Agency in Architecture: Rethinking Criticality in Theory and Practice. *Footprint*, nr. 4, pp. 1-6.
- DOUCET, I., & JANSSENS, N., 2011. Editorial: Transdisciplinarity, the Hybridisation of Knowledge Production and Space-Related Research. In: I. Doucet & N. Janssens [red.], *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry*. Dordrecht/Heidelberg/Londen: Springer, pp. 1-14.
- [RED.], 2011. *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry* [in de reeks *Urban and Landscape Perspectives*, geredigeerd door Giovanni Maciocco]. Dordrecht/Heidelberg/Londen: Springer.
- DRAULANS, V., & WITTE, H., 1999. Initiatie in de vrijwilligerskerk. Verkenningen in vergelijkend perspectief. In: L. Boeve [red.], *De Kerk in Vlaanderen: Avond of dageraad?* Leuven: Davidsfonds, pp. 167-88.
- DREESSEN, M., (03.10.2012). Kerk van Dorne te koop. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/limburg/maaseik/kerk-van-dorne-te-koop.aspx> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- DUBOIS, M., 2002. Refurbishing the House of God. Adaptive Reuse of Religious Buildings in Flanders. In: J. Deleu [red.], *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands* [nr. 10]. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, pp. 70-75.
- , 2003A. Wat aanvangen met ‘gewijde gebouwen’? *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (5), pp. 278-85.
- , 2003B. ‘Une vie Nouvel’ voor een kerk. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (5), pp. 287-88.
- , 2007. Hergebruik van religieuze gebouwen. In: L. Ascoop [red.], *150 Jaar Sint-Annakerk Gent: Een kerkgebouw en zijn bestemming: Zorgen voor beden en toekomst*. Gent: kerkfabriek Sint-Anna, pp. 151-58.
- , 2009. Maastricht, Selexyz Bookstore. *Casabella*, nr. 782, p. 66.

E

- EARL, J., 2003.** *Building Conservation Philosophy*. Shaftesbury: Donhead Publishing Ltd.
- EIJSINK, A. H., 1995.** *Hartslag van de Kerk: De parochie vanuit kerkrechtelijk standpunt* [volume 1]. Leuven: Peeters.
- EISENMAN, P., 1982.** Editor's Introduction. The Houses of Memory: The Texts of Analogy. In: A. Rossi & P. Eisenman [red.], *The Architecture of the City* [volume 3 in de reeks *Oppositions Books*]. New York/Cambridge: The Institute for Architecture and Urban Studies & The Massachusetts Institute of Technology, pp. 2-11.
- ELCHARDUS, M., HUYSE, L., & HOOGHE, M., 2001.** Samenvatting en besluit. In: M. Elchardus, L. Huyse & M. Hooghe [red.], *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen: Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPress, pp. 211-38.
- ENGLISH HERITAGE, 2003.** *New Work in Historic Places of Worship*. Swindon: English Heritage.
- ERKOÇU, E., & BUGDACI, C. [RED.], 2009.** *De moskee. Politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- EVANS, M. T., 2003.** The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. *Review of Religious Research*, 45 (1), pp. 32-47.

F

- FALLAN, K., 2008.** Architecture in Action: Travelling with Actor-Network Theory in the Land of Architectural Research. *Architectural Theory Review*, 13 (1), pp. 80-96.
- FARIÁS, I., 2009.** Introduction: decentring the object of urban studies. In: T. Bender & I. Fariás [red.], *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. Londen/New York: Routledge, pp. 5-24.
- FARIÁS, I., & BENDER, T. [RED.], 2009.** *Urban Assemblages. How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. Londen/New York: Routledge.
- FEIREISS, L. [RED.], 2011.** *Testify! The Consequences of Architecture*. Rotterdam: NAi Publishers.
- FEIREISS, L., & PYBURN-WILK, E., 2011.** Eichbaumoper. In L. Feireiss [red.], *Testify! The Consequences of Architecture*. Rotterdam: NAi Publishers, pp. 42-47.
- FESMIRE, S., 1999.** The Art of Moral Imagination. In: C. Haskins & D. Seiple [red.], *Dewey Reconfigured: Essays on Deweyan Pragmatism*. Albany: Suny Press, pp. 133-50.
- , **2003.** *John Dewey and Moral Imagination. Pragmatism in Ethics*. Bloomington: Indiana University Press.
- FISCH, R., 2008.** *Umnutzung von Kirchengebäuden in Deutschland*. Bonn: Deutsche Stiftung Denkmalschutz, Monumenten Publikationen.
- FLYVBJERG, B., 2006.** Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12 (2); pp. 219-45.

- FORTY, A., 2004.** *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*. Londen: Thames & Hudson.
- FOUCAULT, M., [1967] 2008.** Of Other Spaces. In: L. De Cauter & M. Dehaene [red.], *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*. Londen/New York: Routledge, pp. 13-29.
- FRANKE, S., & VERHAGEN, E. [RED.], 2005.** *Creativiteit en de stad: Hoe de creatieve economie de stad verandert* [volume 5 in de reeks *Reflect*]. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- FRIJHOFF, W., 2007.** *Dynamisch Erfgoed*. Amsterdam: Boom Onderwijs.
- , **2008.** Cultureel erfgoed, cultuurbeleid en culturele dynamiek. *FARO*, maart, pp. 6-13.

G

- GARGIANI, R., 2008.** *Rem Koolhaas | OMA The Construction of Merveilles* [in de reeks *Essays in Architecture*]. Lausanne: EPFL Press.
- GAUCHET, M., 2006.** *Religie in de democratie. Het traject van de laïciteit*. Amsterdam: SUN.
- GAUCHET, M., BURGE, O., & TAYLOR, C., 1999.** *The Disenchantment of the World: A Political History of Religion [New French Thought Series]*. New York: Princeton University Press.
- GEERTZ, C., 1973.** Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: C. Geertz [red.], *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic Books, Inc.
- GEMEENTE KORTRIJK, 2012.** *Kerkelijk patrimonium kan waardig herbestemd worden*, via <http://www.bouwenwonen.net/immo/read.asp?id=30353> [geraadpleegd op 27 januari 2012].
- GIEDION, S., [1941] 1965.** *Space, Time and Architecture* [vierde editie]. Cambridge: Harvard University Press.
- GIELEN, P., & LAERMANS, R., 2005A.** De stille “vererfgoeding” van Vlaanderen. Over het Vlaams cultureel erfgoedbeheer en zijn effecten. *Ons Erfdeel*, 48 (5), pp. 691-707.
- , **2005B.** *Cultureel goed. Over het (nieuwe) Erfgoedregiem*. Tiel: Lannoo.
- GIERYN, T. F., 2002.** What Buildings Do. *Theory and Society*, 31 (1), pp. 35-74.
- GLENDINNING, M., 2003.** The Conservation Movement: A Cult of the Modern Age. *Transactions of the RHS*, 13 (december), pp. 359-76.
- GOOSSENS, M., 2003.** Beschouwing: Kerken en wettelijk beschermen. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 52 (5), pp. 299-300.
- GOSSEYE, J., 2010.** Flemish Encounters of the Architectural Kind. In: Vlaams Architectuurinstituut (VAi) & I. Degerickx [red.], *Architectuur in Vlaanderen: Jaarboek 2008-2009 - Editie 2010*. Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, pp. 134-49.

- GRASSI, G., 1985.** Fixed Stage. Project for the Roman Theatre of Sagunto. *Lotus*, nr. 46, pp. 7-21.
- GREENWOOD, D., & LEVIN, M., 1998.** *Introduction to Action Research: Social Research for Social Change*. Londen: Sage Publications.
- , **2001.** Pragmatic Action Research and the Struggle to Transform Universities into Learning Communities.” In: P. Reason & H. Bradbury [red.], *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Londen: Sage Publications, pp.103-113.
- , **2007.** *Introduction to Action Research: Social Research for Social Change*. Londen: Sage Publications, 2007.
- GREGOOR, R. (19.11.2010).** Kerken voor het grote publiek. Onderzoeksteam UHasselt wil nieuwe functies toevoegen aan religieuze gebouwen. *De Standaard*, p. 35.
- GROAT, L. & WANG, D., 2002.** *Architectural Research Methods*. New York: John Wiley & Sons, INC.
- GROSS, M., 2010.** The Public Proceduralization of Contingency: Bruno Latour and the Formation of Collective Experiments. *Social Epistemology: A Journal of Knowledge, Culture and Policy*, 24 (1), pp. 63-74.
- GUGGENHEIM, M., 2009A.** Building Memory: Architecture, Networks and Users. *Memory Studies*, 2 (1), pp. 39-53.
- , **2009B.** Building a Fetish - Sacrificing a House. Building Types as Technologies or Fetishes. In: C. Perrett [red.], *Fetish and Consumption*. Stuttgart: Merz&solitude, pp. 203-19.
- , **2009C.** Mutable Immobiles. Change of Use of Buildings as a Problem of Quasi-Technologies. In: T. Bender & I. Fariás [red.], *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. Londen/New York: Routledge, pp. 161-78.

H

- HAAK, A.J.H., 2002.** Criteria op basis van geschiedenis, architectonische waarden en pastorale praktijk van herindelings, en in het bijzonder voor sluitingen van kerkgebouwen. *Tijdschrift voor Liturgie*, 86 (4), pp. 244-54.
- HAERNYCK, J., (30.01.2008).** ‘De pastoor blijft de baas’. *Knack*, pp. 22-26.
- HAMMERSLEY, M., 2002.** Action Research: A Contradiction in Terms? [paper gepresenteerd tijdens de *Annual Conference of the British Educational Research Association*, University of Exeter, 12-14 september 2002].
- HAMMERSLEY, M., 2004.** Action Research: A Contradiction in Terms? *Oxford Review of Education*, 30 (2), pp. 165-81.
- HARRIS, E., 2011.** *London's Churches Are Fighting Back*. Londen: SAVE Britain's Heritage.
- HAVERMANS, N., & HOOGHE, M., 2011.** Kerkpraktijk in België: Resultaten van de zondagstelling in oktober 2009. Rapport ten behoeve van de Belgische Bisschoppenconferentie. Leuven: KULeuven, Centrum voor Politicologie.

- HAYS, K. M., 1998.** Introduction. In: K. M. Hays [red.], *Architecture | Theory | since 1968*. Cambridge: MIT Press, zonder paginanummering.
- HENKET, H. J., & HEYNEN, H. [RED.], 2002.** *Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement*. Rotterdam: 010 Publishers.
- HERBOTS, K., (18.11.2010).** De kerk als nieuw dorps huis. Vlaanderen buigt zich over herbestemming van kerkgebouwen. *De Morgen*, p. 15.
- HEYLEN, P., 2009.** Hoe moet het verder met de Antwerpse kerken? Toelichting van de beleidsnota over kerkelijk patrimonium van de stad Antwerpen. In: P. De Pooter, A. Derde, J. Van Glabbeek & J. Velaers [red.], *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw, pp. 99-121.
- HEYNDRIKX, M., 1991.** '...En Gij geeft ons een andere toekomst': Over het christelijk geloof en zijn gestalte tussen gisteren en morgen. Leuven: Peeters.
- HEYNEN, H., 2004.** Postmodernisme: Het circus van de prefixen. In: H. Heynen, A. Loeckx, L. De Cauter & K. Van Herck [red.], *'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 766-70.
- , 2006. Questioning Authenticity. *National Identities*, 8 (3), pp. 287-300.
- HOMMELS, A., 2005.** Studying Obduracy in the City: Toward a Productive Fusion between Technology Studies and Urban Studies. *Science, Technology & Human Values*, 30 (3), pp. 323-51.
- HOOGHE, M., 2000A.** Inleiding: Verenigingen, democratie en sociaal kapitaal. In: M. Hooghe [red.], *Sociaal kapitaal en democratie: verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco, pp. 9-22.
- , 2000B. Culturele en maatschappelijke kenmerken en het participatieniveau van de Vlaamse bevolking. Een analyse van cross sectionele data. In: M. Hooghe [red.], *Sociaal kapitaal en democratie: verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco, pp. 113-46.
- HOOGHE, M., QUINTELIER, E., & REESKENS, T., 2006.** Kerkpraktijk in Vlaanderen: Trends en extrapolatie: 1967-2004. *Ethische Perspectieven*, 16 (2), pp. 113-23.
- HOOGMARTENS, P., D'HUYS, K. & CHAMPAGNE, A., 2012.** *Een toekomst voor de parochiekerken*. Hasselt: Bisdom Hasselt.
- HOUDART, S., & CHIHIRO, M., 2009.** *Kuma Kengo. An Unconventional Monograph* [vertaald door Lucy Lyall Grant]. Parijs: éditions donner lieu.

I

- ICKX, J., 1997.** Belgien. In: E. Gatz [red.], *Kirche und Katholizismus seit 1945*. Paderborn / München / Wien / Zürich: Ferdinand Schöningh.
- IDENBURG, F., 2010.** Relations. In: F. Idenburg [red.], *The Sanaa Studios 2006-2008. Learning from Japan: Single Story Urbanism*. Baden: Lars Müller Publishers, pp. 68-80.
- ILLICH, I., 1971.** *Aalmoezen en folteringen: Oproep tot institutionele revolutie*. Tiel: Lannoo.

- , **1973**. *Naar een nieuwe levensstijl: Voorwaarden voor gelukkiger samen-leven*. Baarn: Het Wereldvenster.
- , **1977**. *Ontscholing van de maatschappij: Het einde van een illusie?* [achtste druk, geredigeerd door B. Delfgaauw, A. J. Nijk & J. Sperna Weiland, in de Serie Anatomie Van De Toekomst]. Baarn: Het Wereldvenster.
- , **1984**. Dwelling. In: I. Illich & V. Borremans [red.], *In the Mirror of the Past: Lectures and Addresses, 1978-1990*, New York: Marion Boyars, pp. 55-64.
- , **[1986] 2004**. 'The Dirt of the Cities, the Aura of the Cities, the Smell of the Dead, Utopia of an Odorless City'. In: M. Miles, T. Hall & I. Borden [red.], *The City Cultures Reader* [tweede editie]. Londen/New York: Routledge, 249-52.
- ILLICH, I., CAYLEY, D., & TAYLOR, C., 2005**. *The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich*. Toronto: House of Anansi Press.
- ILLICH, I., ZOLA, I. K., MCKNIGHT, J., CAPLAN, J., & SHAIKEN, H., 1978**. *De deskundige: Vriend of vijand?* [Nederlandse vertaling geredigeerd door B. Delfgaauw, A. J. Nijk & J. Sperna Weiland, in Serie Anatomie Van De Toekomst]. Baarn: Wereldvenster.

J

- JAMES, W., [1907] 2005**. *Pragmatisme. Een nieuwe naam voor enkele oude denkwijzen* [vertaald door Rein Gerritsen]. Diemen: Veen Magazines.
- JELSMA, D., 2008A**. Hoe verder met de godshuizen in Nederland? *Vitruvius*, oktober, pp. 26-31.
- , **2008B**. *Een plaats die ons heilig is? Godshuizen in Noord-Brabant en hun betekenis in deze tijd*. Tilburg: Task Force Toekomst Kerkgebouwen.
- , **2011**. Van traditioneel gebruik tot herbestemming. Transformatie als kans voor kerk en samenleving. In: H. Bisseling, H. De Roest & Peet Valstar [red.], *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, pp. 111-48.
- JENKINS, P., & PEREIRA, M., 2010**. International Experience. In: P. Jenkins & L. Forsyth [red.], *Architecture, Participation and Society*. Londen/New York: Routledge, pp. 39-59.
- JOKILEHTO, J., 2009**. The Complexity of Authenticity. *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 18 (3/4), pp.125-35.

K

- KAHN, L., 1973**. *Silence and Light* [gepresenteerd tijdens de gelijknamige conferentie in de American Library in Brussel]. Brussel: Institut Supérieur d'Architecture Saint-Luc Bruxelles.
- KERKHOFS, J., 1997**. *De Europeanen en hun waarden: Wat wij denken en voelen*. Leuven: Davidsfonds.

- KIECKHEFER, R., 2008.** *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley*. Oxford: Oxford University Press.
- KIEVITSNEST, 2012.** *Onze Werking*, via <http://kievitsnest.wordpress.com/werking/> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- KILDE, J. H., 2008.** *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship*. Oxford: Oxford University Press.
- KINCAID, D., 2002.** *Adapting Buildings for Changing Uses: Guidelines for Change of Use Refurbishment*. Londen: Spon Press.
- KIRSCHBAUM, J., & KLEIN, A. [RED.], 2002.** *Nichts für die Ewigkeit? Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Altlast. Dokumentation der Tagung des Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz Vom 5. Bis 7. Oktober 2000 in Erfurt* [volume 63 van de *Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz*]. Bonn: Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz.
- KOERNER, J. L.** Reforming the Assembly. In: B. Latour & P. Weibel [red.], *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge: MIT Press, pp. 404-33.
- KOOLHAAS, R., 1978.** *Delirious New York*. New York: Monacelli Press.
- , [1995] 1998. Revision. Study for the Renovation of a Panopticon Prison." In R. Koolhaas & B. Mau, *S,M,L,XL* [herdruk]. New York: The Monacelli Press, pp. 235-53.
- , 2004. Preservation Is Overtaking Us. *Future Anterior*, 1 (2), pp. 1-4.
- KOOLHAAS, R., AMO, OMA, BROWN, S. & LINK, J. [RED.], 2004.** *Content*. Keulen: Taschen.
- KROESEN, J. E.A., 2010.** Recycling Sacred Space: The Fate of Financially Burdensome and Redundant Churches in the Netherlands. In: P. Post & A. Molendijk [red.], *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, pp. 179-210.
- KUIPERS, M., 2010.** *Het architectonisch geheugen. The Architectural Memory* [geregideerd door C. van Emstede]. Delft: VSSD, TUDelft.
- KUMS, R., 2010.** *Herbestemming Van Kerken... Voor Samenhuizen?*, via www.samenhuizen.be/index.php?option=com_content&task=view&id=71. [geraadpleegd op 6 september 2012].

L

- LABUHN, B.A., 2008.** *Belvedere beschouwd in het licht van Nietzsches "Over nut en nadeel van geschiedenis voor het Leven"* [bachelorscriptie wijsbegeerte]. Leiden: Universiteit Leiden.
- LAEREMANS, J., (24.05.2008).** Werkgroep onderzoekt herbestemming van kerken. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=141S8V46> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- LAERMANS, R., 2007.** Erfgoedmoraal. Over erfgoed en de publieke waarde van het verleden. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 56 (318), pp. 283-88.

- LATOUR, B., 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- , [1987] 1988. *Wetenschap in actie. Wetenschappers en technici in de maatschappij* [vertaald door Barbara de Lange]. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- , [1991] 1993. *We have never been modern* [vertaald door Catherine Porter]. Cambridge: Harvard University Press.
- , 1996A. Do Scientific Objects Have a History? Pasteur and Whitehead in a Bath of Lactic Acid. *Common Knowledge*, 5 (1), pp. 76-91.
- , [1993] 1996B. *Aramis, or the Love of Technology* [vertaald door Catherine Porter]. Cambridge: Harvard University Press.
- , [1993] 1997. *De Berlijnse sleutel en andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek* [geregideerd door R. Boomkens, E. Etty, L. Nauta, D. Pels & G. de Vries, in de reeks *Kennis openbare mening politiek*, vertaald door R. Hofstede, & H. van der Kooy]. Amsterdam: Van Gennep.
- , 1998. How to Be Iconophilic in Art, Science and Religion? In: C.A. Jones & P. Galison [red.], *Picturing Science-Producing Art*. Londen/New York: Routledge, pp. 418-40.
- , 1999A. *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- , 1999B. On Recalling Ant. In: J. Law & J. Hassard [red.], *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 15-25.
- , 2001. *Which Protocol for the New Collective Experiments?*, via <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n32/ablat.en.html> [geraadpleegd op 21 juni 2011].
- , 2003. The Promises of Constructivism. In: D. Ihde & Evan Selinger [red.], *Chasing Technoscience: Matrix for Materiality*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 27-46.
- , [1999] 2004. *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy* [vertaald door Catherine Porter]. Cambridge: Harvard University Press.
- , 2005A. En tapotant légèrement sur l'architecture de Koolhaas avec un bâton d'aveugle. *Architecture d'Aujourd'hui*, nr. 361, pp. 70-79.
- , 2005B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory* [uit de reeks *Clarendon Lectures in Management Studies*]. Oxford: Oxford University Press.
- , 2005C. From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public. In: B. Latour & P. Weibel [red.], *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge: MIT Press, pp. 14-41.
- , 2005D. "Thou Shall Not Freeze-Frame" or How Not to Misunderstand the Science and Religion Debate." In J.D. Proctor [red.], *Science Religion and the Human Experience*. Oxford: Oxford University Press, pp. 27-48.
- , 2005E. *What Is the Style of Matters of Concern? Two Lectures on Empirical Philosophy*. Amsterdam: Department of Philosophy, Universiteit van Amsterdam.

- , **2007**. Turning around Politics. *Social Studies of Science*, 37 (5), pp. 811-20.
- , **2008**. A Cautious Prometheus? A Few Steps toward a Philosophy of Design (with Special Attention to Peter Sloterdijk). In: F. Hackney, J. Glynne & V. Minton [red.], *Networks of Design: Proceedings of the 2008 Annual International Conference of the Design History Society* [University College Falmouth, 3-6 september]. Boca Raton: Universal Publishers, pp. 2-10.
- , **2010A**. Coming out as a Philosopher. *Social Studies of Science*, 40 (4), pp.599-608.
- , **2010B**. *On the Modern Cult of the Factish Goods* [geregigeerd door B. Herrnstein Smith & E. R. Weintraub, in de reeks *Science and Cultural Theory*]. Durham: Duke University Press.
- LATOUR, B., HARMAN, G. & ERDÉLYI, P., 2011**. *The Prince and the Wolf. Latour and Harman at the LSE*. Winchester: Zero Books.
- LATOUR, B., & WEIBEL, P. [RED.], 2005**. *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- LATOUR, B., & YANEVA, A., 2008**. "Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move": An Ant's View of Architecture. In: R. Geiser [red.], *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*. Basel: Birkhäuser, pp. 80-89.
- LAUWERIER, F., (23.05.2011)**. 'Kerk rooveren goedkoper dan bouwen'. Sint-Eligius voortaan ook cultuurtempel. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=K92AJJA6> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- LAUWERS, K., (20.06.2009)**. Museum verhuist. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=HD2BLGDM> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- , **(19.12.2011)**. Drie parochies vieren samen in Sint-Niklaaskerk. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=QG3JM2I4> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- LAW, J., 1994**. *Organizing Modernity*. Oxford: Blackwell.
- , **1999**. After Ant: Complexity, Naming and Topology. In: J. Law & J. Hassard [red.], *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 1-14.
- LAW, J., & HASSARD, J. [RED.], 1999**. *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers.
- LAWSON, B., BASSANINO, M., PHIRI, M., & WORTHINGTON, J. 2003**. Intentions, Practices and Aspirations: Understanding Learning in Design. *Design Studies*, 24 (4), pp. 327-39.
- LAWSON, B., 2005**. *How Designers Think. The Design Process Demystified* [vierde editie]. Amsterdam: Architectural Press.
- LEMAIRE, R., & STOVEL, H., [1993] 2007**. The Nara Document on Authenticity, via <http://whc.unesco.org/events/gt-zimbabwe/nara.htm>. [geraadpleegd op 2 mei 2012]
- LENIAUD, J.-M., 2006**. Un étrange compromis. Le patrimoine culturel en France. In: T. Coomans, L.K. Morisset & L. Noppen [red.], *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* Montréal: Presses de l'Université du Québec, pp. 73-84.

- LEWI, H., 2002.** Paradoxes in the Conservation of the Modern Movement. In: H. J. Henket & H. Heynen [red.], *Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement*. Rotterdam: 010 Publishers, pp. 350-57.
- LIMA, Z., 2008.** Historic Present: The Modern Movement in Situation. In: D. van den Heuvel, M. Mesman, W. Quist & B. Lemmens [red.], *10th International Docomomo Conference. The Challenge of Change: Dealing with the Legacy of the Modern Movement*. Rotterdam: IOS Press, pp. 17-22.
- LION, J., (24.09.2009).** Wijkkerkje Te Koop. Vzw Parochiale Werken doet leegstaand gebouw van de hand. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=3T2FKPD9> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- LISMOND, E., (17.12.2010).** Kerkje Guvelingen wordt na kerstmis ontwijd. Parochie overhandigt sleutels van kerk aan stadsbestuur. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=PI33S2VC> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- LODEWIJCKX, M., 1982.** De voormalige parochiekerk te Schulen. *Archaeologia Belgica*, nr. 247 [conspectus MCMLXXXI], pp. 146-50.
- LUYCKX, S., (22.01.2010).** Vzw Het Bint neemt haar intrek in leegstaande kerk. Vereniging steunt volwassenen met beperking. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=LS2L6D31> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].

M

- MAIERA, J. R.A., FADELA, G. M., & BATTISTOB, D.G., 2009.** An Affordance-Based Approach to Architectural Theory, Design, and Practice. *Design Studies*, 30 (4), pp. 393-414.
- MANDERYCK, M., 2009.** Erfgoedzorg en herbestemming van kerken in Vlaanderen. Een stand van zaken." In: P. De Pooter, A. Derde, J. Van Glabbeek & J. Velaers [red.], *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw, pp. 87-98.
- MARCUSE, H., [1964] 1973.** *De eendimensionale mens: Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*. Bussum: Uitgeverij Paul Brand.
- MARRES, N., 2005.** Issues Spark a Public into Being. A Key but Often Forgotten Point of the Lippmann-Dewey Debate. In: B. Latour & P. Weibel [red.], *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge: MIT Press, pp. 208-17.
- MARIN, E., 2008.** *Converted Churches*. Antwerpen: Tectum.
- MARTENS, J., 2003.** Revitaliseren, herbestemmen of slopen? Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen [masterscriptie godsdienstwetenschappen]. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- , **2009.** Kerkgebouw in sacraal en pastoraal perspectief. In: P. De Pooter, A. Derde, J. Van Glabbeek & J. Velaers [red.], *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw, pp.17-42.

- MARTENS, L., 1997.** Slottoespraak. In: H. Balthazar [red.], *Kerkelijk Erfgoed. Verslagboek Vierde Ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg*. Brussel: VCM, pp. 39-43.
- MARTIN, B., 1993.** The Critique of Science Becomes Academic. *Science, Technology, & Human Values*, 18 (2), pp. 247-59.
- MARTIN, R., 2005.** Architecture's Image Problem: Have We Ever Been Postmodern? *Grey Room*, 22 (winter), pp. 6-29.
- MATHEWS, S., 2007.** *From Agit-Prop to Free Space: The Architecture of Cedric Price*. Londen: Black Dog Publishing.
- MATZIG, G., 1997.** *Kirchen in Not. Über den profanen Umgang mit sakralen Denkmälern* [volume 56 in de reeks *Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitee für Denkmalschutz*]. Bonn: Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz.
- MEDAERTS, V., (20.10.2008).** Kerken worden musea. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/limburg/riemst/kerken-worden-musea.aspx> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- MIESSEN, M. [RED.], 2007.** *The Violence of Participation*. Berlijn: Sternberg Press.
- , **2011.** *The Nightmare of Participation (Crossbench Praxis as a Mode of Criticality)*. Berlijn: Sternberg Press.
- MIESSEN, M., & BASAR, S. [RED.], 2006.** *Did Someone Say Participate? An Atlas of Spatial Practice*. Cambridge: The MIT Press.
- MIGCHELBRINK, F., 2007.** *Actieonderzoek voor professionals in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP.
- MINTEN, D., (02.01.2003).** DE VERLOREN ZOON. Kerken in Antwerpen (3). Mystieke schoonheid. *De Standaard*, via http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=DST02012003_022 [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- MOLTU, B., 2008.** Satirical and Romantic Stories about Organisational Change. Actor Network Theory and Action Research. *International Journal of Action Research*, 4 (1+2), pp. 155-79.
- MOORE, S. A., 2001.** Technology, Place, and the Nonmodern Thesis. *Journal of Architectural Education*, 54 (3), pp. 130-39.
- MORISSET, L. K., 2006.** Qui possède les églises? In: T. Coomans, L.K. Morisset & L. Noppen [red.], *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* Montréal: Presses de l'Université du Québec, pp.101-34.
- MORISSET, L. K., NOPPEN, L. & COOMANS, T., 2006.** No More Angelism. In: T. Coomans, L.K. Morisset & L. Noppen [red.], *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* Montréal: Presses de l'Université du Québec, pp. 19-35.
- MOUFFE, C., 2008.** *Over het politieke*. Kampen: Uitgeverij Klement.
- , **2010.** Agonistic Politics and Public Space. In: D. van der Velden, V. Kruk, Metahaven & M. Vishmidt [red.], *Uncorporate Identity*. Baden: Lars Müller Publishers, pp. 240-50.

N

- NAI UITGEVERS [RED.], 2003.** *Nieuw engagement in architectuur, kunst en vormgeving* [volume 1 in de reeks *Reflect*]. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- NEDERLANDSE BISSCHOPPENCONFERENTIE, 2008.** *Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie*, via <http://www.toekomstkerkgebouwen.nl/NL/nieuws/landelijk/2-1-21/16/herbestemmingsproblematiek-op-bisschoppenconferentie.htm> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- NELISSEN, N., 2008.** *Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het religieus erfgoed*. Heeswijk: Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed.
- NESBITT, K., 1996.** Introduction. In: K. Nesbitt [red.], *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*. New York: Princeton Architectural Press, pp. 16-71.
- NICKELSEN, N. C., & BINDER, T., 2008.** Design and Heterogeneous Engineering: Toward an Actor-Network Perspective on Design. *Artifact*, 2 (3), pp. 164-75.
- , **2010.** Designing as Middle Ground. In: J. Simonsen, J. O. Bærenholdt, M. Büscher & J. D. Scheuer [red.], *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives*. Londen/New York: Taylor & Francis, pp. 33-48.
- NIETZSCHE, F., [1874] 2006.** *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- , **[1882] 2011.** *De vrolijke wetenschap*. Amsterdam / Antwerpen: De Arbeiderspers.
- NOLLERT, A., VOLKENANDT, M., GOLLAN, R.-M., & FRICK, E. [RED.], 2010.** *Kirchenbauten in Der Gegenwart: Architektur zwischen Sakralität und sozialer Wirklichkeit*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- NOPPEN, L., 2011.** Quebec's Churches: Converting from the Faith. *L'Architecture d'Aujourd'hui*, nr. 386, p. 41.
- NOPPEN, L., & MORISSET, L. K., 2012.** 'Heritagization' of Church Buildings. Quebec and North American Perspectives. In: T. Coomans, H. De Dijn, J. De Maeyer, R. Heynickx & B. Verschaffel [red.], *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* [volume 9 van *KADOC Studies on Religion, Culture and Society*]. Leuven: Leuven University Press, pp. 243-55.
- NOUWEN, R., & GIELEN, P., 2007.** De maakbaarheid van het erfgoed. Een inleidende dialoog over erfgoedparticipatie, -populisme en -ethiek. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 56 (318), pp. 278-82.

O

- OOSTERLING, H., 2009.** *Woorden als daden / Rotterdam Vakmanstad*. Heijningen: Jap Sam Books.
- OOSTERLING, H., KASPORI, D. & LENGKEEK, A., 2008.** *Rotterdam Vakmanstad / Publiek Onderzoek 2006-2008*. Rotterdam: AIR.

- ORTH, S., 2005. Zwischen Aufbruch und Abriss: Der Umgang mit überzähligen Kirchen treibt Architekten und Theologen um. *Herder Korrespondenz*, 59 (11), pp. 572-76.
- OTERO-PAILOS, J., 2005. Historic Provocation: Thinking Past Architecture and Preservation. *Future Anterior*, 2 (2), pp. iii-vi.

P

- PANS, P., (15.01.2011A). Hoorzitting over hergebruik kerk. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=V736BHPU> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- , (25.02.2011B). Pleidooi voor meervoudig gebruik Schulense kerk. *Het Nieuwsblad*, p. 26.
- PAULI, W., (09.11.2011). Telling van gelovigen via kerkbelasting. *Knack*, via <http://www.knack.be/nieuws/belgie/telling-van-gelovigen-via-kerkbelasting/article-4000003021944.htm> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- PEETERS, S., (16.06.2009). Amper één priesterwijding in Vlaanderen dit jaar [gebaseerd op een bericht van Belga]. *De Morgen*, via <http://www.demorgen.be/dm/nl/989/Binnenland/article/detail/893364/2009/06/16/Amper-eeen-priesterwijding-in-Vlaanderen-dit-jaar.dhtml> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- POLLMANN, T., 1995. *Herbestemmen van kerken: Een ontvullend relaas*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- POST, P., 2010. *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein*. Heeswijk: Abdy van Berne.
- POST, P., & MOLENDIJK, A. [RED.], 2010. *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters.
- , 2010. Introduction. In: P. Post & A. Molendijk [red.], *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. Leuven: Peeters, pp. 1-13.
- POWELL, K., & DE LA HEY, C., 1987. *Churches - a Question of Conversion* [geregideerd door S. Andreae]. Londen: SAVE Britain's Heritage.
- PRICE, C., & OBRIST, H. U., 2010. *Hans Ulrich Obrist & Cedric Price* [volume 21 van *Conversation Series*]. Keulen: Verlag der Buchhandlung Walther König.
- PROVOOST, M., 1995. Re-Arch: Nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen. In: M. Provoost & Crimson Architectural Historians [red.], *Re-Arch: Nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 9-37.
- , 2008. Stedelijke vernieuwing: Inventie, transformatie en de macht van de architect. In: D. Bakker, A. Jolles, M. Provoost & C. Wagenaar [red.], *Architectuur in Nederland. Jaarboek 2007/08*. Rotterdam: NAI Uitgevers, pp. 46-50.
- PROVOOST, M., & CRIMSON ARCHITECTURAL HISTORIANS [RED.], 1995. *Re-Arch: Nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

PUENTE, M., PUYELO, A., LACATON, A., & VASSAL, J.-P., 2010. Palais De Tokyo, Center for Contemporary Creation, Paris. In: M. Gili [red.], *Lacaton & Vassal* [2GLibrosBooks]. Barcelona: Editorial Gustavo Gili, SL, pp. 100-05.

R

RAAD VAN EUROPA, 1989. *On Redundant Religious Buildings*. Straatsburg: Raad Van Europa.

RAMO, B., & OMA, 2011. Extreme Demolition and Extreme Preservation. *MONU*, nr. 14, pp. 17-32.

RAMO, B., & STAR STRATEGIES + ARCHITECTURE, 2011. In the Name of the Past. *MONU*, nr. 14, pp. 68-80.

RAMROTH, W. G., 2006. Pragmatism and Modern Architecture. Jefferson / Londen: McFarland & Company Inc.

RATZINGER, J., & HABERMAS, J., 2007. *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*. Fort Collins: Ignatius press.

REASON, P., 2003. Pragmatist Philosophy and Action Research: Readings and Conversation with Richard Rorty. *Action Research*, 1 (1), pp. 103-23.

REASON, P., & BRADBURY, H. [RED.], 2001. *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Londen: Sage Publications.

———[RED.], 2008. *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Londen: Sage Publications.

———, 2008. Introduction. In: P. Reason & H. Bradbury [red.], *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Londen: Sage Publications, pp. 1-10.

REIDEL, H., 2006. The Future of City and Country Churches in Germany. In: T. Coomans, L.K. Morisset & L. Noppen [red.], *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches?* Montréal: Presses de l'Université du Québec, pp. 453-68.

REINSTR, A., 2008. Landelijk opererende instituten: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumentenzorg. In: Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen & Vereniging van Nederlandse Gemeenten [red.], *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten: Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Delft: vBmK / vNG, pp. 64-65.

RIEGL, A., [1903] 1982. The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin [vertaald door K. W. Forster en D. Ghirardo]. *Oppositions*, nr. 25 (1982), pp. 20-51.

RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED, 2011. *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

ROETERDINK, N., 2002. *De domo Dei ad habitationis usum*. Van godshuis tot woonbestemming [masterscriptie]. Delft: TU Delft.

- ROETERDINK, N., DE JONG, J., TILLEMA, L., WIERENGA, R., & VAN GEEL, P., 2008. Herbestemming kerken en kerklocaties; Een inventarisatie vanaf 1970. Haarlem: Bisdommen van Haarlem en Rotterdam in samenwerking met Projectbureau Belvedere.
- ROSSI, A., [1966] 2002. *De Architectuur Van De Stad* [vertaald door E. Kurpershoek & H. Hoeks]. Nijmegen: SUN.
- ROULETTE, D., (20.01.2011). Dieu se fait dj, barman, groom... . Comment on a transformé des lieux de culte catholique en Belgique. *Le Soir*, pp. 18-19.
- ROUWHORST, G., 2009. Voor wie zijn kerkgebouwen bestemd? In: O. Boelens & T. Meijers [red.], *Het Kerkgebouw als religieus erfgoed. Verslagboek van de publieksdag van de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit Van Tilburg, gehouden op 9 Oktober 2008*. Bergambacht: Uitgeverij 2VM, pp. 23-42.
- S**
- SAUVILLER, R., (24.08.2010). Kruis en munt. Het geld van de Kerk. *Humo*, pp. 10-15.
- SCHEERS, J., 2003. Integrale monumentenzorg is ook zoeken naar een nieuwe bestemming. In: Atelier Lokale Architectuuropdrachten, Team Vlaams Bouwmeester & Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap [red.], *(Her-) Bestemming van patrimonium voor erediensten* [verslag van de conferentie van 27 november 2003 in de Abdij van Park Heverlee]. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 4-8.
- , 2011A. Elk gebruik is tijdelijk. *Ruimte*, nr. 9, pp. 68-74.
- , 2011B. Wat met de parochiekerk? *Forum-Contact*, nr. 69, pp. 27-35.
- , 2011C. De herbestemming van kerkelijk erfgoed. Wat met de parochiekerk? [rubriek 4.3.3.]. *Cultuur- & Vrijtijdsbeleid*, oktober, pp. 21-32.
- SCHEIR, O., (25.11.2010). Bellekerk wordt verkocht en afgebroken. Witte noodkerk moet plaats ruimen voor sociale woningen. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=6G32PKAI> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- SCHEPERS, J., (03.09.2011). Sint-Jozefskerk wordt zeker geen moskee. Kerkfabriek wil gebouw efficiënter laten gebruiken. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=8N3ET8G0> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- SCHILDGEN, B. D., 2008. *Heritage or Heresy. Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- SCHMIDT, H.S.J., 1964. *Constitutie over de Heilige Liturgie: Tekst genese kommentaar documentatie* [vertaald door H.J.H.M. Fortmann]. Antwerpen: Patmos.
- SCHNEIDER, T., & TILL, J., 2007. *Flexible Housing*. Oxford: Architectural Press.
- , 2009. Beyond Discourse: Notes on Spatial Agency. *Footprint*, nr. 4, pp. 97-111.
- SCHÖN, D. A., [1983] 1991. *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

- SCHREURS, J., 2007.** Action Research. In: L. Boudry, A. Loeckx, J. Van den Broeck, T. Coppens, V. Patteuw & J. Schreurs [red.], *Inzet/Opzet/Voorzet: Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers nv., pp. 180-81.
- SELLAM, K., (09.09.2009).** 'Dorpskerken hebben dringend Vlaamse steun nodig'. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=772ES457> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- SEMES, S. W., & INSTITUTE OF CLASSICAL ARCHITECTURE AND CLASSICAL AMERICA, 2009.** *The Future of the Past: A Conservation Ethic for Architecture, Urbanism, and Historic Preservation [The Classical America Series in Art and Architecture]*. New York: W.W. Norton & Company.
- SIMON, C., VERMEIJ, L., & STEENBEKKERS, A., 2007.** *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SIMON, H., [1969] 1996.** *The Sciences of the Artificial* [derde editie]. Cambridge: The MIT Press.
- SIMONSEN, J., BÆRENHOLDT, J. O., BÜSCHER, M., & SCHEUER, J. D. [RED.], 2010.** *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives*. Londen/New York: Taylor & Francis, 2010.
- SIMONSEN, J., BÆRENHOLDT, J. O., SCHEUER, J. D. & BÜSCHER, M., 2010.** Synergies. In: J. Simonsen, J. O. Bærenholdt, M. Büscher & J. D. Scheuer [red.], *Design Research: Synergies from Interdisciplinary Perspectives*. Londen/New York: Taylor & Francis, pp. 201-12.
- SMETS, L., 1995.** Kerkgebouwen herbestemmen. *Kultuurleven*, oktober, pp. 40-43.
- SMITH, J. Z., 1987.** *To Take Place: Toward Theory in Ritual* [in de reeks *Chicago Studies in the History of Judaism*]. Chicago: University of Chicago Press.
- SMITH, L., 2006.** *Uses of Heritage*. Londen/New York: Routledge.
- SOENEN, R., 2006.** *Het kleine ontmoeten: Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers nv.
- SOMOL, R., & WHITING, S., [2002] 2007.** Notes around the Doppler Effect and Other Moods of Modernism." In: W. S. Saunders [red.], *The New Architectural Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 22-33.
- STEENSMA, R., 1981.** *Kerken, wat doe je ermee*. Baarn: Bosch & Keuning.
- STEENSMA, R., & KNIJFF, R. H., 1992.** *Model Oranjekapel: Vervanging van grote kerken door kleine*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- STEENSMA, R., & ZUIDHOF, E., 1982.** *Opdat de ruimten meevieren: Een studie over de spanning tussen liturgie en Monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*. Baarn: Bosch & Keuning.
- STOLLE, D., 2000.** Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering. In: M. Hooghe [red.], *Sociaal kapitaal en democratie: verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco, pp. 25-59.

- STOUTHUYSEN, P., DUUVENDAK, J. W., & VAN DER GRAAF, P., 2000. Stedelijk beleid in vlaanderen en Nederland: Kansarmoede, sociale cohesie en sociaal kapitaal. In: M. Hooghe [red.], *Sociaal kapitaal en democratie: verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco, pp. 365-94.
- STRIKE, J., 1994. *Architecture in Conservation: Managing Development at Historic Sites*, Heritage: Care, Preservation, Management. Londen/New York: Routledge.
- SWANBORN, P. G., 2006. *Basisboek sociaal onderzoek*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- SWANN, C., 2002. Action Research and the Practice of Design. *Design Issues*, 18 (2), pp. 49-61.
- SWINNEN, P. & VAN DEN DRIESSCHE, M., 2011. Afterthought: Scriptwriters, Not Architects. Peter Swinnen & Maarten Van Den Driessche in Conversation. In: T. Weaver, P. Johnston & 51N4E, 51N4E. *Double or Nothing*. Londen: Architectural Association, zonder paginanummering.
- T
- T' JONCK, P., 2009. Wedstrijden Anno 2009. Het Antwerpse Havenhuis. *A+*, nr. 221, p. 31.
- TAIT, M., & WHILE, A., 2009. Ontology and the Conservation of Built Heritage. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27 (4), pp. 721-37.
- TEERDS, H., 2011. Redactioneel. Productieve onzekerheid / Het onvoorziene in planning, ontwerp en beheer. *OASE*, nr. 85, pp. 3-6.
- THUWIS, G., (19.11.2010). Wonen in de kerk. Op zoek naar nevenfuncties voor kerken. *Het Belang Van Limburg*, p. 46.
- TILL, J., 2005. The Negotiation of Hope. In: P. Blundell Jones, D. Petrescu & J. Till [red.], *Architecture and Participation*. Londen: Spon Press, pp. 19-40.
- , 2009. *Architecture Depends*. Cambridge: The MIT Press.
- , 2010. Foreword. In: P. Jenkins & L. Forsyth [red.], *Architecture, Participation and Society*, Londen/New York: Routledge, pp. xi-xii.
- TOFT, A., 2004. Generic [Modern] Architecture. Field, Actor-Networks and Pragmatism. *Nordic Journal of Architectural Research*, nr. 2, pp. 85-96.
- TURNER, H. W., 1979. *From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship* [volume 16 in de reeks *Religion and Society*]. Den Haag / Parijs / New York: Mouton. 1979.
- TWEDE VATICAAANS OECUMENISCH CONCILIE, 1965. *Pastorale constitutie over de Kerk in de wereld van deze tijd* [vertaald door E. Schillebeeckx & L. Van Gelder, in de reeks *constituties en decreten van het tweede Vaticaans Oecumenisch Concillie*]. Amersfoort: De Horsink.
- TYTGAT, M., (09.11.2011). Stadsbestuur wil drie parochiekerken sluiten. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=S9313G8H> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].

———, (01.02.2012). Sint-Amandskerk krijgt nieuwe bestemming. Stad wil socio-culturele invulling geven aan kerkgebouw. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=BN3LJJQA> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].

U

UNSWORTH, R., BALL, S., BAUMAN, I., CHATTERTON, P., GOLDRING, A., HILL, K. & JULIER, G., 2011. Building Resilience and Well-Being in the Margins within the City: Changing Perceptions, Making Connections, Realising Potential, Plugging Resources Leaks. *City*, 15 (2), pp. 181-203.

URRY, J., 1990. *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies* [geregideerd door M. Featherstone, in de reeks *Theory, Culture & Society*]. Londen: Sage Publications.

V

VAN BEEK, M., (07.01.2012). De kerk is geen McDonald's. *Trouw*, via <http://www.trouw.nl/tr/nl/5091/Religie/article/detail/3110728/2012/01/08/De-kerk-is-geen-McDonald-s.dhtml> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].

VAN BOXEL, E., & KOREMAN, K., 2007. *Re-public: Naar een nieuwe ruimte-politiek*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

VAN DE VEN, G., (10.09.2012). Kerk maakt plaats voor school. *De Standaard*, via http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=DMF20120909_00289423 [geraadpleegd op 16 november 2012].

VAN DER LINGEN, A., & UYTENBOGAARDT, J.H., 2008. Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk: Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland. Utrecht: Generale Synode.

VAN DER SPEETEN, G. (11.07.2009). Kerken in nieuw kleedje. Recyclage van religieus erfgoed. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=TU2CEBVE> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].

VAN DER VLIST, N., 2008. "Geloofwaardige transformatie, herbestemmingsmogelijkheden bekeken vanuit de projectontwikkeling. In: Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen & Vereniging van Nederlandse Gemeenten [red.], *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten: Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Delft: vbmK / vng, pp. 39-45.

VAN DER WOUDE, A., 1992. De permanente ontwerpogave. Monumentenzorg in de jaren negentig. *Archis*, nr. 9, pp. 16-17.

VAN DOOREN, M., (30.08.2011). Sint-Caroluskerk sluit na laatste eucharistieviering de deuren. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=833ELGMF> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].

VAN DOOREN, B., STEVENS, A., & SCHEERS, J., 2011. *Verslag parochiekerken in Vlaanderen*. Brussel: Agentschap voor Binnenlands Bestuur, Agentschap Ruimte en Erfgoed en Departement Bestuurszaken.

- VAN EYCK, A., [1967] 2008. *The Interior of Time*. In: V. Ligtelijn & F. Strauven, *Aldo van Eyck. Collected Articles and Other Writings 1947-1998*. Amsterdam: SUN Publishers, pp. 474-75.
- VAN GEMERT, D. [RED.], 2007. *Herbestemmen Van Religieus Erfgoed*. Maastricht: wta-nl-vl.
- VAN GLABBEK, J., 2009. De Sint-Laurentiusparochie: Verleden, heden en toekomst. In: P. De Pooter, A. Derde, J. Van Glabbeek & J. Velaers [red.], *De kerk (nog) in het midden? Colloquium ter gelegenheid van 350 jaar parochie en 75 jaar kerkgebouw* [15 oktober 2009 in AMUZ Antwerpen]. Antwerpen: Parochieteam Sint-Laurentius vzw, pp. 9-15.
- VAN HEMERT, M.M.J., & SLOOT, J.B., 1989. *Verkleining van kerkgebouwen. Vijf voorbeelden* [Kaski-rapport]. Nijmegen: Kaski / Radboud Universiteit.
- VAN HERCK, K., 2004. Architectuur en het volk: Van 'das Leben der Masse' tot 'honky-tonk'. In: H. Heynen, A. Loeckx, L. De Cauter & K. Van Herck [red.], *'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 856-70.
- VAN KEYMEULEN, K. (22.12.2007). Gevel Sint-Niklaaskerk klaar. Tegen 2009 nieuwbouw tegen Sint-Niklaaskerk. *Het Nieuwsblad*, via <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=161LQ1M4> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VAN LIERDE, E., (09.04.2008A). Van Petrus naar Paulus. *Tertio*, p. 8.
- , (09.04.2008B). Pastorale nabijheid behouden. *Tertio*, pp. 8-9.
- , (04.04.2012). Dossier: Kerk in ombouw. Parochies zoeken toekomst. *Tertio*, pp. 7-9.
- VAN SCHOORS, P., 2007. Religieus erfgoed 1997-2008: Een terugblik op ruim tien jaar evolutie. *VCM contact*, 14 (54), pp. 8-16.
- VAN SYNGHEL, K., 2010. Over gepaste onaangepastheid. In: Vlaams Architectuurinstituut (VAi) & I. Degerickx [red.], *Architectuur in Vlaanderen: Jaarboek 2008-2009 - Editie 2010*. Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, pp. 26-57.
- VAN TOORN, R., 1997. Fresh Conservatism. Landscapes of Normality. via <http://www.roemervantoorn.nl/freshconservatis.html> [geraadpleegd op 4 oktober 2012; het artikel is ook te vinden in nummer 215 van de jaargang 1998 van het tijdschrift *Quaderns*].
- VAN WIELE, S., & VAN LIER, R., (17.06.2011). Gezocht: toekomst voor kerken. *Gazet Van Antwerpen*, 17 juni 2011, via <http://kievitsnest.files.wordpress.com/2011/06/gva-110617.jpg> [geraadpleegd op 3 oktober 2012].
- VANDECASTEELE, H., & VANHOUTTE, K., 2007. Gebruik van een parochiekerk. Gespreksnota. Pastorale conferentie november 2007. *Ministrando*, oktober, via <http://ebookbrowse.com/1192204300-beleidsnota-gebruik-van-een-parochiekerk-doc-d69473505> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VANDERMARLIERE, K., 2008. Rapp+Rapp: Ontmoetingscentrum en dorpskernvernieuwing, Jonkershove (Houthulst). In: Vlaams Architectuurinstituut (VAi), I. Degerickx, E. Dehullu & L. Kwakkenbos [red.], *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 06 07 Editie 2008*. Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, pp. 88-93.

- VANHOOREN, R., (24.11.2011).** Antwerpenaar koopt kerk van Kaaskerke. *Het Nieuwsblad*, via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=183IO66N_2 [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VANSTEENKISTE, A., (30.03.2012).** Sint-Amandskerk blijft nog kerk. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=HN3O3QLJ> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VASTIAU, K., (16.06.2010).** Binnenkort ook optredens en tentoonstellingen in Colomakerk. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=8A2RJAB> [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- VELDPAUS, L., DOEVENDANS, K., & COLENBRANDER, B., 2011.** *Wijkkerk op drift: Een studie naar de ruimtelijke en sociale rol van het kerkgebouw in de naoorlogse woonwijk*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.
- VELTHUIS, K., & SPENNEMANN, D. H. R., 2007.** The Future of Defunct Religious Buildings: Dutch Approaches to Their Adaptive Re-Use. *Cultural Trends*, 16 (1), pp. 43-66.
- VERBEEK, P.-P., 2000.** *De daadkracht der dingen. Over techniek, filosofie en vormgeving*. Amsterdam: Boom.
- VERENIGING VAN BEHEERDERS VAN MONUMENTALE KERKGEBOUWEN [RED.], 2008.** *Een waaier aan mogelijkheden: Voorbeelden van meervoudig gebruik van kerkgebouwen in woord en beeld*. Delft: vbmK.
- VERENIGING VAN BEHEERDERS VAN MONUMENTALE KERKGEBOUWEN, & VERENIGING VAN NEDERLANDSE GEMEENTEN [RED.], 2008.** *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten: Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Delft: vbmK / vng.
- VERGAUWEN, J., (05.12.2007).** Sociale superette in kerk. *Gazet Van Antwerpen*, via <http://www.gva.be/regio-waas/sint-niklaas/sociale-superette-in-kerk.aspx> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VERMEULEN, P., 2011.** Wild denken. In: architecten de vylder vinck taillieu [red.], *1 Boek 2*. Antwerpen: deSingel, pp. 8-41.
- VERMOERE, F., (02.04.2010).** Sint-Pauluskerk wordt ontwaard. Onduidelijkheid rond herbestemming gebouw. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=K52OCR2A> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- VERPOEST, L., 1989.** *Architectuurgids Neogotiek in België* [geregideerd door G. Bekaert in de reeks *Hadewijch-Architectuurgidsen*]. Antwerpen / Baarn: Hadewijch.
- VERSCHUREN, P., & DOOREWAARD, H., 1998.** *Het ontwerpen van een onderzoek*. Utrecht: Lemma bv.
- VOYÉ, L., 2003.** Een nieuw 'religieus' verlangen? In: L. Boeve [red.], *God. Hoe voelt dat?* Leuven: Davidsfonds, pp. 33-69.

W

- WAKELING, C., 2010.** The Struggle to Keep English Churches Open: Social, Religious and Architectural Change [paper gepresenteerd in Hasselt op 18 november 2010, tijdens het symposium *Kerk her(ve)stemmen: Een hypothese voor parochiaal gebruik*].

- WARNAND, J., (26.10.2011).** Kerkje, tuintje, keuken. Vlaanderen herbestemt kerken. Godshuis wordt ons huis. *De Standaard*, via <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=L03HHV5K> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- WERKGROEP TRANSEPT VZW, 2012.** *Werkgroep Transept vzw*, via <http://www.kerkattenhoven.be/KerkAttenhoven/Transept.html> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- WESSELINK, H., 2010.** Hergebruik van kerkgebouwen. Spanningsveld tussen monumentale waarden en reële behoeften van vandaag. *Kunstlicht*, 31 (2), pp. 54-61.
- WEYENS, L., (23.02.2011).** Concert kan, fuif niet. Scholenaren denken na over nieuwe invulling voor hun kerk. *Het Belang Van Limburg*, p. 45.
- WHYTE, W., 2006.** How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture. *History and Theory*, 45 (2), pp. 153-77.
- WICKS, P. G., REASON, P., BRADBURY, H., 2008.** Living Inquiry: Personal, Political and Philosophical Groundings for Action Research Practice. In: P. Reason & H. Bradbury [red.], *The Sage Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Londen: Sage Publications, pp. 15-29.
- WILDING, R., 1990.** *The Care of Redundant Churches*. Londen: HMSO.
- WILLOX, C., (30.01.2012).** Onduidelijkheid over sloop Sint-Caroluskerk. *Gazet Van Antwerpen*, 30 januari 2012, via <http://www.gva.be/regio-mechelen/puurs/onduidelijkheid-over-sloop-sint-caroluskerk.aspx> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- WOLTERS, R., & JELSMAN, D., 2007.** *Een toekomst voor kerkgebouwen! Informatie over de landelijke Task Force Toekomst Kerkgebouwen*. Tilburg: Stichting Task Force Toekomst Kerkgebouwen.

X

- XHAUFLAIR, V., & PICHULT, F., 2009.** Action-Research within Inter-Company Partnership: Can Institutional Entrepreneurs Theorise Their Own Efforts at Institutionalisation? [paper gepresenteerd tijdens het *25th EGOS Colloquium* in Barcelona]. Barcelona: EGOS (European Group of Organization Studies).

Y

- YANEVA, A., 2005A.** Scaling up and Down. *Social Studies of Science*, 35 (6), pp. 867-94.
- , **2005B.** A Building Is a “Multiverse”. In: B. Latour & P. Weibel [red.], *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. Cambridge: MIT Press, pp. 530-35.
- , **2008.** How Buildings ‘Surprise’: The Renovation of the Alte Aula in Vienna. *Science Studies*, 21 (1), pp. 8-28.
- , **2009A.** Making the Social Hold: Towards an Actor-Network Theory of Design. *Design and Culture*, november, pp. 273-88.
- , **2009B.** *Made by the Office for Metropolitan Architecture: An Ethnography of Design*. Rotterdam: 010 Publishers.

- , **2009c**. *The Making of a Building: A Pragmatist Approach to Architecture*. New York: Peter Lang AG.
- , **2010A**. The Architectural as a Type of Connector. *Perspecta: Yale Architectural Journal*, nr. 42, pp. 141-45.
- , **2010B**. A Building's Trajectory. In: P. Gagliardi, B. Latour & P. Memmelsdorff [red.], *Coping with the Past. Creative Perspectives on Conservation and Restoration*. Firenze: Leo S. Olschki, pp. 17-45.
- , **2011**. From Reflecting-in-Action Towards Mapping of the Real. In: I. Doucet & N. Janssens [red.], *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry*. Dordrecht/Heidelberg/Londen: Springer, pp. 117-28.
- , **2012**. *Mapping Controversies in Architecture*. Farnham: Ashgate.
- YIN, R. K., 2003**. *Applications of Case Study Research* [tweede editie, volume 34 in de reeks *Applied Social Research Methods Series*]. Londen: Sage Publications.

Z

- ZAERA-POLO, A., 2007**. A Scientific Autobiography, 1982-2004: Madrid, Harvard, OMA, the AA, Yokohama, the Globe. In: W. S. Saunders [red.], *The New Architectural Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 1-21.
- ZONDER AUTEUR, 2003A**. *Was ist zu bedenken, wenn eine Kirche nicht mehr als Kirche genutzt wird? Leitlinien des Theologischen Ausschusses der VELKD und des DNK/LWB* [nummer 122].
- [INITIALEN GDC], **(04.11.2003B)**. Kerk wordt multifunctioneel: Wederopbouw kerk Klein-Willebroek in beginfase. *Het Nieuwsblad*, via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=NBRB04112003_034 [geraadpleegd op 2 oktober 2012].
- , **2005**. *Werkgroep Sint-Jacobskerk*, via <http://www.stadenarchitectuur.be/stadenarchitectuur.aspx?tabid=155> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **(16.08.2006)**. Zijn dure kerkrestauraties nog wel verantwoord?. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/archief/guid/zijn-dure-kerkrestauraties-nog-wel-verantwoord.aspx?artikel=fcd61889-b26e-4a6c-83d6-4f2a36b17f32> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- , **(10.09.2009A)**. Vroeger en nu: kerk Den Hout. *Het Nieuwsblad*, via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=BLRVA_20090906_004 [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- , **(21.10.2009B)**. Pastoor Van Roey verlaat Scholen en Berbroek. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/limburg/herk-de-stad/pastoor-van-roey-verlaat-scholen-en-berbroek.aspx> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- , **2010A**. *Gemeenteraadslid wil parochie opdoeken*, via <http://www.rorate.com/nieuws/nws.php?id=60037> [geraadpleegd op 17 maart 2012].

- , **2010B.** *Visie: Sint-Michielskerk: vredeskerk*, via http://sint-michielskerk.be/index.php?option=com_content&view=article&id=49&Itemid=57 [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **(22.02.2011A).** Oude parochiekerk van Dorne wordt woonhuis. *Het Belang Van Limburg*, via <http://www.hbvl.be/limburg/maaseik/oude-parochiekerk-van-dorne-wordt-woonhuis.aspx> [geraadpleegd op 4 oktober 2012].
- , **2011B.** *Onttrekking aan de eredienst*. via http://www.kerknet.be/bisdomantwerpen/nieuws_detail.php?ID=349&nieuwsID=103784 [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012A.** *Kleur bekennen in 'De Verfkerk'*, via <http://www.deverfkerk.be/index.asp> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012B.** *Onze-Lieve-Vrouw Geboortekerk*, via home.scarlet.be/~mj025876/infokerk.htm [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012C.** *Oorderen*, via <http://nl.wikipedia.org/wiki/Oorderen> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012D.** *Oude kerk (Vichte)*, via [http://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Kerk_\(Vichte\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Kerk_(Vichte)) [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012E.** *Sint-Rochuskerk (Rugge)*, via [http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Rochuskerk_\(Rugge\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Rochuskerk_(Rugge)) [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012F.** *Welkom*, via <http://www.sint-anna-ten-drieen.be/> [geraadpleegd op 15 maart 2012].
- , **2012G.** *Oude Kuringerbaan 59*, via <http://www.hasel.be/nl/subjects/1331/oude-kuringerbaan-59.html> [geraadpleegd op 16 november 2012].
- , **2012H.** *Sint-Hubertuskerk (Erpekom)*, via [http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Hubertuskerk_\(Erpekom\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Hubertuskerk_(Erpekom)) [geraadpleegd op 16 november 2012].

10. HERKOMST VAN DE AFBEELDINGEN

Afbeelding 1: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8b/Giotto_-_Legend_of_St_Francis_-_04_-_Miracle_of_the_Crucifix.jpg

Afbeelding 1.1: Mine Dalemans

Afbeelding 1.2: Franky Larouselle

Figuur 2.1: bewerkt plan van architecte Maryse Vermeiren

Afbeelding 4.1: Sylvain De Bleeckere

Afbeelding 4.2: Sylvain De Bleeckere

Afbeelding 4.3: http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Pieter_Neefs_I_-_Int%C3%A9rieur_d'%C3%A9glise.jpg

Afbeelding 5.1: Sylvain De Bleeckere

Afbeelding 5.2: Jeroen Gielen en Michael Winters

Afbeelding 5.3: Jeroen Gielen en Michael Winters

Afbeelding 5.4: Jeroen Gielen en Michael Winters

Figuur 5.1: bewerkt plan van architecte Maryse Vermeiren

Afbeelding 6.1: Sylvain De Bleeckere

Afbeelding 6.2: Sylvain De Bleeckere

fotocollages bijlage 3.1: de studenten van het masterseminarie cultuur van de opleiding architectuur van de PHL (2010-2011)

11. DANKWOORD

Mijn promotor Sylvain (De Bleeckere) wil ik allereerst bedanken omdat hij mij de kans heeft gegeven dit onderzoek te kunnen uitvoeren.

Sylvain, bedankt voor al die onvoorwaardelijke steun en vrijheid die je me de afgelopen jaren gegeven hebt. Vanaf het moment in het eerste masterjaar waarop we het hadden over wat uiteindelijk mijn masterscriptie geworden is, heb je bij mij een enthousiasme voor onderzoek in de architectuur losgeweekt. Dankzij het aura van jouw bagage heb ik me als complete leek nooit onzeker gevoeld in kerkelijke en menswetenschappelijke middens. Bedankt voor de vele gesprekken over onderwerpen die al dan niet aan dit onderzoek gelinkt zijn—ik heb het als een voerecht ervaren om met een cultuurfilosoof te kunnen samenwerken. Bedankt ook voor je bezorgdheid op menselijk vlak.

De leden van de begeleidingscommissie—Kees Doevendans, Hans Geybels, Wim van den Bergh en aanvankelijk ook Harry Van Royen—wil ik eveneens bedanken voor hun steun. Na elke commissievergadering had ik weer (meer dan) voldoende moed om de volgende periode tegemoet te gaan. Bedankt voor de vele leestips, inzichten, reflecties, kritische opmerkingen en ook voor de grondige commentaren op de eerste versie van dit proefschrift. Jullie waren steeds in staat om de essentie te raken van dat waar ik naartoe wilde met de tekst.

Verder gaat mijn dank uit naar onderzoekskoördinator Jan Vanrie voor zijn eveneens gedegen commentaren op de eerste versie van het proefschrift.

Ook de sprekers en de deelnemers aan het panelgesprek van het symposium *Kerk her(be)stemmen* hebben inhoudelijk bijgedragen aan het doctoraatsonderzoek. Van alle gesprekken tijdens studiedagen en congressen en daarbuiten heb ik het meeste gehad aan dat met Ruth Soenen over de praktisch-methodische aanpak van het onderzoek.

De Schulen- en Herkconnectie (in het bijzonder Piet, Toon, Frans, Marcel, Yvan en Wilfried) wil ik bedanken voor de gastvrijheid en ook voor de inzet die jullie tentoonspreidden voor en tijdens de verschillende acties die we samen organiseerden in de Schulense parochiekerk. De dagelijkse praktijk in Schulen was voor mij minstens zo leerzaam als het solitaire deskonderzoek. Deken Coppejans wil ik in het bijzonder bedanken omdat hij Schulen aanwees als casestudy, wat al snel een dankbare keuze bleek.

De Koning Boudewijnstichting wil ik bedanken voor de middelen die ze vrijmaakte om de acties in de Schulense kerk mogelijk te maken.

Dankzij de vzw Architectuurwijzer waarvan ik sinds het voorjaar van 2008 kerngroep lid ben, heb ik de kans gekregen om belangrijke, voor het actuele architectuurdiscours relevante en vaak internationale sprekers te mogen ontmoeten en in te leiden voor grote zalen. Ik heb geïnteresseerde leken onderhouden over hedendaagse architectuur en mee mogen werken aan de uitbouw van een zich steeds verder professionaliserende vereniging. Contacten met bijvoorbeeld Momoyo Kaijima van het Japanse Atelier Bow-Wow hebben dit onderzoek inhoudelijk versterkt. Het (vrijwilligers)werk voor Architectuurwijzer was telkens een welkome vorm van afwisseling die bovendien achteraf gezien steeds nuttig is gebleken.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Architectuurwijzer-ancien Tim Willems voor de praktische hulp bij het opmaken van de finale versie van het proefschrift. InDesign® heeft nu minder geheimen voor mij.

Dank nog aan de collega's van het departement architectuur en interieurarchitectuur van de PHL. Peter (Princen), voor de diepere architectuurtheoretische discussies kon ik steeds bij jou terecht, evenals voor de betere ontspanning na de uren met de concerten die we samen bezochten.

Mama, bedankt voor alle onvoorwaardelijke steun en interesse en ook voor het grondige nalezen van de laatste versie. Even kon ik kennismaken met de docente Nederlands in jou en dat was een onvergetelijke ervaring. Ik heb me altijd gestimuleerd gevoeld om een kritische geest te ontwikkelen. Jouw ondogmatische, tolerante kijk op het leven heeft me altijd enorm gesterkt, niet in het minst tijdens de moeilijker perioden van het onderzoek. Je spontane reactie na je lezing van het proefschrift (“die Latour is echt wel heel interessant”) heeft me oprecht blij gemaakt.

Annemie, de afgelopen tijd, zeker het laatste anderhalf jaar was bijzonder zwaar—ook zonder de druk op een huishouden die een doctoraatsonderzoek uitoefent, was dat zo geweest. Al zeg ik het zelf, we zijn bijzonder goed uit die moeilijke periode gekomen—ook al zal de plotse dood van mijn vader een plaats blijven opeisen. Jouw rol is van onschatbare waarde geweest en is dat nog steeds.

Dankzij je studies in de cultuurwetenschappen hebben we massa's boeiende gesprekken gehad over de meest uiteenlopende onderwerpen. Dat heeft me enorm geholpen om de complexiteit van mijn onderzoek de baas te kunnen. Een klankbord van een dergelijk niveau dat bovendien altijd beschikbaar is, wat kan een doctorandus zich beter wensen? Ook je journalistieke skills en je liefde voor taal stralen—hoop ik—af op dit proefschrift. Bedankt voor alles!

— Dit proefschrift is opgedragen aan mijn vader Jan De Ridder (°1954 †2011) —

12. BIJLAGEN

1. enquêteformulieren en extra grafieken bij de enquêtes

2. folders

3. formulieren, beelden en extra grafieken bij het maquetteonderzoek

Schulen, 19 februari 2010, 20u.

**Anonieme enquête 1:
De gemeenschap van vrijwilligers van de Sint-Jan Baptistkerk van Schulen**

Door prof. dr. Sylvain De Bleeckere en drs. Roel De Ridder van onderzoeksgroep DAAD

personalia

1. Uw leeftijd:..... jaar

2. Hoe vaak gaat u naar de mis? (omcirkel wat past)

wekelijks	minder dan wekelijks maar meer dan maandelijks	maandelijks	minder dan maandelijks	met feestdagen	niet
-----------	---	-------------	---------------------------	-------------------	------

Sint-Jan Baptistkerk

3. Kruis aan bij welke van de volgende uitspraken u zich kunt aansluiten:

☐	Het conviviale kerkwonen biedt geen mogelijkheden voor de Sint-Jan Baptistkerk
☐	Het conviviale kerkwonen biedt een beperkt aantal mogelijkheden voor de Sint-Jan Baptistkerk
☐	Het conviviale kerkwonen biedt veel mogelijkheden voor de Sint-Jan Baptistkerk

Eventuele opmerkingen bij de bovenstaande uitspraken:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. Omcirkel in de volgende tabel de gebruiken die u gepast vindt voor de Sint-Jan Baptistkerk en doorstreep de gebruiken die u ongepast vindt.

misdienst	buurtcentrum	sociale (groeps)woningen	overdekte markt
ruimte voor rituelen voor iedereen	ruimte voor verenigingen	appartementen	kantoren
moskee	kinderopvang	lofts	commercieel café of restaurant
Muziek / theater	sociale cafetaria	begraafplaats	discotheek
sportthal	bibliotheek	columbarium	winkel

Eventuele opmerkingen en aanvullingen:.....

5. Wie zou moeten beslissen over wat er gebeurt met (bijna) lege kerkgebouwen? (eventueel meerdere antwoorden omcirkelen)

het bisdom	de kerkfabriek	de stad of gemeente	de hogere overheid	de privésector	de plaatselijke gemeenschap
------------	----------------	---------------------	--------------------	----------------	-----------------------------

anderen, namelijk:.....

6. Wie moet volgens u de kosten van een herbestemming dragen? (eventueel meerdere antwoorden omcirkelen)

het bisdom	de kerkfabriek	de stad of gemeente	de hogere overheid	de privésector	de plaatselijke gemeenschap
------------	----------------	---------------------	--------------------	----------------	-----------------------------

anderen, namelijk:.....

7a. In welk geval vindt u de sloop van kerkgebouwen toelaatbaar?.....

In welk geval vindt u de sloop van kerkgebouwen niet toelaatbaar?

7b. Is de sloop van de Sint-Jan Baptistkerk in Schulte toelaatbaar?

nee	Ja
-----	----

Waarom?

.....

8. Wat wilt u voor de Sint-Jan Baptistkerk?

.....

verdere medewerking

9. Bent u bereid om deel te nemen aan het verdere verloop van het onderzoek?

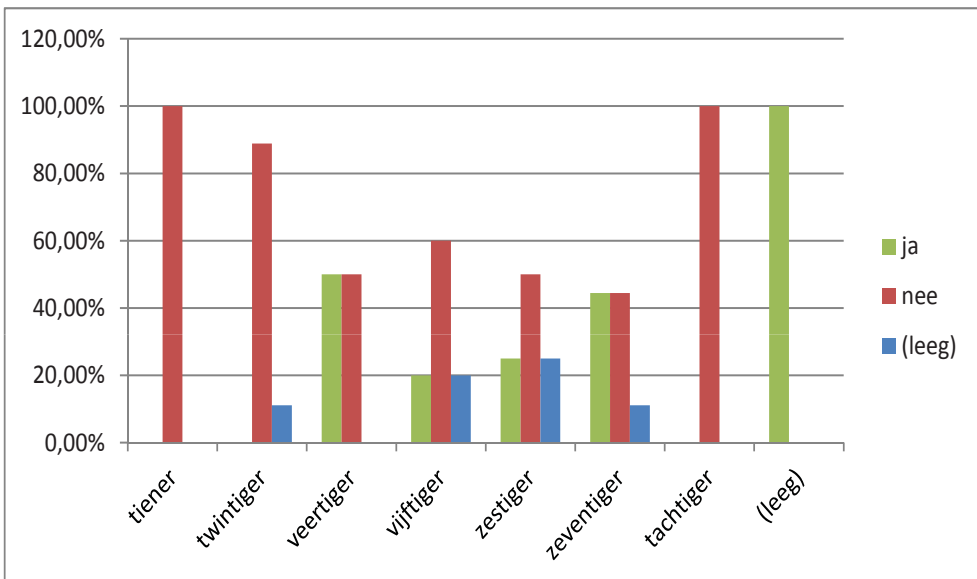
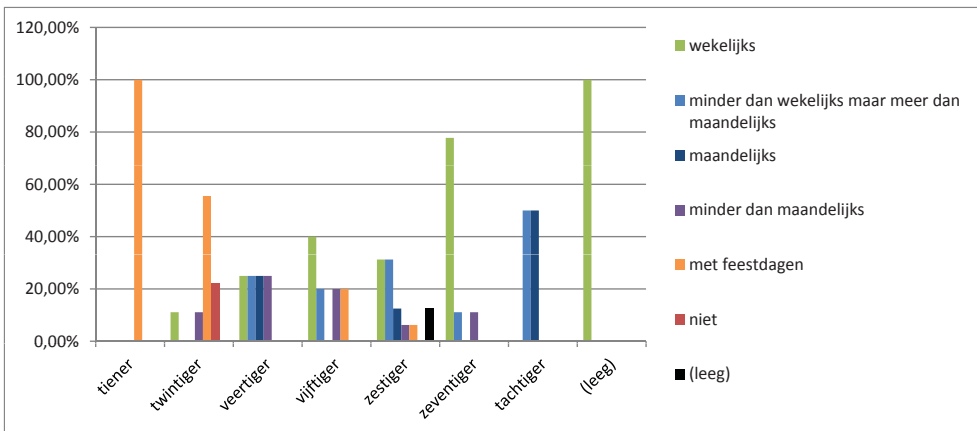
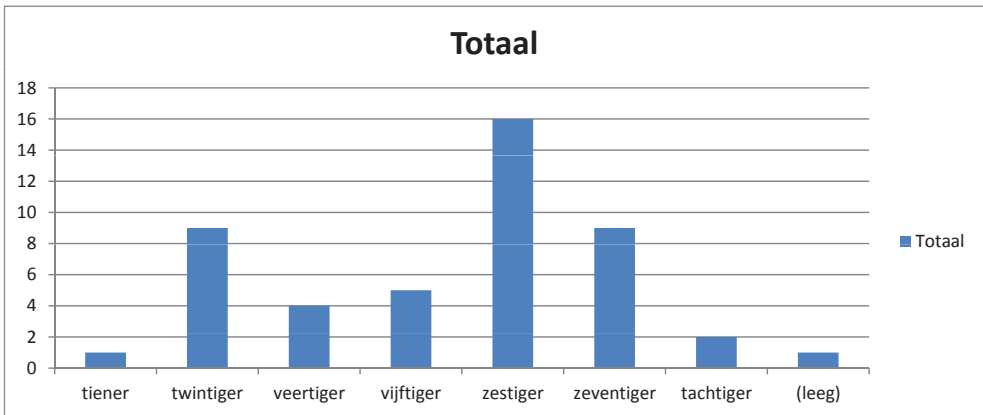
nee	ja
-----	----

(indien u 'ja' aangeeft, dan mag u één van de contactformulieren invullen, want de enquête is anoniem)

hartelijk dank voor uw medewerking, vanwege onderzoeksgroep DAAD

Bovenaan: de enquête afgenomen van de vrijwilligers in de Schulte parochiezaal (3 pagina's)

Pagina rechts: bovenaan de leeftijdsverdeling van de respondenten van de vrijwilligersenquête, in het midden de mispraktijk volgens leeftijd en onderaan de bereidheid om deel te nemen aan het verdere verloop van het onderzoek, volgens leeftijd

anonieme enquête musical

25 - 26 -27 november 2011, parochiekerk Sint-Jan de Doper Schulen

Geslacht:	man	vrouw	(omcirkel wat past)
Leeftijd:.....	jaar		
Woonplaats:	Schulen	Herk-de-Stad	andere
Lid van een plaatselijke vereniging?	Ja	Nee	

Eén formulier per persoon; tussen de regels kunt u opmerkingen en aanvullingen toevoegen als u dat wenst.

1. Ik zie de opvoering van een kindermusical als een goed voorbeeld van een ander gebruik van het Schulense kerkgebouw.

akkoord **niet akkoord** **geen mening** (omcirkel wat past)

2. Het laat mij onverschillig wat er in de nabije toekomst met de parochiekerk van Schulen gebeurt.

akkoord **niet akkoord** **geen mening**

3. Ik vind dat het Schulense kerkgebouw een positieve rol kan spelen in de versterking van de dorpsgemeenschap.

akkoord **niet akkoord** **geen mening**

4. Ik vind dat een beperkte woonfunctie – bijvoorbeeld in de toren – kan bijdragen aan een nieuwe toekomst van de Schulense parochiekerk.

akkoord **niet akkoord** **geen mening**

5. Ik wens dat kerkelijke diensten blijven plaatsvinden in het kerkgebouw.

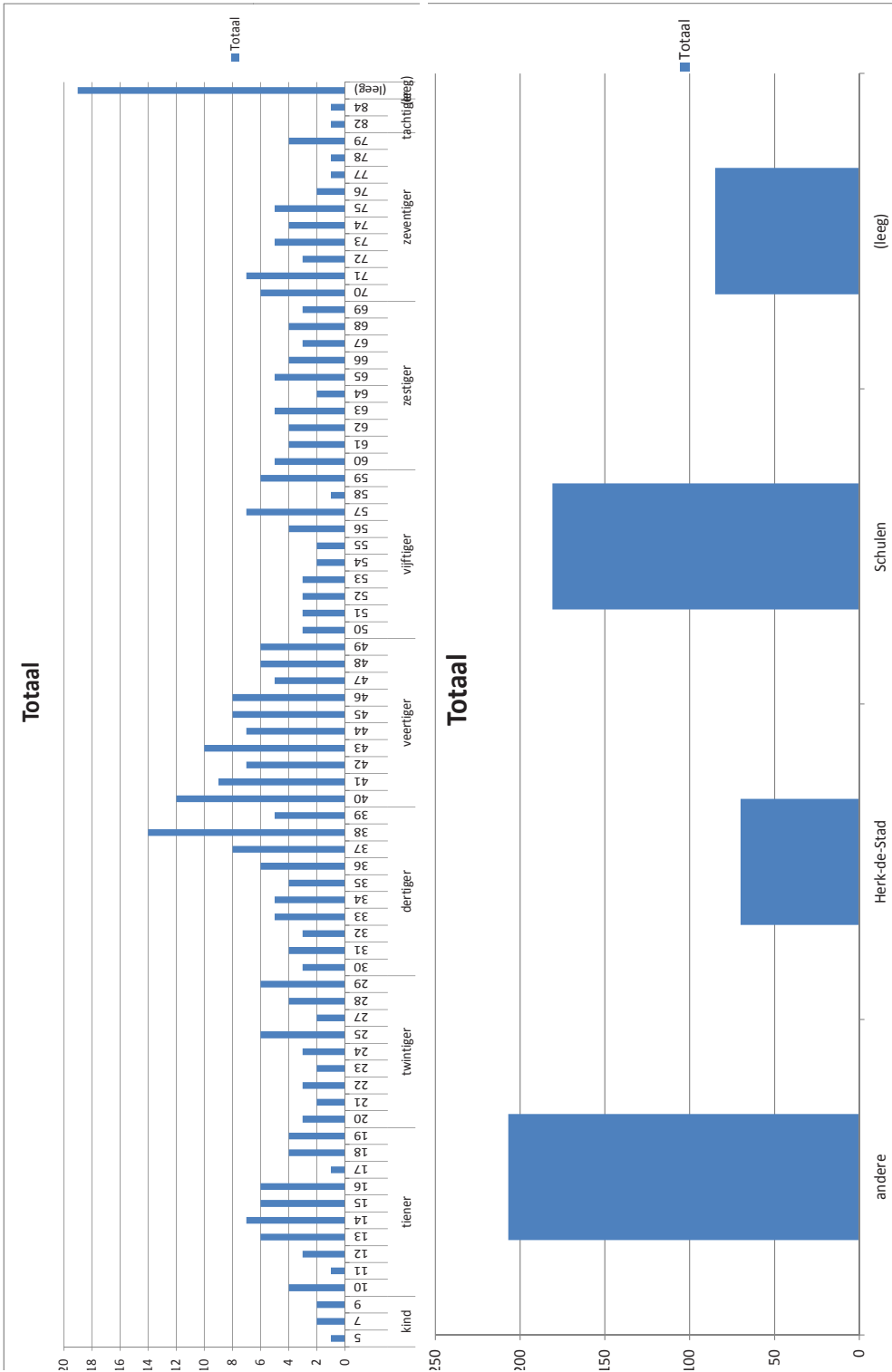
akkoord **niet akkoord** **geen mening**

6. Ik vind dat de Schulense parochiekerk gesloopt mag worden.

akkoord **niet akkoord** **geen mening**

Bovenaan: de enquête afgenomen tijdens de musical in de Schulense parochiekerk

Pagina rechts: links de leeftijdsverdeling en rechts de verdeling volgens woonplaats van de respondenten van de musicalenquête

DORPSVERGADERING

> MAANDAG 21 FEBRUARI OM 20U00
> SINT-JAN DE DOPERKERK SCHULEN

Op maandag 21 februari verwelkomen wij iedereen die actief wil meedenken over een **toekomst voor de Schulse Sint-Jan de Doperkerk**, een toekomst die op het lijf van het dorp geschreven is. Welke gebruiken zijn er naast de liturgie mogelijk?
Een tijdelijke associatie van volkskunstgroep Harlekijn, de gezinsbond Berbroek-Schulen, de ouderraad van basisschool De Schuit, de plaatselijke KVLV, de kerkfabriek Sint-Jan de Doper, de cultuurdienst van Herk-de-Stad en de onderzoeksgroep DAAD van de Provinciale Hogeschool en de UHasselt stelt die dag een **programma van activiteiten** rond de parochiekerk voor, verspreid over het kalenderjaar 2011. Omdat nog niet alles vastligt, is uw inbreng meer dan welkom.
De vergadering is de eerste activiteit van **'de Daadkracht van Sint-Joris'**, een project van de bovengenoemde verenigingen in het kader van de oproep 'Buiten Gewone Buurt' van de **Koning Boudewijnstichting**.

Wij kijken er alvast naar uit om uw ideeën te horen,

Hans Beelen, Marcel Derhaeg, Yvan Peeters,
Wilfried Ramaekers, Piet Rymen, Roel De Ridder

Contact:
Roel De Ridder
Areek-DAAD
Prov. Hogeschool Limburg
Agoralaan gebouw E
B-3590 Diepenbeek
tel: 011 24 92 43
roel.deridder@pgh.be

De Daadkracht van Sint-Joris 1

project in het kader van de acties 'Buiten Gewone Buurt' van de Koning Boudewijnstichting

Niet op de openbare weg gooien

Bovenaan: de folder voor de eerste dorpsvergadering (verspreid via e-mail, met hulp van de Schulense verenigingen)

Pagina rechts: bovenaan de voorzijde van de tweede folder met de aankondiging van de tweede dorpsvergadering en onderaan de achterzijde van dezelfde folder met de aankondiging van het tweede maquetteonderzoek, aangevuld met een korte vragenlijst (verspreid via de post)

Op **zondag 30 oktober** organiseren wij in het kader van het project '**de Daadkracht van Sint-Joris**' de eerste van drie nieuwe acties in en over de **Schulense Sint-Jan de Doperkerk**. Tijdens de bijeenkomst zal schatbewaarder Piet Rymen vertellen over de toekomstvisie van de kerkfabriek. Architect en onderzoeker Roel De Ridder van de Provinciale Hogeschool Limburg licht toe hoe architecten met de open vraag naar nieuwe ideeën voor oude parochiekerken omgaan. Na de lezingen is er ruim de tijd voorzien voor alle vragen, opmerkingen en aanvullingen. U bent ook van harte uitgenodigd om een tussenkomst voor te bereiden en die ter plekke met het publiek te delen.

praktisch:

- > zondag 30 oktober, van 13u tot 18u
- > aanvang lezingen: 14u30
- > Sint-Jan de Doperkerk, Schulen
- > gratis consumptie

>kom ook naar de open dagen in de Schulense parochiekerk (z.o.z.)

Wij kijken alvast uit naar uw reacties!

Marcel Derhaeg, Roel De Ridder, Yvan Peeters, Wilfried Ramaeckers en Piet Rymen

DORPSVERGADERING 2

> ZONDAG 30 OKTOBER
> SINT-JAN DE DOPERKERK SCHULEN

Contact:

Roel De Ridder
 onderzoeksgroep Arck
 Prov. Hogeschool Limburg
 Agoralaan gebouw E
 B-3590 Diepenbeek
 tel: 011 24 92 43

Niet op de openbare weg gooien

project in het kader van de acties 'Buiten Gewone Buurt' van de Koning Boudewijnstichting

Op **zondag 13 november** en **zondag 20 november** opent de Schulense Sint-Jan de Doperkerk haar deuren voor een divers programma van activiteiten. De organisatie van 'de Daadkracht van Sint-Joris' bundelt de krachten met de Schulense verenigingen om een aantal tijdelijke gebruiken mogelijk te maken in de parochiekerk, zoals:

- rondleidingen in het kerkgebouw, met speciale aandacht voor de beelden
- zoektochten in het gebouw, met daar- aan gekoppeld een wedstrijd
- muzikale intermezzo's en dans
- onderzoeksworkshops

Verder laten wij alle verenigingen toe om zelf iets toe te voegen aan het programma. Gelieve in dat geval eerst contact op te nemen met de organisatie.

praktisch:

- > zondag 13 november en zondag 20 november, van 12u tot 18u
- > Sint-Jan de Doperkerk, Schulen
- > kom ook naar de dorpsvergadering in de Schulense parochiekerk (z.o.z.)!

Marcel Derhaeg, Roel De Ridder, Yvan Peeters, Wilfried Ramaeckers en Piet Rymen

OPEN KERKFORUM

> ZONDAG 13 NOVEMBER EN ZONDAG 20 NOVEMBER
> SINT-JAN DE DOPERKERK SCHULEN

Vul dit formulier *thuis* in en ruil het op **zondag 13 november** of **zondag 20 november** in de parochiekerk om voor een **unieke Schulense verrassing!**

1. uw leeftijd: jaar
2. geslacht: man vrouw (doorhalen wat niet past)
3. woonplaats (gemeente + deelgemeente):
4. welk ander (blijvend en/of tijdelijk) gebruik of gebruiken dan de misviering ziet u mogelijk in de Schulense parochiekerk?.....

5. zou u zich als vrijwilliger/ster (plusminus 2 uur per week) willen inzetten voor de concrete organisatie van niet-kerkelijke activiteiten in het gebouw? ja nee (doorhalen wat niet past)

Niet op de openbare weg gooien

Bovenaan: de fotocollage die het vieren van sacramenten verbeeldt en **onderaan:** 'spiritualiteit beleven'

Bovenaan: 'ontmoeten' en **onderaan:** 'cultuur beleven'

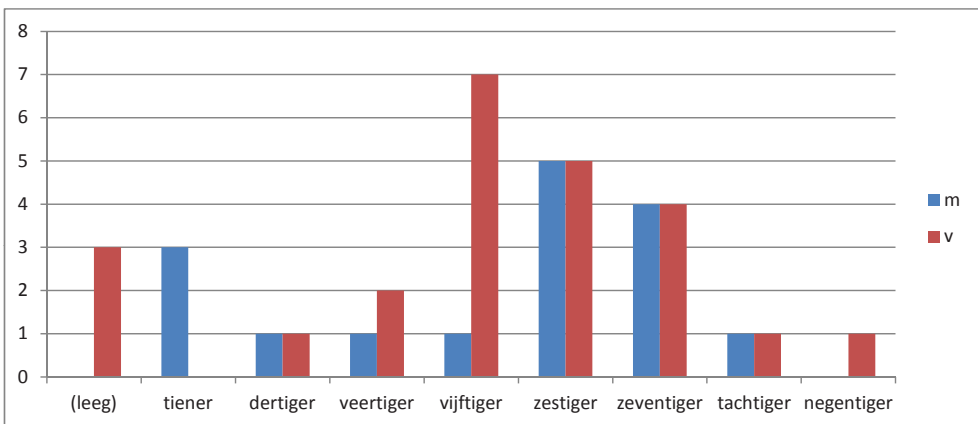

Bovenaan: 'handel drijven'

Onderaan: de leeftijdsverdeling van het eerste maquetteonderzoek

Pagina rechts: de iconen gebruikt tijdens het eerste maquetteonderzoek (met betrekking tot de eerste van de twee maquettes)

SACRAMENTEN VIERN

CULTUUR BELEVEN

WONEN

SPIRITUALITEIT BELEVEN

HANDEL DRIJVEN

ONTMOETEN

<p>13 november / 20 november 2011, Sint-Jan de Doperkerk Scholen</p> <p>open kerkforum</p>	<p>Geslacht: man vrouw (omcirkel wat past)</p> <p>Leeftijd:.....jaar</p> <p>Woonplaats (gemeente + deelgemeente):.....</p> <p>Lid van plaatselijke vereniging? Ja Nee</p>
<p>A. Dorpshuis - eenmalige ingreep</p> <p>Kan door dit voorstel het kerkgebouw een nieuwe toekomst krijgen in de lokale gemeenschap?</p> <p>Ja Nee</p> <p>Ruimte voor korte toelichting:</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>B. Agora - tijdelijk meervoudig gebruik</p> <p>Kan door dit voorstel het kerkgebouw een nieuwe toekomst krijgen in de lokale gemeenschap?</p> <p>Ja Nee</p> <p>Ruimte voor korte toelichting:</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
<p>Vindt u de omvorming van het huidig koorgedeelte tot beperkte woongemeenschap een realistisch scenario?</p> <p>Ja Nee</p> <p>Indien ja, zou u zelf deel willen uitmaken van die woongemeenschap?</p> <p>Ja Nee</p>	<p>Vindt u de omvorming van de toren tot een conciërgewoning een realistisch scenario?</p> <p>Ja Nee</p> <p>Indien ja, zou u zelf willen wonen in de toren?</p> <p>Ja Nee</p>
<p>Acht u het behoud van het kerkelijk gebruik wenselijk en/of nuttig voor de plaatselijke gemeenschap?</p> <p>Bent u voorstander van een ruim spiritueel gebruik van een deel van de kerk?</p>	<p>Ja Nee</p> <p>Ja Nee</p>
<p>Omciinkel uw voorkeur:</p>	<p>A. dorpshuis B. agora geen voorkeur</p>

De onderzoeksgroep Arack (PHL – UHasselt) dankt u voor uw medewerking!

Bovenaan: het invulformulier van het tweede maquetteonderzoek.

Links: de leeftijdsverdeling van het tweede maquetteonderzoek

Rechts: de verdeling volgens woonplaats van het tweede maquetteonderzoek

